

प्रकाशकः—

मास्टर रंजिताजीकाठ मुन्द मन्सु
कपीट्टी मर्डी, काशी ।

मदुर्विषमस्यस्यासाम्भेयु रमि मुर्विषु रम्यः

मैयानिचदुर्विषुः सुवपुर्विषु रम्यः ।

मास्टर रंजिताकाठ मन्सु मुन्द मन्सु

कपीट्टी मर्डी, काशी ।

अद्वयतमभितन-वपुर्विषु रम्यः

काशीमन्सु रम्यः—

भीषणानमदुर्विषु रम्यः ।

प्रकाशकः—

पी० के० शास्त्री,

उद्योगिक प्रकाश मन्सु,

विशेषरंज, काशी ।

समर्पणम्

ॐ नमो भगवते

श्रीमते काशीस्वामिने

विश्वेश्वराय

पुनर्कामिद

मुमर्षितम्

आदिम्

विज्ञप्तिः

अनन्तधीरप्रवरैः सुमेवितः, सुशाशितो धीरयरेभ्यमभुज्ज ।
सुदर्शनीयः सुरमन्दिरधिया, सदा य आनीदगता विवर्जितः ॥ १ ॥
यदीयसुभ्रं प्रमुखापमं वशाः, गदाहृतं सत्सुरभीव विस्तृतम् ।
निर्देभ्य राभ्यो न जनः स राजते, जहानि यो न स्वपुरं प्रियं तदा ॥ २ ॥
अनेकपथ्यप्रयविकथे रताः, प्रतापवन्तो धनिनो विलसिनः ।
जनप्रमोदाय विधाय चारताम्, मनोरमे यत्र धगन्ति गन्तवम्, ॥ ३ ॥
निकुञ्जपुञ्जे विल यत्र मञ्जुले, समुञ्जलत् पुष्पदलप्रकाशितं ।
महान्तया धमलमृत्नालया, सदाशयानां प्रसार्धं हर्तुं मनः ॥ ४ ॥
निरन्तरं हान्तवमन्तमंगमादपहृजं यत्र सरो न यत्तते ।
समन्ततः हान्तसमीरणेवनात्, जनधनो यत्र नया विराजते ॥ ५ ॥
बालाः श्रियोऽपि यत्रैव, शारुभानगमन्विताः ।
तेभे च जननं यत्र मध्यन्यायो विदाम्बरात् ॥ ६ ॥
समस्तभारतधेष्टविद्याधारत्वमीरितम् ।
यत्र तत्रैव गौडेऽहं जतः सर्वजनारते ॥ ७ ॥
वाराणसीप्रवासीनां रचयामि सुविस्तृताम् ।
पुनः सव्यभिचारस्य विवृतिञ्च मनोरमाम्, ॥ ८ ॥
यदि बुद्धिमता कश्चिदुपकारेऽनया भवेत् ।
तदा प्रीतम्यज्ञाम्येव स्वर्कदधमवेदनाम् । ९ ॥
अनन्तधीरप्रवरैः सुमेवितः, सुशाशितो धीरयरेभ्यमभुज्ज ।
सुदर्शनीयः सुरमन्दिरधिया, सदा य आनीदगता विवर्जितः ॥ १ ॥
यदीयसुभ्रं प्रमुखापमं वशाः, गदाहृतं सत्सुरभीव विस्तृतम् ।
निर्देभ्य राभ्यो न जनः स राजते, जहानि यो न स्वपुरं प्रियं तदा ॥ २ ॥
अनेकपथ्यप्रयविकथे रताः, प्रतापवन्तो धनिनो विलसिनः ।
जनप्रमोदाय विधाय चारताम्, मनोरमे यत्र धगन्ति गन्तवम्, ॥ ३ ॥
निकुञ्जपुञ्जे विल यत्र मञ्जुले, समुञ्जलत् पुष्पदलप्रकाशितं ।
महान्तया धमलमृत्नालया, सदाशयानां प्रसार्धं हर्तुं मनः ॥ ४ ॥
निरन्तरं हान्तवमन्तमंगमादपहृजं यत्र सरो न यत्तते ।
समन्ततः हान्तसमीरणेवनात्, जनधनो यत्र नया विराजते ॥ ५ ॥
बालाः श्रियोऽपि यत्रैव, शारुभानगमन्विताः ।
तेभे च जननं यत्र मध्यन्यायो विदाम्बरात् ॥ ६ ॥
समस्तभारतधेष्टविद्याधारत्वमीरितम् ।
यत्र तत्रैव गौडेऽहं जतः सर्वजनारते ॥ ७ ॥
वाराणसीप्रवासीनां रचयामि सुविस्तृताम् ।
पुनः सव्यभिचारस्य विवृतिञ्च मनोरमाम्, ॥ ८ ॥
यदि बुद्धिमता कश्चिदुपकारेऽनया भवेत् ।
तदा प्रीतम्यज्ञाम्येव स्वर्कदधमवेदनाम् । ९ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथानुमानगादाधर्या

सव्यभिचारप्रकरणम् ।

विद्युतिमनोरमाख्यटीकाद्र्यालङ्कृतम्

* अथ सव्यभिचारचिन्तामणिः *

सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः,

६ विद्युतिः ७

महा विष्णुरर्षाधरः स्मरहरो यस्याः सन्नुत्पत्ते

यस्याः पादसरोजगन्धनिचये भृङ्गायते देवता ।

यामेकागृपयस्तुयन्ति जननीमाजन्मजन्मापहा

घन्दे तां यमयन्प्रणाप्रशामनीमायामयेयामहम् ॥ १ ॥

मातस्वधरणज्ञानप्रकारविविधयः ।

ज्ञानाभावस्य विज्ञानं प्रनियमानु मामकम् ॥ २ ॥

सहस्रवारं पितरौ प्रणम्य प्रणम्य च धीघरणे गुरुणाम् ।

मुचिन्य यामाघरणस्वदोषां गादाधरोक्तिः विद्युणोति धीरः ॥३॥

तस्य सव्यभिचारस्य ग्रन्थस्यैवापरिष्कृतम् ।

गादाधरौपरिष्कृत्य प्रकाशयति सादरम् ॥ ४ ॥

धीरा यदाह नधनीतिनिदायतापैः

धान्तास्तदा पिपत शीतलमादरेण ।

दत्तं मया गुरुवचःसरसां प्रभूतं

गादाधरी विद्युतिवारि मुग्धावगाहम् ॥ ५ ॥

(विद्युतिः) विभक्तानां हेत्वाभासानां मध्ये प्रथमोद्दिष्टसव्यभिचारविभागमाह-
मूले-सव्यभिचारोऽपीति । त्रिविध इति । उद्देशतावच्छेदकीभूतसव्यभिचा-
रन्वसमनियतयस्तुमदन्दसंख्यावानित्यर्थः । तादृशी च संख्या साधारणत्वाऽसाधारण-
त्वानुपसंहारित्वगतत्रित्यरूपा, तस्याश्च स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन साध्यत्वमवधेयम् ।

७ मनोरमा ७

गुरुणां घरणे नत्वा नत्वा देवन्दिगम्बरम् ।

मया सव्यभिचारस्य क्रियते सा मनोरमा ॥ १ ॥

सव्यभिचारोऽपीति । 'त्रिविध' शब्दत्रिविधार्थस्तु उद्देशतावच्छेदकसमनियत-

८ ईधितिः ८

द्वयान् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषविभागो युक्तस्तथापि सव्य-
८ गाशपरी ८

शेषः । विशेषजिज्ञासानुद्धान् = अद्यान्तरधर्मप्रकारकज्ञानेच्छेत्यर्थमन्व-
द्यान् । सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासायां स्वातन्त्र्येण, इष्टसाधनताज्ञान-
धर्मितायच्छेदकज्ञानमम्पादकतया वा हेतुत्वादिति भावः । सामान्य-
लक्षणानन्तरं = सव्यभिचारसामान्यलक्षणानन्तरम् । विभागः = सव्य-
भिचारविभागः । सव्यभिचारत्वावान्तरधर्मपुरस्कारेण धर्मप्रतिपादन-

९ विश्रुतिः ९

अन्तेवासिनः = शिष्यस्य । अद्यान्तरेति । अनभिचारत्वावान्तरधर्मप्रकारकं ज्ञान-
विरपकेच्छान्तादासम्भवादित्यर्थः । सामान्यज्ञानस्य = सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य ।
विशेषजिज्ञासायां = तदन्तर्धान्तरधर्मप्रकारकज्ञानेच्छायां । स्वातन्त्र्येण = स्वतन्त्रान्य-
प्यतिरेकशालिन्वेन ; इष्टसाधनताज्ञानात्मकत्वेन वा । हेतुत्वादित्यमेगान्वयः ।

नन्दिष्टसाधनताज्ञानान्तरधर्मसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषजिज्ञासाहेतुत्व-
मप्रामाणिकम्, पृथक्सामान्यज्ञानं विनापि इष्टसाधनताज्ञानात् सामान्यधर्मावान्तर-
धर्मप्रकारकज्ञानेच्छोदयस्य सर्वमिदत्वादित्यनआह-इष्टेति । इष्टसाधनताज्ञानस्य =
स्वप्रकारकत्वसम्बन्धेन तदन्तर्धान्तरधर्मविशिष्टज्ञानमिष्टसाधनमित्याकारकज्ञानस्य,
धर्मितायामवच्छेदकीभूतां यस्तादृशवान्तरधर्मस्तत्प्रकारकं यज्ञानं तदुत्तरद-
प्रयोजकतयेत्यर्थः । तथाच विशेषजिज्ञासां प्रति सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य
तत्त्वेन पृथगेव साक्षात् कारणत्वं, अथवा प्रथमं सामान्यधर्मप्रकारकं ज्ञानं, ततः
सामान्यधर्मावान्तरधर्मरूपेष्टसाधनताज्ञानधर्मितायच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं, ततस्तादृश-
ष्टसाधनताज्ञानं, ततो जिज्ञासित्वादिरीत्या परस्परया कारणत्वमतः सामान्यज्ञानं विना
विशेषजिज्ञासात्वादो न सम्भवत्येवेति हृदयम् । सव्यभिचारत्वावान्तरेति ।
सव्यभिचारत्वव्याप्येन परस्परविरुद्धसाधारणत्वादिधर्मैरेत्यर्थः । धर्मप्रतिपादनम् =

१० मनोरमा १०

सव्यभिचारस्य चतुर्विधवापत्तिस्तदुपादानम् । तदुपादाने तु न तदापत्तिः, निरुक्तचतुष्टु-
मन्यादाः स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन सव्यभिचारत्वाभाववति घटे विद्यमानतया व्याप्यत्वानावात् ।

साधारणत्वानुपादानत्ववद्विधमन्यादाः सव्यभिचारत्वाभाववति सर्वत्रैव स्वाश्रयाश्रयत्वसम्ब-
न्धेन चतुर्विधवापत्तिस्तदुपादानम् । तदुपादाने तु न तदापत्तिः, निरुक्तचतुष्टुमन्यादाः सव्यभिचारस्य
द्विविधत्वात्वात्कारण-
न्यादाः स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन सव्यभिचारत्वाभाववति घटे विद्यमानतया व्याप्यत्वानावात् ।
साधारणत्वानुपादानत्ववद्विधमन्यादाः सव्यभिचारत्वाभाववति सर्वत्रैव स्वाश्रयाश्रयत्वसम्ब-
न्धेन चतुर्विधवापत्तिस्तदुपादानम् । तदुपादाने तु न तदापत्तिः, निरुक्तचतुष्टुमन्यादाः सव्यभिचारस्य
द्विविधत्वात्वात्कारण-
न्यादाः स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन सव्यभिचारत्वाभाववति घटे विद्यमानतया व्याप्यत्वानावात् ।

तत्र सव्यभिचारः साध्य-तद्भायप्रसङ्गक इति न त्रितयसाधारणं

⊗ दीधितिः ⊗

भिचारपदस्य साधारणमात्रे प्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लक्ष्यभायं बुध्य-
मानैरन्तेवासिभिस्साधारणादिसाधारणस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिभ्र-
ष्टावृत्तस्यैव च साधुता प्रतीयेत, अतस्तद्वारणाय लक्ष्यान्तरमपि
दर्शयति-सव्यभिचार इति ।

⊗ गादाधरी ⊗

मिति यावत् । नायं ग्रन्थो विभागपरः, अपि त्वसाधारणानुपसंहारिणो-
रलक्ष्यताभ्रमनिवन्धनवक्ष्यमाणसामान्यलक्षणानिव्याप्तिभ्रमनिराकरणाय
प्रयाणा लक्ष्यताप्रदर्शनपर इति समाधत्ते-तथापीति । साधारणमात्रे प्रसिद्ध-
तया = भूत्प्रयोगविषयसाधारणमात्रकृतया । "अतिव्याप्तिः"-प्रतीयेतेति
सम्बध्यते । तद्भाष्येण-असाधारणादिव्यावृत्तस्य । साधुता-निर्दीपना ।

⊗ विवृतिः ⊗

सव्यभिचारत्वावच्छिन्नानां साधारणादिधर्मिणां या प्रतिपत्तिः, तदनुकूलव्यापारः ।
तथार्थान्यादिसमाधानस्याशयं प्रदर्शयति-नायमित्यादि। अयं ग्रन्थः = 'सव्यभिचारो-
ऽपी'त्वादिग्रन्थः । न विभागपरः = न विभागयोर्वेच्छयोर्धरितः । अलक्ष्यतेति । सव्य-
भिचारसामान्यलक्षणस्याऽलक्ष्यताभ्रमप्रयुक्तो यो वक्ष्यमाणसव्यभिचारसामान्य-
लक्षणस्यासाधारणादावतिव्याप्तिभ्रमस्तन्निराकरणायेत्यर्थः । वक्ष्यमाणसामान्य-
लक्षणस्य तथारि सत्त्वादित्यशयः । प्रयाणां = साधारणसाधारणानुपसंहारिप्रयाणम् ।
लक्ष्यताप्रदर्शनपरः = सव्यभिचारसामान्यलक्षणलक्ष्यताप्रदर्शनयोर्वेच्छयोर्धरितः । 'अयं-
ग्रन्थ' इति पूर्वोक्तस्यैव । भूरीति । साधारणरूपार्थबोधकत्वेन भूत्प्रयोगविषयीभूतां

⊗ मनोरमा ⊗

वदन्त्यम् । अथ स्ववृत्तस्य, स्वसमानाधिकारणभेदेपरवृत्तिसोमवसम्बन्धेन वस्तुविशिष्टान्वावधारणं ।
निर-कथनपुरस्य सव्यभिचारत्ववृत्तित्वेन, सव्यभिचारत्वमितिसव्यभिचारत्वसमानाधिकारण-
नाधारणत्वादिवृत्तित्वेन च सव्यभिचारत्ववस्तुविशिष्टतया वस्तुविशिष्टान्वावधारणं एता
वस्तुनन्वयवाचकं सामान्यं सव्यभिचारस्य च वृत्तिव्यवस्थितिः । न च सव्यभिचारत्ववस्तुव्यवस्था-
याः स्थापनावयवसम्बन्धेन सव्यभिचारत्वसमानिकतया, तादृशोमवसम्बन्धेन वस्तुविशिष्टत्व-
मेव च सामान्यं सव्यभिचारवैकल्यव्यवस्थितिं वाच्यम्, तदेवतावदेववस्तुविशिष्टत्वस्य सव्यभि-
विद्यमानत्वोक्तम् । न च तद्वति सव्यभिचारत्वव्यवस्थित्या साधारणसाधारणानुपसंहारिप्र-
याणोऽनन्वयवाचकत्वात् अथ सव्यभिचारत्वसमानिकतया वस्तुनन्वयत्वेन च वस्तुनन्वयवा-
चकत्ववस्तुनन्वयवाचकत्वस्य सव्यभिचारस्य च वृत्तिव्यवस्थितिं वाच्यम्, अथैववृत्तित्वव्यव-
स्थायाः निर-कथनपुरस्यैव ध्येयम् ।

न-वेदमि साधारणसाधारणानुपसंहारिप्रयाणोऽनन्वयवाचकत्वव्यवस्थायाः सव्यभिचारवैक-
ल्यव्यवस्थितिः, एवं साधारणसाधारणानुपसंहारस्य, अथैववृत्तित्वव्यवस्थायाः सव्यभिचारस्य

लक्षणम्, एकन्याभयं प्रत्यमायकत्वात्, अनापादकत्वाच्च ।

६ दीधितिः ६

कश्चित्तु सामान्यमानार्थानो विभागो न तद्वद्वज(तः) प्रत्ययम-
६ गादाधरी ६

लक्ष्यान्तरमिति । तथाच सव्यभिचार इति मूलस्य यद्वदमानसव्यभिचा-
रसामान्यलक्षणस्य इत्यर्थः ।

एतद्व्यस्य विभागपरत्वमुपपादयती मतमाह—कश्चिदिति । सामा-
न्यज्ञानार्थिनः = सामान्यज्ञानसामान्यार्थिनः । “तद्वद्वजप्रत्ययं”—लक्षण-
वाक्यार्थिनसामान्यज्ञानमात्रम् । अत्र च विभागोपयुक्तसामान्यज्ञानस्यो-
पायान्तरतोऽभ्युपगमे पश्चादपि सामान्यलक्षणाभिधानमसद्वत्तमना-
काङ्क्षितत्वादित्यन्यरसमूचनाय ‘कश्चिदित्युक्तम् ।

६ विवृतिः ६

साधारणमात्रं यस्य तादृशत्वेनेत्यर्थः । दीधितौ—तन्माप्रत्ययेति । साधारणमात्र-
त्येनेत्यर्थः । लक्ष्यमात्रं=लक्षणम् । सुपमार्थः=सामर्थः । अन्तेवागिति=शिष्यैः ।
असाधारणदिसाधारणस्य = असाधारणेऽनुवक्तव्यमिति दर्शनमस्य । लक्षणस्य =
सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य । टीकायां—सम्यस्यत इति । अन्तेवासिपुत्रि-
भ्रमविदवाभूतः आदिवाग्निः स्वादित्वाभायः । असाधारणादिव्यावृत्तस्य=असा-
धारणदाववर्त्तमानस्य । उपमहरति—तथाचेति । तथाच सव्यभिचारोऽपि
सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्योपायान्तरादिरित्या मूलार्थः परमाणु इति भावः । एतद्
प्रत्यस्य = सव्यभिचारोपायान्तरि प्रत्यस्य । विभागपरत्वं = तादृशपरत्वरविरुद्धधर्मेन
धर्मप्रतिपादनयोरेकयोश्चरितत्वं । सामान्यज्ञानसामान्यार्थिनः = सामान्यज्ञानस्य-
व्यापकप्रयोजकज्ञानिनस्त्रिप्रयोज्यतावान् । तेन न सव्यभिचारविषयसलमूहालम्बन-
घटसामान्यज्ञानमादाय सव्यभिचारविभागस्य घटसामान्यज्ञानार्थिनत्वात्तन्वा-
लक्षणार्थिन सामान्यज्ञानस्यतादृशविभागप्रयोजकत्वानुवक्तिः । सामान्यज्ञानप्रयो-
जनकं हि लक्षणनिधानं; तादृशं ज्ञानं यदि लक्षणवाक्यमिन्नो न येनचित् कारणेनो-
त्पन्नं स्यात् तदा तदस्य लक्षणनिधानमयुक्तमेव, सामान्यज्ञानवतां शिष्याणां-
विशामिताभिधानस्य प्रेक्षावदुपेक्षाविरुद्धत्वादित्येवं दीधितिहृता कश्चिदित्येनेनाभिप्रेत-
मस्यस्य प्रदर्शयितुमाह—अत्रचेति । एतन्मतेचेत्यर्थः । विभागोपयुक्त सामान्य-
ज्ञानस्य=विभागप्रयोजकभूतस्य सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य । उपायान्तरतः=लक्षण-
वाक्यवर्तिरिक्तात् इति शब्दं प्रत्यक्षादिप्रमाणतः । पश्चादपि = निरुक्तसामान्यज्ञाना-

६ मनोरमा ६

द्विविधवर्गानि साधारणस्य, सव्यभिचारस्य, असाधारणस्य, अनुवक्तव्यविशामिताव्यवृत्ति-

ॐ सादाथरी ॐ

अथवा सामान्यज्ञानाधो न = त्रिनयमाधारणकिञ्चिद्भ्रमांश्चिद्भ्रमा-
ज्ञानाधीनः । सादाथप्रत्ययः = सत्यभिचारपदार्थनावच्छेदकप्रत्ययमात्र-
व्यवस्थाज्ञानमपेक्षते । अत इति । तादृशलक्षणज्ञानेऽपि सत्यभिचारपदार्थ-
प्रत्ययसामान्यज्ञानस्य शिष्याणां एतत् एव सम्भवेन विशेषजिज्ञासा-
सम्भवाविति भावः । अत्र च सत्यभिचारपदार्थत्वेन प्रयाणां ज्ञानेऽपि
जन्यं सत्यभिचार एव कीदृश इत्येयं जिज्ञासोऽस्ति, न तु सत्यभिचार-
पदाथो कर्त्तव्यं प्रथमं विभागोऽनुविन्न इत्यखरमयीजम् ।

प्रथमप्रकरणद्वयानुभाषकापादकयोरेकतरमात्रपरत्वेऽसाधकत्वादित्यसिद्धिः

ॐ विवृतिः ॐ

अन्यस्मात् । “संज्ञान विधानं” सामान्यजन्यमध्याह्निकमित्यदिः । अनावच्छिन्नत्वात्
सादाथमित्येवम् । ‘इत्युक्तं दीपितुने’तिशेषः । ननु यदि सामान्यजन्यसामान्य-
धीनो त्रिनयनस्य साध्याजन्यसामान्यजन्यमंतस्य संज्ञाधीनसामान्यजन्यमन्त-
धीनो त्रिनयनस्य त्रिनयनस्य त्रिनयनस्य न तादृशत्व प्रत्ययमपेक्षते इत्यदिचमसंगतमात्र-
जन्यमेति । विवृतेति । साधारणसाधारण-प्राग्वह्यमित्ये त्रितये वचनमे-
व सामान्यजन्यदार्थोऽस्ति इत्येवम् । यत्किञ्चित्प्रत्ययवच्छिन्नजन्यधीन इत्येवम् ।
सादाथप्रत्ययः = साधारणजन्यत्व प्रत्ययः । सादाथमित्येति । साधारण-
प्रत्यय-साधारणजन्यदार्थत्वत्त्वात् अत्रानुभाषकापादकयोरेकतरमात्रपरत्वेऽसाधकत्वात्
सादाथप्रत्ययः = साधारणजन्यत्व प्रत्ययः । सादाथमित्येति । साधारण-
प्रत्यय-साधारणजन्यदार्थत्वत्त्वात् अत्रानुभाषकापादकयोरेकतरमात्रपरत्वेऽसाधकत्वात्
सादाथप्रत्ययः = साधारणजन्यत्व प्रत्ययः । सादाथमित्येति । साधारण-
प्रत्यय-साधारणजन्यदार्थत्वत्त्वात् अत्रानुभाषकापादकयोरेकतरमात्रपरत्वेऽसाधकत्वात्
सादाथप्रत्ययः = साधारणजन्यत्व प्रत्ययः । सादाथमित्येति । साधारण-
प्रत्यय-साधारणजन्यदार्थत्वत्त्वात् अत्रानुभाषकापादकयोरेकतरमात्रपरत्वेऽसाधकत्वात्
सादाथप्रत्ययः = साधारणजन्यत्व प्रत्ययः । सादाथमित्येति । साधारण-
प्रत्यय-साधारणजन्यदार्थत्वत्त्वात् अत्रानुभाषकापादकयोरेकतरमात्रपरत्वेऽसाधकत्वात्

ॐ समीक्षणम् ॐ

सादाथप्रत्ययः सामान्यजन्यत्वप्रत्ययप्रत्ययः सामान्यजन्यत्वप्रत्ययः सामान्यजन्यत्वप्रत्ययः
सादाथप्रत्ययः सामान्यजन्यत्वप्रत्ययप्रत्ययः सामान्यजन्यत्वप्रत्ययः सामान्यजन्यत्वप्रत्ययः
सादाथप्रत्ययः सामान्यजन्यत्वप्रत्ययप्रत्ययः सामान्यजन्यत्वप्रत्ययः सामान्यजन्यत्वप्रत्ययः

नाप्युभयपक्षवृत्तित्वं उभयव्यावृत्तत्वं वा तत्त्वम्, अननुगमात् ।

ॐ दीधितिः ॐ

गपत्तिर्वा, तदुपधानमव्यापकमतिव्यापकञ्च तथाविधव्याप्तिभ्रमेण तद्धेतायनसद्योग्यता वाच्या, मा च तादृशान्यान्यादिरूपा, न च

ॐ गादाधरी ॐ

कोट्टेरापादकृत्यमनुमापकृत्यञ्च सम्भवतीत्येकरयोभयं प्रति असाधकत्वा दिव्यादिदोषामद्गतिरित्यत आशयं पुरयति—तदुपधानमिति । प्रमस्त्युप धायकत्वमित्यर्थः । अव्यापकमिति । येन हेतुना कदाचिदपि साध्यः तदभास्यं यानुमितिरापत्तिर्वा न जनिता प्रत्येकमपि तदसङ्गाहक मित्यर्थः । तथाविधेति । साध्याभायनिरूपितेत्यर्थः । तन्नोग्यता = प्रसक्ति योग्यता । वाच्या = प्रमस्त्यरूपदेन विवक्षणीया । तन्नोग्यतायास्तत्स्वरूप योग्यज्ञानविषयतारूपत्ये व्याप्तिभ्रमविषयतामात्राय पुनरुक्तदोषप्रमा

ॐ विवृतिः ॐ

वासादकत्वादिरपराधे आपत्ति जनकज्ञानविशेष्यतात्मके अन्वयः । तद्विरुद्धेति म. २२२दिगिरुद्रमाध्यामायादिरुपकोट्टेरित्यर्थः । आपादकत्वम् = आपत्तिजनकज्ञान विशेष्यत्वम् । अनुमापकत्वम् = अनुमितिन जनकज्ञानविशेष्यत्वम् । दोषासंगमेरिति तथाच साधारणादौ पुर्योक्तरीत्या स्वक्षणमन्वयसम्भवात्साध्याप्यविधानमत्तमा मितिद्वयम् । आशयमिति । मूलवृत्तामित्यदिः । प्रमस्त्युपधायकत्वमिति प्रत्यक्षदित्युत्पन्नम्भवेनानुमित्यापत्त्युत्पत्तिरितिदृष्टानविशेष्यत्वमित्यर्थः । ये हेतुना = कारणत्वात्किं हेतुना वा हेतुविशेष्यत्वव्याप्यदिरुत्तनेन । प्रत्येकमपि = प्रत्येक लक्षणमपि । तदुत्पत्त्याहकमिति । तथाच वादसाध्यते वादसाधारणादिहेतु विशेष्यकृत्यान्वयदिरुत्तनेन साध्यचतुर्मिन्सादिक नोत्पन्न तादृशस्य हेतुत्वविशेष्यत्वं तन्मन्वेन साध्यचतुर्मिन्सादिविशिष्टव्याप्तिकान्त्वात्प्रविष्टत्वा तादृश साधारणादिहेतव्यतिगितिभावः । इदमुत्पत्त्ये, नथमने हेत्यादेरनुमित्यजनकत्वात् वादसाधारणादिहेतौ साध्यादिप्रतिज्ञानमेव कदाचिन् नोत्पन्न तादृश साध्यादिहेतव्यव्याप्तिरिति चेत् इदमन्वयः । लक्षणव्यपत्तित्वात् यदि साध्याप्यमित्ये तिस्रस्तद्व्याप्यत्वमेव तदसाध्यत्वादिनिमित्तकत्वात्साधारणादिहेतुत्वव्यतिज्ञानं कत्वो तदा न कुर्वती साध्यादिहेतव्यव्याप्तिः । अथवाहेतुत्वं कत्वमेव साध्याप्यमित्येतिदृष्टत्वात् साधारणादिहेतुत्वव्यतिज्ञानस्य प्रतिगति- कत्वव्याप्तिव्यपत्तेरुत्पत्तिरिति चेत् तदा दीधितिहेतुत्वमितिद्वयमिति तदमन्वय- मन्वयव्यतिगिति । तथाच वादसाध्यत्वेनैव वादसाध्यत्वमित्येति तदसाध्यत्व- मन्वयव्यतिगिति चेत् तदा दीधितिहेतुत्वमितिद्वयमिति तदमन्वय-

(चि०) अथ साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्मता-

(दी०) साध्येति । कोटिद्वयोपस्थापकं सन् साध्यसन्देहजनकं,

ॐ गादाधरी ॐ

(गा०) साध्यसन्देहेति यथाश्रुतमन्यात्पक्षधर्मताज्ञानस्य साध्य-

ॐ विवृतिः ॐ

साध्याभिरितिभावः । मूलं शकते-अथेति । साध्येति । यत्किञ्चिद्विशेष्यक
विरुद्धता साध्याभावप्रकारकज्ञानात्मकसाध्यसंशयजनकीभूता वा साध्योपस्थितिः,
साध्याभावोपस्थितिश्च तादृशोपस्थितिद्वयजनकीभूत यत्, पक्षे यत् किञ्चि-
द्विमिषि वा सव्यभिचारात्तादृशसम्बन्धेन सव्यभिचारत्वेनाऽभिमतहेतुप्रकारकं ज्ञानं
तदीयप्रकारतावच्छेदकतापस्यात्स्यधिकरणधर्मयान् सव्यभिचार इत्यर्थः । भवति हि
'पर्वतो धूमवान् बह्वे'रित्यादी यद्विष्णुसाधारणे धूमधूमाभावसहचरितत्वद्विमान्
पर्वत इति ज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः । सम्बन्धिप्रकारकज्ञानस्य सम्बन्धन्तर-
स्मारकतया निरुक्तज्ञानस्य धूमधूमाभावसहचरितत्वात्मकधूमधूमाभावसामानाधि-
कारणसम्बन्धविशिष्टबहिष्कारकज्ञानात्मकतया तेन जनित यद्दूमधूमाभाव-
स्मरणान्मकं धूमधूमाभावोपस्थितिद्वयं, तस्य पर्वतो धूमवान् इति संशयजनकतया
तादृशसंशयजनक धूमधूमाभावोपस्थितिद्वयजनकीभूत यद्विरुक्तज्ञानं तदीयप्र-
कारतावच्छेदकतापस्यात्स्यधिकरणधूमधूमाभावसहचरितत्वद्विहितो भयधर्मवत्त्वस्य
निरुक्तवद्विदेतो सत्त्वान् । 'पर्वतो बहिमान् गगना'दित्यादी गगनरूपासाधारणे बहि-
बह्वयभावसद्व्याप्तगगनयान् पर्वत इत्याकारकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः, निरुक्त-
ज्ञानस्यैव बह्विवह्वयभावसद्व्याप्तत्वात्मक बह्विवह्वयभावसामानाधिकरण्याभाव-
सम्बन्धविशिष्टगगनप्रकारकज्ञानात्मकतया तेन जनिता वा बह्वुपरिपत्तिर्वह्वय-
भावोपस्थितिश्च तयोः पर्वतो बहिमास्येति साध्यसंशयजनकतया तादृशसंशयजनक-
बह्विवह्वयभावोपस्थितिद्वयजनकीभूत यत् पूर्णोक्तज्ञानं तदीयप्रकारतावच्छेदकता-
पस्यात्स्यधिकरणबह्विवह्वयभावसद्व्याप्तगगनयोर्भयधर्मत्वस्य निरुक्तगगन-
हेतो सत्त्वान् । निधिनभाष्यतदभावसद्व्याप्तत्वस्य साधारण्यस्वरूपत्वे तु शब्दोऽ-
नित्यः शब्दत्वादित्यत्र यदा पक्षेऽनित्यत्वस्य संशयस्यदा निरुक्तशब्दत्वहेतोरेति
लक्ष्यतया तत्र निधिनानित्यत्वसद्व्याप्तत्वानित्यत्वाऽभावेऽनुगतव्याप्तत्वपरिगिष्ट-
शब्दत्ववन् शब्द इत्याकारकज्ञानमादाय पूर्णोक्तरीया लक्षणसमन्वयोपलब्धः ।

अथानित्यं मेकवादिगरी मेकवक्तव्यनुगमहारिणि सर्वत्र साध्यमेव-
दसाध्याभिरिति नित्यत्वभावसहचरितत्वेनयन् सर्वमित्याकारकनिधियस्य साध्य-
तदभावात्साध्यत्वेन यदप्रतिदिश्यते पक्षोक्तदेशे साध्यस्य साध्याभावस्य च

७ शीघ्रिणिः ७

साध्यमन्देशजनककोटिद्वयोपस्थितजनकमिति यावत् । साध्यतया
२ साक्षरी ७

नित्यत्वसंशयहेतुत्वात् । न च क्लीभूतमंशयधर्मिणावच्छेदकता यावत्-
धर्मं पर्याप्ता तादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यकप्रकारकज्ञानत्वेन मंशयं प्रति
१ विवृतिः ७

नित्यो नवेत्याकारकं, नित्यत्वदभावविषयकज्ञानवदिदन्वावच्छिन्नविशेष्यकं नित्य-
त्वसंशयं प्रति जनकत्वादित्यर्थं । तथा च—एकत्र पञ्चधर्मताज्ञाने यदि सध्यमशय-
जनकत्वं, साध्यतदभावविषयककोटिद्वयोरसिद्धिजनकत्वं च विशेषणतया विशिष्टं
स्यात् तदा, अयनियो ज्ञानादित्यादौ ज्ञानस्वरसंशयहेतुत्वात्साध्यवृत्तिः स्यात् ।
नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयमित्याकारकज्ञानस्य, नित्यत्वतदभावविषयकज्ञान-
वानयं नित्यो नवेत्याकारकसंशयधर्मिणावच्छेदकतादृशज्ञानेदन्वकारकज्ञानत्वेन
तादृशसंशयजनकत्वात्, नित्यत्वदभावयोर्विषयित्वसम्बन्धविशिष्टज्ञान प्रकारक-
ज्ञानत्वेन-नित्यत्वतदभावोर्विषयित्वजनकत्वेन च धर्मं संशयतया तदीयप्रकारताभयत्वर-
ज्ञाने हेतौ सत्वात् । न च पञ्चतारच्छेदकतावस्थान्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्य-
कत्वेन साध्यमशयस्य विशेषणान्नेयमिति ज्ञातिः । नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानजन-
नित्यो नवेति संशयस्य पञ्चतारच्छेदकत्वेदन्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यकत्वात्साध्य-
धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यमशयपरदेनोसादानासम्भवादिति वाच्यं, यदा पञ्चता-
मिमतातिरिक्ते साध्यमशयो वृत्तते ननु पञ्चतामिमते तदा साधारणहेतुत्व-
व्याख्यापत्तेः । पञ्चतारच्छेदकतावस्थाप्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यमश-
यस्याऽवच्छिन्ने, साधारणस्य नित्यदोषतया तदानीं तस्याऽलक्ष्यताया वक्तुमश-
क्यत्वात्, तादृशविशेष्यकत्वोपलक्षितसाध्यमशयविषयत्वे तु नित्यत्वतदभाव-
विषयकज्ञानवानयं नित्यो नवेति संशयस्यापि इदन्त्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यक-
त्वोपलक्षिततया तादृशसंशयजनकतामादाय निरुक्तज्ञानहेतुत्वविशेष्यकारणात् ।
अतएवाग्रे पञ्चदस्य धर्मिणावच्छिन्नतया दीधितिकृतां वर्णनमपि साधु संगच्छते
इति ध्येयम् । अतः साध्यमशयजनकीभूता या साध्यतदभावोर्विषयित्व-
जनकत्वमूनं पञ्चधर्मताज्ञानं तदीयप्रकारताभयत्वमेव सम्भविष्यत्वं वाच्यं,
नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयमित्याकारकं ज्ञानजनकत्ववत्तदभावोर्विषयित्वेन-
संशयजनकत्वं, साधारणादिधर्मावच्छिन्नज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरेव संशयजनकत्वा-
दिति न नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयमित्याकारकज्ञानमादावेदन्वावच्छिन्न-
पञ्चकनित्यत्वसाध्यकज्ञानहेतुत्वविशेष्यवृत्तिरिति भावः । प्रकृतसाध्यमशयधर्मिताव-
च्छेदकतावस्थाप्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वानिरूपितयत्रावच्छिन्नप्रकारतासाधि-

ॐ गादाधरी ॐ

हेतुतेति विवक्षणे नाऽयं दोषः, तादृशज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकत्व-
मुद्रया नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वपर्यामयधर्मितावच्छेदकत्व-
संशयं प्रत्येव हेतुत्वान् । तादृशधर्म धर्मितावच्छेदकीकृत्य च इत्यन्त-

ॐ विवृतिः ॐ

ज्ञानं तादृशसंशयजनकं तद्रूपत्वं सधर्मिचारत्वमित्युक्ती नायं निमित्तं प्र-
दित्यत्रातिव्याप्तिः । नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवदधर्मितावच्छेदकत्व-
वच्छिन्नविशेष्यत्वानिस्वरिततादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः, नित्यत्वतदभाव-
ज्ञानत्वानयं नित्योपवेत्ताकारक प्रकृतसाध्यस्य धर्मितावच्छेदकत्व-
धीभूतनित्यत्वतदभावविषयकज्ञानेदन्त्वरूपमद्वैतवावच्छिन्नविशेष्यता-
परदेन नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात् । सम्यग्दृष्टि-
रानु बहोरेत्यादौ लक्षणसमन्वयः । धूमधूमाभावसहचरितं बहिर्मात्, पर्वत-
कजानीयसर्वत्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यत्वानिस्वरितधूमधूमाभावसहचरित-
प्रकारतायास्तादृशज्ञानोत्तरजायमानपर्वतोपदिष्टमातवेत्ताकारक प्र-
मितावच्छेदकतापस्याप्यधिकरणपर्वतत्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यता-
सहचरितबहिर्मात्स्य यद्रूपपरदेन धर्तुं शक्यत्वादतः साध्यसंशय-
स्तिर्ता निवेद्य तादृशसंशयजनकत्वेन पक्षधर्मताज्ञानविव-
नचेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । फलीभूतेति । कारणमुद्र-
रजायमानप्रकृतसाध्यसंशयधर्मितावच्छेदकतेत्यर्थः । यदृशधर्म-
च्छिन्नधर्मपर्याप्ता यद्वर्मे च पर्याप्ता । तेन पर्वतत्वादेवं दृ-
न पर्वतपक्षधूमसाध्यकबहुपादाव्याप्तिः, न वा-
नयं नित्योपवेत्त संशयस्य तादृशज्ञानेदन्त्वरूप प्रमेय-
पर्योम्यं प्रमेयवात् नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानव-
ध्यकज्ञानहेतावतिव्याप्तिः, यदृशावच्छिन्नसंशयधर्मि-
पदेन प्रमेयत्वोनादातुमशक्यत्वादितिप्येवम् । यदृश-
धर्मावच्छिन्नविशेष्यकयद्रूपवावच्छिन्नप्रकारता-

ॐ गान्धर्वी ॐ

सन्देहजननोद्देश्यतावच्छेदकता लभ्यते। एवञ्च धनधान्यमुग्दीत्यादी धनादेः
सुखादिप्रयोजकतायोधम्यानुभवित्तया उद्देश्यविधेयभावस्यलेऽस्ति
बाधके उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोः प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधस्य व्युत्पत्ति-
सिद्धत्वात्, कोटिद्वयोपस्थितिजनकतायाः साध्यसन्देहजनननिर्वाहकता-

ॐ विवृतिः ॐ

तन्निरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वमेवमर्थः । लभ्यत इति । तथा च कोटिद्वयोपस्थिति-
जनकतावान् स्वाव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन साध्यसन्देहजननवान् इत्येवं दीधिति-
ग्रन्थतात्पर्येण कोटिद्वयोपस्थितिजनकताया साध्यसन्देहजननोद्देश्यतावच्छेदकत्वस्य
लान इति भावः । दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं निरुक्तावच्छेदकत्वलाभप्रयोजन प्रदर्शयति-
प्यं चेति । कोटिद्वयोपरस्थापकत्वं साध्यसन्देहजननोद्देश्यतावच्छेदकत्वलाभेचेत्यर्थः ।
यद्यपि सुखप्रयोजकत्वस्य पदानुपस्थिततयोक्तवक्तव्यं धनादौ सुखप्रयोजकता बोधो
न संभवति । न च प्रात्यक्षिक एवाय बोध इति वाच्यम्, तथासति लक्षणाधीनबोधस्य
शाब्दतया तत्तुल्यदृष्टान्ततानुपपत्तेरित्युच्यते तथापि धनपदस्य सुखप्रयोजकत्वाव-
च्छिन्नधनलाक्षणित्वमनुपगम्य तथा बोधः सुखमाधेयः । यद्वा—अस्ति बाधके
शाब्दबोधोत्तरकालीन एव तथाबोध इतिष्येयम् । यत्तु प्रात्यक्षिक एव तथाबोधस्य
स्य शाब्दत्वे सुखादेर्विधेयत्वमेव न सम्भवति निपातातिरिक्तानामार्थद्वयस्यभेदेनान्वर-
स्याव्युत्पन्नत्वात् । न च दृष्टान्तविरोधः, यथा प्रत्यक्षे उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोः प्रया-
ज्यप्रयोजकभावोऽनुभवसिद्धस्तथा शाब्देऽपि इत्यर्थस्यैवाभ्युपगमादितिमतः, तत्तच्छब्द-
मनुपपत्तिनामार्थरूपभेदेनान्वयसंघतात्पर्यग्राहकतया मनुप्रत्ययस्य सार्थकत्वात्-
गनेन सुखादेर्विधेयत्वे बाधकाभावादितिष्येयम् । आनुभविकतया = अनुभवसंय-
मानतया । धनादौ सुखप्रयोजकत्वाभावनिश्रयदर्शाया धनवान् सुखीत्यादि वाक्येन
सुखप्रयोजकतया धनादिवोधस्य कथमप्यसम्भवेनाह—अस्तिबाधके इति। उद्देश्य-

ॐ मनोरमा ॐ

प्रकारतया अपि तत्रात्वेन कामादायापि तत्रानिश्चयविरिद्धिचेदत्र केचित्, साध्यतावच्छेदकत्वविशेष-
कोटिनिश्चयता वा अवच्छेदकता तदाप्रयोजकतावच्छेदकत्वस्य सम्बन्धिधारणमित्यस्य विवक्षणे पूर्वोक्त
दोषकारणमभवत् । वैशिष्ट्यस्य स्वार्थित्वमवगतकतावच्छेदकनिश्चय, स्वनिरूपितविशेषतावच्छे-
दकतावच्छेदकप्रतिशयोक्तितात्पर्यवस्तुशोभितावच्छेदकवस्तुत्त्वोपपत्त्यसम्बन्धेन । रूपवृत्तिस्य च
स्वनिश्चितनिश्चितनिश्चयवच्छेदकनिश्चित-विशेषावनिश्चयवच्छेदकनिश्चितनिश्चितनिश्चय-
वच्छेदकनिश्चित-अवच्छेदकनिश्चितवच्छेदकनिश्चित-निश्चयसम्बन्धावच्छेदकतात्वा-
वच्छेदकप्रतिशयोक्तितात्पर्यवस्तुशोभितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेत्याह ।

शुभवन्तु—सर्वव्यवस्थावच्छेदकवच्छेदकोटिनिश्चितविशेषताविशिष्टा वा अपे-

ॐ दीधितिः ॐ

वारणाय जनकान्तम् । तयोपस्थितेः साध्यसन्देहाजनकत्वात् ।

ॐ गादाधरी ॐ

त्यर्थः । जनकान्तस्य चारकत्वे हेतुमाह—तयोपस्थितेरिति । तादृशसम्बन्ध-
ज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः । साध्यसन्देहाजनकत्वादिति । सन्देहं प्रति साधा-
रणधर्मासाधारणधर्मविप्रतिपत्तिज्ञानजन्याया एव कोट्युपस्थितेर्हेतुत्वादिति
त्वः । जनकता च साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता ग्राह्या, अतः
सम्बन्धान्तरज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेर्विशेषणज्ञानादिमुद्रया साध्यसंशय-

ॐ विवृतिः ॐ

अधिकरण्याभावः । साधारणेति । साधारणधर्मवद्भूमिज्ञानजन्यायाः असाधारण-
धर्मवद्भूमिज्ञानजन्यायाः विप्रतिपत्तिवाक्यज्ञानजन्यायाः एव कोट्युपस्थितेर्हेतुत्वादित्य-
र्थः । ननुसाध्यसंशयनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावत्कोटिद्वयोरस्थितिजनकपक्षधर्मता-
ज्ञानविषयत्वस्य सध्यभिचारत्वेऽपि नित्यत्वसाध्यकज्ञानहेतावतिव्याप्तिरस्त्येव नित्यत्व-
तदभावविषयकज्ञानवानयमित्यादिज्ञानजन्यायाः नित्यत्वतदभावोपस्थितेरपि नित्यत्व-
संशयोपविशेषणीभूतस्य नित्यत्वादेशानात्मकतया विशेषणज्ञानत्वेन विशिष्टबुद्ध्यात्म-
कनित्यत्वसंशयजनकत्वात्तादृशोपस्थितिजनकनिरुक्तसंशयधर्मताज्ञानविषयत्वस्य ज्ञानहे-
तौ सत्त्वादत् आह—जनकताचेति । कोटिद्वयोरस्थितिनिष्ठसाध्यसंशयजनकता चे-
त्यर्थः । साध्येति । साध्यसंशयत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिरूपितेत्यर्थः ।
तेनैकधर्मिकतत्तदभावप्रकारकज्ञानत्वात्मकसंशयत्वनिष्ठावच्छेदकताकजन्यतायाः तत्र-
कारकत्वाद्यवच्छिन्नत्वेऽपि न तादृशजन्यतामादाय निरुक्तज्ञानहेतावतिव्याप्तितादव-
स्थितिमित्येवम् । ग्राह्येति । न च तत्रकारकतदभावप्रकारकज्ञानयोः सामग्रीसम्बल-
नस्यैव तत्तदभावप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वप्रयोजकतया संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेद-
कर्यादित्यमभिधानमसंगतमितिवाच्यम् । संशयत्वस्य जातिस्वरूपत्वमङ्गीकृत्यैव तथा-
भिधानसम्भवात् । अतः संशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायाः प्रवेशात् ।
सम्बन्धेति । साधारण्यादिसम्बन्धभिन्नविषयत्वादिसम्बन्धविशिष्टज्ञानादिप्रकारक-
ज्ञानजन्यनित्यत्वाद्युपस्थितेरित्यर्थः । विशेषणेति । नित्यत्वादिरूपविशेषणज्ञान-
त्वेन । नक्षतिः = न नित्यत्वादिसाध्यकज्ञानादिहेतावतिव्याप्तिः । तथा च यद्रूपव-
च्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानजन्यकोटिद्वयोरस्थितिः साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजनिका तद्रूप-
वत्त्वस्यैव लक्षणार्थत्वेन न निरुक्तज्ञानहेतावतिव्याप्तिः, नित्यत्वतदभावविषयकज्ञान-
त्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेर्विशेषणज्ञानत्वेन संशयत्वात्मकविशि-
ष्टबुद्धिवावच्छिन्नं प्रति जनकत्वेऽपि संशयत्वावच्छिन्नं प्रत्यजनकतया यद्रूपत्वेन तादृ-

ॐ दीधितिः ॐ

विषयितया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य नित्यत्वे साध्ये
नुवृत्तत्वव्यावृत्तत्वाभ्यां वद्वितदभावोपस्थापकस्य च न्नी साध्ये

ॐ गादाधरी ॐ

सामञ्जस्यादत्तत्वं परित्वज्य निष्कृष्टार्थमाह
जनकान्तनिर्देशनप्रयोजनमाह—आश्रयतयेत्यादिना । आश्रयतया
तया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य—
भूताश्रयत्वादिरूपसम्यग्ज्ञानविषयस्य ज्ञानस्य । नित्यत्वे साध्ये,
त्वसाध्यकमथले । धारणाय—सव्यभिचारत्वाभावसम्पादनायेत्यर्थः—
ज्ञानस्य
श्रुते भातिव्याप्तिमंभय इति
उत्पन्नपक्षया लघुसम्यग्ज्ञानमादाय व्यावृत्तिमाह—विषयितया वेति ।
ज्ञानस्य तदुभयविषयकत्वं निष्प्रत्यूहमेवेति बोध्यम् । समवायेन
व्याप्तिमुक्त्या संयोगेन हेतावपि सामाह अनुवृत्तत्वेति ।
सामानाधिकरण्यं, व्यावृत्तत्वं विरोधसाध्यां ।
वद्वितदभावोपस्थितिजनकीभूततादृशसम्यग्ज्ञानविषयस्य ।
साध्ये—वद्विमाध्यकमथले । धारणाय—सव्यभिचारत्वाभावसंसार

ॐ विवृतिः ॐ

साध्यमन्निवेशः । सत्यमतेति । साध्यमंशयजनककोटिद्वयोरस्थितिजनकत्वमपि
वेद्यैरेकत्वमंशः । साध्यसंवेदजनकमेति । तथा च साध्यमंशयजनकीभूता इति
द्वयोपस्थितिस्तत्रानर्थक्यं यत्पक्षे यत्किञ्चिद्विमिश्रितं सव्यभिचारतापटवमन्तरेण
प्रकारकं तन्न तदीयप्रकारताश्रयणं सव्यभिचारत्वमिति भावः । जनकान्ते
कोटिद्वयोरस्थितितनकत्वमप्यन्तर्गतनिश्चयत्वमाश्रय्य लक्षणाद्यैवे दंतमोर्त्त
आश्रयतास्य सम्यग्ज्ञानस्य तादृशमंशयपरिधिदृक्ताप्रकारकज्ञानस्य । एवमप्ये
सम्यग्ज्ञानस्य जनकत्वमप्यन्तर्गतरसाश्रयता मयाभुतामंततेरित्यपि सुदी
यते । निष्कारकः अविषयनिरूपकत्वेन । निष्पित्तयेति यत् । विरोधः

ॐ मनोरमा ॐ

जनकतास्योपस्थितिमाश्रय्य साध्यमंशयजनकतास्येन तादृशजनकतास्येन तादृश
जनकतास्योपस्थितिमाश्रय्य साध्यमंशयजनकतास्येन तादृशजनकतास्येन तादृश
जनकतास्योपस्थितिमाश्रय्य साध्यमंशयजनकतास्येन तादृशजनकतास्येन तादृश

● साधारण्यं ●

भ्यां नित्यत्वतद्भावविपरिणी एकैयोपम्यनिर्जनिता तत्र तादृशोपमि
जनरूपप्रथमताज्ञानविपर्ययमादाय ज्ञानेऽनित्यत्वाभिर्दुयोरौ, तादृशो-
पमित्यर्थः साधारण्यमवत्ताज्ञानजन्यतया साध्यमंशयन्यावच्छिन्नं प्री
जनरूप्यादिति वाच्यम् । साध्यमंशयन्यावच्छिन्ननिरूपितजनकनानिपर-
जन्यनानिरूपकीभूतजनकताया एव पञ्चममंताज्ञानविशेषणयोपगमा-

● विवृतिः ●

क्षणवच्छिन्नत्वादतो नित्यत्वतद्भावसद्व्यवहितप्रमेयत्वज्ञानपरमितिकानस्य प्रथम-
मुत्पादोऽभिहितः । मुख्यविशेष्यतद्भवन्त्वेन पञ्चममंताज्ञानविवक्षणे तादृशप्रमे-
यतादृशज्ञानविपर्ययं समूहात्मनात्मकमेकज्ञानमादायादित्यत्र सम्यक्साध्याहारक-
जनान्यां इत्युक्तं, कर्मिकोत्पन्नान्यां तादृशज्ञानान्यामित्यर्थः । तथा चोक्तद्विवचनेन
ज्ञानद्वयमादायैवातिव्याप्तिः सम्भवतीति सूचिनम्, निरुक्तज्ञानद्वयस्य नित्यत्व-
तद्भावविपरिणी उपस्थितिरूपी ज्ञाने तदा सञ्चयजनकत्वं तादृशो-
परिचितजनकत्वस्य नित्यत्वतद्भावविपरिणयज्ञानज्ञानपरमित्याकारकज्ञाने विरहन्
उक्तज्ञानद्वयमादायाप्यतिव्याप्यसम्भवात् एकैवेत्युक्तम्, एवकारोपरिचितद्वयोपर-
व्यवच्छेदः । तादृशेति । सञ्चयजनककोटिद्वयोरपरिचितजनकनित्यत्वतद्भावविपरि-
यकज्ञानज्ञानपरमित्याकारकपञ्चममंताज्ञानविपर्ययमादायेत्यर्थः ।

साधारणेति । नित्यत्वतद्भावसद्व्यवहितप्रमेयत्वज्ञानपरमित्याकारकसाध्या-
रण्यमवत्ताज्ञानजन्यत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि साधारण्यमवत्ताज्ञानादिमात्रजन्य-
कोटिद्वयोरमित्यतित्वेन सञ्चयजनकत्वविवक्षणे नेयमतिव्याप्तिनिरुक्तज्ञानद्वयोर्नैको-
परिचितेस्तादृशज्ञानमात्रजन्यत्वेन सञ्चयजनकत्वात् । न चैवं तादृशज्ञानद्वयोर्नै-
कोपरिचितकाले नित्यत्वसाध्यकप्रमेयस्वरूपसाधारण्येतावत्प्राप्तिनिरुक्तोपरिचिते-
साधारण्यज्ञानमात्रानर्थान्त्वेन सञ्चयजनकत्वादिति वाच्यम् । कालान्तरीणकेवल-
नित्यत्वतद्भावसद्व्यवहितप्रमेयत्वज्ञानमात्राधीनकोट्युपरिचितजनकज्ञानविपर्ययोरल-
लितत्वस्य निरुक्तज्ञानद्वयकालेऽपि प्रमेयत्वं सत्त्वेन तदानीं सक्षणसमन्वयसम्भ-
वेनाप्याप्तिविरहादित्युच्यते तथापि साधारण्यज्ञानमात्रजन्यत्वनिषेधे असाधारण-
ज्ञानजन्यकौट्युपरिचितेः सञ्चयजनकत्वानुपपत्तिः, असाधारण्यज्ञानमात्रजन्यत्वनि-
षेधे च साधारण्यज्ञानाधीनकौट्युपरिचितेः सञ्चयजनकत्वानुपपत्तिः, तादृशज्ञानान्यतम-
मात्रजन्यत्वनिषेधे तु अन्यनमन्वस्य भेदगमंतया विनिगमनाविरेहेण विशेष्यविशेषण-
भेदेन कार्यकारणभावस्यानन्वयापत्तिः स्यादित्यालोच्य प्रकारान्तरेणातिव्याप्तिवार-
धितुमाह—साध्येति । साध्यसञ्चयत्वान्यूनवृत्तिजन्यत्वानिरूपितजनकत्वानियता व्याप्या-
तादृशजनकत्वाभाववत्त्ववर्तमाना या जन्यता तद्विरूपकीभूताया जनकतायाः इत्यर्थः ।

ॐ सादापरी ॐ

नित्यत्वानित्यत्वविषयकज्ञानवत्ताज्ञानजन्यतायाः संशयजनकसाधारण धर्मवत्ताज्ञानाजन्यतदुभयोपस्थितिसाधारणतया संशयन्यायच्छिन्ननिरूपितजनकताव्यभिचारित्वेनाविप्रसङ्गविरहान् । साधारण्याद्विशिष्टप्रधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदुभयोपस्थितौ न च मर्यादां तादृशोपस्थितित्वेन संशयत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतया तादृशज्ञाननिरूपितकोट्युपस्थितिनिष्ठजन्यतायाः संशयन्यावच्छिन्ननिरूपितजनकतानियतन्यमज्ञातमेव ।

ॐ विष्णुः ॐ

संशयाजनकैति । संशय प्रत्यजनकमिना या नित्यत्वानित्यत्वसहचरितप्रमेयत्ववानयमित्याकारकज्ञानाजन्या नित्यत्वतदभावविषयकोरस्थितिरतप्रवर्तमानतदेत्यर्थः । संशयत्वेति । संशयत्वन्मूर्च्छाजन्यतानिरूपितजनकताभावपदवृत्तित्वेनेत्यर्थः । अतिप्रसङ्गविरहादिति । तथा च नित्यत्वतदभावसहचरितप्रमेयत्ववानयमित्याकारकज्ञानाजन्याया देवलनित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयमित्याकारकज्ञानजन्यायां संशयजनकत्वगन्त्यायामपि नित्यत्वतदभावविषयकोरस्थितौ तादृशज्ञानजन्यतायाः वर्तमानतया साध्यसंशयजनकताव्याप्यजन्यतारदेन नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानजन्यतायाः धर्तुमशक्यत्वात्, संशयजनकताव्याप्यजन्यतानिरूपितजनकतावत्प्रधानताज्ञानविषयत्वज्ञानहेतावसत्त्वेन न नित्यत्वसाध्यकज्ञानहेतावदिव्याप्तिरिति भावः । निरुक्तविवक्षणे नित्यत्वसाध्यप्रमेयत्वादिसाधारणादौ कुप्रारि नाध्यातिरित्याह साधारण्यादीति । आदिना असाधारण्यरिप्रदः । नित्यत्वानित्यत्वसहचरितत्वरूपसाधारण्यादिविशिष्टप्रमेयत्वादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यानां नित्यत्वतदभावोपस्थितिष्यच्छानामित्यर्थः । सर्वासा=नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानजन्यानां तदजन्यानां वा सर्वासा । तादृशोपस्थितित्वेन = साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वेन । तादृशेति । साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञाननिरूपितकोट्युपस्थितिनिष्ठजन्यताया इत्यर्थः । संशयत्वेति । संशयत्वन्मूर्च्छाजन्यतानिरूपितजनकताव्याप्यजन्यतमेवेत्यर्थः । तथा च नित्यत्वानित्यत्वसहचरितप्रमेयत्ववानयमित्याकारकज्ञानार्थानकोट्युपस्थितेरेव संशयजनकतया निरुक्तज्ञाननिरूपितकोट्युपस्थितिनिष्ठजन्यतायां संशयजनकताभावपदवृत्तित्वरूपसंशयजनकतानियतत्वस्य वर्तमानत्वान् संशयजनकतानियतकोटिद्वयोरस्थितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावत्साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानादिविषयत्वस्य सर्वत्र साधारण्यादिहेतौ सत्त्वेन लक्षणसमन्वयः सम्भवत्येवेतिभावः ।

ननृक्तजनकतानियतत्वं न तादृशजनकतासामानाधिकरण्यं निरुक्तज्ञानद्वया-

७ साधारणी ३

अथवा उपातिप्रमत्तगणाय सादृशजनकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रवर्गे
जन्यतायां निवेशनीयम् । अन्यपदितोक्तसदृशमन्वयेन साधारण्यवि-
शिष्टधर्मवत्ताज्ञानविशिष्टजनकोत्पत्तिव्यतिरिक्त्यरूपनादसाज्ञानजन्यता-
वच्छेदकधर्मं एव च संशयजनकतावच्छेदकः न तु सादृशज्ञानजन्य-

७ विवृतिः ७

धर्मेकोरुपितिनित्यनित्यसदभावविपर्ययजनकताया अपि संशयजनक-
समानाधिकरणत्वेन अतिव्याप्यारत्तेः । नापि सादृशजनकताजन्यताया कदाचि-
साधारण्यदिग्गजजनकोत्पत्तिव्यतिरिक्त्यरूपनादसाज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वेन संश-
यत्तेः । स्वभावजनकतादृशजनकताजन्यविपर्ययेऽपि स्वल्पव्यतिरिक्तं व्याप्य-
पटितत्वेन च गौरवार्त्तत्वात्सादृशजनकतावच्छिन्नभावात्पुनरुत्पत्तिरूपमेव
वाच्यम्, तथा च तस्यपि अभावद्वयपटितत्वेन व्यतिरिक्तसामान्यजनक-
लघुभूतनिवेशेन पूर्वोक्तानित्यव्यतिरिक्तकारित्यमाहाऽध्ययेति । यदा मनुष्यजनक-
विशेषे नित्यत्वतदभावाविपर्ययजनकानयमितिशून्यं नियमनो नित्यत्वतदभावात्-
चरितप्रमेयत्वज्ञानयमितिशून्यसमानकालीनमेव भवति न तु सादृशज्ञानजन्यता-
वच्छेदके सादृशोभयज्ञानाधीना चैकेन नित्यत्वतदभावाविपर्ययणी उपरिचितकर्तव्ये तद-
सारथले निरुक्तजनकत्वानियतत्वेन कोत्पत्तिव्यतिरिक्तजन्यताया निरुक्तत्वे-
नित्यत्वसाध्यकज्ञानहेतावतिव्याप्तिवारणमशक्यमेव, नित्यत्वतदभावाविपर्ययजन-
प्रकारकज्ञानजन्यताया अपि संशयजनकताजन्यःपृच्छित्त्वेन तद्विरुद्धजनकता-
यद्विरुक्तज्ञानविपर्ययत्वस्य ज्ञानहेतौ सत्त्वादत् आहाऽध्ययेति । उपातिप्रमत्त-
रणाय पूर्वोक्तरीत्या नित्यत्वसाध्यकज्ञानहेतावतिव्याप्तिवारणाय । सादृशेति ।
संशयजन्यभूतवृत्तिजन्यनानिरूपिता या जनकता तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमित्यर्थः ।
जन्यतायां=पञ्चमंताज्ञाननिरूपितायां जन्यतायां । ननु संशयजनकतावच्छेदक-
यदि साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानजन्यकोत्पत्तिव्यतिरिक्तं तदा निरुक्तज्ञानद्वय-
कालीनैकोरुपितित्वस्यापि तत्पत्तेन तदवच्छिन्नजन्यनानिरूपितजनकताजन्यः नित्य-
त्वतदभावाविपर्ययजनकानयमित्याकारकज्ञानात्मकस्य पञ्चमंताज्ञानस्य विपर्य-
ताया, ज्ञानहेतौ सत्त्वान् नित्यत्वसाध्यकज्ञानहेतावतिव्याप्तिदुर्वा रैवेत्यत आहाव्यवदि-
तेति । साधारण्यादीति । तत्सादृशसदृशचरितत्वादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञान-
विशिष्टतत्त्वकोत्पत्तिव्यतिरिक्त्यस्य यत्सादृशसाधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञाननिरूपि-
तजन्यतावच्छेदको धर्मः स एवेत्यर्थः । एवकारमवच्छेदमाह-नित्येति । सादृशेति ।
साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानजन्यताविविशिष्टतत्त्वकोत्पत्तिव्यतिरिक्तं जन्यतात्म-

ॐ साधारणी ॐ

त्वान् । अत आत्माभ्रयेण साधारणादिभर्मवशाजानजन्यत्वमय गारण-
ज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । अतः ॥३॥ ॐ ॥

ॐ विवृतिः ॐ

ननु जन्यस्य यदि साधारणोत्तरत्वमपि द्विन्यत्वमपि साधारण्यरूपमेव, तदा
साधारण्ये अथवाऽदोत्तरत्वमम्बन्धेन साधारण्यदिशि । ॥ ३ ॥
कोट्युपस्थितित्वस्य संशयजनकतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया साधारण्यदिशि शिष्टम-
वशाजानजन्यताविशिष्टकोट्युपस्थितित्वस्य तथात्वकल्पनमेव युक्तमतमिह तदिति ।
यत्साधारण्यज्ञानजन्यताविशिष्टकोट्युपस्थितित्वं न संशयजनकतावच्छेदकमनूयते ।
आत्माभ्रयेण = स्य यदि स्वावच्छेदकस्यत् स्वभिन्नं स्यादित्याकारकारातिरूपदोषो
तादृशोति । साधारण्यदिशि शिष्टधर्मवशाजानजन्यतावच्छेदकत्वेत्यर्थः । नभति =
नासम्भवः । इदं तु तत्रयम्—साधारण्यदिशि शिष्टधर्मवशाजानजन्यताविशिष्टको-
ट्युपस्थितित्वं यदि संशयजनकतावच्छेदकं तदा तादृशोऽपि स्थितित्वं तादृशज्ञानजन्यता-
वच्छेदकमविवाच्यम्, तादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्म एव संशयजनकतावच्छे-
दकत्वस्यैव पूर्वमभिव्यक्तत्वात् एव च स्य यदि स्वावच्छेदकं स्यात् स्वभिन्नं स्यादि-
त्याकारकारातिरूपत्वात्प्रायभयेन साधारण्यदिशि शिष्टधर्मवशाजानजन्यतायाः तादृश-
ज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वात्सम्भवेन सर्वथासम्भवः स्यात् । संशयजनकतावच्छेदक-
भूतं यत् साधारण्यदिशि शिष्टधर्मवशाजानजन्यताविशिष्टकोट्युपस्थितित्वं तदवच्छि-
न्नायाः तादृशज्ञानजन्यताया अप्रमिद्धेऽतादृशवदितोत्तरत्वमम्बन्धेन तादृशज्ञानवि-
शिष्टकोट्युपस्थितित्वरूपरतादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्म एव संशयजनकतावच्छेदको-
वाच्य इति । ननु संशयजनकतावच्छेदकत्वच्छिन्नत्वं यदि संशयजनकतावच्छेदक-
निष्ठावच्छेदकताकत्वं तदा साधारण्यदिशि शिष्टधर्मवशाजानजन्यताविशिष्टकोट्युपस्थिति-
त्वस्य संशयजनकतावच्छेदकत्वेऽपि नित्यत्वसाध्यकज्ञानहेतावतिव्याप्तिः दुर्गादे-
नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयमिन्वाकारकज्ञानस्याप्यरहितोत्तरत्वमम्बन्धेन तादृ-
शज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थितित्वावच्छिन्नं प्रति जनकताया संशयजनकतावच्छे-
दकत्वेऽसौपरिपत्तित्वरूपज्ञानत्वस्यापि तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वकल्पनेन तादृश-
केवलोपरिपत्तित्वनिष्ठावच्छेदकताकजन्यतानिरूपितजनकतावच्छिन्नत्वतदभावविषय-
कज्ञानमकारकज्ञानविषयतायाः शानहेतौ सत्त्वादत आह जनकत्वेति । संशयत्व-
न्यूनवृत्तिजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वच्छिन्नत्वमेत्यर्थः । जनकतावच्छेद-
केति । तादृशजनकतावच्छेदकत्वस्यासावच्छेदकत्वानिरूपणत्वं, तादृशजनकता-
वच्छेदकतावच्छिन्नत्वमधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वमेत्यर्थः । तथा च साध्यसंशयजनक

ॐ गादाधरी ॐ

वेशेनैवोपपत्तेः, नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकस्या-
व्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानविशिष्टनित्यत्वादिविषयकोपस्थिति-
त्वस्य किञ्चिदपि कार्यं प्रति जनकतावच्छेदकत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहा-
दिति वाच्यम् । तथासति बहुधादौ साध्ये रासभतदभावसाहचर्यादि-
प्रकारकज्ञानमादाय धूमादावतिप्रसङ्गापातात्, प्रकृतसाध्यसन्देहजनक

ॐ विवृतिः ॐ

साध्यसंशयत्वादेः = साध्यविषयकत्वसहितस्य तदसहितस्य वा संशयत्वादेः । अति-
प्रसंगविरहादिति । नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवान् अयमित्याकारकज्ञानजन्यतायाः
अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानविशिष्टकोट्युपरिस्थितत्वावच्छिन्नाया यत्किञ्चित्-
कार्यनिरूपितजनकतावच्छेदकत्वच्छिन्नत्वेनोपादानासम्भवादिति ह्यदयम् । न चाव्यव-
हितोत्तरत्वसम्बन्धेन नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानप्रकारकज्ञानविशिष्टनित्यत्वाद्युपरिस्थि-
तत्वेन तादृशोपरिस्थितिष्यविषयकप्रत्यक्षे अनुमितावपि शायमानलङ्घविषया तादृशोपरिस्थि-
तत्वेन, तादृशोपरिस्थितिष्यसं प्रत्यपि तत्त्वेन, तादृशोपरिस्थितिरूपसामान्यलक्षणार्थान्
तादृशोपरिस्थित्याश्रयप्रत्यक्षे तादृशोपरिस्थितित्वेनापि जनकतया तत्तत् कार्यमादाय नित्य-
त्वसाध्यकज्ञानहेतुव्याप्तिवारणार्थमेव साध्यसंशयपदं सार्थकमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षे
विषयस्य विषयत्वेन, अनुमितौ व्याप्तिमल्लिङ्गज्ञानस्य, ध्वंसं प्रत्यपि प्रतियोगिनः प्रतियो-
गित्वेन, तदाश्रयप्रत्यक्षे च तज्ज्ञानरूपसामान्यस्यैव जनकत्वमभ्युपेत्यैव साध्यसंशय-
त्वादेर्निवेशस्य निरर्थकताया आशंकितत्वादिति भावः । समाधत्ते-तथासतीति । सा-
ध्यसंशयत्वादेरनिवेशे सतीत्यर्थः । बहुधादाविति । पर्वतादिपक्षकेत्यादि । आदिना
द्रव्यादेरुपग्रहः । रासभेति । रासभतदभावसहचरितधूमवान् पर्वतइत्याकारकज्ञान-
मादायेत्यर्थः । साहचर्यादित्यत्रादिना धूमाव्यापकधूमासमानाधिकरणवस्त्वन्तरसाहच-
र्यपरिग्रहः । धूमादाविति आदिपदात् आलोकपरिग्रहः । अतिप्रसंगानातादिति । तथा
च साध्यसंशयपदानुपादाने पर्वतोपहिमान् धूमादित्यत्रवह्निव्याप्येधूमरेतावतिव्याप्तिः,
यत्किञ्चित् कार्यपदेन रासभसंशयमादाय तज्जनकतावच्छेदकीभूतं यत् अव्यवहि-
तोत्तरत्वसम्बन्धेन रासभतदभावसहचरितधूमप्रकारकज्ञान विशिष्टरासभाद्युपरिस्थित्वं

ॐ मनोरमा ॐ

वह्निसंशयत्वसमानाधिकरणतया च साध्यसंशयत्वव्यूनवृत्तावदिति चेत्, साध्यसंशयत्वव्यूनवृत्ति-
त्वरय तादृशसंशयत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति सुर्यविशेष्यताद्वयसून्यसाध्य-
संशयनिष्ठत्वरूपस्य विवक्षितत्वात् । रासभसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतायाश्चसून्यविशेष्यताद्वयसून्य-
साध्यसंशयनिष्ठत्वाभावेन अतिप्रसंगविरहात् । अपवा साध्यसंशयत्वव्यूनवृत्तित्वं साध्यसंशयवा-
भाववदवृत्तावरूपमेव वाच्यमिति नातिप्रसंग इति ध्येदम् ।

ॐ गादाधरी ॐ

माध्यसंशयनिवेदनं व्यर्थं यत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वानि-

ॐ विवृतिः ॐ

काम्यांतिनिवेशं स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्यायनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सशयजनकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्यायस्वनुयोगितवच्छेदकरूपवृत्तिजन्यत्वं तन्निरूपितजनकतावत्पक्षधर्मताज्ञानविषयत्वस्यैव सम्बन्धिचारत्वस्वरूपताया पर्यायसिन्धताया भवेदेवासम्भवः । साधारण्यादिविशिष्टधर्मवद्वर्मिज्ञानवैशिष्ट्यमात्रावच्छिन्नायास्तादृशज्ञानजन्यतायाः स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्यायस्वनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानवैशिष्ट्यपगतत्वत्वादिमात्रेणैव न सशयजनकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्यायस्वनुयोगितावच्छेदकसाधारण्यादिविशिष्टधर्मवद्वर्मिज्ञानवैशिष्ट्यपरोत्पन्नपरिहितत्वगतद्वित्वादाववर्त्तमानतया तादृशसम्बन्धेन तादृशद्वित्वपर्यायिकावच्छेदकरूपवृत्तिजन्यतापदेन साधारण्यादिरूपजन्यतायाः उपादातुमनक्यत्वादत इतरवारिकापर्यायानिनिवेशनीया-तथासति स्ववच्छेदकताप्रतियोगिकपर्यायस्वनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सशयजनकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्यायस्वनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिजन्यतापटितरूपैव धणार्थताया आरव्यक्तया नासम्भव सम्भवति साधारण्यादिज्ञानवैशिष्ट्यकोत्पन्नमिद्यतिव्यवस्थानिष्ठावच्छेदकतावच्छिन्नैरपि साधारण्यादिविशिष्टधर्मवद्वर्मिज्ञानजन्यवच्छेदकताप्रतियोगिकपर्यायानिनिवेशेन तादृशज्ञानवैशिष्ट्यकोत्पन्नपरिहितत्वगतद्वित्वे वर्त्तमानस्य स्वावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्यायस्वनुयोगितावच्छेदकत्वस्य सशयजनकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्यायस्वनुयोगितावच्छेदकसाधारण्यादिविशिष्टधर्मवनाज्ञानवैशिष्ट्यकोत्पन्नपरिहितत्वगतद्वित्वेऽपि वर्त्तमानतया तादृशद्वित्ववृत्तिजन्यतापदेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवचाज्ञानजन्यताया घट्टे शक्यत्वात् इति ।

माध्यमसशयजनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन पक्षधर्मज्ञानजन्यतायाः विवृतिं 'माध्यसंशयनिवेदनं व्यर्थं यत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वानि- निरूपितजनकतायाः सशयजनकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्यायस्वनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानवैशिष्ट्यपगतत्वत्वादिमात्रेणैव न सशयजनकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्यायस्वनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानवैशिष्ट्यपरोत्पन्नपरिहितत्वगतद्वित्वे वर्त्तमानतया तादृशद्वित्ववृत्तिजन्यतापदेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवचाज्ञानजन्यताया घट्टे शक्यत्वात् इति ।

ॐ मनाहमा ॐ

... ..

८ साक्षात्परी ८

वेदोक्तोपपत्तेः... निवृत्त्यन्वयभावेऽपि यद्यपि ज्ञानप्रसादान्तरात्तन्नायनोपपत्त्या
 व्यवहृतिनोपपत्त्यसम्बन्धेन नादृशान्तर्निर्दिष्टान्वयव्यतिरेकव्यतिरेकव्यतिरेकनि-
 वृत्त्यस्य विद्विदपि कार्यं प्रति जनननायनोपपत्त्याभावेनातिप्रसङ्गात्प्रसा-
 दिति प्रान्यम् । तथापि यद्यपि साक्षात्परीत्याये सासम्बन्धभावेनादृशव्यतिरे-
 कप्रकारज्ञानसाक्षात्परीत्यायेति प्रसङ्गात्प्राप्तम् । प्रसङ्गसाक्षात्परीत्याये

८ विहित ८

ॐ गादाधरी ॐ

ताया अवश्यं निवेशनीयत्वान् । न च कोटिद्वयपदस्य प्रकृतमात्र
 यच्छेदकावच्छिन्नतदभावपरतया-प्रकृतसाध्यतायच्छेदकावच्छिन्नविश
 कोपमित्यतित्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतायच्छेदकावच्छिन्नजन्यताविश
 श्लेषमतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, एवं सति एतज्ज्ञाभायैव संशयपक्षोपादानम् ।

ॐ विवृतिः ॐ

तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छिन्नज्ञानविषयताया धूमे सत्त्वादिति न
 इदमुपलक्षण साध्यसंशयपदानुपादाने द्रव्यत्वसाध्यरूपगुणस्वरूपविकल्परूपहेतावच्छिन्न
 दभावसद्वचरितगुणवत्ताज्ञानमादायातिव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । न च साध्यसद्वच
 देर्निवेशेऽपि बहुधादिसाध्यधूमादावतिव्याप्तितादवस्थमेव विशेषणज्ञानजन्यत्वं
 दायातिव्याप्तिवारणाय साध्यसंशयन्वन्यूनवृत्तित्वेन जन्यतायाः विनशनीयतया इति
 च साध्यसंशयत्वसामानाधिकरथ्यघटितस्य तदसद्वचस्य वा साध्यसंशयत्वसमन्व
 करणमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपस्य रासमसंशयनिष्ठाया रासभाधुपरिपतित्व
 साध्यामपि सत्त्वादिति वाच्यम् । साध्यसंशयत्वाभाववद्वृत्तित्वस्य साध्यसंशयन्वन्य
 त्वरूपस्य साध्यसंशयन्वन्यूनवृत्तित्वपदेन विवक्षितत्वात् रासमसंशयनिष्ठायाः रासभा
 परिपतित्वजन्यतायाः बहिःसंशयन्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्यसंशयत्वाऽव्याप्यत्वादिति
 यम् । ननु यत्किञ्चिन्कार्यनिरूपितजनकतावच्छेदकसाध्यादिविषयकोरहितत्व
 त्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायाः लक्षणघटकत्वेऽप्यवहितोत्तरत्वक
 न्येन यद्वाप्यच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानविशिष्टसाध्यादिविषयकोरहितत्वघटितत्व
 यत्किञ्चिन्कार्यनिरूपितजनकतावच्छेदकत्वरूपस्य लक्षणार्थत्वे वा न बहिः
 धूमादित्यादौ रासमसंशयवद्वचरितधूमवत्ताज्ञानमादायातिव्याप्तिः । तादृश
 नजन्यरासमसंशयजनकतावच्छेदककोटी तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदकतज्ज्ञानवि
 रासमानुपरिपतित्वादेरेव निवेशनीयतया बहुधाधुपरिपतित्वरूपसाध्याधुपरि
 त्वादेरप्रवेशान् सा याधुपरिपतित्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताया
 समन्वदभावसद्वचरितधूमप्रकारकज्ञाने विरहादित्यासकने न चेति । कस्यनि
 परेणान्वय । प्रकृतेति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
 योरेच्छयोश्चरितगुणवत्त्वम् । द्रव्यसाध्यधूमहेतौ रासमसंशयवद्वचरितधूमवत्
 ज्ञानमादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकपर्यन्तानुसरणम् । उत्तररत्न
 पर्यन्तर्नाति कोटिद्वयपदस्य

— कोटिद्वयपदस्य

ॐ साक्षरौ ॐ

ननु साध्यमन्दोऽजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वनिवेशेनैव सामग्र्ये
कोटिद्वयोपस्थापकत्वांशनिवेशोऽनतिप्रयोजनक इत्याशङ्कामपनेतुं नत्प्रयो-
ः विवृतिः ॐ

साध्यतदभावदत्त्वभावात् । साध्यसंगयस्योपपत्त्यादिति । तथा च साध्य-
संशयसदं कोटिद्वयपदस्य साध्यतदभावबोधकत्वतान्यसमदकमिति भावः ।
साध्यसंगयजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वस्य पक्षधर्मताज्ञानविशेषणये साध्यसंगय-
जनकपक्षधर्मताज्ञानोपप्रकारताश्रयत्वस्य यद्वापच्छिन्नप्रकारतागालिज्ञानं साध्य-
संगयजनकं तद्भवत्वस्य वा मन्त्रभिन्नारत्नरूपतया पुरोपत्तिर्यतो यद्विमान् धूमादि-
त्यादीं पर्वतनिष्ठायाः धर्मितायाः अवच्छेदकीभूते पर्वतनिष्ठे पुरोपत्तिये यद्विद्यान्ते;
तादृशे च हृदादिनिष्ठे पुरोपत्तिये यद्विद्यरुद्धे चातिव्याप्तिः । पुरोपत्तितत्त्वान् पर्वत
इत्याकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य पुरोपत्तिर्यतो यद्विमान् वेत्याकारकस्य प्रति धर्मिता-
वच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य जनकतया तादृशज्ञानोपप्रकारताश्रयत्वस्य यद्वापदेन पुरोप-
त्तितत्त्वनुसारात् तद्भवत्वस्य च तादृशधर्मितावच्छेदके पुरोपत्तिये सत्त्वादतस्तादृश
कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वेन पक्षधर्मताज्ञानं विशेषणीयम्, तथागति न तत्राऽतिव्याप्तिः ।
पुरोपत्तितत्त्वान्पर्वतइत्याकारकज्ञानस्य कोटिद्वयोपस्थित्यजनकत्वेन संगयजनककोटि
द्वयोपस्थितिजनकपक्षधर्मताज्ञानपदेन तादृशज्ञानस्योपादानाऽगम्यभावात् इत्यादिरीत्या
कोटिद्वयोपस्थापकत्वदलव्यावृत्तिमन्त्रिधानाना दीधिति कृताधर्मितावच्छेदकेत्यादि ग्रन्थ-
मवतारयति नन्वित्यादि । तत्प्रयोजनमाह = कोटिद्वयोपस्थापकत्वांशनिवेशनप्रयोजन-

ॐ मनोरमा ॐ

निष्ठजनकता साध्याभावोपस्थितिनिष्ठा च वा जनकता प्रकृतसाध्यस्ययनिश्चितत्वेनावश्यं विवेचनं वा,
अन्यथा साध्योपरिधितिनिष्ठजनकताया प्रकृतसाध्यस्ययनिश्चितत्वाऽविवक्षणे कालिकेन गोत्वव
द्वृत्तिसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्मोत्पत्त्याभाववद्भूत्वस्य कान्यदनिश्चयकारकज्ञानमादाय अथ गोत्व-
वान् अश्वत्थादिन्यादिविरुद्धेऽतिव्याप्तिः, निरुक्तज्ञानायाऽश्वत्थप्रकारताया गोत्वोपस्थितजनकतावच्छे-
दकतायाः गोत्वाभावोपरिधितिजनकतावच्छेदकतायाश्च सत्त्वात्, एवं साध्याभावोपस्थितिनिष्ठजनक-
ताया साध्यस्ययनिश्चितत्वाऽनिवेशे मयोगेन बहिर्मद्वृत्तकालिकेन-बह्वधभाववद्भूत्तधूमवान्
इत्याकारकज्ञानमादाय बहिर्मान् धूमादित्यत्र व्याप्येऽतिव्याप्तिः । निरुक्तज्ञानावधूमप्रकारतायाः अपि
साध्यसाध्याभावोपरिधितिजनकतावच्छेदकत्वात् । तादृशजनकताया साध्यस्ययनिश्चितत्वेनावश्यं
न न तत्र तत्रानिव्याप्तिः, कालिकेन गोत्ववद्भूत्वस्यप्रकारकज्ञानजन्यगोत्वापरिधितेः कालिकेन
बन्धभाववद्भूत्तधूमप्रकारकज्ञानजन्य बन्धभावोपस्थितेश्च प्रकृतसाध्यसंगयजनकत्वादिनि कोटिद्वय
पदस्य साध्यसाध्याभावपरत्वकामयैव साध्यस्ययदयोपपत्त्यानिवृत्तिविधानमनगतमितिचेत्, मह-
कारितावच्छेदकत्वघटितवह्णनागतत्वे साध्यस्ययनिवेशस्य प्रयोजनविरहेण ननुकल्पनभिप्रेत्यैव
कोटिद्वयपदस्य साध्यसाध्याभावपरत्वे साध्यस्ययदयोपपत्त्यानिवृत्तिप्रयोजनमित्यर्थवाभिहितत्वात् ॥
केचित्त-उमदकोटिसहचरित्वावच्छिन्नैकप्रकारतागालिज्ञानमेव संगयजनकं न तु तत्तद्कोटिसह-

सिद्ध्या नैन तत्त्वार्थ

ॐ शाखापटी ॐ

साया अयदस्य निवेशनीयताम् । न च कोटिद्वयस्य

श्रेयसनिश्चयातिरिक्तिरिति धार्यम्, एवंमनि एतज्ज्ञाभावेय संशयसोपासकम्

ॐ विवृतिः ॐ

तदयच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायश्चिद्व्यक्तनिरूपणतया भूमे सारार्थित्वस्य
 इदमुपलक्षणं साध्यमंशयरागुसादाने द्रव्यसाध्यव्यक्तगुणव्यक्तविरुद्धेतावत्संशय
 दभावसहचरितगुणवसाजानमादायातिव्याप्तिरिति च द्रष्टव्यम् । न च साध्यजन्य
 देनिवेशोऽपि बह्म्यादिमाध्यवभूमादायतिव्याप्तितादवश्यमेव विनापणजानजन्य
 दायातिव्याप्तिवारणाय साध्यमंशयन्वूनवृत्तित्येन जन्यतायाः विवक्षणीयताया
 च साध्यमंशयन्वसामानार्थकरव्यसहितस्य तदसहितस्य वा साध्यमंशयजन्यम
 षरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपस्य रासभमंशयनिष्ठाया रासभाधुरस्थिति
 तायापि सत्त्वादिति धार्यम् । साध्यमंशयत्वाभाववदवृत्तित्यस्य साध्यमंशयन्व
 त्वरूपस्य साध्यमंशयन्वूनवृत्तित्यपदेन विवक्षितत्वात् रासभमंशयनिष्ठायाः रसभ
 स्थितिजन्यतायाः बह्मिसंशयत्वाभाववदवृत्तित्येन साध्यमंशयकायाऽव्याप्यवदिति
 यम् । ननु यत्किञ्चित्कार्यनिरूपितजनकतावच्छेदकसाध्यादिविषयकोपपत्ति
 स्वघटितधर्मान्च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायाः लक्षणघटित्वेऽप्यवहितोत्तर-
 न्धेन यद्रूपान्च्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानविशिष्टसाध्यादिविषयकोपस्थितिव्यपटित
 यत्किञ्चित्कार्यनिरूपितजनकतावच्छेदकस्तद्रूपवत्त्वस्य लक्षणार्थत्वे वा न बहि
 धूमादित्यादौ रासभतदभावसहचरितधूमवसाजानमादायातिव्याप्तिः । तद
 नजन्यरासभमंशयजनकतावच्छेदककोटौ तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदकतज्ज्ञानि
 रासभाधुरस्थितित्वादेरेव निवेशनीयताया बह्म्याद्युपस्थितित्वरूपसाध्याद्युप
 स्वादेरप्रवेशात् साध्याद्युपस्थितित्वघटितधर्मापच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायाः
 समतदभावसहचरितधूमप्रकारकज्ञाने विरहादित्याशक्ते न चेति । साध्य
 परेणान्वयः । प्रकृतेति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
 बोधेच्छयोधरिततयेवार्थः । द्रव्यसाध्यवधूमहेतौ रासभतदभावसहचरितधूम
 ज्ञानमादायातिव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकपर्यन्तानुसरणम् । उत्तर
 एवंसतीति कोटिद्वयस्य साध्यतदभावसत्त्वे सति । एतज्ज्ञाभाव = कोटिद्वय

ॐ मनोरमा ॐ

एवं सति एतज्ज्ञाभावेत्यादि । ननु कोटिद्वयस्य साध्यसाध्याभावपरत्वेऽपि साध्योपनि

ॐ गादाधरी ॐ

संशयं प्रति तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन, तद्भाव-
कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यतद्भावोपस्थितित्वेन च पृथगेव तत्तत्साह-
चर्यविषयतामन्तर्भाव्य हेतुता फल्यते । एवं तत्तत्कोट्युपस्थितिं प्रत्यापि
तथैव तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेन हेतुता । इत्यत्र बहुपभाव-
सहचरितधूमवानितिज्ञानजन्यबहुपभावोपस्थितिसहकारेण वह्निसंशय-
जनकवह्न्युपस्थितिजनकीभूतं वह्निसहचरितधूमवानिति ज्ञानमादाय धूमे,
वह्निसहचरितजलत्ववानितिज्ञानजन्यवह्न्युपस्थितिसहकारेण वह्निसंशय-
जनकवह्न्युपस्थितिजनकीभूतं बहुपभावसहचरितजलत्ववानिति-
ज्ञानमादाय च जलत्वेऽतिशयान्तिः । कोटिद्वयोपस्थितिनिवेशे च तथा-
विधज्ञानयोः प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावात्प्रसङ्गः । न च वह्नि-

ॐ विभूतिः ॐ

चरितजलत्वप्रकारकज्ञानस्य च उपादानुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्यातिव्याप्यादिमंग-
मनप्रकारं प्रदर्शयितुमाह-तथाहीत्यादि । तत्कोटीति । अन्वयवदितोत्तरत्वसम्ब-
न्धेन तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थितित्वेनेत्यर्थः । आत्माश्रय-
भयेन तथाभूतार्थाऽसंगतेः । एवमप्येऽपि । पृथगेवेति । एवकारेण तत्तदभाव-
सहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वेन संशयजनकत्वव्यवच्छेदः । नन्वव्यवहितो-
त्तरत्वसम्बन्धेनोभयकोटिसाहचर्य्यावच्छिन्नैकप्रकारताशालिज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थि-
तित्वस्यैव तादृशज्ञानात्मकसाधारणज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तस्यैव संशयजनक-
तावच्छेदकत्वमावदकम्, प्रत्येकसाहचर्य्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानजन्यकोट्यु-
पस्थितित्वस्य तथात्वाभिधानमसंगतमित्यत आहैवमिति । तथा च साधा-
रणधर्मवत्ताज्ञानं प्रत्येककोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानमेव परस्परज्ञानजन्यकोट्यु-
पस्थितेः सहकारित्वोपगमाच्च नैकज्ञानार्थानकोट्युपस्थितितः संशयान्तरितिभावः ।
तथाविधज्ञानयोरिति । बहुपभावसहचरितधूमवान् वह्निसहचरितधूमवान्-इत्या-
द्याकारकयोर्ज्ञानयोरित्यर्थः । प्रत्येकमिति । कैवल्यवह्निसहचरितधूमवानित्यादिज्ञा-
नस्य, वह्निवह्न्युपभावस्यैककोटिद्वयविषयकोपस्थित्यजनकत्वादितिभावः । अत्रको-
टिद्वयोरुत्थापकत्वं तत्कोट्युपस्थितिजनकत्वे सति तदभावकोट्युपस्थितिजनकत्वक-
र्तव्यं, ननु कोटिद्वयविषयकैकोपस्थितिजनकत्वरूपं, तथा सति सादृशसाधारणज्ञा-
नात् समूहालम्बनानारिमिका विभिन्नकोटिद्वयोपस्थितिस्तादृशसाधारणेऽव्याप्तिप्रसङ्गः
स्यादितिष्येयम् । ननु बहुपभावसहचरितधूमवान् वह्निसहचरितधूमवानित्याकारक-
योर्विभिन्नज्ञानयोः प्रत्येकं साध्योपस्थितिजनकत्वस्यऽप्यभावात्तदुपस्थितिजनक-
द्वयोपस्थितिजनकत्वाभावेऽपि यत्र वह्निसहचरितधूमवान्पूर्वतः, बन्धमा-

ॐ शाखायाम् ॐ

महत्परितोमयान्बद्धमभारमहत्परितोमयान् पर्यन्त इत्येतादृशम्
लम्बनशानस्य कोटिद्वयोपस्थापकत्वेन तदोपस्थापकत्वमिति वाच्यम्
माष्योपरिस्थितिजनकतायच्छेदकोभूता या माष्याभावोपरिस्थितिजन
यच्छेदकोभूतप्रकारता तदाभयवर्तिनेशाशादशामुद्रालम्बनशाननिर्
तयोः यद्विनदभावसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारतायोः प्रत्येकशाशाजनकता

ॐ निरूपितः ॐ

धूमसाध पर्वत इत्याकारकं समूहात्मिकाः प्रकमेकं शनं जगत्तयेतद्व्यवस्थानमा
रिपतिजनकत्वेन बद्धपभावोपरिस्थितिजनकत्वेन च कोटिद्वयोरपर्यवस्यता तदो
पस्थापकत्वमादाय बद्धिमाष्यकधूमोऽतिव्यतिरिक्तं पुंशे, रैथे, यशस्य समापत्तौ साप्यपि
प्रकृतसाप्यसंशयजनकसाप्योपरिस्थितिरिति वाच्यः जनकतयाया अवच्छेदको
सती, प्रकृतसाप्यसंशयजनकसाप्याभावापरिस्थितिनिश्चितायाः जनकतया भयच्छे
भूता या प्रकाशता तदाभयत्वस्य निषेधादित्यर्थः । अतिप्रसङ्गविरहादिति । अ
थ बद्धिसहचरितधूमवन् बद्धपभावसहचरितधूमवाम्भेयाकारकसमूहात्मनश्च
बद्धिसहचर्यावच्छिन्नैका प्रकारता भयराच बद्धपभावसहचर्यावच्छिन्ना बद्धे
चर्यावच्छिन्ना प्रकारता बद्धपपरिस्थितिजनकतायच्छेदिका, बद्धपभावसहचर्यावच्छि
प्रकारता बद्धपभावोपरिस्थितिजनकतायच्छेदिका तादृशोभयोपरिस्थितिजनकत्वे
दिका च नैकासीति न तादृशसमूहालम्बनशानमादाय बद्धिमाष्यकधूमो
व्यतिरिक्तिभावः । धूमसहचरितबद्धिमान् धूमाभावसहचरितबद्धिमाध पर्वत
कारकसमूहालम्बनशानीयवद्विनियतायाः प्रकारतायाः प्रकारतायच्छेदकधूमसहच
तत्वादिविशेष्यताभेदेन भिन्नतया धूमसहचरितत्वावच्छिन्नबद्धिप्रकारतायाः पुंशे
स्थितिजनकतायच्छेदकतया धूमाभावसहचरितत्वावच्छिन्नबद्धिप्रकारतायाधूम
भावोररिपतिजनकतायच्छेदकतया कस्यामपि प्रकारताया तादृशोपरिस्थितिजनक
यच्छेदकत्वविरहात् तादृशशानमादाय यद्यपि पर्वतो धूमवान् बहूनेरित्यादौ बद्धि
साधारणे लक्षणमन्वयो न सम्भवति तथापि समूहालम्बनानात्मिकधूमधूमामवे
यसहचरितत्वनिशिष्टवह्निनिर्णयैकप्रकारताया लिधूमधूमाभयमहचरितवह्निमात्स
हत्याकारकशानमादाय तत्र लक्षणमन्वयः सुरत एव । पूर्वाक्तमत्र लम्बनशानेक
तादृशचर्यावच्छिन्नतया उद्देश्यदेदिध मान्योक्तयेन तत्राप्येव प्रकारताय भे
दि निरुक्तमत्र लम्बन नन्मकज नोऽभयस तच्च शानस्यैव उद्देश्यत एव बहूना
निष्पन्नं तत्र भेदे मान्यत्वेन तदशाधूम धूम न वाशान्य तद्व्ययानरूपितवत्
ते यच्छेदकतायच्छेदकतया । यद — धूमत्यादिन्लक्षणास्वमन्वयव्यवस्थेन
नच धूमसहचर्यावच्छेदकतया धूमान् उद्देश्यत एव शानस्यैव उद्देश्यत एव बहूना
लम्बनशानमव यदा भवेत् तदन्वयन् तदा धूमस्यैकवाह्येतावच्छिन्नव्यतिरिक्तिभाव

ॐ गादाधरी ॐ

अथ बह्विधाहचर्यमात्रेण बहुभवायमाहचर्यमात्रेण वाऽप्यन्विता वा
व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता तस्याः उद्बोधकान्तरवशात्साध्यवद्भा-
वोभयविषयकसमूहालम्बनोपस्थितिजनकज्ञानीयनया प्रत्येकं साध्यो-
पस्थितिजनकतायां साध्याभावोपस्थितिजनकतायाश्चावच्छेदकत्वेनादि-
सङ्गः । यदि च साध्यविशेषणरोपस्थितिवृत्तिमाध्यमन्देहजनकतानिर्दि-

ॐ विवृतिः ॐ

तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणवद्बहुमद्वृत्तित्वमादाय बह्विव्याप्ये धूमे, यादृशस्यत्वं च
बहुभवायवद्वृत्तिजलत्वानयमित्याकारकज्ञानमात्रात् बहुभवावोपस्थितिः उद्बोध-
न्तराधीनरहस्युपस्थित्यात्मिका समूहालम्बनरूपा जाता तादृशस्यत्वेऽपि बहुभवा-
वोपस्थितिजनकतावच्छेदिकाप्यारतादृशज्ञानीयवद्बहुभवावद्वृत्तित्ववच्छिन्नरूपव्य-
रतायाः बहुभवावोपस्थित्यात्मकबहुभवावोपस्थितेरपि जनकतावच्छेदकतया तादृशप्र-
तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणवद्बहुभवावद्वृत्तित्वमादाय बह्विसाध्यकजलत्वे बह्विव-
रुद्धेचातिव्याप्तिर्दुर्वारेवेत्याशङ्कते अयेति । यद्वीत्यादि । बह्विमद्वृत्तित्वमात्रवच्छि-
न्ना या बह्विमद्वृत्तित्वधूमवन्पुत्रवन्त्याकारकज्ञानीयवद्विषयस्य धूमस्य प्रकारता
या च बहुभवावद्वृत्तित्वमात्रवच्छिन्नावद्बहुभवावसद्वृत्तित्वजनकतापर्याप्त्यधिक-
रणात्तावच्छेदकतया इति समुदितार्थः । उद्बोधकेति ।
व्याप्यस्यत्वे बहुभवावद्वृत्तिधूमप्रकारकज्ञानातिरिक्तोद्बोधकवशात् विरुद्धस्यत्वं
च बह्विमद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानातिरिक्तोद्बोधकवशादित्यर्थः । साध्येति ।
साध्यसाध्याभारविपरिणी या समूहालम्बनरूपोपस्थितिरजनकनीमृत् यत् बह्विव-
रुद्धेचातिव्याप्तिपर्याप्त्यधिकरणवद्बहुभवावसद्वृत्तित्वजनकतापर्याप्त्यधिक-
रणवत्तावच्छेदकतया इति । केवलबह्विमद्वृत्तित्ववच्छिन्नप्रकारकज्ञानाधीनोपस्थितेरपि
सद्यजनकतायाः पूर्वं व्यवस्थापितत्वादित्युक्तयः । अवच्छेदकत्वेनेति । साध्योपस्थि-
त्यादिजनकतावच्छेदकप्रकारताया एव साध्योपस्थित्यात्मक समूहालम्बनरूप
साध्याभावोपस्थित्यादिजनकतावच्छेदकत्वेन कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकता-
वच्छेदकत्वोपस्थितिसमूहालम्बनरूपवच्छिन्नप्रकारतायामशतत्वादिति भावः । अतिप्रसङ्ग इति
न च कोटिद्वयोपस्थितौ प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानभिराजन्यत्वविवक्षणाभायमतिप्रस-
ङ्ग इति वाच्यम् । यादृशासाधारणधर्मवद्बह्विमद्वृत्तित्वोपस्थितिरवश्यवद्बोधक-
राधीनैव भवति तादृशासाधारणव्यवस्थावच्छेदः । असाधारणधर्मवद्बह्विमद्वृत्तित्व-
जन्यकोटिद्वयोपस्थितेरप्रसिद्धेः । कोटिद्वयोपस्थितौ प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानजन्यत-
वच्छेदकत्वोद्बोधकान्तरजन्यतावच्छेदकविषयताजन्यत्वं निवेद्यातिव्याप्तिवारणे तु मु-
धीमिविवेचनीयम् । उद्धातिव्यति वारयितुं शक्यते यदिचेति । उच्यते इति परे-

ॐ गादाधरी ॐ

अथ वह्निसाहचर्यमात्रेण बहुपभावसाहचर्यमात्रेण साध्यन्तिष्ठाया व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता तस्याः उद्बोधकान्तरयशात्माप्यनदना चोभयविषयकसमूहालम्बनोपस्थितिजनकशानीयतया प्रत्येकं साध्योपस्थितिजनकतायां साध्याभावोपस्थितिजनकतायाश्चावच्छेदकत्वेनापि सङ्गः । यदि च

ॐ विवृतिः ॐ

तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणवह्निसाहचर्यमादाय वह्निसाध्यै धूमे, यादृशस्थले बहुपभाववद्वृत्तिजलत्वानयमित्याकारकज्ञानमात्रात् बहुपभावोपस्थितिः उद्बोधकान्तराधीनवह्नपुरस्थित्यत्मिका समूहालम्बनरूपा जता तादृशस्थलेऽपि बहुपभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकतायास्तादृशशानीयवह्निसाध्यवद्वृत्तिवच्छिन्नजलत्वप्रकारतायाः बहुपभावोपस्थित्यात्मकवह्नपुरस्थितेरपि जनकतावच्छेदकताया तादृशप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणवह्निसाध्यवद्वृत्तित्वमादाय वह्निसाध्यजलत्वे वर्तमाने कश्चेतिव्यातिदुर्बारेवेत्याशकते अथेति । यद्गीत्यादि । वह्निसाहचर्यमात्रेण वा या वह्निसाहचरितधूमवान्प्रवृत्तित्याकारकशानीयवह्निसाध्यस्य धूमस्य वा च बहुपभाववद्वृत्तित्वमात्रवच्छिन्नावह्निसाध्यवद्वृत्तित्वमात्रेण प्रवृत्तित्वमात्रेण शानीया वह्निविरुद्धस्य जलत्वस्य प्रकारता तस्या इति समुदितार्थः । उद्बोधकेति । व्याप्यस्थले बहुपभाववद्वृत्तिधूमप्रकारकशानातिरिक्तोद्बोधकवशात् । च वह्निसाहचरितधूमवद्वृत्तित्वमात्रवच्छिन्नवह्निसाध्यवद्वृत्तित्वमात्रेण । साध्येति । साध्यसाध्याभावविषयिणी या समूहालम्बनरूपोपस्थितिस्तजननीभूतं यत् वह्निसाहचरितधूमवानित्याकारकं ज्ञानं यच्च बहुपभाववद्वृत्तित्वमात्रवच्छिन्नवह्निसाध्यवद्वृत्तित्वमात्रेण प्रवृत्तित्वमात्रेण शानीयोपस्थितेरपि संशयजनकतायाः पूर्वं व्यवस्थापितत्वादित्याशयः । अथच्छेदकत्वेनेति । साध्योपस्थित्यादिजनकतावच्छेदकप्रकारताया एव साध्योपस्थित्यात्मिका समूहालम्बनरूपा साध्याभावोपस्थित्यादिजनकतावच्छेदकत्वेन कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकप्रकारकेव कोटिमत्त्ववृत्तित्वमात्रवच्छिन्नप्रकारतायामक्षतत्वादिति भावः । अतिप्रसङ्गश्च न च कोटिद्वयोपस्थितौ प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानभिन्नाजन्यत्वविवक्षणाः साध्यमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यादृशसाधारणधर्मवद्वृत्तिसाध्यजन्यकोटिद्वयोपस्थितिरवश्यमुद्बोधकान्तराधीनैव भवति तादृशसाधारणोपस्थाभ्यादने । असाधारणधर्मवद्वृत्तिसाध्यजन्यकोटिद्वयोपस्थितेरप्रसङ्गे । कोटिद्वयोपस्थितौ प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्ववच्छेदकत्वेन एकान्तजन्यत्ववच्छेदकत्वमप्यन्यथा । अथशान्तिव्याप्तिवारणं तु इति भावयन्तीति । उक्तान्यत्र साध्यमतिप्रसङ्गं यद्विचेति । उच्यते इति

ॐ गादाधरी ॐ

अथ वह्निसाहचर्यमात्रेण

व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता मयाः उद्बोधकान्तरयशासाध्यतन्म
धोमयविषयकसमूहालम्बनोपस्थितिजनकज्ञानीयतया प्रत्येकं साध्यो
स्थितिजनकतायां साध्याभावोपस्थितिजनकतायाश्चायच्छेदस्त्वेनादि
सद्गः । यदि च भा

ॐ विवृतिः ॐ

तदवच्छेदकतापर्याप्तपरिष्कारवह्निसाहचर्यमादाय वह्निसाहचर्ये धूमे, यादृशस्थ
वह्न्यभाववद्वृत्तिजलत्वप्रकारमिन्याकारकज्ञानमापात् यद्यप्यभावोपस्थितिः उद्बोध
न्तराधीन्यह्न्युपस्थित्यान्मिषां समूहालम्बनरूपा जता तादृशस्थलेऽपि वह्न्य
धोपस्थितिजनकतायच्छेदिकायास्तादृशज्ञानीयवह्न्यभाववद्वृत्तिव्यवच्छिन्नप्रकार
रतायाः वह्न्यभावोपस्थित्यात्मकयह्न्युपस्थितेरपि जनकतायच्छेदकतया तादृश
सावच्छेदकतापर्याप्तपरिष्कारवह्न्यभाववद्वृत्तित्यमादाय वह्निसाहचर्यजलत्वे
रुदेचापि न्यातिहुंवारैर्वेत्ताशक्ते अयेति । यद्गीत्यादि । वह्निसाहचर्यमादाय
चा या वह्निसाहचरितधूमवत्प्रवृत्तइत्याकारकज्ञानीयवह्निसाहचर्यस्य धूमस्य
या च वह्न्यभाववद्वृत्तित्वमापावच्छिन्नमापात् यद्यप्यभावोपस्थितिः उद्बोध
शनीया वह्निविरुद्धस्य जलत्वस्य प्रकारता तस्या इति समुदितार्थः । उद्बोधयेति ।
व्याप्यस्थले वह्न्यभाववद्वृत्तिधूमप्रकारकज्ञानातिरिक्तोद्बोधकवशात् विरुद्धस्य
च वह्निसाहचर्यजलत्वप्रकारकज्ञानातिरिक्तोद्बोधकवशादित्यर्थः । साध्योति ।
साध्यसाध्याभावविपरिणी या समूहालम्बनरूपोपस्थितस्तजनकीभूत यत् वह्निसा
हचरितधूमवत्प्रवृत्तिव्यवच्छिन्नमापावच्छिन्नमापात् यद्यप्यभावोपस्थितिः उद्बोध
तच्छेदकतन्वने उर्थः । कश्चिच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानातिरिक्तोद्बोधकवशात्
मशयजनकत्वं न धूमजनकत्वं न तदवच्छिन्नमापावच्छिन्नमापात् । अथैकस्त्वेनेति । साध्योति
य उद्बोधकत्वं न उद्बोधकत्वं न तदवच्छिन्नमापावच्छिन्नमापात् । अथैकस्त्वेनेति । साध्योति
साध्यभावोपस्थित्यात् तदवच्छिन्नमापावच्छिन्नमापात् । अथैकस्त्वेनेति । साध्योति
केचोद्बोधकत्वं न तदवच्छिन्नमापावच्छिन्नमापात् । अथैकस्त्वेनेति । साध्योति
न च कश्चिच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानातिरिक्तोद्बोधकवशात् । अतिप्रसङ्गति
इति उक्तं । अथैकस्त्वेनेति । साध्योति । अथैकस्त्वेनेति । साध्योति
रथैति । अथैकस्त्वेनेति । अथैकस्त्वेनेति । अथैकस्त्वेनेति । अथैकस्त्वेनेति
स्योद्बोधकत्वं न तदवच्छिन्नमापावच्छिन्नमापात् । अथैकस्त्वेनेति । साध्योति
वेच्छेदकत्वं न तदवच्छिन्नमापावच्छिन्नमापात् । अथैकस्त्वेनेति । साध्योति
न तदवच्छिन्नमापावच्छिन्नमापात् । अथैकस्त्वेनेति । साध्योति

ॐ गादाधरी ॐ

यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां साध्याविशेषणकोपस्थित्यवृत्तिसाध्यसन्देहजन-

ॐ विवृत्तिः ॐ

न्वयः । समूहालम्बनोपस्थितेर्लक्षणाघटकत्वसम्पादनायाद् साध्येत्यादि । साध्यमविशेषणं यत्रोपस्थितौ तादृशी या साध्याविशेषणिका साध्याभावाविषयिणी साध्यमित्याकारिकोपस्थितिस्तत्र वर्तमानं यत् साध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तिजन्यतानिरूपितजनकताव्याप्यं जन्यत्वं तन्निरूपिताया जनकतायामवच्छेदकीभूता सती तादृशी साध्यमित्याकारिका या उपस्थितिस्तत्रावर्तमानं यत् साध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तिजन्यतानिरूपितजनकताव्याप्यं जन्यत्वं तन्निरूपितायां जनकतायामवच्छेदकीभूता याप्रकारता तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वं सव्यभिचारत्वमिति साध्यसंशयजनकतानियतत्यनिवेशपक्षे समुदितार्थः पर्य्यवसितः । विरुद्धवारणायसत्पन्तं । अन्यथाकेवलबहुवभाववद्भूतिजलत्ववानयमित्याकारकज्ञानजन्यतायाः असमूहालम्बनात्मिकायामपि बहुवभावव्योपस्थितौ वर्तमानतया साध्याऽविशेषणकसाध्योपस्थितावर्तमानत्वात् साध्यसंशयजनकतानियततादृशजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकतायानिरुक्तज्ञानीयजलत्वप्रकारतायांसत्वेन विशेष्यदलाक्रान्ततया तामादाय बहिर्विरुद्धेजलत्वेऽतिव्याप्तिः स्यात् । व्याप्यवारणाय-विशेष्यदलमन्यथा केवलबहुवद्भूतिधूमवान् पर्यंतइत्याकारकज्ञानजन्यतायाः असमूहालम्बनात्मिकायांसाध्याविशेषणकसा-

ॐ मनोरमा ॐ

साध्याऽविशेषणकेत्यादि । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतासून्यैवोपरिधितिवंक्तव्या, तेन समवायेन प्रमेयसाध्यके साध्यनिष्ठविशेषणतासून्योपरिधित्यप्रसिद्धावपि भावत्वादिदेती व्यभिचारिणि नाभ्याप्तिः । न चैवं द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकरथाप्रसिद्धयाऽव्यप्तिप्रसङ्ग इति बाध्यम् । तादृशस्थले साध्यनिष्ठविशेषणतासून्यत्वस्यैव विवक्षणांयत्वादिति वदन्ति ।

केचित्तु । साध्यसाध्याभाववद्भूतित्वेन हेतुज्ञानस्यैव साध्यवत्तद्व्यवृत्तित्वेन हेतुज्ञानस्यापि संशयजनकत्वस्यावश्यकतया तादृशस्थले साध्यावच्छिन्नविशेषणतासून्यैवोपरिधितिवंक्तव्या, तथा च द्रव्यतदन्यवृत्तिसत्ताप्रकारकज्ञानमाशयैव तत्र लक्षणसमन्वय इत्यप्याहुरस्तच्चिन्त्यम् ।

परतु नो धृत्यनियामकसम्बन्धरथाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमते अवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यत्वाभाववद्दर्शनवच्छिन्नविशेषणतासून्यैवोपरिधितिरत्र लक्षणे विवक्षणांया तेन न प्रमेयसाध्यकेऽभ्याप्तिर्न वा द्रव्यं सत्त्वादित्यत्राप्यभ्याप्तिरिति तु युक्तमुत्पदयामः ।

ननु साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तियत्किंचिज्जनकतानियतं जन्यत्वं तादृशोपरिधित्यवृत्तियत्किंचिज्जनकतानियतं यद्भ्यन्त्यव्यमित्यादिरीत्या निवेशनेनैव मानस्ये उभयत्र साध्यमशयनिरूपितत्वेन जनकताविवक्षनं व्यर्थमिति चेत् । यादृशस्थले गमभेदभावमहचारिणधूमवान् इत्याकारकज्ञानादेका गमभोपरिधितिरपरोद्घोषजन्यतायांनवन्दाभावविषययोपरिधित्यात्मिका समूहालम्बनरूपैव गमभावावपरिधितजनिता न तु वन्दाभावमविषयताया कदापि कदा तादृशस्थले निरुक्तज्ञानमादाय बहिर्विरुद्धेजलत्वधूमवान् इत्याकारकज्ञानजन्यतायाः साध्याविशेषणकतासून्यैवोपरिधितिवंक्तव्या इत्यपि चिद्वृत्तिसाध्यसन्देहजन-

ॐ गादाधरो ॐ

अथ वह्निसाहचर्यमात्रेण बहुपभायसाहचर्यमात्रेण वाऽवच्छिन्ना व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता तस्याः उद्बोधकान्तरवशात्साध्यतन्म बोभयविषयकसमूहालम्बनोपस्थितिजनकज्ञानीयतया प्रत्येकं साध्यो स्थितिजनकतायां साध्याभायोपस्थितिजनकतायाश्चावच्छेदकत्वेनेति सङ्गः । यदि च साध्यविशेषणकोपस्थितिगृत्तिसाध्यसन्देहजननतानि

ॐ विवृतिः ॐ

तदवच्छेदकतापर्याप्तपरिचरणवह्निसमूहित्वमादाय वह्निसाध्यस्य धूमे, यादृशस्यै बहुपभाववद्वृत्तिजलत्वजननमित्याकारकज्ञानमात्रात् बहुपभावेपरिधितिः उद्बोधन्तराधीनवह्न्युपस्थित्यात्मिका समूहालम्बनरूपा जाता तादृशस्थलेऽपि बहुपभावेपरिधितजनकतावच्छेदिकायास्तादृशज्ञानीयवह्न्यभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नजलत्वजनरतायाः बहुपभावोपरिधित्यात्मकवह्न्युपस्थितेरपि जनकतावच्छेदकतया तादृशप्रतावच्छेदकतापर्याप्तपरिचरणवह्न्यभाववद्वृत्तित्वमादाय वह्निसाध्यकजलत्वे वह्निरुद्धेतिव्यातिवृत्तौवाग्देत्याशङ्कते अथेति । यद्गीत्यादि । वह्निसमूहित्वमात्रवद्वृत्तिमात्राया वह्निसदृशचरितधूमवत्प्रवृत्तित्वाकारकज्ञानीयवह्निसाध्यस्य धूमस्य प्रकारता च बहुपभावरवद्वृत्तित्वमात्रावच्छिन्नायह्न्यभावसदृशचरितजलत्ववानित्याकारकज्ञानीया वह्निरुद्धस्य जलत्वस्य प्रकारता तस्या इति समुदितार्थः । उद्बोधनेति व्याप्यस्थले बहुपभाववद्वृत्तिधूमप्रकारकज्ञानातिरिक्तोद्बोधकवशात् विरुद्धत्ववह्निसमूहित्वजलत्वप्रकारकज्ञानातिरिक्तोद्बोधकवशादित्यर्थः । साध्येति साध्यसाध्याभावनपरिधि या समूहालम्बनरूपोपस्थितिस्तन्नजननीभूतं यत् वह्निसदृशचरितधूमवानित्याकारकं ज्ञानं यद्य बहुपभावसदृशचरितजलत्ववानित्याकारक इति प्रकृतत्वेनेत्यर्थः । केवलवह्निसमूहित्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाधीनोपरिधितोऽसदृशजनकतायाः पूर्वं व्यस्यतापितत्वादित्याशयः । अपच्छेदकत्वेनेति । साध्योपस्थितादिजनकतावच्छेदकप्रकारताया एव साध्योपरिधित्यात्मकः समूहालम्बनसाध्याभावोपस्थित्यादिजनकतावच्छेदकत्वेन कोटिद्वयोरसिद्धिजनकतावच्छेदकतावच्छेदकोटिमत्तृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारतायामशतत्वादितिभावः । अतिप्रसङ्गात् न च कोटिद्वयोरसिद्धौ प्रवृत्तसधर्मज्ञानमिन्द्राजन्यव्यविशेषणजन्यमिति इति वाच्यम् । यदसाधारणधर्मवद्वृत्तिसंज्ञानजन्यकोटिद्वयोरसिद्धिरस्यसमुद्बोधकता र्थानैव भवति तादृशासाधारणोऽव्यवस्थानोः । असाधारणधर्मवद्वृत्तिसंज्ञानजन्यकोटिद्वयोरसिद्धौ प्रवृत्तिसधर्मज्ञानजन्यवच्छेदकत्ववच्छिन्नजनकतावच्छेदकविषयाऽव्यवस्थाननिवेद्यतापिप्रातिपक्षेण तु तदव्यवस्थानेन । उच्छेदकत्वमिति वाच्यं तावत्तु तावत्तु यदिचेति । उच्छेदकत्वमिति

ॐ विवृतिः ॐ

प्योपरिस्थितावपि वर्तमानतया साध्यमंशयजनकतानिदततादृशजन्यतानिरूपित
 तावच्छेदकत्वस्य निरुक्तशानीयभूमप्रकारतायां सत्त्वेन सत्यन्तदलाहान्ततया त
 य बहिष्प्याप्ये धूमेऽतिप्रसंगः स्यात्। विशेष्यदले नन्द्यमपहाय साध्यविशेषणको
 वृत्तित्यमांशस्य साध्यमंशयत्यन्मूनवृत्तिजन्यतानिरूपितजनकतानिदतजन्यत
 रक्षणे बहिष्प्याप्ये धूमेऽतिव्याप्तिः, केवलबहिःसहचरितधूमवान् पर्वतइत्याकारक
 न्यताया उद्बोधकान्तराधीन बहूपमाविकारयकबहिःविषयकसमूहालम्बनरूपाय
 विशेषणकोपरिस्थितौ वर्तमानतया तादृशजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वस
 ष्टशानीयभूमप्रकारतायां सत्त्वास्तो नन्द्ययोपादानं । एवञ्च न बहिष्प्याप्ये न
 विरुद्धे धानित्यमिः। केवलबहिःसहचरिधूमवान् पर्यतइत्याकारकशानजन्यताय
 संघयजनकीभूतायां बहूपविशेषणकसमूहालम्बनबहिःविषयकोपरिस्थितौ वर्तम
 साध्यमंशयजनकीभूतायां बहूपविषयानात्मकबहूपमाविकारयकोपरिस्थितौ
 नन्द्येन साध्यविशेषणकोपरिस्थित्यवृत्तिसाध्यमंशयजनकताव्याप्यजन्यतापदेन
 जनजन्यतायां घटुंमशक्यत्वात् । केवलबहूपमाविकारयवृत्तिसत्त्वात्पर्यायानपरिमत्यावा
 जन्यतायाः साध्यमंशयजनकीभूतायां साध्योपरिस्थित्यनात्मकसमूहालम्बनबह
 परिस्थितौ वर्तमानतया साध्यविशेषणकसमूहालम्बननात्मकसाध्यविषयकोपरि
 स्थितौ बहिःसंशयजनकीभूतायां बहूपविशेषणकसमूहालम्बननात्मकबहूपरि
 मंशयजनकत्वं साध्यविशेषणकोपरिस्थितिवृत्तिसाध्यमंशयजनकतानिदतजन्यत

ॐ मनोरमा ॐ

अथ साध्यमंशयजनकतानिदततादृशजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वस्य निरुक्तशानीयभूमप्रकारतायां सत्त्वेन सत्यन्तदलाहान्ततया त य बहिष्प्याप्ये धूमेऽतिप्रसंगः स्यात्। विशेष्यदले नन्द्यमपहाय साध्यविशेषणको वृत्तित्यमांशस्य साध्यमंशयत्यन्मूनवृत्तिजन्यतानिरूपितजनकतानिदतजन्यतरक्षणे बहिष्प्याप्ये धूमेऽतिव्याप्तिः, केवलबहिःसहचरितधूमवान् पर्वतइत्याकारक न्यताया उद्बोधकान्तराधीन बहूपमाविकारयकबहिःविषयकसमूहालम्बनरूपाय विशेषणकोपरिस्थितौ वर्तमानतया तादृशजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वस्य ष्टशानीयभूमप्रकारतायां सत्त्वास्तो नन्द्ययोपादानं । एवञ्च न बहिष्प्याप्ये न विरुद्धे धानित्यमिः। केवलबहिःसहचरिधूमवान् पर्यतइत्याकारकशानजन्यताय संघयजनकीभूतायां बहूपविशेषणकसमूहालम्बनबहिःविषयकोपरिस्थितौ वर्तम साध्यमंशयजनकीभूतायां बहूपविषयानात्मकबहूपमाविकारयकोपरिस्थितौ नन्द्येन साध्यविशेषणकोपरिस्थित्यवृत्तिसाध्यमंशयजनकताव्याप्यजन्यतापदेन जनजन्यतायां घटुंमशक्यत्वात् । केवलबहूपमाविकारयवृत्तिसत्त्वात्पर्यायानपरिमत्यावा जन्यतायाः साध्यमंशयजनकीभूतायां साध्योपरिस्थित्यनात्मकसमूहालम्बनबह परिस्थितौ वर्तमानतया साध्यविशेषणकसमूहालम्बननात्मकसाध्यविषयकोपरि स्थितौ बहिःसंशयजनकीभूतायां बहूपविशेषणकसमूहालम्बननात्मकबहूपरि मंशयजनकत्वं साध्यविशेषणकोपरिस्थितिवृत्तिसाध्यमंशयजनकतानिदतजन्यत

❀ विवृतिः ❀

रुक्मशानीयजन्यतायाः धर्तुमशक्यत्वात् । पर्वतोधूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमधूमाभाव-
सहचरितवह्निमान्पर्वतइत्याकारकज्ञानाधीनां असन्हालम्बनात्मिकां विभिन्नां धूमो-
पस्थितिं धूमाभावोपस्थितिश्चादाय लक्षणसमन्वयः, धूमधूमाभावसहचरितवह्निमान्
इत्याकारकज्ञानजन्यतायाः धूमसंशयजनकीभूतायां धूमाविशेषणकधूमोपस्थितौवर्त्त-
मानतया तादृशोपस्थितिवृत्तित्वेन तादृस्यांकेवलधूमाभावोपस्थितौ वर्त्तमानत्वेनधूमा-
विशेषणकधूमोपस्थित्यवृत्तित्वेनच धर्तुं शक्यत्वात् । अन्यत्सर्वमस्त्वयमूहनीयम् ।
वस्तुतोयद्रूपवच्छिन्नप्रकारताशास्त्रिज्ञाननिरूपितंजन्यत्वं साध्याभावाविषयकसाध्यवि-
षयकोपस्थितौवर्त्तमानं तादृशोपस्थितिभिन्नायां साध्याभावोपस्थितौचवर्त्तमानंसाध्य-
संशयत्वन्मूनवृत्तिजन्यतानिरूपितजनकताव्याप्यं भवति तद्रूपवत्त्वमितिफलितम् ।
केवलवह्निमद्वृत्तिधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताज्ञानजन्यतायाः बह्व्यभावाविषयकबहुपुन-
स्थितौवर्त्तमानत्वेऽपि तादृशोपस्थितिभिन्नायां केवलबह्व्यभावावोपस्थिताववर्त्तमानत्वेन
यद्रूपदेनवह्निमद्वृत्तित्वविशिष्टधूमत्वत्योपादानासम्भवात् न वह्निव्याप्येधूमे, बह्व्यभा-
ववृत्तिजलत्वत्वावच्छिन्नप्रकारताज्ञानजन्यतायाश्च बह्व्यभावाविषयकबह्व्युप-
स्थितिभिन्नायां केवलबह्व्यभावावोपस्थितौ वर्त्तमानत्वेऽपि बह्व्यभावाविषयकबहुपुन-

❀ मनोरमा ❀

संशयपदोपादानम् । तदुपादाने तु न तत्रातिव्याप्तिः, पूर्वोक्तज्ञानाधीनबह्व्यभावावोपस्थितेः साध्याभूत-
वह्निसंशयजनकत्वादिति साम्प्रदायिका वदन्ति ॥

केचित्तु कालिकेन गोत्वबद्धिणिगोत्वामावबद्धत्पशुत्ववानपनिन्याकारकज्ञाननाशय समवायेन
गोत्वसाध्यकविरुद्धेऽद्वत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं साध्यसंशयपदं, वह्निमद्वृत्तिकालिकेन—बह्व्यभाव
बद्धत्तिधूमवानपनिन्याकारकज्ञाननाशय संयोगेन वह्निसाध्यकव्याप्ये धूमेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयमपि
साध्यसंशयपदोपादाने सार्थकमित्यप्याहुः ॥

ननूद्योषकान्तराधानसाध्याभावाविषयकसन्हालम्बनोपस्थितिनाशादातिव्याप्तिवारणार्थं साध्या
विशेषणकेत्यादिशुक्लरनिवेशो निरर्थकः साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यनिरूपितजनकताविशिष्टप्रका-
रतावच्छेदकतापर्याय्यधिकरणधर्मवत्त्वविवक्षणेनैव तादृशोपस्थितिनाशादातिव्याप्तेर्वारणसम्भवात् ।
जनकताविशिष्टं च प्रकारतायां स्वनिपतजन्यनिरूपितजनकतावच्छेदकत्व—स्वमिन्नसाध्यसंशय-
जनकतानिपतजन्यनिरूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेतिचेन्न, निरुक्तपरम्परायाः ससर्गत्वमन-
भ्युपगम्यैव साध्याविशेषणकेत्यादिरभिहितत्वात् । जनकतायाः प्रतिव्यतिभिन्नत्वमते निरुक्तेद्योषका
न्तर्धानसन्हालम्बनोपस्थितिनाशय तयाविवक्षणेऽतिव्याप्तेरवारणाच्च ॥

अथ साध्याविशेषणकोपस्थितिभृत्सिद्धसाध्यसंशयजनकतासमानाधिकरणं यद्व्यन्वन्वित्यादिरित्या
निवेशेनैव सामञ्जस्ये अन्यत्रायां तादृशजनकतानिपतत्वविशेषणं निरर्थकमिति चेन्न । तादृशस्यते
नित्यत्ववदभावसहचरितप्रमेदत्ववानयं—नित्यत्ववदभावविषयकज्ञानवैश्यादभिन्याकारकज्ञानान्मान्
एकैव सन्हालम्बनात्मिका नित्यवोपस्थितिनित्यत्वाभावोपस्थितिश्च अन्विता तादृशस्यते नित्य-
त्वसाध्यकज्ञानइतिव्याप्तिः, साध्याविशेषणकनिरुक्तनित्यत्वात्पुनरितिभृत्सिद्धसाध्यसंशयजनकता-

ॐ विवृतिः ॐ

धोपरिस्थितवति सत्येन सत्यन्तदलकन्ततया तम
 तावच्छेदकत्वस्य निरुक्तशानीयधूमप्रकारतायां सत्येन सत्यन्तदलकन्ततया तम
 य बह्विध्याप्ये धूमेऽतिप्रसङ्गः स्यात्। विशेष्यदत्ते न
 वृत्तित्वमाप्रस्य साध्यसंशयत्वन्मूनवृत्तिजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वस्य
 यक्षणे बह्विध्याप्ये धूमेऽतिप्रसङ्गः, केवलबह्विधुत्तियुक्तं न
 न्यताया उद्घोषवान्तराधीन बह्वयभावविषयकबह्विधिविषयकसमूहात्मन्यन्यताया
 विशेषणकोपरिस्थितौ वर्तमानतया तादृशजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वस्य
 कशानीयधूमप्रकारतायां सत्त्वादतो नन्द्ययोपादानं । एवञ्च न बह्विध्याप्ये न
 विरुद्धे चातिव्याप्तिः। केवलबह्विधुत्तियुक्तधूमवान्
 संशयजनकीभूतायां बह्वयविशेषणकासमूहात्मन्यन्यताया
 साध्यसंशयजनकीभूतायां बह्वयपरिस्थित्यनत्यकबह्वयभावविषयकोपरिस्थितौ अत्र
 नरथेन साध्याविशेषणकोपरिस्थित्यवृत्तिसाध्यसंशयजनकतावच्छेदकत्वस्य
 शानजन्यताया घटुमशक्यत्वात् । केवलबह्वयभाववद्वृत्तिजलत्ववानयमित्याकारक
 जन्यतायाः साध्यसंशयजनकीभूताया साध्योपरिस्थित्यनत्यकसमूहात्मन्यन्यताया
 परिस्थितौ वर्तमानतया साध्याविशेषणकासमूहात्मन्यन्यताया साध्यविषयकोपरिस्थित्य
 त्वेऽपि बह्विसंशयजनकीभूताया बह्वयविशेषणकासमूहात्मन्यन्यताया बह्वयपरिस्थित
 वर्तमानत्वात् साध्याऽविशेषणकोपरिस्थितिवृत्तिसाध्यन

ॐ मनोरमा ॐ

संशयजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकतायास्तादृशे
 स्थितिनिष्ठनिरुक्तजनकतानियतजन्यतानिरूपितजन्यतावच्छेदकतायाश्च
 मत्स्यात् । साध्यसंशयजनकतानियतजन्यतानिविशेषे तु न तादृशशानमाशयानिव्याप्तिः ।
 कस्यापि साध्याप्ये धूमेऽतिप्रसङ्गः, केवलबह्विधुत्तियुक्तं न
 गममाद्यपरिस्थित्यनुमशक्यत्वादिति ध्येयम् । साध्याविशेषणकोपरिस्थितिवृत्तिजनकतायां
 निरूपितव्याप्तिः । एते गीतवान् अथादिभ्यश्च विरुद्धेऽतिव्याप्तिः । गीतवद्वृत्तिप्रत्यत्वबद्धिगोचर
 धूमप्रसङ्गान् अयमित्याकारकशानाधीनगोत्वोपरिस्थितेरपि विशिष्टवृत्तिजनकतया
 वृत्तिकृत्तित्वजनकतानियतजन्यतानिरूपित
 स्थितिनिष्ठगोत्वसंशयजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकताया
 मत्स्यादनः प्रथमसाध्यसंशययोपादानं, तदुपादाने तु न तत्रानिव्याप्तिः, निरुक्तशानजन्यगो
 रथः । साध्याभूतगोत्वसंशयजनकत्वात् । साध्याविशेषणकोपरिस्थित्यवृत्तिजनकतायां साध्यसं
 निरूपितव्याप्तिविक्षणं बहिमान् धूमप्रसङ्गस्य व्याप्येऽतिव्याप्तिः ।
 वृत्तिप्रसङ्गान्यमित्याकारकशानजन्यबह्वयभावोपरिस्थितेरपि यद्विधिद्विशिष्टवृत्तिजनकतया साध्या
 जनकतावच्छेदकतायां साध्यसंशयजनकतावच्छेदकत्वस्य तादृशोपरिस्थित्यवृत्तिकृत्तित्वजनक
 मायोपरिस्थितिवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वस्य च निरुक्तशानीयधूमप्रकारतायां सत्त्वात् । अतो द्वितीय

ॐ विवृतिः ॐ

स्थितावचमानत्वेन यद्रूपरदेन वन्द्यभाववद्वृत्तित्वविशिष्टब्रह्मत्वत्वम्यापारानमन
 न यद्विदित्वादेजलत्वेचादिव्यामिः । धूमवान् वक्षेरित्यादौ धूमाभावसहचरितवद्वि
 यच्छिन्नप्रकारताकशानाधीनाया असमूहालम्बनात्मिकाया धूमाभावाविपर्ययधूम
 स्थितौ तादृशोपस्थितिभिन्नाया धूमाभावोरस्थितौ च निरुक्तज्ञानजन्यतायाः वचन
 त्वेन यद्रूपरदेन धूमधूमाभावसहचरितत्वविशिष्टवद्वृत्तित्वस्य धर्तुं शक्यतया निरुक्त
 रित्या अन्यप्रसवप्रलक्षणसमन्वयइत्यन्यत्रविलरः । ननु यादृशसाधारणदिधर्मवद
 ज्ञानजन्या साध्यमाध्यामाधोरस्थिति साध्यविपर्ययकसाध्याभावविपर्ययकसमूहालम्बन
 पैरभरति ननु कदाचिदपि असमूहालम्बनात्मिका तादृशसाधारणदिहेतुजन्य
 साध्याविशेषणकोरस्थितेरप्रसिद्धत्वात् इत्याशयेनमशयजनकतावच्छेदकावच्छिन्न
 जन्यतानिवेशपक्षेऽपिनिदृक्तामतिव्याप्तिं धारयितुमाहसाध्याभावेत्यादि । साध्य
 यत्पुनर्नृत्तिजन्यतानिरूपिताया जनकतायामवच्छेदकीभूतो यः साध्याभावविपर्यय
 घटितः साध्याभावविपर्ययकोरस्थितित्वरूपो धर्मस्तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपिताया जनक
 यमवच्छेदकीभूता सती साध्यमशयजनकसाध्याभावविपर्ययकत्वानवच्छिन्ना सा सा
 शयजनकता तदवच्छेदकीभूतोयः साध्यविपर्ययोपस्थितित्वरूपो धर्मस्तदवच्छिन्न
 न्यता अथयामारथमशयजनकतावच्छेदकीभूतोयः साध्याभावविपर्ययकोरस्थितित्व
 मव्यविपर्ययोपस्थितित्वरूपो धर्मस्तदवच्छिन्नाया जन्यतात्तन्निरूपिताया जनकतान
 वच्छेदकीभूतायाप्रकारतातदवच्छेदकतायम्यापार्याधिकरणधर्मवत्वमिति समुहित
 केवकवद्विपद्यरितधूमवान् यदेतइत्याकारकशानीयवद्विमद्वृत्तित्वावच्छिन्नधूम
 रकदा साध्याभावविपर्ययकोरस्थितित्वानवच्छिन्नसाध्यमशयजनकतावच्छेदकता
 विपर्ययगन्धित्वानवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वेनविशेष्यदलज्जा
 याः महती धूमप्रकारतामादाव वद्विध्याप्ये धूमेऽतिव्याप्तिरतः सत्यन्तो

ॐ मनोरमा ॐ

सा मान विवृतिरयम् । निरूपयन्माहविपर्ययकज्ञानयकारकज्ञानजन्यतायाः साकार निरूपयती
 तु न साध्याप्येतिः । साध्यवचनकतायानुपायमपि कथमनिरूपयन्माहविपर्ययकज्ञानयकारक
 कान्तित्वसाध्याप्येति निरूपयन्माहविपर्ययकज्ञानजन्यतायाः साकार निरूपयन्माहविपर्ययकज्ञानजन्यतायाः
 साध्यवचनकतायानुपायमपि ।

१ न साध्याप्येतिवचनानुपायमपि । निरूपयन्माहविपर्ययकज्ञानयकारकज्ञानजन्यतायाः साकार निरूपयती
 २ साध्यवचनकतायानुपायमपि । निरूपयन्माहविपर्ययकज्ञानयकारकज्ञानजन्यतायाः साकार निरूपयन्माहविपर्ययकज्ञानजन्यतायाः
 ३ साध्यवचनकतायानुपायमपि । निरूपयन्माहविपर्ययकज्ञानयकारकज्ञानजन्यतायाः साकार निरूपयन्माहविपर्ययकज्ञानजन्यतायाः
 ४ साध्यवचनकतायानुपायमपि । निरूपयन्माहविपर्ययकज्ञानयकारकज्ञानजन्यतायाः साकार निरूपयन्माहविपर्ययकज्ञानजन्यतायाः
 ५ साध्यवचनकतायानुपायमपि । निरूपयन्माहविपर्ययकज्ञानयकारकज्ञानजन्यतायाः साकार निरूपयन्माहविपर्ययकज्ञानजन्यतायाः

ॐ गादाधरी ॐ

कतानियतञ्च यजन्यत्यं तन्निरूपितायाञ्च जनकतायामवच्छेदिका वा
ॐ विवृतिः ॐ

च्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वेन च लक्षणघटकत्वात्तानादात्तै
धूमादिषाप्यकवद्व्युत्पादौ लक्षणसमन्वयः । यादृशस्यले यादृशसाधारणधर्मवद्वि-
शानाधीनामसूहालभ्यनरूपैव कौटिह्योपरिस्थितिस्तादृशस्यलेऽपितादृशज्ञानीयसाध-
णप्रकारतायाः साध्यसंशयजनकतावच्छेदकसाध्याभावविषयकोपरिस्थितित्वावच्छि-
न्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वेन साध्याभावविषयकत्वानवच्छिन्नसाध-
संशयजनकतावच्छेदकसाध्यावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वेन
च धत्तुं शक्यत्वात् तामादायैवतादृशसाधारणेलक्षणमुगतिबोद्धव्या । साध्य-
भावविषयकत्वपर्यन्तधर्मे संशयजनकतावच्छेदकत्वाऽनिर्वच्ये बहुभ्यभावकालीन-
द्विसद्व्यवहारितधूमवान् इत्याकारकज्ञानमादाय बद्धिव्याप्यधुमेऽतिप्रसंगः । साध्यवि-
षयकत्वपर्यन्तधर्मे साध्यसंशयजनकतावच्छेदकन्यानिवेशे च बद्धिकालीनबहुभ्यमत्र
सद्व्यवहारितजलत्ववान् इत्याकारकज्ञानमादाय बद्धिविच्छेदजलत्वेऽतिप्रसङ्गः; अतस्त-
दृशतादृशधर्मः साध्यसंशयजनकतावच्छेदकत्वेनविशेषणीय इति ध्येयम् । न च
साध्यसंशयजनकतावच्छेदकसाध्याभावविषयकोपरिस्थितित्वावच्छिन्नजन्यतयाः स्तदृश
साध्यविषयकोपरिस्थितित्वावच्छिन्नजन्यतासाध्य प्रवेशेनैवोदरत्तौ घटितस्यांशनिवेशनं व्य-
मितिकाच्यम् । तथा सति उक्तोपकान्तरार्थीनसमूहालभ्यनोपरिस्थितेरेपि साध्याभाव

ॐ मनोरमा ॐ

व्यवहारितजन्यत्वान् इत्याकारकज्ञानजन्यवद्व्युत्पादौपरिस्थितित्वावच्छिन्नसाध्यसंशयजनकत्वात्
साध्यविशेषणक्षेत्रपरिधायवर्तमानतया तादृशजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वव्युत्पा-
त्समव्यवहारितजन्यत्वत्वान् बद्धिमात्र वेत्याकारकसंशयजनकपरिज्ञानायकद्रव्यत्वमद्वयव्यवहारित जन-
त्वव्यवहारितजन्यत्वानिरूपितजनकत्वसाध्यसंशयजनकत्वायाः साध्याविशेषणके वर्तमानतया तादृशजनक-
नियते बद्धे द्रव्यत्वमद्वयव्यवहारितजन्यत्वव्यवहारितवेदितव्यवहारितद्रव्यत्वव्यवहारितजन्यत्व तत्रिकपरिज्ञानो-
जनकत्वसाध्यवच्छेदकत्वमव पूर्वोक्तज्ञानीजन्यत्वप्रकारतायां मत्वात् ॥

न च तथापि साध्याविशेषणकसृष्टिसाध्यसंशयजनकतावच्छिन्नसाध्यावच्छिन्नजन्यतया विवृत्या वि
द्वितीयोपरिस्थितिरनेन साध्यम् । तथापि बद्धित्वावच्छिन्नबद्धिमत्त्वान्द्रव्यत्वमद्वयव्यवहारितधूमवद्व-
वर्तन इत्याकारकज्ञानमादाय बद्धिव्याप्य धुमेऽनिव्याप्यवत्ते, निवृत्तज्ञानीयधूमप्रकारतायां साध्या
विशेषणकत्वबहुभ्यव्यवहारितजन्यतयाऽपि जनकत्वानियतजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वव्युत्पा-
दकत्वव्यवहारितजन्यत्वानिरूपितजनकत्वसाध्यसंशयजनकत्वायाः साध्याविशेषणके वर्तमानतया तादृशजनक-
नियते बद्धे द्रव्यत्वमद्वयव्यवहारितजन्यत्वव्यवहारितवेदितव्यवहारितद्रव्यत्वव्यवहारितजन्यत्व तत्रिकपरिज्ञानो-
जनकत्वसाध्यवच्छेदकत्वमव पूर्वोक्तज्ञानीजन्यत्वप्रकारतायां मत्वात् ॥

● गाराधरी ●

अजनकतायां साध्याभावविषयकत्वानवच्छिन्नजन्यप्रयवेद्यः । साध्यनुप-

● विपुलः ●

वह्निरूपमाव्ययिषयकत्वपटितोपोधम् । बहूपभावविषयकत्वानवच्छिन्नजन्यप्रयवेद्यः ।
 अन्यतानिभूयिजनकतायां चावच्छेदकत्वेन साध्यप्रकारतासादानवच्छिन्नजन्यप्रयवेद्य-
 तिध्याति । यदिसाध्यविषयकत्वपटितधर्मावच्छिन्नसाध्यप्रयवेद्यजनकतायां साध्यप्र-
 यविषयकत्वपटितधर्मानवच्छिन्नजन्यप्रयवेद्यो न स्यात् । तथा प्रयवेद्यो च न तत्र तिष्ठति-
 बहूपभावविषयकत्वानवच्छिन्नजन्यप्रयवेद्यस्य बह्विषयकत्वपटितधर्मावच्छिन्न-
 जनकतायां बहूपभावरूपसाध्यभावविषयकत्वपटितधर्मानवच्छिन्नजन्यप्रयवेद्येण तद्वशात्-
 कतावच्छेदकसाध्याभावोरुपरिधि ति चावच्छिन्नजन्यप्रयवेद्योरादुमशयन्यदिति भावः ।
 न च साध्याभावविषयकत्वपटितधर्मानवच्छिन्नजन्यप्रयवेद्येण जन्यतानिपदेत्तान् वि-
 तादवाधर्मानवच्छिन्नसाध्यजनकतावच्छेदकसाध्यविषयकत्वपटितधर्मावच्छिन्नजन्य-
 न्यतायां विवक्षणेनेति वाच्यम् । षट्कालीनबहूपभावरसद्वचरितजन्यत्वज्ञानिन्याकार-
 ज्ञानमादाय विरुद्धेऽतिव्याप्तपक्षे—षटोपरिधित्वानवच्छिन्नजन्यतायाः साध्याभावां
 परिधित्वानवच्छिन्नत्वात् । न च तत्रापिसाध्याभावविषयकत्वपटितधर्मानवच्छिन्न-
 साध्यप्रयवेद्यजनकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नजन्यत्वविवक्षणेनेत्यतिव्याप्तिः, षटोपरि-
 धित्वस्यसाध्यप्रयवेद्यजनकतावच्छेदकत्वादितिवच्यं साध्यविषयकत्वपटितधादिनिवे-
 दानमिति वाच्यम् बहूपभाववान्धूममादित्यादौ बहूपभावाभावनमहानसीयबह्विषयकत्व-
 धूमधानयमिस्थाकारकज्ञानमादाय बहूपभावविरुद्धधूमेष्वित्युपपत्तौ । बहूपभा-
 वाभावरत् महानसीयबह्विषयकत्वप्रकारकज्ञानजन्यतायाः बहूपभाववान् महानसीय
 बह्विमान् धेत्याकारकसाध्यप्रयवेद्यजनकतावच्छेदकं महानसीयबह्विषयकत्वानवच्छि-
 धर्मावच्छिन्नत्वात् । न च साध्याभावनिष्ठविषयकत्वपटितधर्मानवच्छिन्नत्वविवक्ष-
 णात्तत्रोऽपिदोष इति वाच्यम् । अभावाभावस्यातिरिक्तमने महानसीयबह्विषयकत्वप्रय-
 वाभावनत्वमकार्त्वादिति तु विभावनीयम् । केचित्तन्नैरुक्तं चयमभयेनेत्र साध्यनुप-
 विशेदयते-यादिनकार्यप्रत्यक्षानुभवानुभूतमित्याहुः । साध्यं य कायायकत्वपटितधर्मा-
 नवच्छिन्नमस्यप्रयवेद्यजनकत्वविषयकत्वगोचरत्वमकारकत्वमनवच्छिन्नत्वमित्येति
 वमविवक्षणेसाध्यमुक्तयति । अत्र अनवच्छिन्नत्वमस्यप्रयवेद्यजनकत्वप्रयवेद्यप्रयवेद्यजन-
 रमि पय । स य च सावयवकृतीपस्थितात् उच्यते । अत्र तत्र साध्यत्वप्रयवेद्यसाध्य-

५ मनारम्भा

इति साध्याभावाभावरूपविषयकत्वप्रकरणे १५५-३ अत्र तत्र साध्याभावविषयकत्वपटितधर्मा-
 नवच्छिन्नत्वमस्यप्रयवेद्यजनकत्वविषयकत्वगोचरत्वमकारकत्वमनवच्छिन्नत्वमित्येति
 वमविवक्षणेसाध्यमुक्तयति । अत्र अनवच्छिन्नत्वमस्यप्रयवेद्यजनकत्वप्रयवेद्यजनकत्व-
 रमि पय । स य च सावयवकृतीपस्थितात् उच्यते । अत्र तत्र साध्यत्वप्रयवेद्यसाध्य-

ॐ गादाधरी ॐ

यद्भवतिभावयत्त्वावच्छिन्नप्रवृत्तमिच्छलं फलवितैत ॥

ॐ विवृतिः ॐ

सशयस्य फलोपघायकत्वात् तादृशसंयोगाद्यत्वाभावात्तत्त्वावच्छिन्नप्रवृत्तस्य ज्ञेय
 बहुपभावोपरिस्थितिर्वैवर्हादितिनतादृशकानादिवभावात्प्रकार्यं विरुद्धं च प्रतिमा
 धूमधूमाभावसहनरितवद्धिमान् इत्याकारणजानाधीन धूमभावेऽस्ति
 तज्ज्ञानाधीनधूमोपरिस्थितित्वावच्छिन्नस्य सहाकारितावच्छेदकत्वं तु सम्भाव्येव, निर
 धूमभावेऽस्तितीनिरुक्तधूमोऽस्ति सामानाधिकरण्याभावात्तदेतन्नधूमसंज्ञान्तर
 पथायकत्वाभावात्स्यापि सत्त्वेन स्यपदेन धूमभावेऽस्ति त्वस्य धुमवत्त्वादिनि
 दाज्ञानभावायैव धूमसाध्यकत्वहृत्पादौलक्षणसम्भवः । अन्यत् सर्वस्वमूढानां
 न च तदवच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्यं प्रयुक्तं यत् फलोपघायकत्वं न
 स्वावच्छिन्नकर्मस्यैव सहाकारितावच्छेदकसम्भवेन न प्रद्वयं तादानं निरर्थकं
 वाच्यम्, यादृशस्य लेनिधित्वा नित्यत्वतदभाववद्व्यावृत्तशब्दत्ववान् शब्दइत्यत्र
 ज्ञानजन्यकोटिद्वयोपरिस्थितिसत्त्वेऽपि दोषादिरूप सशयजनककारणान्तरविशेषेण स्त
 मोनजनितस्वाहाशर्यलेशब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वरूपसाधारणेऽन्य
 पत्तेः । निरुक्तज्ञानाधीनानित्यत्वोऽपरिस्थितिसामानाधिकरण्यप्रयुक्त फलोपघायकत्वं
 तादृशानित्यत्वाभावेऽस्ति त्वावच्छिन्नो विरुद्धेण निरुक्तानित्यत्वाभावेऽपरिस्थितित्ववन्ने
 रुक्तानित्यत्वोपरिस्थितिसहाकारितानवच्छेदकत्वात् ॥

फल प्रयोजकत्वात्कारणसम्बन्धानवालावच्छिन्नफलोपघायकत्वविशेषो न
 गौरवमित्यस्मद्दृष्टव्यः ।

केचित्तु मत्र बद्धिमन् व्यावृत्तधूमवान् बद्धिमद्वृत्तिधूमवान् इत्याकार
 ज्ञानाभ्यामेकैव बहुधुमपरिस्थितिर्जनिता, बन्धाभावबहुधावृत्तधूमवानित्याकारकजन
 एवायन्प्रभावेऽपरिस्थितिर्जनिता तत्र निरुक्तयन्त्राभावेऽपरिस्थितित्वस्य बद्धिमद्वृत्ति
 धूमवत्ताज्ञानजन्य बहुधुमपरिस्थितिसामानाधिकरण्यप्रयुक्त फलोपघायकत्वात् बद्धि

ॐ मनोरमा ॐ

धरित्ववद्धिमान् इत्याकारकज्ञानान् धूमोपरिस्थितिः धूमभावेऽस्ति निध जनिता किन्तु दोषदि
 कारणात्परिवर्तये संशयो न जनितस्वाहाशर्यले धूमभावेऽपरिस्थितित्वस्य धूमोपरिस्थितिसा
 सहकारितावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । धूमोपरिस्थितित्वावच्छिन्नसम्बन्धानप्रयुक्तफलोपघायकत्ववन्ने
 निरुक्तत्वस्य धूमभावेऽपरिस्थितिवै विरहात् । फलोपघायकत्वात्कारणसम्बन्धित्ववत्त्वं
 वच्छिन्नविशेषणत्वे गौरवात्, अतएव तु तादृशस्येऽपि धूमभावेऽपरिस्थितित्वावच्छिन्ने धूमोपरि
 स्थावच्छिन्नासम्बन्धान्मुक्तकथोपघायकत्वाभावात्तदज्ञानात् । धूमभावेऽपरिस्थितित्वस्य धूमोपरि
 स्थावच्छिन्नावच्छेदकत्वानुपपत्तिरप्येवम् ॥

८ दीर्घानि ८

मनुर्जाणंतादशायां त्रिदोषदोषानाम् संशयानुपभासकत्वेऽपि नान्यत्र-
योऽन्त्याया अनिच्छतेः । अन्यथा अध्यायं यदे शास्यतद्भाष्यनिश्चय-

९ शाखायां ९

दशायाम् = अनाध्याय्योर्जाणंतादशायाम् ; तादृशाधर्मवर्ति शास्यस्य नद-
भाष्यस्य वा निश्चयदशायामिति यावत् । त्रिदोषदोषानाम् - त्रिदोषनिश्चयानाम् ।
संशयनयोऽन्त्याया इति । मनुष्यान्वयज्ञानाद्येत्यादिः । अनिच्छतेः । अनि-
च्छामिरिति शेषः । अद्यमानदोषेण संशयपदोपभास्यमानियेतास्यभवा-

१० विष्णोः १०

संशयः संशयदशावमित्यर्थः । तस्य = पुरोवर्तितादेः । तादृशाधर्मवर्ति ० पुरोव-
र्तितादिर्भाष्यवर्तहृदेया । शास्यवदृष्ट्यादेः पदंतादी । तादृशाधर्मवदृष्ट्याभाष्य-
दृष्टादी । विपरीतेति । पदव्यादिसंशयवर्तितान्तरदृष्ट्याभाष्यविपरीतोपदेष्टव्यादिः ।
तादृशाधर्मवर्तिविपरीतोपदेष्टव्यभाष्यादिसंशयनिश्चयार्थम् । निश्चयनिश्चयस्य शास्य-
संशयवर्तिदन्धकत्वादिभिर्भाष्यैः । तत् प्रकारकज्ञानस्य = पुरोवर्तितादिप्रकारकज्ञानस्य ।

ननुसंशयस्योपभासकत्वं निश्चयेदोषातिव्याप्तिपरिणीयेत्यनोपभासकत्वात्पदमा-
पदोपदेष्ट्यादि । संशयपदोपभासकज्ञानोपभासात्साध्यत्वपर्यन्तविक्षणोऽपिबो-
द्धोऽप्युपभासकत्वदृष्ट्यापलम् स्वदमाद हृदमुत्क्षरणमिति । फलोपभासकज्ञानियेयो-
ऽपि = संशयकलोपभासकज्ञान विषयत्वस्यसम्बन्धमात्वरूपत्वेऽपि संशयजन-
येति । भूमतदभाष्यदृष्ट्याविहितात्पर्वत इत्याकारकज्ञानविरहदशापमित्यर्थः ।
साधारणः व्याप्तिभयेन = भूमादिसाध्यकत्वदृष्ट्यादिरताव्याप्तिभयेन । तादृशाज्ञान-
विरहकाले संशयकलोपभासकज्ञानस्याप्रसिद्ध्यात्तद्विरहितत्वस्यदृष्ट्यादापत्त्येनोप्याप्तिः,
साधारणस्यनित्यदोषतया तदानीं तस्यालक्ष्यतायाः यत्तुमशयवन्नादितिभावः ।
तादृशाज्ञानस्य = संशयकलोपभासकज्ञानस्य । उपलक्षणेति । तादृशाज्ञानोपभासकता-
विशिष्टत्वस्यानेतादृशाज्ञाननिर्हृपित प्रकारस्वोपलक्षितत्वस्यैवेत्यर्थः । लक्षणे = सव्यभि-
चारसामान्यलक्षणे । अतिव्याप्तिरिति । तच्चात्र पुरोवर्तित्वं विशिष्टवर्ततादीपदा-
दृष्ट्यादेर्निश्चयस्तदापुरोवर्तितावान् पर्वतइत्याकारकज्ञानस्य संशयकलोपभासकत्व-

ॐ मनोरमा ॐ

भावः तादृशाग्नये निरुक्तवद्वयमावोपरिचयी यो बद्धवमावोपरिचयिभ्यचित्त्ववदिसहचरिभूमवद्वयमा-
नाथेनवद्वयुपरिचयिज्ञानानाधिकरण्ययोर्द्वयोरभाषः तत्र तादृशावद्वयुपरिचयिज्ञानानाधिकरण्य-
भावस्य प्रयोक्तृत्वदा बहिर्द्वयवर्तिधर्मवत्तादानन्त्यवद्वयुपरिचयिज्ञानानाधिकरण्यभावप्रयुक्त-
रन्तीमयाभाववत्त्वावच्छिन्नकत्वस्य बद्धवमावद्वयुसमृत्तमवद्वयुपरिचयिज्ञानानाधिकरण्यभावोपरिचयिज्ञाने सार-
बहिर्द्वयान् धूमादिस्यत्र धूमेऽतिव्याप्यापत्तः । फलोपभासकत्वाभाषविक्षणे तु न तत्रानिव्याप्ति

ॐ दीधितिः ॐ

दशायां साधारणाद्यातिप्रसङ्गात् । प्रतिपन्नमम्यलनदशायां हेतुन

ॐ गादायती ॐ

दिति भावः । इदमुपलक्षणम् । फलोपधायकाननिवेशोपि मंगयटनकडन
शून्यतादशायां साधारणाद्यातिमयेन तादृशाज्ञानम्योपलक्षणविबन्धेन लक्ष्य
निवेशनीयतया संशयोपधायकमात्रान्तरीणज्ञानविषयनामादायविश्वस्य
सम्भवतीति द्योष्यम् । अन्यथा = फलोपधायकज्ञानम्य विशेषणविबन्ध
लक्षणवदस्त्वे । पश्चादाविति । पक्षे साध्यादिनिश्चयमत्त्वेऽपि धर्म्यन्तर्गति
प्यकमाप्यसन्देहजनकतामादाय लक्षणगमनसम्भवादादिपदं हेतुननाइ
नत्रिपयीभूतपश्चेतरयावद्धर्मिपरम् । इदमुपलक्षणम् । साधारण्यादिविहितं

ॐ विवृतिः ॐ

विरहेऽपि तादृशोभमिणि सशयकलोपधायक फलान्तरीणपुरोवचितावात्तयत्तं
कारणज्ञानीयप्रकारत्वात्तदभिव्यक्तस्य पुरोवचिन्वाभिधित्यवतादौ बहुधादिनिश्चय
साध्यामपिपुरोवचित्वेनत्वेन तयानिश्चयितारणपरकं टिड्दोपस्थापकत्वद्वलमितिनाइ

दीधितिस्थानपरदायंश्याचष्टे फलोपधायकज्ञानस्येति । लक्षणमदक्यत्वे

परेणान्यथ । स्वमतमाहविश्लेषार्थ्याद्ययेति । सशयकलोपधायकज्ञानीय प्रकृत
विशिष्टत्वेनेत्यर्थः । ननुपूर्वतोभूमवान् बहुवेरित्यथान्तरकागधारणेदेतौ श्लेष
दिनिश्चयदशावामतिनाश्यातिः । तदानीमतिरशातिरिच्छेदेतुमति साध्यतदभा
वात् तादृशहेतुमतिभूमभूनाभावसहचरितयद्धिमदभोमोन्कमित्याकारक कडन
फलोपधायकज्ञानसम्भवेन तदीय विपयतायाः बहुोसत्वात् अतः फलोपध
कज्ञानम्यविबन्धुण्डनिनकंऽपिदोषत्पवःनधादासित्यत्रादिपदेन हेतुमद्विमाकडन
कयंमाहपश्रंत्यादि । धर्म्यन्तरेति । पश्चातिरिच्छेदेतुमद्विमिश्रित्यकसाध्यने
जनकीभूत् पशधर्मताशनमादायैत्यर्थः हेतुमत्तेति । साध्यतदभावसहचरित
मिश्रित हेतुमत्ताज्ञानविषयोभूतश्रंतेतरयावद्धर्मिपरमित्यर्थः । तथा चदादृशस्यदेस
पश्चातिरिच्छेदेतुमति च साध्यतदभावस्यरनिश्चयस्तदानीं साध्यतदभावसहचरि
हेतुमत्ताज्ञानस्य सशयकलोपधायकत्वाभावेन फलोपधायकपशधर्मताज्ञानविन
स्वस्य तदानीं साधारणहेतावसत्वात् अत्यातिः साधारण्यस्यनित्यदोषतया तदानीं
मतिहेतुलक्षणत्वात् , एवं च सशयमन्तराग्य पशधर्मताज्ञानविपयत्वस्यैवावपनिवे

ॐ मनोरमा ॐ

नित्यतद्वदुमाविद्विष्टी ररुदने मपपपदकारणकत्वाभावे गादायकदुपविब्रितान्तराभि
प्यसाध्यतदोपलक्षणं हेतुम् ।
सशयनस्य सशयविद्विष्टा पत्तं सशयविद्विष्टास्य परकारणत्व-हेतुकं वे० स्वविपय-स्येति

ॐ दीपितिः ॐ

ज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वपक्षे हेतुवारणाय कोटीत्यादि । हेतु
साध्यस्य प्रतिहेतुना तदभावस्य उपस्थापनादुभयोपस्थापकत्वं
कस्यापीत्यपि कश्चित् ।

ॐ साधारण्यं ॐ

णत्वम् । विरोधिपरामर्शयोरप्रामाण्यग्रहे तु साधारण्यमर्थादिज्ञानदे
संशय इत्यतो जनकत्वपक्ष इति । हेतुवारणाय=व्याप्यवारणाय । तस्मात्
परामर्शात्मकसंशयजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वादिति भावः । ननु सा
रण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्येव परामर्शयोरपि साध्यतदभाकोपस्थिति
द्वारैव संशयजनकत्वात्कोट्युपस्थितिनिवेनेऽपि न प्रतीकार इत्यत्र अत्र
हेतुनेति । उभयोपस्थापकत्वं=साध्योपस्थितिजनकतावच्छेदिका सत्
तदभायोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारता तदाश्रयत्वम् ॥

ॐ वितृतिः ॐ

स्यप्रतिबन्धकत्वमेवेत्याशयः । एवकारव्यवच्छेदमाह नरिति । नन्वेवंपुस्त
व्याप्यकरादिमान् पुरुषत्वाभावव्याप्यशास्त्रादिमानयम् इत्याकारकव्याप्यवत्तानि
यत् अथ पुरुषो नवेतिप्रत्यक्षात्मकसंशयोऽपि न स्यात् पुरुषत्वव्यवच्छेद
निश्चयपूर्वकत्वात्, तादृशसंशयस्योभयवादिहिसिद्धयः—

तदानीं संशयो न भवतीत्यस्यवक्तुमशक्यत्वादत आह विरोधीति । प्रतिबन्धक
भावसम्पादनार्थं उभयत्राप्रामाण्यज्ञानप्रदर्शनायाहाप्रामाण्यग्रहे इति । अप्रामा
संगये इत्यर्थः । साधारण्यमर्थादीति । आदिना व्याप्यसंशय परिग्रहः । पुरुषत्वकल्प
करादिमानयमिदंज्ञानमप्रमानया इत्याकारकसंशयात् तादृशकरादेः संशयः करादि
संशयस्यनुव्याप्यमंशयत्वेनसाधारण्यमंशानत्वेन च पुरुषत्वसंशयेहेतुतेत्येत्सुटीक
विशयि । एवञ्चाप्रयपरामर्शेऽप्रामाण्यज्ञानविनादीधितिकारमतेसंशय एव न सम्भ
वतीत्यशयः । व्याप्य वारणाय=बहिर्व्याप्यधूमस्य सव्यभिचारस्याभाव सम्पादनम् ।
तस्यापि=व्याप्यस्यापि । नप्रतीकारः=नव्याप्येऽतिव्याप्तिवारणम् । तदाश्रयत्व
मिति । तथा च बहिर्व्याप्यधूमवान् सर्वत इत्याकारकशानीय धूमप्रकारताया
साध्योपस्थापकत्वात्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेऽपि बह्वधमाशोरत्पितिजनकतावच्छेद
कत्वविरहेनव्याप्येऽतिव्याप्तिरिति भावः ।

ॐ मनोरमा ॐ

बह्वधमाशोरतायाः साध्योपस्थापकत्वात्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेऽपि बह्वधमाशोरतायाः साध्योपस्थापकत्वात्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेनव्याप्येऽतिव्याप्तिरिति भावः ।

७ शीघ्रिणि ७

मद्देशो अनिप्रसङ्गः श्यातः पदाधर्मोति । पक्षार्थं धर्मिणाप्रसङ्गम् ।

७ शारापरी ७

सूचनाय मद्देशोविति । अनिप्रसङ्गः = अनिय्यामिः । न च समूहात्प्रसङ्गानविषयनामादायातिप्रसङ्गकारणाय कोटिद्वयोपरिमितजनकतायधर्मिभूतविषयताभ्यन्तनिवेशनमायज्यष्टम् ; तथाच कथं धर्मिण्यदिश्यामि यत्तत्तत्कोटिस्मृती तत्तत्माहचर्यादिसिद्धिप्रयत्नज्ञानमेव हेतुता । स तु तद्विशिष्टधर्मिज्ञानत्वेन सम्बन्धविशेषज्ञानादपि सम्बन्धन्तस्मरणादन्यथा अयं हस्तिककमध्यन्धी घटपदं घटे शास्त्रमिवाद्याद्वाराज्ञानाद् इतिघटादिस्मरणानुदयप्रसङ्गः, तथा च धर्मिविषयतायकोटिद्वयोपरथापकतायष्टेदकत्वमेव नाम्नीनि वाच्यम् । सम्बन्धविशिष्टे

७ पितृनिः ७

स्तानिकवित्तदुष्कृत्यायतायाः कोटिद्वयनियतजनकतानवच्छेदकत्वात् । तत्कोटि सद्व्यवहारसम्बन्धविशिष्टाणां सम्बन्धप्रकारसम्बन्धिज्ञानस्य शब्दकोटिद्वयसिद्धिप्रसङ्गस्य कोटिद्वयोपरिमितजनकतायधर्मिभूतविषयताभ्यन्तनिवेशनमायज्यष्टम् ; तथाच कथं धर्मिण्यदिश्यामि यत्तत्तत्कोटिस्मृती तत्तत्माहचर्यादिसिद्धिप्रयत्नज्ञानमेव हेतुता । स तु तद्विशिष्टधर्मिज्ञानत्वेन सम्बन्धविशेषज्ञानादपि सम्बन्धन्तस्मरणादन्यथा अयं हस्तिककमध्यन्धी घटपदं घटे शास्त्रमिवाद्याद्वाराज्ञानाद् इतिघटादिस्मरणानुदयप्रसङ्गः, तथा च धर्मिविषयतायकोटिद्वयोपरथापकतायष्टेदकत्वमेव नाम्नीनि वाच्यम् । सम्बन्धविशिष्टे

सम्बन्धीति । तत्सम्बन्धविशिष्टे विशेषतायज्ञानादपीत्यर्थः । सम्बन्धन्तरेति । तत्सम्बन्ध प्रतिषेधिनस्तस्मरणादित्यर्थः । अन्यथेति । तत्सम्बन्धप्रकारसम्बन्धनिष्ठविशेषतायज्ञानस्यतस्मरणाद्देतुत्वे इत्यर्थः । इति तत्सम्बन्धि = इति-सम्बन्धयान् । घटपदं घटेशक्तं = घटानिकवित्ततानिकसम्बन्धवत् घटपदं । स्मरणानुदयसंगादिति । सम्बन्धिप्रकारकज्ञानमात्रस्यहेतुत्वेन निरुक्तज्ञानस्य शक्तिमध्यन्तवत् । घटपदवत्तानवगाहितया सम्बन्धिप्रकारकत्व मायत स्मरणानुदयः स्यात् अतः सम्बन्धप्रकारकज्ञानमेव सम्बन्धन्तन्तस्मारकमि वाच्यम् । धर्मिकिरयतायाः नित्यत्वे तदमानगद्वयमित्यणत्वेन तद्व्यवहारकमित्याकारकज्ञानीपद्व्यवहारोदकयधर्मिकिरयतायाकोटिद्वयेति । न-यन्तत्त्वमादिकरूपकोटिद्वयोपरिमितजनकतायच्छेदकत्वमेवैत्यर्थः । तथाचनेसम्बन्धीति । तत्कोटिमहत्त्वेन इत्यसम्बन्धविशिष्टोत्सम्बन्धीतत् प्रकाशकज्ञानमेवैत्यर्थः । न-यन्तत्त्वमादिकरूपकोटिद्वयोपरिमितजनकतायच्छेदकत्वमेवैत्यर्थः । न-यन्तत्त्वमादिकरूपकोटिद्वयोपरिमितजनकतायच्छेदकत्वमेवैत्यर्थः । न-यन्तत्त्वमादिकरूपकोटिद्वयोपरिमितजनकतायच्छेदकत्वमेवैत्यर्थः ।

ॐ साक्षात्कार ॐ

त्वस्य कोटिद्वयोपस्थितिनिष्ठा या साक्षात्कारस्य विषयता
 या विषयता तदाश्रयत्वमर्थः । एवञ्च साक्षात्कारस्य विषयता
 साधारण्यादिविशिष्टधर्मधर्मिज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थितित्वेनेदुनेति
 मिविषयताया अपि साक्षात्कारस्य विषयताया अपि
 च्यामिरतः पञ्चधर्मतापदोपादानमावश्यकमिति पञ्चधर्मतेति । न च
 धर्मतापदोपादानेऽपि तदोपनादवस्थं धर्मिणोऽपि
 त्यादिति वाच्यम् । तदुपादानबलेन निरुक्तायां जनकतायां परम्परया

ॐ विवृतिः ॐ

दाहभ्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनेति । अवच्छेदिकायाविषयता =
 न्भावच्छिन्नाधर्मिविषयता । साधारणेति । तत्तदभावसहचरित्वरूपत्वमत्र
 प्रकारकहेत्वादिविशेष्यकरणसाध्यत्वदभावसहचरित्वोद्वेगुरित्याकारकज्ञानस्येत्यर्थः ।
 धर्मिज्ञाननियमाय = तत्तदमिनिष्ठाविषयतायाः किञ्चित् प्रयोज्यत्वम्पर्यायान्न
 अन्यधीविषयतायाः किञ्चित् प्रयोज्यत्वनियमादित्याशयः । साधारण्यादीति ।
 अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनेत्यादिः । तत्तदभावसहचरित्वविशिष्टोपोधर्मतेति
 उपकारतानिरूपितधर्मिनिष्ठाविषयताकज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थितित्वेनेत्यर्थः । पञ्च
 र्मतापदोपादानेऽपिनिरुक्तरथलंघनकेऽतिव्याप्तिशरत्तमशक्यमेवेत्याद्युक्तमाधत्ते-
 दुपादानबलेनेति । पञ्चधर्मतापदोपादानबलेनेत्यर्थः । तथा च वक्ष्यमाणस्य
 षायतात्पर्यमाहकमेवधर्मतापदमितिभावः । निरुक्तायाजनकतायां = साक्षात्कार-
 धर्मधर्मिज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थितिनिष्ठायां साध्यसदेहजनकतायां । परम्पर-
 त्वस्यावच्छेदकीभूतायामित्यनेनसम्बन्धः । तथा च साक्षात्कारोपस्थितिनि-
 ष्ठजनकतानिरूपितवयाविषयधर्मिज्ञाननिष्ठाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छेदक-
 तायामवच्छेदकीभूतेत्यर्थः । जनकतावच्छेदकतायां = अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्ध-
 त्वत्वात्

ॐ मनोरमा ॐ

सायां अवच्छेदकतायां अवच्छेदकीभूताया विषयता तदाश्रयत्वं सम्बन्धविचारणमिति कथितम् ।
 तेन न पूर्वोक्तोत्पादविषयस्यैव बहवनाववस्थास्य भूमादिभ्योऽप्यकारकज्ञानमाश्रयवद्विषय-
 भूमादित्यादावभिव्यक्तिः । साध्यविषयकोपस्थितित्वात्परविशिष्टजनकत्वानिवेना पक्षे साध्यतापदो-
 पदानं न कर्तव्यमेवेतिष्येत् ।
 न च धर्मिण्यनित्यनिष्ठानां वस्तुनस्तु कल्पानुसरणमनुचितमितिवाच्यम् । पूर्वोक्तकतापदो-
 पदानस्यनित्येवोक्तकतावधानं इत्युच्यते ।

० गादाधारी ०

कतावच्छेदकतायां वाऽवच्छेदकीभूता या धर्मिविषयता निरूपितप्रकार-
नातदाश्रयत्वस्य लाभेनातिप्रसङ्गविरहान् । प्रकारतायाः प्रकारान्वेना-
वच्छेदकत्वं विषयक्षणीयम् । तेनमाधारणधर्मादेश्चर्मिनावच्छेदकीभूत-
० विवृतिः ०

च्छिन्नादांतादशाधर्मिज्ञाननिष्ठायां साध्यसदेहजनकतावच्छेदकतायाम् । अवच्छेद-
कीभूतेति । तथा च तादृशधर्मिज्ञाननिष्ठायाऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नासाध्य-
संशयजनकतावच्छेदकतातिरिक्तनिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपित-
निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायत् प्रकारताश्रयत्वस्यभिचारत्वमितिनिरु-
तम् । तेनोत्तरग्रन्थविरोधइतिष्येयम् ।

नित्यन्वतदभावमहचरिताणुत्ववद्वपुषमित्याचारकज्ञानविशिष्टनित्यन्वाद्युररिय-
तिनिष्ठसाध्यसदेहजनकतानिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकत्ववपुषकज्ञान-
निष्ठावच्छेदकतानिरूपितवद्वपुषविरयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नावच्छेदकतावत्परिष्ठाणुत्वप्रकारतामाश्रयित्यतएवनिष्ठतयानवद्वपुषेऽतिव्याप्तिर्नवाऽणुत्वे-
लक्षणसम्बन्धानुरत्तिरिति नुतत्वम् ।

नन्वेवमपिधूमवान् पर्वतांशुद्विमान् द्रव्यत्वादित्यादौधर्मितावच्छेदकधूमरूपसद-
तावतिव्याप्तिः । बहिर्वद्वयभावसहचरितद्रव्यत्ववान् धूमवान् पर्वत इत्याचारकज्ञान-
विशिष्टवद्वपुषपरिष्ठाणुत्वसंशयजनकतानिरूपितायांअवच्छेदकतायांनिरुक्तशा-
ननिष्ठायामवच्छेदकीभूतायाधूमयत् पर्वतविषयतातिरिक्तप्रकारताश्रयत्वस्यधर्मिता-
वच्छेदकीभूतेधूमेऽपिस्त्वात् । न च निरुक्त धर्मिविषयत्वनिष्ठाया संशयजनक-
तावच्छेदकतानिरूपकत्ववच्छेदकतातिरिक्तावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताश्र-
यावृत्तित्वेननिरुक्तप्रकारतायाः विषयक्षणेनेयमतिव्याप्तिः ।

निरुक्त संशयजनकज्ञानीधूम प्रकारतायाः धूमवत्पर्वतविषयत्वनिष्ठतादशाव-
च्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताश्रयीभूतधूमवृत्तित्वेनतस्याः
लक्षणाऽध्वत्वादिर्वाच्यम् । धर्मिविषयतायाः प्रकारवच्छिन्नत्वमते निरु-
क्तज्ञानीय द्रव्यत्वनिष्ठप्रकारतायाः अपिधर्मिविषयत्वनिष्ठावच्छेदकतायामवच्छि-
न्नत्वसम्बन्धेनावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वनिष्ठतयालक्षणगमनासम्भवेनासम्भवारत्ते रत-
आह प्रकारताया इति । लक्षणघटकीभूतायाः प्रकारताया इत्यर्थः । विव-
क्षणीयमिति । साधारणादिधर्मवद्भर्मिज्ञानविशिष्ट कोट्युररियतिनिष्ठसाध्य-

० मनोरमा ०

यत्तु साधारणधर्मोदिविद्येभ्यकज्ञानस्यापिकोट्युपस्थितिवनकत्वान्पुरुषमे साधारणधर्मवत् धर्मि-
ज्ञानवैशिष्ट्यादिनाप्रतिष्ठावच्छेदकतावत्त्वस्य जन्यतायामप्रतिष्ठतया सर्वज्ञासम्भवःस्यादतस्तद्विशेषणाय

ॐ गाराधरी ॐ

सद्देहो नातिप्रमत्तः । धर्मितावच्छेदकीयविषयतायाः प्रकाशनायाम्
 धर्मितावच्छेदकान्धेनैव निवेशान् । प्रकृतपक्षस्य प्रकृतपक्ष
 निवेशे प्रयोजनाभावात् पक्षपदं धर्मिताप्रपरतयाद्याचष्टे पक्षपदं

ॐ सिद्धिः ॐ

संशयजनकानिरूपितावच्छेदोत्तरत्वसम्बन्धान्च्छिन्नप्रकारस्य धर्मितानिरूप
 यतानिरूपितनिरूपयत्त्वसम्बन्धावच्छिन्न धर्मिविशयवच्छिन्नच्छेदकत्वनिर्ण
 रूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्पर्यावच्छिन्नावच्छेदकता तद्व्युत्पत्तात्पक्ष
 क्षणार्थतयाविवक्षणीयमित्यर्थः । तेन = प्रकारतान्धेनावच्छेदकतायाः विष
 साधारणधर्मादेः = वह्नितदभावसद्व्यचरित द्रव्यत्वादेः । धर्मितेति । निरुद्ध
 देयाधूमवत्पक्षेतिग्राधर्मितावच्छेदकीभूते वह्नित्वाप्येधुमेदित्यर्थः । न
 गच्छति । तथा च वह्नितदभावसद्व्यचरितद्रव्यत्वान् धूमवत्पक्षेदित्यकारकः
 धूमवत् पक्षविषयत्वनिष्ठतादृशावच्छेदकताया निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकार
 वच्छेदकताया द्रव्यत्वप्रकारत्वनिष्ठतया तादृश धूमादावसत्त्वात् न धर्मिताव
 भूते वह्नित्वाप्येधुमेदित्यव्याप्तिरितिभावः । ननुधर्मितावच्छेदक प्रकारता
 तादृशावच्छेदकता प्रकारतात्ववच्छिन्नैवेतिकुतोधर्मितावच्छेदकेऽपि व्याप्ति
 आह धर्मितावच्छेदकीयेति । धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रकारतायादित्यर्थः ।
 शादिति । निरुद्धलक्षणघटकीभूतधर्मितावच्छेदप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकतात्
 तावच्छेदकतात्वावच्छिन्नानु प्रकारतात्वावच्छिन्नेतिनकोऽपि दोषइति हृदयम्

प्रकृतपक्षस्य = पक्षतावच्छेदकत्वच्छिन्नस्य । प्रकृतपक्षतायाः = शा
 र्पतायाः, सिद्धाधिसिद्धाविरहविशिष्ट सिद्धाधिसिद्धतायाः सदेहस्य विशेष्यताया
 पक्षवृत्तित्वान् पक्षतात्वं, तादृशासिद्धाधिसिद्धताया च स्वप्रतियोगिगानविशेष्यत्वस्य
 पक्षवृत्तिनयापक्षतात्वं बोद्धव्यम् । पक्षमेवधीभूततद्व्यक्तिभावस्य लक्षणघटकत्
 वीवेतु सदेहादिविशेष्यीभूताना सर्वेषालक्षणघटकत्वं निःप्रयोजनकमिति सूचि

ॐ मनोरमा ॐ

वस्तुतस्तु कथयन्नुसरणमिति मत्तं तत्तुष्टम् । अनन्तवच्छेदकताया धर्मितानिर्विषयताया
 अन्यथा स संशयजनकतावच्छेदकेगतानवच्छिन्नत्वकवेनस्वरूपवर्तिनिवेशसम्बन्धपूर्वविच्छिन्न
 अनन्तवच्छेदकतावच्छिन्नस्य अन्यथा निवेशयितुमशक्यत्वात् । वस्तुतः पक्षपदं
 पादाने भाष्योपरिर्द्धाव विशिष्ट विषयतायुक्तमेव सध्यामिचारव्यक्तव्यम्, विशिष्टं स्या
 अनन्तानिरूपिताया ह्योत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकतात्वं, स्वावच्छि
 न्प्रकारतावच्छेदकताया धर्मितावच्छेदकतावच्छिन्नजनकतावच्छिन्नरूपितत्वसम्बन्धोत्तरत्वसम्
 बन्धोत्तरकानिरूपितावच्छेदकतावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन ।

८ दीर्घादिः

न दीर्घं नित्यं घटः शब्दप्रादित्यत्र चाभाषयन्तं उत्पादात्प्राकारिणा ।

९ सादाधीनः

पक्षपदस्य पक्षनार्यादिप्रवृत्तपक्षपदमाशयेयम्, अन्वयात्पक्ष-
दिरूपपक्षे शब्दप्रादिना नित्यमशयेने चाभाषयन्तिसौख्येनाशयेनाशय-
नपि सपक्षपित्यपक्षपदवृत्तपक्षपदस्य चाशये इत्यादिद्वानपिपद्यमाशय-
सत्यभिचारस्यापक्षिः । न शेषेष्टापीनः, दीपानतरमधूत्प्रयत्नान् । अशयने
च पक्षनार्यादिप्रवृत्तपक्षपदवृत्तनाशयनस्य विशेषणविधेयाः पक्षपदत्व-
स्त्वादिप्रसङ्गः । चापप्रदस्य पक्षनार्या अभिहितेयमाने हेतो मङ्गलपक्षमसं-
ताशानस्याभावादित्याशङ्कते-न दीर्घानि । एष-पक्षपदस्य धर्मिसा-
त्

८ विवृतिः

शब्दहत्वाकारप्राप्तोन्वयी शब्दपदभावेन सादभाषापीनपदपरिभ्रमकारणत्वपदस्य
सादाशेषनाशयनवर्तनीयसि शब्दन्वादे, सत्यमित्याशयेन शब्द- । पूर्वोक्तस्यैव शब्दन्वादे-
स्यचादिरेष्टापक्षपदत्रे, तु न शब्दन्वादेः सत्यमित्यादिस्य सममपि स्वभावसिद्धिनिधय-
दमाया नित्यमशयेनाशयद्वयाशुसद्यःशब्दात् घट इत्याकारपदमाशयनस्य घट न सम-
यति, स्वभावसिद्धिनिधयस्यैव सादभावानमसिपक्षयत्वात्, साधनियमदसाया साद-
शाक्तोन्वयिसममपि शब्दादेः सिद्धिभवात्सात्त्विकपदस्यैव साधनियमस्य पक्षपदत्वसादा-
पक्षताभावसिद्धिसमतावेन धर्तुमशक्यत्वादिवाशयवता दीर्घिकृता 'न दीर्घ-
मित्यादिप्रसङ्गावतरण समवियुमाह-पक्षपदस्येत्यादि । दोषान्तरसमाप्तप्रसङ्गदिति ।
साधित्वादिविभिन्नस्य शब्दत्वादेः सत्यमित्यादिस्यस्यमे हेत्वाभासना पक्षादि-
भागो न स्यादिति हृदयम् । अशयने = पक्षपदस्य सक्षपदपदत्वादिना मते ।
प्रवृत्तपक्षताशयविशेष्यनिष्ठसदाशयनपक्षपदत्वानिर्दिष्टपक्षपदत्वसादाशयन-
ताशयनत्वसौख्येनाशयना सत्यमित्यादिप्रवृत्तपक्षपदस्यैव स्वरसिद्धिदिनाः सत्य-
फलाननित्यत्वतदभावदृष्ट्याशुसद्यःशब्दात् घट इत्याकारशब्दान्नीपक्षताशयनपद-
त्वप्रकारतामाशयनरुपासिद्ध्यादिनिधयत्वात्सि शब्दन्वादेः सत्यमित्यादिवा-
त्तिसारणं दुःशक्यत्वाद् आह-विशेषणविधयेति । सदाशयनत्वानीपक्षता-
विधयस्यसौख्यनित्यमित्यप्रकारताया विशेषणत्वेनेत्यर्थः । प्रवृत्तपक्षादिलक्षणपक्ष-
त्वमतेऽतिप्रसङ्गाभावे हेतुमाह-चाधेति । नित्यत्वभाववान् घट इत्याकारपदनिधय
दशामित्यर्थः । पक्षपद- सात्त्विकमदेहस्यपक्षपद- अशयनस्य रे = शब्द-
भावान् घट इत्याकारपदनिधयदशयनः । प्रवृत्तेति । नित्यत्वतदभावपदत्वान-
शब्दत्वान् घट इत्याकारस्य अशयनस्य इत्यर्थः । अभावादिनि शब्द-चाशयनपद

८ टीकायाः ८

इत्युक्तान्, अन्वयश्च साध्यादिसौख्यवत्साधनाख्यशाखायां साध्याख्यसर्वप्र-
 तापनेः । अस्मिन्नित्यद्वैतार्थेन स्वल्पमित्यस्यसाध्याख्येने स्वल्पमित्यस्यद्वै-
 तार्थेनया अस्मिन्ने प्रथमस्यसाध्याख्ये । तस्यार्थेनित्यद्वैतसाध्याख्येनेः । न

९ साध्याख्ये ९

साध्याख्ये प्रथमादेरसहोदापनेमित्यर्थः । साध्याख्यस्य नित्यद्वैतस्य मन्त्रेण-
 पत्तिर्न सम्भवतीति भावः ।

ननु द्वायान्तरावतारदशायां सत्त्वमित्यस्यैव क्वचिन्नेत्यस्य मय
 अथनु साध्याख्यस्यनित्यद्वैत इत्यस्य आह-प्रतिप्रति । साध्याख्य-

ॐ गादाधरी ॐ

तिजनकमित्यपि व्याचक्षते । तन्मते धर्मिणीति प्रकारतात्वेन अवच्छे-
कतालाभायेति ध्येयम् ।

अथैवं साधारण्यादिघटककेवलसाध्यवद्वृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नत्वमा-
दायातिप्रसङ्गो दुर्वारः । न च धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरू-
पितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वं संशयजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्व-
त्त्वस्य साध्यसंशयजनकतावच्छेदकोभूता या धर्मितावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वस्य वा
निवेशान्नातिप्रसङ्गः, संशयं प्रतिकोटिद्वयसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालि-

ॐ विवृतिः ॐ

यमित्यर्थः । एतन्मते साधारणादि धर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यैव कोटिद्वयोपस्थितिः संशय-
जनिकेत्यवध्येयम् । व्याचक्षते । केचित् दीधितिकारोक्तलक्षणमितिशेषः ।
नन्वेतन्मते धर्मिणीत्यभिधानमनर्थकम् । नित्यत्व तदभाव विषयक ज्ञानवानय-
मित्याकारक शानार्थिनायाः कोट्युपस्थितेः साधारणादि धर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यतया
संशयजनकत्वादेव तादृशज्ञानमादाय ज्ञानहेतावतिव्याप्तिवारण सम्भवादित्या-
शङ्क्याद तन्मते इति । यथाभ्रुतमूलानुरोधिनां मते इत्यर्थः । लाभायेति । तथा
च साध्यसंशयत्वं न्यूनवृत्तिजन्यता निरूपिता या कोटिद्वयोपस्थिति निष्ठाजनकता तन्नि-
रूपितावनवहितोत्तरत्व सम्बन्धावच्छिन्न साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञान निष्ठावच्छेदकता
निरूपित निरूपकत्व सम्बन्धावच्छिन्न धर्मिविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या
निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्न प्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकता तद्वत् प्रकारताधयत्वमेव
विवक्षणीयम् । तेन न धूमवान् पर्वतो वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ साधारणधर्मवद्धर्मि
ज्ञानीय धूमप्रकारतामादाय धूमेऽतिप्रसङ्गइत्याशयः । एतन्मतस्य निर्युक्तिकत्वात्
ध्येयमित्युक्तम् । तत्कोटि सहचरितत्वाद्यवच्छिन्न प्रकारताशालि ज्ञानत्वेन तद-
भावकोटि सहचरितत्वाद्यवच्छिन्न प्रकारताशालिज्ञानत्वे नच पृथगेव संशय जन-
कतेतिमते व्याप्यविरुद्धयोरितिव्याप्तिमार्शङ्कते अर्थवमिति । एवं = प.लीभूतेत्या-
दिना लक्षणार्थनिर्वचने । साधारण्यादीति । असाधारण्य घटक केवल साध्याभाव
वद्व्यावृत्तत्वावच्छिन्न प्रकारतामादायाप्यविव्याप्ति सूचयितुं उभयप्रादिपदम् ।
अतिप्रसङ्गइति । तथाच पर्वतत्वाद्यवच्छिन्न विशेष्यता निरूपित वह्निमद्वृत्तित्वादि-
विशिष्ट धूमत्वाद्यवच्छिन्न प्रकारता शालि ज्ञानस्यापि तत्र वह्निमस्य जनकतया
तादृश वह्निमद्वृत्तित्वविशिष्ट धूमत्वस्य धूमेऽत्वात् भवति पर्वतोवह्निमान् धूमादि-
त्यादौ धूमेऽतिव्याप्ति रितिदृश्यम् । ननुप.लीभूत संशय धर्मितावच्छेदकावच्छिन्न

ॐ साक्षात्कारी ॐ

ज्ञानत्वेन साधारण्यादियदिप्रथमवशात्तानाद्यैरेकहेतुना कल्पनादेकैककोटिसाहस्र्यायन्दिद्वन्नप्रकारताशालिज्ञानस्य संशयाजनकतया उभयकोटिसाहस्र्यादेरेव तादृशप्रथमत्वादिनि वाच्यम् । सगरूपेणैकैकहेतुना कल्पनेत्वेकैककोटिसाहस्र्यायन्दिद्वन्नत्वविशिष्टापरकोटिमाहस्र्यायन्दिद्वन्नत्वे-

ॐ विभूतिः ॐ

विशेष्यता निरुक्ति यद्रूपवच्छिन्न प्रकारत्वं साध्यसंशय जनकतावच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्वमवर्तते तादृश प्रकारत्वव्यपेक्षक साध्यसंशय जनकतावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वात्मकं ब्रह्ममन्यथा धूमत्वादिना षट्प्रकारादि धूमधूमाभाववद्वृत्तिवद्विभक्तयोगोक्त मित्याकारकगणनादि धूमसंशयोत्पादेन निरूप्यनिरूपकभावान्न विषयताशालि ज्ञानत्वेनैव संशयजनकतायाः आवश्यकतया अरन्त धूमतद्भावनवृत्तित्वविशिष्टवद्वित्वावच्छिन्न प्रकारतायाः संशयजनकतानवच्छेदकतयाऽसम्भवोऽव्याप्तिर्वास्यात् । एवञ्चोभयसाहस्र्यावच्छिन्नैकप्रकारताशालिज्ञानमेव संशयजनकं नतु प्रत्येकैककोटिसाहस्र्यावच्छिन्न प्रकारताशालिज्ञानं तद्यथा । केवलवद्विभक्तित्वावच्छिन्न धूमप्रकारतायामुभयसाहस्र्यावच्छिन्न प्रकारतात्वेन संशयजनकता निरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि तादृशप्रकारताया केवलवद्विभक्तिसंशयजनकतातिरिक्तवृत्तित्वात् न तादृश प्रकारतामादाय व्याप्येऽतिव्याप्तिसम्भवः । यद्यपि तादृशस्थलकषाये वद्विभक्तिसुधूमप्रकारताक शानमुभयसाहस्र्यावच्छिन्न धूमप्रकारताक शानात्मकमेव समुहालम्बनं जायते नतु तद्भिन्नं, तादृशस्थले वद्विभक्तित्वावच्छिन्न धूमप्रकारतायाः संशयजनकता व्यापकतया तादृशप्रकारतामादाय व्याप्येऽतिव्याप्तिः । अनतिरिक्तवृत्तित्वस्य व्यापकत्वघटितत्वेन गौरवञ्चेति विभाव्यते तथापि घर्मितावच्छेदकावच्छिन्न विशेष्यतानिरूपिताया साध्यसंशयजनकतावच्छेदकीभूता प्रकारता तदवच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरण धर्मवत्त्वविबक्षणे न व्याप्येऽतिव्याप्तिः । केवलवद्विभक्तित्वावच्छिन्न प्रकारताया संशयजनकतावच्छेदकत्वेऽपि तादृश संशयजनकतावच्छेदक प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं वद्विभक्त्यभायोभयसहचरित्वमेव तस्य च वद्विभक्त्ये धूने विरहादित्येवं नचेत्यादिना ऽसद्व्युत्पत्तौ उक्तरूपेणैकैकैति । उभयसाहस्र्यावच्छिन्न प्रकारताशालिज्ञानत्वेन संशय प्रत्येक हेतुना कल्पने इत्यर्थः । धूमधूमाभावोभयसहचरित्वावच्छिन्नत्वं हि प्रकारतायां धूमसहचरित्वावच्छिन्नत्व विशिष्टं यन् धूमाभावसहचरित्वावच्छिन्नत्वं तद्वत्त्वं वाच्यम् । अन्नादस्य तस्य बन्धुमशक्यत्वादित्याह तत्कोटीति । विशेष्य विशेषणभावे

८ साधारणी ८

नेव प्रसारनाया निवेशनोपनया अयन्निष्पन्नयोर्विद्विष्यविशेषणभावे
विनिगमनादिरहात् । व्याप्यमंशयस्य साधारणधर्मवशाजानान्तर्भावानु-
पपत्तेः । अत्र व्याप्यमंशयस्य प्रत्येकमुभयवोदिसहचरितत्वाभावात् ।
न च व्याप्यमंशयस्य प्रत्येककारणतामत्र एवेदं लक्षणमिति याच्यम् । व्या-
प्यमंशयस्येत्यादिप्रत्ययविरोधान् । न च यन् चद्रूपायन्निष्पन्नप्रकारस्य ज्ञानत्वेन

९ विद्विषिः ९

विशेष्यत्वे विशेषणत्वे च । विनिगमनादिरहादिति । तथाच यदा धूमसहचरितत्वाव-
च्छिन्नत्वविनिगमनाभाव सहचरितत्वावच्छिन्नत्वपत् प्रसारताशास्त्रिज्ञान संशयजनक
तदा धूमाभाव सहचरितत्वावच्छिन्नत्वविनिगम धूमसहचरितत्वावच्छिन्नत्वपत् प्रका-
रताशास्त्रिज्ञानस्यापि संशयजनकत्वस्यावश्यपत्तया गुरुत्वेन कारणताव्यवहारात्संशय
धूमादिप्रत्येकसहचरितत्वावच्छिन्नप्रकारताशास्त्रिज्ञानत्वादिना तदुक्तत्वेन कारणताव्य-
प्यनमेव समीचीनम् । एवञ्च वेदत्ववद्विषयिधूमवान् इत्याकारणज्ञानमात्रेण
व्याप्येप्रतिव्यतिचारणमशक्यमेवेति भावः । ननु स्यादिव्याप्तिवारणात् गुरुत्वेनानि-
कारणताव्यप्य फलनीयम् , फलमुक्तगौषत्यादीकृतिशुद्धत्वादेव आह—व्याप्यमंशय-
स्येति । पर्यतो वह्निव्याप्यधूमव्यपत्तेरिति संशयस्येत्यर्थः । अर्धं भाव्यः—व्याप्यमंशयस्य
प्रत्येककारणतामत्रे इत्याद्युत्तरप्रत्ययवदितद्रूपरूपदेन तादृशासंशयस्य साधारणधर्मव-
त्त्वज्ञानत्वेनानि एकं संशयजनकत्वमस्तीति सूचितम् । उभयसहचरितत्वावच्छि-
न्नप्रकारताशास्त्रिज्ञानत्वेन साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयजनकत्वे तु व्याप्यसंशयस्य
साधारणधर्मवत्ताज्ञानात्मकत्वं न सम्भवति, वह्निव्याप्ये वह्निवत्त्वभावसह-
चरितत्वस्य वह्निव्याप्यभावेऽपि तादृशसहचरितत्वस्यासत्त्वात्, प्रत्येकवोदिसहच-
रितत्वावच्छिन्नप्रकारताशास्त्रिज्ञानत्वेन साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयजनकत्वे तु
तादृशासंशयवदपि साधारणधर्मवत्ताज्ञानात्मकत्वे न किमपि बाधकम्, वह्निव्याप्ये
वह्निसहचरितत्वस्य, वह्निव्याप्यभावे च वद्वपभावसहचरितत्वस्यासत्त्वान्,
अतस्तादृशोत्तरप्रत्ययविरोधभवेन प्रत्येकवोदिसहचरितत्वावच्छिन्नप्रकारताशास्त्रिज्ञानत्वेनैव-
संशयजनकत्व बाध्यम्, एवञ्च वेदत्ववद्विषयवृत्तिवदवच्छिन्नप्रकारतामात्रेण वह्न-
िसंशयवृत्तेऽप्यव्याप्यमवकाशमशक्येवेति । उक्तमित्येति वाच्यं तु शक्ये-
नचेति । अत्र न च तादृशस्य । अत्र न च तादृशस्य । अत्र न च तादृशस्य ।

६ माहाध्यां ६

समाधिरेव व्याप्यत्यावन्निष्ठप्रकारकज्ञानमहाकारिणो धर्मिविशेष्यकस्य-
निष्ठप्रधानस्यचिच्छप्रकारकज्ञानस्याप्रमिदो व्याप्यमादाय व्याप्येति-
प्रमदाप्रमदोः ।

सैवम् । यत्किञ्चिन्नाप्यमन्देहनिर्मुक्तिवायात्तन्वनायासवन्तेदिव्याया
या धर्मिनायन्तेद्वेषाद्यन्तिप्रविशेष्यतानिरूपितप्रकाराणां मनश्चन्तेदव-
नापदान्प्रधिक्वणप्रमं चयं सक्यभिषागन्त्यम् । साधारण्यादिविशिष्टेत्तुम-
त्तज्ञानजन्यमंशयजनवनायन्तेदृषीभूना वा तादृशी प्रकारना मा साध्या-

६ विवृतिः ६

समाधिर्यथाव्यस्येति । व्याप्यप्रकारस्य सत्त्वसंज्ञानेदुत्तरांश्व्याप्युत्तर-
इत्युत्तरातिमित्यर्थः । सत्त्वस्येति । सर्वत्रादिविशेष्यकस्यैव्याप्यस्यैवमित्युत्तर-
कारकप्रकारस्यैवमित्युत्तरार्थः । धर्मोति । सर्वत्रादिविशेष्यकस्यैव्याप्यस्यैवमित्युत्तर-
निष्ठप्रधानस्यैवमित्युत्तरार्थः । धर्मोति । सर्वत्रादिविशेष्यकस्यैव्याप्यस्यैवमित्युत्तर-
प्रमदाप्रमदोः । तस्य च कश्चिन्नाप्यमन्देहनिर्मुक्तिवायात्तन्वनायासवन्तेदिव्याया
भूत्वैवैतन्वनायन्तेद्वेषाद्यन्तिप्रविशेष्यतानिरूपितप्रकाराणां मनश्चन्तेदव-
नापदान्प्रधिक्वणप्रमं चयं सक्यभिषागन्त्यम् । साधारण्यादिविशिष्टेत्तुम-
त्तज्ञानजन्यमंशयजनवनायन्तेदृषीभूना वा तादृशी प्रकारना मा साध्या-

ॐ शास्त्रार्थ ॐ

साध्यामप्राप्ताप्यनिश्चयानारकन्दितत्वात्स्यैव निवेशात्प्राप्त्यप्यनिश्चयान्प्र-
माप्यशङ्कारकन्दितात्प्राप्त्यप्यनिश्चयान्प्रतिष्ठाप्यनिश्चयान्प्रतिष्ठाप्यनिश्च-
यत्वेनैव व्यापकसंशयहेतुत्वमायस्यकमिति वाच्यम् । यादृशविषये व्या-

ॐ विवृतिः ॐ

दक्तरं वाच्यम् संशयपरिष्कारमाप्यनिश्चयान्प्रत्यय संशयनिवृत्तारणत्वात्परिष्कारमात्र-
एवम् तादृशस्थले बहुपादिव्याप्यप्रकारकनिश्चयः, अयं निश्चयो बहुपादिव्याप्य-
भाववति बहुपादिव्याप्यप्रकारको नवेत्याकारकाप्रामाण्यज्ञानरहितो यतो
तादृशस्थले व्याप्यभूतबहुपादिसंशयैव कौटिल्यात्प्रबहुपाभावादिदुष्टवित्कथ-
स्याप्रामाण्यज्ञानानारकन्दितत्वात्प्रतिष्ठाप्यनिश्चयस्य विरदेण निश्चय-
कसंशयकारणतावच्छेदकीमताप्रामाण्यनिश्चयानारकन्दितारविशेषबहुपादिव्याप्यत्व-
वच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वावच्छिन्नस्य पूर्वोक्ताप्रामाण्यसंशयैव कन्दितारबहुपादिव्याप्य-
निश्चयस्य अप्रामाण्यनिश्चयानारकन्दितस्य च सर्वेनतदुत्तरं व्याप्यभूतबहुपादि-
संशयार्थित्वात्संशयमेनापि व्याप्यसंशयत्वेनैव व्यापकसंशयहेतुत्वं वाच्यम्, तथा च
न व्याप्यत्वमात्रमादाय व्याप्येऽतिप्रसंगममतिरित्याद्यं कतेनचेति । वाच्यमिति
परेणान्वयः । व्याप्येति = व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताक ज्ञानत्वाकान्तव्याप्यसंशयहेतु-
तायामित्यर्थः । निवेशादिति । हेतुतावच्छेदकत्वेनेत्यादिः । व्याप्यत्वनिश्चयत् =
पर्वतोन्वयपादिव्याप्यभूमादिमान् इत्याकारकनिश्चयत् । अप्रामाण्यसंशयैव कन्दि-
तात् = इदंज्ञानं तादृशव्याप्यभाववति व्याप्यप्रकारकं नवेत्याकारकाप्रामाण्यसं-
यास्कन्दितात् । व्यापकसंशयपत्तिः = भूमादिव्याप्यप्रकारबहुपादिसंशयपत्तिः । आव-
श्यकमिति । तथा च व्यापकसंशयं प्रति व्याप्यसंशयत्वेन हेतुत्वे तादृशसंशय-
जनकतावच्छेदकत्वावच्छेदकत्वात्प्रकारतान्तर्गताप्यव्याप्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः अवच्छेद-
कीभूतधर्मस्य व्याप्यभावत्वस्य व्याप्यैविरहात् तत्रातिव्याप्यसम्भवेन व्याप्यसंशये-
त्यादिप्रत्यासंगतिः दुर्बारेति भावः । समाधत्तयाहशेति । यादृशविषये पर्वताद-
वित्यर्थः । यादृशस्थले इत्यपि पूरणीयम् । व्याप्यवृत्तानिश्चय दशायां = बहुपादि-
व्याप्यभूमादिमत्तानिश्चय दशाया । व्यापकसंशयस्य = भूमादिव्याप्यक बहुपादि-
संशयस्य । इतरेति । व्याप्यसंशयेतर तादृशसंशय जनकदोषादिप्रदित सकलकारण-
सर्वदशायामित्यर्थः । तादृशनिश्चये = बहुपादिव्याप्यभूमादिमत्ता निश्चये । अप्रा-
माण्यसंशय एवेत्यत्रैवकारेण तादृशनिश्चयेऽप्राप्ताप्रामाण्यनिश्चय सर्वेऽपि व्यापकसंशय-
पत्तिर्निश्चयः सुचिह्नः । तत्र = तादृशस्थले । उक्तात्प्रसंगमसम्भवेन = उक्तव्यापक-
संशयपत्ति रूपात्प्रामाण्यसंशयसंभवेन । तादृशस्थले व्याप्यसंशयप्राप्तकथंकरया प्रामा-

७ मादापरं ७

एवमानिश्चयदशायां व्यापकसंशयनमवत्क्रान्तमस्यवाने तादृश-
निश्चयेऽप्रामाण्यसंशय एव न ज्ञानमत्र उक्तानिप्रमत्तामभवेन निश्चय-
साधारणव्याप्यघटाद्यनन्देन हेतुताया निष्प्रच्युत्तयात्तादृशस्थलीयाति-
व्याप्यभिप्रायकर्तव्यं तद्भूयस्य व्यापयेयत्वान् ।

अथवा व्याप्यघनाज्ञानत्वेन वा व्यापकसंशयहेतुना तद्व्यवच्छेदक-
षोढिप्रतिष्ठाप्रामाण्यनिश्चयानाम्बन्दिनस्य घटकनिश्चयस्य व्याप्यव्याप्यव्या-
चच्छिन्नाभावज्ञानविनिष्ठाप्रामाण्यसंशयान्याप्रामाण्यज्ञानत्वम् । तथाच

७ विवृतिः ७

प्रकृतानामस्वच्छिद्यव्याप्यव्यतानिश्चयस्य स्वच्छिद्यव्याप्यः । निश्चयेति । निश्चये
संशयं च कर्त्तव्यं यत् व्याप्यव्याप्यव्यच्छिन्न प्रकारताज्ञानत्वं तेन रूपेणोपर्यः । तद्भू-
यस्य = व्याप्यमगमयेत्यादि मन्थरम् ।

अथमाशयः । तादृशस्थले व्याप्यसंशयातिरिक्ताना दोषादिर्घटित व्याप्यसंशय
समुदायपरिपाना समवधानकालीने साध्यव्याप्य प्रकारकनिश्चये अप्रामाण्यसंशयः
कदापि न ज्ञेयस्तादृशस्थले व्याप्यसंशयं प्रतिव्यप्यप्रकारकज्ञानत्वेन जगत्त्वेऽपि
न तादृश निश्चयोत्तरकालं व्याप्योभूतस्य साध्यस्य सगयावस्ति; तदानीं व्याप्यसंशय
षोढितारण्यव्याप्यभाव हृदिप्रतिबन्धकस्य अप्रामाण्यज्ञानात्स्फण्डित व्याप्यभावा-
भावरूपसाध्यव्याप्यव्य निश्चयस्यसत्त्वात् । तादृशनिश्चयेऽप्रामाण्यनिश्चयस्योत्पादेऽपि
न व्याप्यसंशयाभावात्; व्याप्यसंशयकारणस्य अप्रामाण्यनिश्चयनास्फण्डित व्याप्य-
प्रकारकज्ञानस्य तदानीं विरहादिति तादृशस्थले व्याप्यप्रकारकज्ञानत्वेन व्याप्यक-
संशय कारणात्साधनिर्विवादतया तादृशस्थलीय निरुक्तकार्यकारणभावमभिप्रेतैव-
दीधितिकृता केवलव्यप्यव्यमादाय व्याप्येऽतिव्याप्तिरभिहितेति ॥

निरुक्तस्थलविशेषस्य प्रमाणकत्वेऽविवादहाथयेति । काचित्कः पाठः
सचसमाधिषीक्यान् व्य ख्येय । व्य पवत्त्वाज्ञानत्वेन = व्यप्यत्ववच्छिन्न प्रकारता-
कज्ञानत्वेन । तद्व्यच्छेदयेति । अत्र नरसशयहेतुत्वं व्यच्छेदककोटौ प्रवृष्ट यत् अप्रा-
मण्यनिश्चयस्य स्फण्डितत्वेन तद्व्यच्छेदकत्वेन व्यच्छिन्नत्वं ज्ञेयत्वम् । साध्येति । साध्य-
व्याप्यस्य जगत्त्वे प्रकृतं जगत्त्वं व्यच्छिन्नत्वं व्यच्छिन्नत्वं जगत्त्वं जगत्त्वं व्यच्छिन्न-
व्यप्रान्तिव्यच्छिन्नत्वं व्यच्छिन्नत्वं व्यच्छिन्नत्वं व्यच्छिन्नत्वं व्यच्छिन्नत्वं व्यच्छिन्नत्वं व्यच्छिन्न-

तथाचेति । नरसशयहेतुत्वं व्यच्छेदकत्वेन तद्व्यच्छेदकत्वेन व्यच्छिन्नत्वं जगत्त्वं व्यच्छिन्न-

ॐ गादाधरी ॐ

व्याप्याभाववत्ताज्ञानगृह्यकालीनाप्रामाण्यसंशयस्यापि यथोक्तनिश्चयत्व
तद्विशिष्टव्याप्यवत्ताज्ञानकाले चापत्तेरभावात् । न च तथापि व्य

ॐ विवृतिः ॐ

क्षणेचेत्यर्थः । व्याप्येति । व्याप्याभावप्रकारकज्ञानगृह्यकालीनस्य पूर्वोक्त व्याप्य
प्रकारकनिश्चयार्थमिहाप्रामाण्यसंशयस्या परित्यर्थः ।

यथोक्तनिश्चयत्वात् = पूर्वोक्तवारिभाषिकनिश्चयरूपत्वात् । तद्विशिष्टेति
यथाविवक्षिताऽप्रामाण्यनिश्चयविशिष्टव्याप्य प्रकारकनिश्चयकाले इत्यर्थः । आसं
भावात् = व्याप्यसंगयापत्तेरसम्भवात् ।

इदन्तुत्वम् । व्याप्यसंशय प्रतिव्याप्यसंशयस्य व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारक
ज्ञानत्वेन हेतुताया अवच्छेदकमभूत् यत् अप्रामाण्यनिश्चयानास्करन्दितत्वं तत्पदक
मूत् अप्रामाण्यनिश्चयत्व न अप्रामाण्यसंशयान्याऽप्रामाण्यज्ञानत्वमात्रम्, विद
व्याप्याभावप्रकारकज्ञानविशिष्टो योऽप्रामाण्यसंशयस्तदन्त्याप्रामाण्यज्ञानत्वरूपम्
एवञ्च पूर्वोक्ताप्रामाण्यसंशयास्करन्दितान् व्याप्यप्रकारकनिश्चयान्व्यापकसंशयापि
निरुक्ताप्रामाण्यसंशयस्य व्याप्याभावप्रकारकज्ञानविशिष्टत्वाभावेन तादृशज्ञानविशि
कालान्तरीणाप्रामाण्यसंशयान्व अप्रामाण्यज्ञानत्वस्य निरुक्ताप्रामाण्यसंशये क्व
तादृशप्रामाण्यसंशयस्यैव यथोक्ताप्रामाण्यनिश्चय रूपतया अप्रामाण्यनिश्चयानास्
न्दितत्वविशिष्ट व्याप्यप्रकारकज्ञानत्वरूप व्यापकसंशय कारणनावच्छेदकधर्मसं
अप्रामाण्यसंशया स्करन्दितेऽपि व्याप्यप्रकारकनिश्चये विरहादिति ।

नन्वेवमपि यादृशस्थले बहुव्याप्यान् पर्वत इत्याकारकोऽप्रामाण्यज्ञानानास्कर
न्दित. पर्वतस्य सामानाधिकरण्येन तादृशव्याप्यावगाही निश्चयोवर्तते तादृशस्थले नि
श्चयनिश्चयान् पर्वतत्वावच्छेदेन घूमव्यापकवद्वयवगाहिनः पर्वतस्य सामानाधिकरण्येन
तादृश बहूपभावावगाहिनः धूमव्यापक बहुमशयस्यापि, पर्वतत्व सामानाधिकरण्ये
वद्वयवगाहिनः पर्वतत्व सामानाधिकरण्येन बहुव्याप्य निश्चयस्या प्रतिबन्ध
तया निरुक्त व्याप्य निश्चयस्य यथोक्त व्यापक संशयप्रतिबन्धकतायावत्तुम् इत्यतः,
अप्रामाण्य निश्चयानास्करन्दित त्वविशिष्टव्याप्य प्रकारक ज्ञानत्वरूप व्यापक संशयप्रकारक
तावच्छेदक धर्मस्यापि तत्रमन्वाद्य, अतो न व्यापक संशय प्रति व्याप्यप्रकारक ज्ञान
त्वेन जनकत्वं अस्ति न्याप्य संशयस्यैवैवतयात्वं वाच्यमिति व्याप्येऽतिव्याप्य सम्भ
वान् व्याप्य संशययोग्याद्युपर घन्यागंगति रस्येवेति पुनः संकटे नचेति । वाच्यमिति
परेशान्वयः ॥

तथापि = अप्रामाण्य संशयास्करन्दितान् व्याप्यप्रकारक निश्चयान् व्यापकसंशयापि-

ॐ गादाधरी ॐ

तावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्यवत्तावगाहिनः संशयोदेव तदवच्छेदेन व्यापकवत्तावगाहिसंशयोद्यात्तादृशव्यापकवत्तामंशये तादृशव्याप्यवत्तावगाहिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वोपगमाद्रुक्तापत्तेरप्रसक्तेः ।

अथवा संशयजनकतावच्छेदकप्रकारमायां सव्यमिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यकतया बह्विव्याप्यवान्नपेति संशयोयाभाषप्रका-

ॐ विवृतिः ॐ

मात्रेण बह्व्यादिव्याप्यनिश्चयदशाया पर्वतत्वावच्छेदेन व्यापकीभूतबह्व्यादिसंशयकारणस्य तदवच्छेदेन बह्व्यादिव्याप्यप्रकारकज्ञानस्य वरहेण कारणवाघान्नत इत्यव्याप्यवत्तिरित्याशयेन समाधत्ते—धर्मितेति । धर्मितावच्छेदकपर्वतत्वावच्छेदेनेत्यर्थः ।

व्याप्यवत्तावगाहिनः = बह्व्यादिव्याप्यं विपयी कुर्वतः । तदवच्छेदेन = धर्मितावच्छेदकपर्वतत्वावच्छेदेन । तादृशव्यापकवत्तामंशये = धर्मितावच्छेदकपर्वतत्वावच्छेदेन धूमादिव्यापकबह्व्यादिमत्तावगाहिसंशये ।

तादृशेति । पर्वतत्वावच्छेदेन बह्व्यादिव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानेनैवेत्यर्थः । हेतुत्वोपगमात् = हेतुत्वस्वीकारात् । उक्तापत्तेः = पर्वतत्वमामानधिकरणमात्रावगाहिवह्व्यादिव्याप्यनिश्चयोत्तरकाले पर्वतत्वावच्छेदेन बह्व्यादिमत्तावत्तावगाहिसंशयमात्रेण बह्व्याद्यभाववत्तामभवावगाहमानस्य संशयस्यासत्ते । अधिकमभिहितं प्राक् ।

व्यापकमशय प्रति व्याप्यमशयत्वेन हेतुत्वोपगममेऽपि न व्याप्यमशयस्येन्द्रदिप्रत्यात्मगतिरव्याहाययेति । संशयेति तादृशधर्मितावच्छेदकारणव्यतिरिक्तविशेषज्ञानव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तव्याप्यनिश्चयः । सव्यमिचारेति । अन्यथा कालिकेन बह्विवह्व्याप्यवत्तावगाहिसंशयमात्रेण बह्व्याद्यभाववत्तामभवावगाहमानस्य संशयस्यासत्ते । अधिकमभिहितं प्राक् ।

साकल्यमस्य तदवच्छेदकत्वमेव हेतुत्वोपगममेऽपि न व्याप्यमशयस्येन्द्रदिप्रत्यात्मगतिरव्याहाययेति । संशयेति तादृशधर्मितावच्छेदकारणव्यतिरिक्तविशेषज्ञानव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तव्याप्यनिश्चयः । सव्यमिचारेति । अन्यथा कालिकेन बह्विवह्व्याप्यवत्तावगाहिसंशयमात्रेण बह्व्याद्यभाववत्तामभवावगाहमानस्य संशयस्यासत्ते । अधिकमभिहितं प्राक् ।

ननु सव्यमिचारेण तदवच्छेदकत्वमेव हेतुत्वोपगममेऽपि न व्याप्यमशयस्येन्द्रदिप्रत्यात्मगतिरव्याहाययेति । संशयेति तादृशधर्मितावच्छेदकारणव्यतिरिक्तविशेषज्ञानव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तव्याप्यनिश्चयः । सव्यमिचारेति । अन्यथा कालिकेन बह्विवह्व्याप्यवत्तावगाहिसंशयमात्रेण बह्व्याद्यभाववत्तामभवावगाहमानस्य संशयस्यासत्ते । अधिकमभिहितं प्राक् ।

ॐ गादाधरी ॐ

हकारेण साध्यसन्देहजनकं यत्समवायेन साध्यमहचरितज्ञानादिमत्ताहः
नन्तदीयप्रकारतामादाय समवायेन ज्ञानादेर्व्यभिचारितापत्तेः । विषयता-
सम्बन्धेनाभावकोटिसहचरिततद्वृत्ताज्ञानीयप्रकारतायाः समवायसम्-
न्धावच्छिन्नतया सव्यमिचारतापटकसम्बन्धानवच्छिन्नयावत्प्रकारतान-
न्तर्गतत्वाद् इति चेत् ।

सत्यम् । यत्किञ्चिन्साध्यसंशयनिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतव्यभि-
चावच्छेदकावच्छिन्ना या या विशेष्यता तन्निरूपितसव्यमिचारतापटक-
सम्बन्धावच्छिन्ना या प्रकारता तदवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव विवक्षणीयम् ।
तयासत्युत्तरस्ये विषयतासम्बन्धावच्छिन्नज्ञानप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
ताया अपि निरुक्त्यावच्छिन्नान्तर्गतत्वात्तन्निरूपितसव्यमिचारतापटक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः । एषं संशये समुच्च

ॐ विवृतिः ॐ

जात्मत्वाभावसहचरितज्ञानप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायास्त्वयः । निरुक्तेति । सं-
यजनकतावच्छेदकभावविशेष्यतान्तर्गतत्वादित्ययः ।

नानिव्याप्तिरिति । तथा च समवायेन समत्वसहचरितज्ञानवानर्थ विर-
तया जात्मत्वाभावसहचरितज्ञानज्ञानयमित्याकारकज्ञानीप्रकारताद्वयनिरूपिता वि-
शेष्यताद्वयी एका समवायावच्छिन्नतादृशज्ञानप्रकारतानिरूपिता, अपरा च विर-
त्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशज्ञानप्रकारतानिरूपिता, एवञ्च विषयत्वसम्बन्धावच्छि-
न्नादृशज्ञानप्रकारतानिरूपिता विशेष्यतायाः अपि संशयजनकतावच्छेदकभावद्वय-
तान्तर्गततया तन्निरूपकसव्यमिचारतापटकीभूतसमवायावच्छिन्नप्रकारत्वाप्र-
सिद्ध्यादमात्मा ज्ञानादित्यादौ नातिव्याप्तिरितिभावः ।

नन्वेवं व्याप्यसंशयेत्यादिप्रत्यासक्तिः, परंतो यद्विव्याप्यत्वात्तवेति संशय-
व्याप्याभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया अपि संशयजनकतावच्छेदकत्वावद् वि-
शेष्यतान्तर्गततया तन्निरूपकसव्यमिचारतापटकीभूतसयोगावच्छिन्नप्रकारत्वाप्र-
सिद्ध्यावैव व्याप्यसंशयमादाय व्याप्येतिव्याप्तेरप्रसक्तं अद्वैयमिति । संशये = संश-
यात् । समुच्चयवै उभयाव = आहाराज्ञानभिरन्यसमादनाय ।

ॐ मनोरमा ॐ

वाचा विशेष्येति । तथा च साध्यसंशयविहितविशेष्यताव्याप्यसव्यमिचारता-
सम्बन्धावच्छिन्नतादृशज्ञानप्रकारतानिरूपिताद्वयनिरूपिता, अपरा च विर-
त्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशज्ञानप्रकारतानिरूपिता, एवञ्च विषयत्वसम्बन्धावच्छि-
न्नादृशज्ञानप्रकारतानिरूपिता विशेष्यतायाः अपि संशयजनकतावच्छेदकभावद्वय-
तान्तर्गततया तन्निरूपकसव्यमिचारतापटकीभूतसमवायावच्छिन्नप्रकारत्वाप्र-
सिद्ध्यावैव व्याप्यसंशयमादाय व्याप्येतिव्याप्तेरप्रसक्तं अद्वैयमिति । संशये = संश-
यात् । समुच्चयवै उभयाव = आहाराज्ञानभिरन्यसमादनाय ।

विलक्षणयाय उभयप्रकारतानिरूपितैर्कायिदोष्यताश्रीकर्तृमते व्याप्यसंज्ञा-
 योयथोद्विहयप्रकारतानिरूपितैर्कायिदोष्यता)निरूपितुव्याप्यताषट्कसम्बन्धा-
 च्छिन्नप्रकारतावच्छेदकव्याप्यन्यमात्रमादाव्याप्यनिश्चयानिः सम्भवती-
 याशङ्क्य व्याप्यसंज्ञयेत्यादिकमभिहितम् ।

यन्नुत्तनु जनकतावच्छेदकव्याप्यप्रकारतावच्छेदकव्याप्यनिश्चये दोषम-

ॐ विवृतिः ॐ

उभयेति । संशयोपयोद्विहयप्रकारतानिरूपितैर्कायिदोष्यतासंशुभ्यतता मते
 त्वर्थः । स्वमते संशयोपप्रकारतादिशोष्यतादोष्यतावच्छेदकमात्रमैव समुपपद्यते-
 प्रयोऽज्ञतया मतेहस्तुक्तम्, परंतो वह्निमात्रयेति संशयोपवह्निपक्षमात्रप्रकारता-
 दित्तरिता यदि पर्यंतनिरूपितताद्वयो तदा वह्निमात्रपर्यंतोपपद्यमानव्याप्यता-
 कादायंशानीयवह्निपादिप्रकारताद्वयनिरूपितविशेष्यताया अपि विहितता तत्रः
 शत्रुप र्यलक्षणं न स्यादतः संशयोपप्रकारताद्वयनिरूपितैर्कायिदोष्यता व्याप्य-
 ताच परंतो वह्निव्याप्यतायेति व्याप्यसंशयोपप्रकारताद्वयनिरूपितपर्यंतनिष्ठैक-
 विशेषताया एव व्याप्यपर्यंतयजनकतावच्छेदकता तादात्म्योप्यतानिरूपितसम्यभि-
 कारताषट्कभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकभूतव्याप्यत्वस्य व्याप्येसत्ये-
 नतिव्याप्तिसम्भवात् व्याप्यसंज्ञापस्येत्यादिग्रन्थासङ्घातिरित्याह—व्याप्येति ।

पर्यंतोवह्निव्याप्यतायेतापरापर्यंतयोपव्याप्यव्याप्याभावात्तपयोद्विहयप्रकार-
 तानिरूपितपर्यंतनिष्ठैकविशेष्यतानिरूपणीभूता या व्याप्यताषट्कसंयोगसम्बन्धाव-
 च्छिन्ना प्रकारता तदवच्छेदकव्याप्यत्वमात्रमित्यर्थः । इत्याशयः = पूर्वोक्तरीत्या-
 व्याप्येतिव्याप्तिमाशयः । अभिहितमिति । दीर्घतकृतेतिशेषः ।

प्रकारतायां याप्यनिवेशे दाशान्तरमुक्त्वा निर्दोषं लक्षणार्थप्रदशंपितुमाह
 वस्तुतस्त्विति । जनकतेति । यत्किञ्चित्संशयेत्यादिः । तथाच फलीभूतसंशय-
 धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसत्त्वेषु श्रितुसंशयजनकतावच्छेदकसम्यभि-
 चारताषट्कसम्बन्धावच्छिन्नयावत्प्रकारतावच्छेदकवत्त्वादिनिवेशे इत्यर्थः पर्यंत-
 मितः । आदिपदात् तादशप्रकारतावच्छेदकतावशात्तद्यधिपरणधर्मवत्त्वादिपरिग्रहः ।

ॐ मनोरमा ॐ

यन्नुत्तनु जनकतावच्छेदकव्याप्यप्रकारतावच्छेदकव्याप्यनिश्चये दोषम-

यन्नुत्तनुत्विति । संशयोपयोद्विहयप्रकारतानिरूपितैर्कायिदोष्यतासंशुभ्यतता मते
 त्वर्थः । स्वमते संशयोपप्रकारतादिशोष्यतादोष्यतावच्छेदकमात्रमैव समुपपद्यते-
 प्रयोऽज्ञतया मतेहस्तुक्तम्, परंतो वह्निमात्रयेति संशयोपवह्निपक्षमात्रप्रकारता-
 दित्तरिता यदि पर्यंतनिरूपितताद्वयो तदा वह्निमात्रपर्यंतोपपद्यमानव्याप्यता-
 कादायंशानीयवह्निपादिप्रकारताद्वयनिरूपितविशेष्यताया अपि विहितता तत्रः
 शत्रुप र्यलक्षणं न स्यादतः संशयोपप्रकारताद्वयनिरूपितैर्कायिदोष्यता व्याप्य-
 ताच परंतो वह्निव्याप्यतायेति व्याप्यसंशयोपप्रकारताद्वयनिरूपितपर्यंतनिष्ठैक-
 विशेषताया एव व्याप्यपर्यंतयजनकतावच्छेदकता तादात्म्योप्यतानिरूपितसम्यभि-
 कारताषट्कभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकभूतव्याप्यत्वस्य व्याप्येसत्ये-
 नतिव्याप्तिमाशयः । अभिहितमिति । दीर्घतकृतेतिशेषः ।

ॐ गादाधरी ॐ

कारणताद्वयीति व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तिनिरासः । एवञ्च व्याप्यं
त्वावच्छिन्नाया उभयकोटिप्रकारत्वावच्छिन्नाया जनकताया ऐक्या
वच्छेदकीभूतव्याप्यप्रकारत्वावच्छेदकव्याप्यत्वमादाय व्याप्येऽतिप्र
दुर्वार एवेत्याशङ्क्य व्याप्यसंशयस्य पृथकारणनामते ज्ञानपदस्य
परत्वमुपदर्शितम् । न च व्याप्यसंशयस्य उभयप्रकारत्वेन नैद्ये

ॐ विवृतिः ॐ

रणविशिष्टधर्मवृत्ताज्ञानस्य कारणताया भिन्नत्वादित्याशयः । अतिव्याप्तिनि
इति । तथा च बह्विमान् धूमादित्यादौ बह्विसंशयनिरूपिताया, यावन् जनक
गतायावच्छिन्नभाववृत्तित्वावच्छिन्नधूमप्रकारताक ज्ञाननिष्ठाया जनकताया बहि
जलत्वादित्यादौ च तादृश्या बह्विसंशययावत्कारणतान्तर्गताया बह्विमद्वृत्तित्वा
प्रकृतत्वप्रकारकज्ञाननिष्ठायाः कारणताया अवि धर्तुशक्यतया तादृशकारणतावन्
कप्रकारतावच्छेदकीभूतस्य बहुयभाववृत्तित्वधर्मस्य धूमे, बह्विमद्वृत्तित्वधर्म
जत्वे विरहात् व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तिरिति भावः ।

नन्वेमदि परतो बह्विव्याप्यराशवेत्याकारकसंशयनिष्ठा बह्विव्याप्यत्वावच्छि
कारताकत्वावच्छिन्ना, बह्विव्याप्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वावच्छिन्ना च व्या
समयकारणताद्वयीति व्यापकसंशययावत्कारणतान्तर्गताया बह्विव्याप्याभाक्त्
च्छिन्नप्रकारताकतावच्छिन्नाया कारणताया अवच्छेदकीतधर्मस्य व्याप्याभावन
व्याप्ये विरहेण, तादृशकारणतावच्छेदकप्रकारताया सव्यभिचारताघटवसंधो
च्छिन्नत्वरथाऽप्रसिद्धैव या व्याप्येऽतिव्याप्तिवारणसम्भवाद्वाऽपि व्याप्यसं
शयेत्यादिप्रत्ययसंगतिरस्येवेत्यन आहेशंति । जनकताया यावत्त्वनिवेष्टे चेत्यर्थः

व्याप्येति । बह्विव्याप्यराशवेत्याकारकसंशयत्वावच्छिन्नायाइत्यर्थः । उ
येति । व्याप्यव्याप्याभावप्रकारत्वावच्छिन्नायाइत्यर्थः । जनकतयेति । व्या
समयेत्यादिः । ऐक्यादिति । विभिन्नत्वे मानाभावादित्यशयः । तद्व्यच्छे
केति । निरुद्धजनकतावच्छेदकीभूतव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकव्याप्यत्व
दास्येत्यर्थः । उपदर्शितमिति । तथा च बह्विव्याप्यराशवेत्याकारकव्याप्यमतादी
व्याप्यत्वयावच्छिन्नप्रकारताया भेदेऽपि न तत्र व्यापकसंशयनिरूपिताया जनकता
निष्कारमपि तु एकेन तत्र तादृशी जनकता इति तादृशैकजनकतावच्छेदकीभूतता

ॐ मतोरमा ॐ

निष्कारकताया अवच्छेदकीभूतप्रकारताया तादृशसंशयनिष्कारवच्छिन्नत्वावच्छिन्नविशेष
कारकत्वत्वावच्छिन्नाया सर्वव्याप्यत्वत्वात् तादृशकारणतावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्व
निवेद्यम् ।

ॐ गादाधरी ॐ

ज्ञानादिप्रकारतानामपि निरुक्त्यावत्प्रकारतान्तर्गततया
घटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तत्रासत्त्वेन तेन

प्यताया यावत्त्वेन निवेशनं ज्ञानापदस्य निश्चयपरत्वं च न
पूर्वपश्चानवकाशः ।

ॐ विवृतिः ॐ

त्ययः । निरुक्तेति । यत् किञ्चित्
घटसम्बन्धप्रत्ययः । सव्यभिचारेति ।
अस्येत्ययः ॥

तत्र = विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नतात्माभाषणद्वयचरितज्ञानप्रकारताया
रूपेण = सम्बन्धिभावच्छिन्नतात्माभाषणद्वयचरितज्ञानप्रकारताया उपादानः सम्भवात् । तथाच तत्र
तयाभाषणद्वयचरितज्ञानप्रकारताया उपादानः सम्भवात् । तथाच तत्र
कारताया अपि संशयजनकतावच्छेदक्यावत्प्रकारतान्तर्गततया तत्रच सव्यभिच
ताघटकीमूतसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धत्वे नान्यमात्मा ज्ञानादित्यादावच्छिन्न
ताघटकीमूतसम्बन्धावच्छिन्नतात्माभाषणद्वयचरितज्ञानप्रकारताया उपादानः सम्भवात् । तथाच तत्र
कारताया अपि संशयजनकतावच्छेदक्यावत्प्रकारतान्तर्गततया तत्रच सव्यभिच
ताघटकीमूतसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धत्वे नान्यमात्मा ज्ञानादित्यादावच्छिन्न

ताघटकीमूतसम्बन्धावच्छिन्नतात्माभाषणद्वयचरितज्ञानप्रकारताया उपादानः सम्भवात् । तथाच तत्र
कारताया अपि संशयजनकतावच्छेदक्यावत्प्रकारतान्तर्गततया तत्रच सव्यभिच
ताघटकीमूतसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धत्वे नान्यमात्मा ज्ञानादित्यादावच्छिन्न
ताघटकीमूतसम्बन्धावच्छिन्नतात्माभाषणद्वयचरितज्ञानप्रकारताया उपादानः सम्भवात् । तथाच तत्र
कारताया अपि संशयजनकतावच्छेदक्यावत्प्रकारतान्तर्गततया तत्रच सव्यभिच
ताघटकीमूतसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धत्वे नान्यमात्मा ज्ञानादित्यादावच्छिन्न

तत्र = एवमिति । व्याप्येति । बहिष्कारात्प्रत्ययत्वेनाकारकस्य एतत्संशयनिर्णय
परमसंशयनिर्णयमादये पर्यः । अतिव्याप्तीति । व्याप्याभावप्रकारतायाः सव्य
भिचारताघटकसंयोगावच्छिन्नत्वात्प्रसिद्धत्वेनातिव्याप्तिवात्प्रसिद्धत्वं इति भव ।
वच्छिन्नताया इत्यदिक् इत्यन्वयिष्येत्, तथाच निरुक्तरीत्या व्याप्येतिव्याप्तिपर
सम्भवे यथा विद्येयताया वाक्यनिवेशनमप्युक्तं तथोपयः पर्यवसितः । ज्ञानपर

८ साधारणी ८

अथवा व्याप्यमंशयस्य साधारणधर्मवत्साक्षानान्तरभावमते पूर्व-
कोटिन्नामानाधिकरूप्यमादाय मध्येतायनिप्रमद्गवाणाय यन्तिर्त्तान्मंशय-
जनयतायन्तेद्वयायत्प्रकारतापर्यन्तं निवेशनीयम् । व्याप्यमंशयस्य
पृथक्कारणतामते नोत्क्रमेण मध्येतायनिप्रमद्गवाणायकाशः नन्मते कोटि-

८ विवृतिः ८

स्येति । लक्षणव्यतीभूतस्येतिदिः । निधायकत्वं=निधायकोपेच्छयोपरिगन्तव्यम् ।
नयुक्तमिति । तथाच निरुक्तरीत्या साधारणतायनिवेशनेऽपि व्याप्यमंशयस्ये-
दिशब्दासंगतिदुर्बलमेति भावः । इति पूर्वमंशयकाशः=विशेषतायाः साधारण-
निवेशस्य निरर्थकत्वादिभूतपूर्वमंशयस्यभावकाशः ।

प्रकारत्वादौ कारत्वं संशयं च यन्किञ्चित्कमनियेत्तएव मध्येतायनिप्रमिं कार-
यितुमादाऽप्येति । व्याप्यमंशयस्य=यद्यप्यादिसाधारणधर्मवत्साधारणधर्मवत्तत्त्वं ।
साधारणेति । तत्कोटिसदृशरितधर्मवत्साक्षानान्तरभावमते तदभावकोटिसदृशरित-
धर्मवत्साक्षानान्तरभावमते चेत्पर्यः । व्याप्यमंशयस्य साधारणधर्मवत्साधारण-
रक्षणान्तरवत्त्वा व्याप्यमंशयसदृशरितत्वेन व्याप्यभावप्रकाररक्षणान्तरवत्त्वात्
साधारणधर्मवत्साक्षानान्तरवदिति एतदयम् ॥

एकैकेति । केवलवह्न्यादमद्दृष्टित्वमादायेत्ययः । सदेतौ = यद्यप्यादिसाधारण-
धूमादौ । निवेशनीयमिति । तथाच व्याप्यमंशयस्य यदि साधारणधर्मवत्साक्षानान्तर-
स्तदातद्दृष्टित्वव्यवच्छिन्नप्रकारतासालिशान्तरत्वेन तदभाववद्दृष्टित्वावच्छिन्नप्रकारता-
सालिशान्तरत्वेनैव परस्परसदृशकारेण साधारणधर्मवत्साक्षानस्य संशयजनकत्वं यत्कस्य
अन्यथा तत्तदभाववद्दृष्टित्वावच्छिन्नप्रकारतासालिशान्तरत्वेन साधारणधर्मवत्साक्षानस्य
संशयजनकत्वं व्याप्यमंशयस्य साधारणधर्मवत्साक्षानान्तरवत्त्वानुपरतिः स्यात् तदाय-
प्रकाराभूते व्याप्ये व्याप्यभावे च कुत्रापि यद्विददभाववद्दृष्टित्वस्यासत्त्वात् । एतच्च
बहिमान् धूमादित्वादौ केवलवह्निमद्दृष्टित्वव्यवच्छिन्नप्रकारतासालिशानीयतादृशत्वं न-
त्वमादायातिव्याप्तिः, एवं बहिमान् जलत्वादित्वादौच केवलवह्न्यभाववद्दृष्टित्व-
व्यवच्छिन्नप्रकारतासालिशानीयवह्न्यभाववद्दृष्टित्वमादायातिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय मश-
यजनकतावच्छिन्नप्रकारतायाः यावत्तन्निवेशस्तावदवश्यं पूर्वोक्तयुक्ताऽप्यन्तर-
रणाय संगयेऽपि यद्विद्वित्त्वमवश्यं निवेशनीयमिति भावः ।

पृथगिति । व्याप्यमंशयत्वेन व्याप्यमंशयस्य साधारणधर्मवत्साक्षानान्तरवत्त्वात्
व्याप्यमंशयस्य प्रति जनकत्वाभ्युपगमेहत्यर्थः । उक्तक्रमेण=केवलमाप्यादिमद्दृष्टि-
मादाय कथितक्रमेण । कथं तादृशवृत्तित्वमादाय सदेतौ नातिव्याप्तिरित्याकांक्षायामाह

८ साक्षात्परी ८

तम् । न च धर्मैक्यस्य संशयजनकतायां तन्त्रतामते कोटिद्वयमामाना-
धिकरण्यावच्छिन्नत्वं नैकत्र निवेद्यते विदोष्यविशेषणभावे त्रिनिगम-
नाच्चिरहादपि तु प्रत्येकमामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वं प्रत्येकं निवेद्य
कारणताद्वयमेव कल्प्यते । धूमसहचरितवह्निमान्धूमाभावसहचरि-
तवह्निमत्ताज्ञानयोः परस्परसहकारित्वात् कोटिद्वयसहचरितविभिन्नधर्म-

९ विपुलिः ९

धर्मताज्ञानविषयत्वमित्यत्र ज्ञानपदं निश्चयपरमेव यथायम् तदाच व्याप्यसंशयस्य
निश्चयानामवयवा नतदीयप्रकारतासाधयव्याप्यैः प्रविश्यादिति ।

ननु धूमवान्बहेरित्यादी यदि धूमधूमाभाववद्वृत्तिसावच्छिन्नप्रविशितवह्निधर्मैक-
धर्मनिष्ठप्रकारताज्ञानानन्वेन साधारणधर्मरत्नज्ञानस्य धूमादिसंशयजनकत्वं यथा धूम-
वद्वृत्तिसावच्छिन्नत्वाविशिष्टं यद्ब्रूमाभाववद्वृत्तिसावच्छिन्नत्वं तद्विशिष्टप्रकारताकथनेनैव
तादृजननकतायाः रशीकरणीयतया त्रिनिगमनाविरोधेन धूमाभाववद्वृत्तिसावच्छिन्न-
विशिष्टं यद्ब्रूवद्वृत्तिसावच्छिन्नत्वं तद्विशिष्टप्रकारताकथनेऽपि संशयजनकताया आव-
रकत्वान्न धूमवद्वृत्तिसावच्छिन्नत्वाविशिष्टस्यैव विशेषणत्वेति विदोष्यविशेषणभाव-
नेऽन संशयजनकताया आनन्वयप्रथमः अतो ज्ञापयान् धूमधूमादिमद्वृत्तिसावच्छिन्नत्व-
विशिष्टवद्दृष्टादिप्रकारतासाक्षात्ज्ञानान्त्वेन धूमाभाववद्वृत्तिसावच्छिन्नत्वविशिष्टवद्दृष्टा-
दिप्रकारतासाक्षात्ज्ञानान्त्वेन च कारण-रूपमेव कल्पनीयमेवज्ञ सद्धेती केवलवद्दृष्टा-
दिमद्वृत्तिसावच्छिन्नप्रकारताकथनीयकेवलवद्दृष्टादिमद्वृत्तित्वमादाय निवृत्तित्वावस्थाया
प्रकारताया साक्षरनिवेद्यतावरकत्वे असम्भववाप्याय संशयेऽपि वाक्यवि-
त्त्वनिवेद्यनं फलत्वमेवेत्याशक्तं न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः ।

धर्मैक्यस्य = एकधर्मप्रकारणस्य । तन्त्रतामते = प्रयोजनरत्त्वमते । कोटि-
द्वयेति । तत्तदभाववद्वृत्तिसावच्छिन्नत्वमित्यर्थः । नैकत्र = नैकधर्मनिष्ठप्रकारताया
कुतो न निवेद्यते इत्यापाशायामाह विशेष्येति । विदोष्यत्वे विशेषणत्वे चेत्यर्थः ।
त्रिनिगमनाविरहादिति । तद्वद्वृत्तिसावच्छिन्नत्वस्यैव विशेषणत्वं ननु तदभाववद्वृ-
त्तिसावच्छिन्नत्वस्यैव प्रयुक्तिविरहादित्याशयः । प्रत्येकेति । तद्वद्वृत्तिसावच्छि-
न्नत्वमित्यर्थः । प्रत्येकं निवेद्य = प्रत्येकप्रकारतायां निवेद्य ।

नन्वेवं धूमादिमद्वृत्तियह्निमानयं धूमाभावादिमद्वृत्तिद्रव्यत्वयानयमित्याकारकज्ञा-
नद्वयादपि धूमादिसंशयान्तरित आह धूमेति । परस्परसहकारित्वात् = परस्परसहका-
रेण संशयजनकत्वान्मुक्तमात् । कोटिद्वयेति । धूमसहचरितवह्निमान् धूमाभाव

६ मादाधरी ६

हवाम्बुये विभिन्नधर्मवत्ताद्वानान्यंशयापनेदुर्गमया गाह्यधर्माणां
विशेष्य निवेशनीयतया कारणानन्वयापनेरिति संक्षेपः ॥

अथ द्रव्यं विशिष्टमस्यादित्यादेः मत्स्याभिप्रायप्रतिपादनः—विशिष्टम-
वस्थानविरिक्ततया विशिष्टमस्यादौ माध्यमसहकारित्वमव्यवहृत्तु-
ययोः सत्त्वादिति चेत् । गुणकर्मण्यन्यमानानाधि इत्यवयव रूपं हि तद्विशि-
ष्टं कचिदुपलक्षणतया हेतुतापच्छेदकं कचिद्विशेषणतया । आद्यं

७ विद्युतिः ८

विरिक्ततया फोटिष्ठयेति । तद्द्रव्यनिष्ठावच्छिन्नप्रकारताकज्ञान—तदभावरूपनिष्ठतया
वच्छिन्नप्रकारताकज्ञानयोर्विपर्ययः । परस्परसहकारित्वोत्पत्तेरिति—एककारणप्रकारता-
वच्छिन्नस्य संशयजनकत्वात्पुनरुत्पत्तेरिति । विभिन्नेति । भूतसहकारित्वपरिभा-
सुत्तत्वावच्छिन्नस्य विभिन्नप्रकारताकज्ञानयोर्विपर्ययः ।

तत्सत्त्वधर्माणां—वदित्यदिधर्माणां । विशिष्य विषयेधर्माणां—तत्सत्त्वधर्माणां
तत्त्वोत्पत्त्यादिसत्त्वधर्माणां वच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन संशयजनकत्वात् विरिक्ततया ।
आनन्वयापनेरिति । तथा च तत्त्वोत्पत्त्यादिसत्त्वधर्माणां वच्छिन्नविशिष्टं तत्त्व-
दोत्पत्त्यादिसत्त्वधर्माणां वच्छिन्नस्य तद्विशिष्टप्रकारताकज्ञानत्वेनैव संशयजनकत्वमुक्तमिति भाव-
इतिदिष्टम् ।

ननु सत्त्वाणां गुणवृत्तित्वात्तस्य विशिष्टगत्त्वस्यापि सत्त्वावच्छिन्नविरिक्ततया तत्रापि गुण-
वृत्तित्वात्तस्य वर्तमानतया द्रव्यं गुणकर्मण्यन्यमानानाधि निरुक्तसत्त्वभिप्राय-
लक्षणत्वात्तद्विपर्ययः, द्रव्यत्ववद्वृत्तित्वस्य द्रव्यत्वाभावरूपद्रव्यवृत्तित्वस्यापि विशिष्ट-
सत्त्वाणां सत्त्वेन द्रव्यत्वतदभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नविशिष्टसत्त्वाप्रकारताकज्ञानीयमस-
यजनकत्वावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकीभूतस्य द्रव्यत्वतदभाववद्वृत्तित्वाविशिष्ट-विशिष्ट-
सत्त्वान्तस्य विशिष्टसत्त्वात् सत्त्वादित्यादिपते—अथेति । विशिष्टस्य—गुणकर्मण्यन्य-
विशिष्टमन्वयस्य । अनतिरिक्ततया—शुद्धसत्त्वानतिरिक्ततया । तद्द्रव्यत्वयोः—द्रव्य-
त्वमन्वयित्ववद्वृत्तित्वद्रव्यत्वाभावसहकारित्ववद्वृत्तित्वयोः । सत्त्वादिति । तथा
च सत्त्वतदभावसहकारित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानस्य स-
यजनकत्वमनुसन्धेयं तत्र द्वैतव्यभिचरस्येवत भवः ॥

सत्त्वज्ञ—इति चेत्तेति । गुणेति । गुणकर्मण्यन्यमानानाधि तस्य हीन्यं
उत्पत्तेरिति कुत्रचित् स्थल उपलक्षणतया—प्रकारताकज्ञानप्रकारताकज्ञान-
नान्यं भवत्वन्तः । विशिष्टसत्त्वतः—इति—वदित्यदिधर्माणां । आद्यं—उपलक्षणं । त-
द्विशिष्टं—कचिदुपलक्षणं । प्रमाण—विपर्ययवद्वृत्तित्वमन्वयित्ववद्वृत्तित्वयोः ।

६ गात्राधीनं

पञ्चक्षणतया हेतुतावच्छेदकत्वे मन्व्यभिचारस्यमिष्टमेव, विशेषणत्वे च विशिष्टनिरूपितममयायादिरस्य हेतुतावच्छेदकस्यस्यथा यावत्., अन्यथा

६ विद्युतिः ८

भिक्षा वा, तदनुमितिनिरूपितनिरूपितसमकारार्थान्तरदृशितत्वात्तत्रैव गतिं अनुभवन्त्यादि-
जातिमत्त्वं शिन्वाद्यनुमितिलक्षणमप्येताभेदानुसारकोपुषटवत्तदनुमांतिभ्यः प्रथममे-
तत्त्वतरसोन्मात्प्रकारेण हेतुतावच्छेदकत्वं स्वीकरोत्तत्रम् । अन्यथा तत्र विशेषणवि-
धदाहेतुतावच्छेदकत्वं तादृशतादृश्यास्यमेव विशिष्टानुभवस्यान्यकारितेऽनुमिति-
व्यक्तावेव सत्त्वेन पक्षीभूतानुमितिव्यक्तत्वात्, तादृशजातेरभ्यस्यतात् हेतुतावच्छेद-
कत्वविशिष्टानुभवसमकारार्थान्तरदृश्यात्, अतस्तादृशतामप्येताभेदानुमांतिदृश्यात्-
मेव वक्तव्यम् । एवञ्च तत्र शब्दशक्तिमत्त्वेनोपलक्षितजातिरस्येनानुभवत्वमप्यपि धनु-
शक्यतया तादृशानुभवस्यस्य प्रत्यक्षादपि सत्त्वेन तत्रानुमितौ न भेदरूपताव्यव-
भावादिदृक्तादृश्याभ्यवेतोर्ध्वमिचारित्येव ग्राह्येति तद्व्यक्तिसमयेतत्त्वोपलक्षिता
जातिरनुभवस्यान्यत्वेन विशेषणीया । तत्र शक्तिरसमयेतत्त्वस्य विशेषणत्वे तु तादृशवि-
शेषणविशिष्टया जातिरनुमितिवत्त्वस्य व्यभिचारस्यस्येन जातिविशेषणमनुभवत्या-
न्यत्वं व्यर्थं स्यात् ।

विशेषणीभूतं—तथा शब्दोऽनित्यः, अदिरिन्द्रियकरणफलप्रत्यक्षविषयत्वे तस्मिन् सत्ता-
वच्छादित्वादां अदिरिन्द्रियकरणफलप्रत्यक्षविषयत्वं, तद्वोपलक्षणतया हेतुतावच्छेदकत्वे
तादृशविषयत्वोपलक्षितसत्ताया आत्मादावपि सत्त्वेन तत्रानित्यत्वप्रमाप्यस्य विरहात्
हेतोर्ध्वमिचारिताप्रसंगः स्यादतस्तस्य विशेषणत्वमेव वाच्यमेवञ्च अदिरिन्द्रियकर-
णप्रत्यक्षविषयत्वविशेषणतया। शब्दवशादावेव सत्त्वेन तत्रानित्यत्वस्यापि विश-
मान्तरात् व्यभिचारइति ।

उपसंहरति—तथाचेति । निदृक्ताया हेतुतावच्छेदके द्वैविध्यस्य व्यवधानं-
चेत्यर्थः । दशितस्य विशेषणस्य = गुणरमांश्वसामानाधिकरण्यास्य । इष्टमेवेति ।
गुणरमांश्वसोपलक्षितमत्ताया गुणदावपि सत्त्वेन तत्र इत्यन्वविरहात् तादृशहेतो
व्यभिचारित्वस्यस्य इत्यस्य विशेषणत्वमेव इति । दशितशेषेणेत्यस्येति पूर्वेषु
सम्बन्धः ।

विशेष्येति । गुणरमांश्वस्य विशेषणतया तत्रोपलक्षणतया सत्त्वस्य सत्त्वस्य विशेषणत्वमेव इति ।
वाच्येति । तत्र च तादृशत्वस्य विशेषणत्वमेव वाच्यमेव इति । तत्रोपलक्षणतया तत्रोपलक्षणत्वमेव इति ।
तत्रोपलक्षणत्वमेव इति । तत्रोपलक्षणत्वमेव इति । तत्रोपलक्षणत्वमेव इति । तत्रोपलक्षणत्वमेव इति ।

ॐ शास्त्रार्थे ॐ

साक्षिणो दक्षिणविशेषमभ्यन्तेन पञ्चमंताज्ञानस्य संशयकताविरहात् ।
साक्ष्यविशेषमभ्यन्तेन च द्रव्यत्वाद्यभावमाह्वयस्य मत्स्यादायभावात्
साक्ष्यमाह्वयस्यैवसाक्षिणममादायानिप्रमत्तानयकाशात् ।

अथ यथा हेतुनायन्त्रेदकोपलक्षिते क्याप्तिज्ञानमभ्यन्तेपि पश्ये तद्विधि
वैशिष्ट्यज्ञानानुमिति 'रधिकं त्वि' स्यादित्यायात्, तथा विशिष्टमत्ता-

ॐ विवृति ॐ

साक्षिणो दक्षिणविशेषमभ्यन्तेन = दक्षिणविशेषमभ्यन्तेन । दक्षिणविशेषमभ्यन्तेन = दक्षिणविशेष
मभ्यन्तेन । दक्षिणविशेषमभ्यन्तेन = दक्षिणविशेषमभ्यन्तेन । पञ्चमंताज्ञानस्य = पञ्चमंताज्ञानस्य
पञ्चमंताज्ञानस्य = पञ्चमंताज्ञानस्य । दक्षिणविशेषमभ्यन्तेन = दक्षिणविशेषमभ्यन्तेन ।
साक्ष्यविशेषमभ्यन्तेन = साक्ष्यविशेषमभ्यन्तेन । साक्ष्यविशेषमभ्यन्तेन = साक्ष्यविशेषमभ्यन्तेन ।
साक्ष्यविशेषमभ्यन्तेन = साक्ष्यविशेषमभ्यन्तेन । साक्ष्यविशेषमभ्यन्तेन = साक्ष्यविशेषमभ्यन्तेन ।

अथ यथा हेतुनायन्त्रेदकोपलक्षिते क्याप्तिज्ञानमभ्यन्तेपि पश्ये तद्विधि
वैशिष्ट्यज्ञानानुमिति 'रधिकं त्वि' स्यादित्यायात्, तथा विशिष्टमत्ता-

अथ यथा हेतुनायन्त्रेदकोपलक्षिते क्याप्तिज्ञानमभ्यन्तेपि पश्ये तद्विधि
वैशिष्ट्यज्ञानानुमिति 'रधिकं त्वि' स्यादित्यायात्, तथा विशिष्टमत्ता-

८ सादृश्यात्

त्योपहिते महत्तरो यत्र गृह्यते तत्र तद्विनिश्चयविशेषेण धर्मिणि
ज्ञानादपि संशयोत्पन्निरूपितेति चेन्न । उभयोः स्थूलयोर्विशेषान् । नद्यादि-
सामान्यरूपेण सामान्यसम्बन्धेन वा व्याप्तिप्रदे सामान्यरूपेणैव विशेष-
रूपेण विशेषसम्बन्धेन वा पक्षधर्मताज्ञानादनुमितियुज्यते हेतोः सम्य-
न्धस्य वा मद्योत्रे व्याप्तेरव्यापातान् । सामान्यरूपेण सामान्यसम्बन्धेन

६ विद्युत्ति. ६

विद्युद्योगोपहिते सत्तादौ । तद्वत्कारणत्वमात्रमुच्यते । यद्वेति । धारा-
विद्युत्तिः । यद्वत्कारणत्व इत्यर्थः । तद्वेति । तद्वत्कारणत्वमिति । तादृशत्वे इत्यर्थः
तद्विनिश्चयः तादृशत्वम् = गुणधर्मोपपत्तौ तादृशत्वे विशेषितवत्त्वत्वरत् । धर्मिणि = पदा-
दिद्रव्ये । ज्ञानादिति । वैशिष्ट्योपपत्तौ तादृशत्वे तादृशत्ववत्त्वत्वरत् । यद्वेति ।
तथाच वैशिष्ट्योपपत्तौ तद्वत्त्वत्वरत् । तादृशत्वमप्युच्यते तादृशत्वमप्युच्यते । यद्वेति ।
तथाच वैशिष्ट्योपपत्तौ तद्वत्त्वत्वरत् । तादृशत्वमप्युच्यते तादृशत्वमप्युच्यते । यद्वेति ।
तथाच वैशिष्ट्योपपत्तौ तद्वत्त्वत्वरत् । तादृशत्वमप्युच्यते तादृशत्वमप्युच्यते । यद्वेति ।

समाधत्ते चेन्निति । उभयोः स्थूलयोः = दृष्टान्तद्रष्टान्तिकयोः । विशेषादिति ।
दृष्टान्तद्रष्टान्तिका दृष्टान्तिके । वार्येण दृष्टान्तिकद्रष्टान्तिकाभि दृष्टान्ते परिदेय विशेषस्य
सम्बन्ध इति भावः । विशेषेण वर्णनार्थत्वात्तथाहिति । सामान्यरूपेण = धूमत्वादिमात्र-
धर्मेण । सामान्यसम्बन्धेन = सपोषत्वादिमात्रवच्छिन्नसपोषादि सन्बन्धेन । व्याप्ति-
प्रदे = पक्षधर्मनिमित्तव्याप्तिप्रदे । विशेषरूपेण = पर्वतादिवादि विशिष्टधूमत्वा-
दिना । विशेषसम्बन्धेन = पर्वततुषोमिषत्वादिविशिष्टसपोषादि सम्बन्धेन । पक्षध-
र्मताज्ञानान् = पर्वतादौ पर्वतीत्यदि विशेषितधूमत्वादिप्रकारमात्रं पर्वतानुषोमिषत्वा-
दिविशेषितसपोषादि सम्बन्धेन वा शुद्धधूमप्रकारमात्रं प्रामाण्यम् । अनुमितियुज्यते =
अनुमितिरुच्यते ।

यथाविशेषात्तादृशत्वात् = हेतोरिति । धूमादेरित्यर्थः । सम्बन्धस्य = सपोषादेः ।
सपोषे = धूमादौ पर्वतादिप्रदेः, सपोषादौ च पर्वततुषोमिषत्वादिविशेषितसपोषा-
दिप्रदेः । व्याप्तेरव्याघातादिति । यथा धूमदेवद्वेषादिव्याप्यत्वं, तथा पर्वतवि-
शेषेण, तथाच सामान्यरूपेण, यथाच सामान्यरूपेण धूमदेवद्वेषादिव्याप्यत्वं, तथा

सामान्यरूपेणैव । सामान्यरूपेणैव । सामान्यरूपेणैव । सामान्यरूपेणैव ।

ॐ शाखाध्यायी ॐ

वा साहचर्यमहे विशेषरूपेण विशेषमभ्यन्धेन वा पक्षधर्मताज्ञाने तु
संज्ञयः—सङ्कोचस्य साधारण्यव्यापातकत्वात् । अत एव बहिर्वादिना
भूमतदभावसाहचर्यमहे आन्तरेभ्यनप्रभववद्विवादिना धर्मिभूतिवद्वि
नाप्र संज्ञयाः, न वा संयोगमामान्येन भूमतदभावमहचरितवद्विवादिना
समाप्त्युयोगिकमयोगेन धर्मिणि ज्ञानात्संज्ञयाः, न वा तत्र साधारण्य
प्रसङ्ग इति ।

अथ द्रव्यं गुणकसामान्येने सति सत्यादित्यत्र साक्षेती द्रव्यं गुणवे सति

ॐ विवृतिः ॐ

साधारण्यसाधनेन संयोगसाधारिणात्पक्षधर्मयोगादिमभ्यन्धेन । साहचर्ये
भूमतदभावसाहचर्यमहे । विशेषरूपेण = महानसीपत्वादिशिशोपितवद्विवादि
धर्मिण । विशेषमभ्यन्धेन वा = महानमनुयोगिकत्वविशिष्टमयोगादिमभ्यन्धेन वा
कदाचनने = पक्षादी साहचर्यव्यापारेः, साहचर्यमभ्यन्धेन वा साहचर्यव्यापारेः
न संज्ञयः = न भूमादिसंज्ञयाः । संयोगस्य साहचर्यी महानसीपत्वेऽप्यत्र, साहचर्य
दी वा साहचर्यमनुयोगिकत्वविशिष्टमभ्यन्धेन । साधारण्यव्यापातकत्वादिनि । अ
नसाहचर्यमहे, महानसीपत्वेमभ्यन्धेन वा साहचर्यव्यापातकत्वादिनि । अ
तत्र साहचर्यमनुयोगिकत्वविशिष्टमभ्यन्धेन ।

अथ साहचर्यमभ्यन्धेन साहचर्यमहे—अतएवेति । संयोगस्य सा
धारण्यसाधनेन संज्ञयाः । बहिर्वादिना साहचर्यमभ्यन्धेन । धूमिति । अ
भूमतदभावसाहचर्यमहे इत्यर्थः । आन्तरेभ्यनप्रभववद्विवादिना = साहचर्यमयोगे
धर्मिणवत्त्वमहे = आन्तरेभ्यनप्रभववद्विवादिना संज्ञयाः । अ
नसाहचर्यमहे इति ।

अथ साहचर्यमभ्यन्धेन साहचर्यमहे—अतएवेति । संयोगस्य सा
धारण्यसाधनेन संज्ञयाः । बहिर्वादिना साहचर्यमभ्यन्धेन । धूमिति । अ
भूमतदभावसाहचर्यमहे इत्यर्थः । आन्तरेभ्यनप्रभववद्विवादिना = साहचर्यमयोगे
धर्मिणवत्त्वमहे = आन्तरेभ्यनप्रभववद्विवादिना संज्ञयाः । अ
नसाहचर्यमहे इति ।

अथ साहचर्यमभ्यन्धेन साहचर्यमहे—अतएवेति । संयोगस्य सा
धारण्यसाधनेन संज्ञयाः । बहिर्वादिना साहचर्यमभ्यन्धेन । धूमिति । अ
भूमतदभावसाहचर्यमहे इत्यर्थः । आन्तरेभ्यनप्रभववद्विवादिना = साहचर्यमयोगे
धर्मिणवत्त्वमहे = आन्तरेभ्यनप्रभववद्विवादिना संज्ञयाः । अ
नसाहचर्यमहे इति ।

६ सादाशयोः ६

सत्त्वादिभ्यश्च विच्छेदे चानिच्छामोः-विशेष्येवि साध्यतद्भावोभयमापाना-
धिकरण्यसत्त्वेन विनिष्टेऽपि तस्मत्त्वादिति चेत् । साध्यतद्भाववद्भूति-
नायच्छेदश्चिद्विशिष्टप्रकारज्ञानस्यैव साधारणधर्मदर्शनविधया साध्यसन्दे-
हजनकत्वान् । यत्किञ्चित्साध्यसन्देहजनकतापच्छेदकीभूता या या प्रका-

६ विधुनिः ७

भाववद्भूतिवत्स्य विनिष्टप्रकारां गत्वात् तत्राऽपि विनिष्टाव्याप्यमभावसम्भेद, न च
तादृशविनिष्टप्रकारस्य हेतुत्वमपत्तेः यदि फलत्वमभाव एव हेतुतापच्छेदपक्षेर्गन्तदा
तादृशविनिष्टस्य विनिष्टप्रकाराऽनुपपत्तिः तद्वर्मावच्छिन्नाऽनिश्चितमभावोदिते-
साध्यच्छेदपक्षेर्गन्तवे तद्वर्मावच्छिन्नप्रकाराः पूर्वमुक्तत्वादिति वाच्यम् । तादृशानियमे
प्रमाणाभावादिस्वाशयेन विनिष्टप्रकारादनिश्चित्यामिदं यारविनु पुनः संशये-अर्थेति ।

विशेष्येऽप्यन्तमात्रे । साध्येति । इत्यन्ततद्भाववद्भूतित्वस्य सत्त्वेनेत्यर्थः ।
विनिष्टेऽपि = शुद्धवर्मावच्छिन्नविनिष्टसत्त्वे, शुद्धव्यक्तिविनिष्टसत्त्वेऽपि । तत्तत्त्वात्-
इत्यन्ततद्भाववद्भूतित्वस्य सत्त्वात् । विशेष्यव्यक्तिव्यवहारस्य विनिष्टानुसंगिणाऽभा-
वाननुपपत्त्यादिति हृदयम् ।

गमाधानमाह-साध्येति । साध्याधिकरणनिरूपितवृत्तित्वापच्छेदकताविशिष्ट-
धर्मावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानस्य, साध्याऽभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वापच्छेदकताप-
द्वर्मावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानस्येत्यर्थः । तेन न यत्किञ्चिदित्यादिना प्रकारताव-
च्छेदकतायां यावत्सर्वविशेषणस्य, संशयेऽपि यत्किञ्चित्सर्वविशेषणस्य, वैमर्ष्यम्
यथाश्रुते साध्यतद्भाववद्भूतित्वापच्छेदकतावदेकधर्मावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानस्य संशय-
जनकत्वानुपपत्तेः प्रकारतावच्छेदकत्वानां यावत्सर्वविशेषणस्य, संशये यत्किञ्चित्त्व-
विशेषणस्य च निरर्थकत्वस्यादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति ।

साधारणधर्मदर्शनविधया = साधारणधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन । संशयजनक-
त्वादिति । इदमुपलक्षणम्-निश्चितसाध्यतद्भाववद्भूतित्वानवच्छेदकतावद्वर्माव-
च्छिन्नप्रकारताकज्ञानस्याऽसाधारणधर्मदर्शनविधयापि संशयजनकत्वं वाच्यमित्यपि
बोध्यम् ।

ननुचक्रमेण साधारणधर्मज्ञानस्य संशयजनकत्वेऽपि फलं न द्रव्यं विशिष्ट-
त्वादित्यादी अतित्याप्तिरित्यत आह-यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चित्संशयनिष्ठज-

७ मनोरमा ७

साध्यतद्भाववद्भूतित्वापच्छेदकतावद्वर्मावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानस्य संशयजनकत्वमते त्वाह-
यत्किञ्चित्साध्यसन्देहेति । साध्यसंशयविनिष्टावच्छेदकताव्याप्यतापच्छेदकतावद्वर्मावच्छिन्न-

६ मादापरी ६

च्छेदकत्वव्यवधानेनाभिप्रमङ्गविरहान्-विशिष्टमत्तात्वरूपप्रकृतहेतुताव-
च्छेदकत्वोभयवद्भूतिनायच्छेदकत्वविरहान् । उभयमद्वयविरतवृत्तित्वाव-

७ सिद्धिः ७

वच्छिन्नवन्नामाननादाय अतिव्याप्तिसाधनं मयमूहनीयम् । अतएव संशये न्यु-
क्तिश्चैवविशेषणमपि साधकम् , अन्यथा प्रकारतावच्छेदकतायां यावत्प्रकारनिर्धने
निधितगाप्यतदभाववद्भूतितानवच्छेदकतायां अपि संशयजनकतावच्छेदकताप्रका-
रतावच्छेदकतावच्छेदकान्तर्गततया तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकत्वमप्यसाधारण्ये विर-
णाऽसम्भवविरतिरस्यात् ।

नचैव व्याप्यसंशयसंशयविशेषाऽसंगतिः, व्याप्यसंशयसंशयव्याप्यभावत्वनिष्ठ-
प्रकारतावच्छेदकतायां अपि स्वरूपसंशयजनकतावच्छेदकतायां तदवच्छेदकत्वव्याप्या-
भावत्वनिष्ठविशिष्टव्याप्यभावत्वस्य व्याप्ये विरतेण व्याप्येऽतिव्याप्यव्युत्पत्तिरितिपक्षेण,
व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयं प्रति व्याप्यत्वनिष्ठप्रकारतावच्छेदकताकल्पानत्येनैव
जनकत्वस्याभ्युपगमेन तादृशकत्वलध्याप्यव्यमादाय व्याप्येऽतिप्रसंगमसम्भवात्, व्याप्या-
भावत्वनिष्ठप्रकारतावच्छेदकतायां तादृशकत्वजनकत्वानवच्छेदकत्वान् । व्याप्य-
निधयोत्तरं व्यापकसंशयविरतिस्तु तादृशनिधयस्य व्यापकाभावबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वा-
देव पूर्ववद्धारणीयेतिव्येयम् ।

व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणतामते तु प्रकारतावच्छेदकतायां यावत्संशयेऽपि
न्युक्तिश्चित्तं न देयमेव, तन्मते साप्यतदभाववद्भूतित्वावच्छेदकतावच्छेदकत्वमावच्छि-
न्नप्रकारतागालिष्ठानसंशय संशयजनकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

निरक्तविवक्षायां विशिष्टसत्त्वेऽतिव्याप्तिं वारयति-विशिष्टेति । गुणकर्माप्यत्व-
विशिष्टसत्तात्व-गुणत्वविशिष्टसत्तात्वरूपप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वस्येत्यर्थः । उभयेति ।
द्रव्यत्वतदभाववद्भूतित्वावच्छेदकत्वरूपस्य संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदक-
तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणस्य विरहादित्यर्थः । गुणकर्माप्यत्वाविशिष्टसत्तात्वे
द्रव्यत्वाभाववद्भूतित्वावच्छेदकत्वस्य, गुणत्वविशिष्टसत्तात्वे च द्रव्यत्ववद्भूतित्वाव-
च्छेदकत्वस्याभावसत्त्वेन तादृशपर्याप्त्यधिकरणस्य विरह इति भावः ।

वस्तुतः साप्यतदभावसत्त्वरितवृत्तित्वावगाहिष्ठानत्येन संशयजनकत्वेऽपि
न विशिष्टसत्तादावतिव्याप्तिरित्याहोभयेति । साप्यतदभावाधिकरणवृत्तित्वावच्छि-
त्वा-

७ मनोरमा ७

जनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । व्यापकत्वभावच्छेदकतायां स्वाश्रयावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन ।
स्वसाध्यवद्भूतित्वावच्छेदकत्व-साप्याभाववद्भूतित्वावच्छेदकत्वोभयनिष्ठमवच्छेदकत्वमिति व्येयम् ।

ॐ गारुधरी ॐ

वतायत्तेद्वेदगा गद्वत्तेद्वेदगायत्रीयभिकरणधर्मविशिष्टप्रायेण

ॐ विदुतिः ॐ

वतायत्तेद्वेदगा गद्वत्तेद्वेदगायत्रीयभिकरणधर्मविशिष्टप्रायेण

वतायत्तेद्वेदगा गद्वत्तेद्वेदगायत्रीयभिकरणधर्मविशिष्टप्रायेण

वतायत्तेद्वेदगा गद्वत्तेद्वेदगायत्रीयभिकरणधर्मविशिष्टप्रायेण

वतायत्तेद्वेदगा गद्वत्तेद्वेदगायत्रीयभिकरणधर्मविशिष्टप्रायेण

वतायत्तेद्वेदगा गद्वत्तेद्वेदगायत्रीयभिकरणधर्मविशिष्टप्रायेण

ॐ गारुधरी ॐ

वतायत्तेद्वेदगा गद्वत्तेद्वेदगायत्रीयभिकरणधर्मविशिष्टप्रायेण

६ माहायरी ६

च्छेदकप्रत्ययविक्षेपेनातिप्रसङ्गाद्विरहात्-विशिष्टमन्त्रान्यस्वरप्रकृतौ तुताव-
च्छेदकप्रत्ययोभयवद्भूतितावच्छेदकत्वविरहात् । उभयस्यैव विरहात्प्रतिष्ठाया-

६ विष्णुः ७

वच्छिन्नवशात्प्रमाणमात्रेण अनिष्ठासिद्धात्प्रत्ययप्रकृतौ यम् । अतएव शंभवे द्यू-
त्किञ्चित्प्रविशेत्प्रमाणे साधकम् , अन्यथा प्रकारतावच्छेदकतायां साध्यत्वमात्रनिर्धने
निश्चितसाध्यतदभाववद्भूत्तित्वावच्छेदकतायां अपि शंभवजनकतावच्छेदकताप्रकार-
रतावच्छेदकतावच्छेदकतामात्रतया तद्विशिष्टैस्तुतावच्छेदकप्रकारमाहायरी विरह-
णाद्यन्तर्गतसिद्धयाम् ।

नर्चैव व्याप्यसंशयस्यैत्यादिप्रत्यासंगतिः, व्याप्यसंशयीवच्छायाभावरहित-
प्रकारतावच्छेदकतायां अपि व्यापकसंशयजनकतावच्छेदकतायां तादृशच्छेदकत्वान्या-
भावत्पदविशिष्टत्वात्प्राभाकरस्य व्याप्ये विरहेण व्याप्येऽतिव्याप्यनुपसंशयिणीत्याप्यम्,
व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशय प्रति व्याप्यरहितप्रकारतावच्छेदकतावशात्तत्वेनैव
जनकत्वस्याभ्युपगमेन तादृशकेवलव्याप्य-प्रकारतायां व्याप्येऽतिप्रसंगगम्यमान्, व्याप्या-
भावत्प्रतिष्ठाप्रकारतावच्छेदकतायां तादृशसंशयजनकतानवच्छेदकत्वान् । व्याप्य-
निश्चयोत्तर व्यापकसंशयावृत्तिस्तु तादृशनिश्चयस्य व्यापकभाववृद्धौ प्रतिबन्धकत्वा-
देव पूर्ववद्धारणीयेति ज्ञेयम् ।

व्याप्यसंशयस्य वृषदृकात्प्रणामते तु प्रकारतावच्छेदकतायां सावच्छेदकसंशयैऽपि
यत्किञ्चित् न देयमेव, तन्मते साध्यतदभाववद्भूत्तित्वावच्छेदकतावच्छेदकत्वमात्रवच्छि-
न्नप्रकारतागालिज्ञानरचैव संशयजनकत्वादित्यन्यत्र विरतरः ।

निरुक्तविषयायां विशिष्टमत्त्वेऽतिव्याप्तिं वारयति-विशिष्टेति । गुणकमात्रत्व-
विशिष्टमत्त्वात्-गुणत्वविशिष्टमत्त्वरूपप्रकृतौ तुतावच्छेदकत्वस्यैत्यर्थः । उभयेति ।
द्रव्यत्वतदभाववद्भूत्तित्वावच्छेदकत्वरूपस्य संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदक-
तावच्छेदकतावच्छेदकत्वविरहादित्यर्थः । गुणकमात्रत्वविशिष्टमत्त्वात्वे
द्रव्यत्वाभाववद्भूत्तित्वावच्छेदकत्वस्य, गुणत्वविशिष्टमत्त्वात्वे च द्रव्यत्ववद्भूत्तित्वाव-
च्छेदकत्वस्याभावसत्त्वेन तादृशपर्याप्तविरहादित्यर्थः ।

यस्तुतः साध्यतदभावसहचरितवृत्तित्वावगाहिल्लान्त्येन संशयजनकत्वेऽपि
न विशिष्टमत्त्वादावतिव्याप्तिरित्याहंभयेति । साध्यतदभावविशेषवृत्तित्वा-

७ मनोरमा ७

जनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । व्याप्यत्ववच्छेदकतायां स्वाश्रयावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन ।
एवं साध्यवद्भूत्तित्वावच्छेदकत्व-साध्याभाववद्भूत्तित्वावच्छेदकत्वोभयनिष्पन्नवच्छेदकत्वमिति श्लेषः ।

७ मादाधरी ७

तत्र तदुपलक्षितयनाज्ञानस्य हेतुतया तद्विशिष्टैर्वादिष्टावगादिज्ञानत्वेना-
जनकत्वाद्भयवद्भूतितानयच्छेदकत्वेन प्रकारतावच्छेदकस्य यत्र भानं तत्रो-
भयसदृशपरघटकनदवच्छिन्नरूपिणाधिकरणतावगादिज्ञानस्यैव हेतुतया
तद्विशिष्टैर्वादिष्टावगादिज्ञानत्वेन हेतुत्वमापश्यकमिति । तादृशहेतुता-
मादायसाधारणे उभयवद्भूतितानयच्छेदकविशिष्टैर्वादिष्टावगादिदोष-

८ चिन्तुनिः ८

भासते = ज्ञानपिरयतावद् भवति । तत्र = तादृशप्रकारतावच्छेदके । तदुपलक्षितव-
त्ताज्ञानस्य = साध्यादिमद्भूतितृप्तिव्योपलक्षितरसाज्ञानस्य । हेतुतया = संशयजनक-
तया । तद्विशिष्टेति । साध्यादिमद्भूतितृप्तिव्योपलक्षितहेतुतावच्छेदकविशिष्टैर्वादिष्टा-
वगादिज्ञानत्वेनेत्यर्थः । अजनकत्वादिति । तथाच द्रव्यं विशिष्टवत्तादित्यादी
विशिष्टमत्तात्वे द्रव्यरनाभाववद्भूतितावच्छेदकत्वस्यास्यत्वेन तत्र द्रव्यरनाभाववद्भूतितृप्ति-
त्वस्यैव भानात् द्रव्यरतदभाववद्भूतितृप्तिव्योपलक्षितहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतु-
वैशिष्ट्यावगादिज्ञानत्वेन संशयजनकत्वाभावेन 'यादृशयादृशधर्मरूपेण द्रव्यरतद-
भाववद्भूतितृप्तिव्योपलक्षितधर्मरूपेण तद्विरुद्धे च तादृशतादृशविशिष्ट-
सत्तादावतिव्याप्तिर्लक्षणवटकीभूतसंशयजनकज्ञानस्याप्रसिद्धरसादित्याशयः ।

तस्यै लक्षणसमन्वयप्रकारं प्रदर्शयति-उभयेति । साध्यतदभाववद्भूतिता-
वच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । प्रकारतावच्छेदकस्य = धूमसाध्यकवदित्वादेः । यत्र = यादृश-
स्थले । तत्र = तादृशस्थले । उभयेति । साध्यतदभाववद्भूतित्वघटकीभूतं यत्
तादृशवृत्तित्वावच्छेदकताविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नरूपकताकाधिकरणत्व तद-
वगादिज्ञानस्यैवेत्यर्थः । हेतुतया = संशयजनकतया ।

तद्विशिष्टेति । साध्यादिमद्भूतित्वावच्छेदकीभूतहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशि-
ष्ट्यावगादिज्ञानत्वेनेत्यर्थः । तादृशहेतुतामादाय = साध्यतदभाववद्भूतित्वावच्छे-
दकतावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतावगादियत्किञ्चित्संशयजनकत्वमादाय ।
साधारणे = धूमादिसाध्यकवद्भूतादौ । उभयेति । निश्चितसाध्यतदभाववद्भूतित्वा-
नवच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतावगादिज्ञानत्वेनेत्यर्थः । हेतुता-
मादाय = तादृशसंशयजनकतामादाय । असाधारणे = शब्दपक्षकाऽनित्यत्वसा-
ध्यकशब्दत्वादिहेतौ । अधिकमभिहितं प्रागिति संक्षेपः ।

९ मनोरमा ९

त्वसम्बन्धेन । वृत्तत्वं स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्व

● भाषाभ्यां ●

भाषाभ्यां भाषाभिव्याहृत्यम् भाषाभ्यां भाषाभिव्याहृत्यम् भाषाभ्यां भाषाभिव्याहृत्यम्

● विष्णुः ●

विष्णुः विष्णुः विष्णुः विष्णुः विष्णुः विष्णुः विष्णुः विष्णुः विष्णुः विष्णुः

विष्णुः विष्णुः विष्णुः विष्णुः विष्णुः विष्णुः विष्णुः विष्णुः विष्णुः विष्णुः

Handwritten notes at the bottom of the page.

ॐ धर्मिणिः ॐ

ज्ञानपदं निश्चयपरम् । हेतुव्यापिमतविशेषणतु येन सम्यन्धेन तदुच्यते

ॐ गाथापी ॐ

हेतुः, धर्मस्यैकतायाः ज्ञानस्य निश्चयपरतायाः प्रयोजकत्वान् । यदि च व्याप्याभावस्य व्यापकभावसाहचर्यं न प्रतिसन्धते तदा धर्मिणि उच्यते । अत्राप्यधर्मं संशयानोपि न सं सन्दिग्धे, इति । स्वीयमते साध्यसंशयजनकत्वमप्युच्यते । अत्र प्रकृतप्रकारतावच्छेदकसाध्याभाववद्भूतित्वस्य व्याप्ये असत्त्वेनाति-

ॐ विदुः ॐ

आह—धर्मस्येति । तत्तदभाववद्भूतित्वेनेत्यादिः । ज्ञानस्येति । पक्षधर्मोपनिषत्स्येत्यादिः । निश्चयपरतायाः = निश्चयबोधेच्छयोपरितत्त्वस्य । अत्रयोजकत्वमिति । साधारणधर्मदर्शनस्य संशयजनकतायामित्यादिः । तथा च विभिन्नधर्मोपनिषत्स्येत्यादिः । तत्तदभाववद्भूतित्ववगाहिसानस्यापि साधारणधर्मदर्शनत्वेन व्याप्यसंशयजनकत्वमिति तत्त्वेनैव व्यापकसंशयजनकत्वमिति हृदयम् ।

ननु यादृशस्थले बहुधादिव्याप्याभावे व्यापकभूतस्य बहुधादेरभावसामानाधिकरण्याज्ञानं नास्ति, किन्तु पर्वतो बहुधादिव्याप्यभावे वेत्याकारकपर्वतः इति धर्मिकबहुधादिव्याप्यसंशयो वृत्तते तादृशस्थले निरुक्तसंशयोत्तरं व्यापकभूतबहुधादिसंशयो न स्यात् । तदानीं बहुधादिव्याप्यसंशयस्य व्यापकभूतबहुधाद्यभाववद्भूतित्वेन व्याप्याभावज्ञानं न हितयसाधारणधर्मदर्शनानात्मकत्वेन व्यापकसंशयं प्रति जनकत्वासम्भावादित्याशङ्कते यदि चेति । व्याप्यत्वस्य व्यापकसामानाधिकरण्यादितत्तया व्याप्यसंशयदशायां तस्यैव व्याप्यनिष्ठव्यापकसामानाधिकरण्यावगाहिसानात्मकतया तदानीं व्याप्ये व्यापकसामानाधिकरण्यावगाहिसानाभावस्यासम्भवात् व्याप्यस्य व्यापकसाहचर्यं न प्रतिसन्धते इत्यनुक्त्वा व्याप्याभावस्य व्यापकभावसाहचर्यं न प्रतिसन्धते इत्युक्तम् ।

व्याप्याभावस्य = बहुधादिव्याप्याभावस्य । व्यापकभावसाहचर्यम् = बहुधाद्यभावरूपव्यापकभाववद्भूतित्वम् । न प्रतिसन्धते = न ज्ञानविषयीभूतं भवति । तदा = व्याप्याभावे व्यापकभाववद्भूतित्वमहविरहदशायाम् । धर्मिणि = पर्वतादौ । तद्व्याप्यधर्मम् = बहुधादिव्याप्यधर्मम् । संशयानोपि = निरुक्तसंशयानपि । न तम् = न बहुधादिव्याप्यधर्मम् । सन्दिग्धे इति । तथा च व्याप्याभावे व्यापकभाववद्भूतित्वजनकत्वाद् इत्यप्यसंशयदशायामेतन्मते व्यापकसंशयानुत्पाद इष्ट एवेति भावः ।

इति स्वीयमते = इ याकारकत्वाधिकारमते । साध्येत्यादि । यत्किञ्चिदज्ञानजनकत्वमिति उच्यते । अत्राप्यधर्मोपनिषत्स्येत्यादिः । तत्तदभाववद्भूतित्ववगाहिसानस्यापि साधारणधर्मदर्शनत्वेन व्याप्यसंशयजनकत्वमिति तत्त्वेनैव व्यापकसंशयजनकत्वमिति हृदयम् । इत्यनुक्तत्वात् । तादृशस्थले व्याप्याभावसाहचर्यं न प्रतिसन्धते इत्युक्तम् ।

८ टीपिणि ८

यथाहचर्य्ये मेन चर्य्येन सङ्गजातानस्य संज्ञायाद्विज्ञानकतासुञ्जनायम्

९ तादापरि ९

व्याप्यजनकतायां पृथगिति हेतुत्वे विद्येयणम् । पृथक्कारणतायने न्यायि-
मादायानिव्याप्तिः प्रागेयोपपादिता । ज्ञानपदं निश्चयपरमिति । तादृज-
जनकतायां निश्चयत्वापन्तिष्ठन्त्यं निश्चयवशुन्यापृतिर्नार्थं वा विद्येयणं

७ विद्युतिः ७

व्यावृत्तिप्रत्येनायस्यं निवेदनीयतया व्यापकतायावच्छिन्नत्वात्प्राधान्यात्तद्व्यव-
स्थायाश्चात्रान्येन साध्यप्रकारमायां साध्यविचारतापटयसाध्यव्यापक-
त्वस्यसाध्यस्य-
दर्थसंज्ञाने न व्याप्येतिव्याप्तिसिद्धिपि द्रष्टव्यम् ।

हेतुत्वे=प्राप्यतायाम् । विद्येयणमिति । तथा च व्याप्यसंशय-
या व्याप्यसंशयनिष्ठकारणतायाः साधारणधर्मोत्पन्न-
पदं निश्चयपरमेव वक्तव्यमित्यर्थः परंपरितः । प्रागेयोपपादितेति । तथा च
व्याप्यसंशयो यदि व्यापकसंशयं प्रति व्याप्यसंशयधर्मेण हेतुत्वं गुणसाधारणधर्मोत्पन्न-
तदा प्रकारतायां साध्यस्य संज्ञायाः सत्त्विकित्यं न देयमेव तन्मते उभयगृह्यसिद्धि-
धर्मप्रकारकज्ञानस्यैव साधारणधर्मोत्पन्नत्वध्या साध्यजनकतायां धेयत्वसाध्यसिद्धि-
त्वज्ञानस्यातथात्वेन सद्धेतावदित्यव्यवसम्भवात् प्रकारतायां साध्यत्वादिनिधेयस्य
प्रयोजनमायेन संशयजनकतायावच्छेदकप्रकारतायावच्छेदकधर्मपरत्वमेव साध्यविचारस्य-
वक्तव्यम् । एवञ्च सद्धेतावदिसंशयजनकतायावच्छेदकत्वसाध्यव्याप्यसंशय-
वच्छिन्नप्रकारतायावच्छेदकव्याप्यत्वसादाय व्याप्येतिव्याप्तिरेवोपपादितेति भाष्यः ।

साहसजनकतायाम्=साध्यसंशयनिष्ठजन्यतानिरूपितायां जनकतायाम् । निश्चय-
त्वावच्छिन्नत्वमिति । तथा च फलीभूतसंशयधर्मितायावच्छेदकत्ववच्छिन्नविशेष्यता-
निरूपितयद्ग्रावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्ना साध्यसंशयजनकता तादृ-
वत्त्वं साध्यविचारत्वमित्यस्यैव विषयधर्णीयतया न व्याप्यसंशयमादाय व्याप्येतिव्याप्तिः,
व्याप्यसंशयनिष्ठव्याप्यसंशयजनकतायां निश्चयत्वानवच्छिन्नत्वादित्यसाध्यः ।

ननु व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयं प्रति पृथक्कारणतायनेति न व्याप्यसंशयत्वेन
तस्य तथात्वमपि तु पूर्वोक्तयुक्त्या व्याप्यत्वात्वावच्छिन्नप्रकारताफजानस्वेनैव तथा च व्या-
प्यभावात्प्रकारकव्याप्यप्रकारकानन्तरुपनिश्चयत्ववदकव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वावच्छि-
न्न इति व्याप्यसंशयनिष्ठसाधारणता निश्चयत्वात्वावच्छिन्नतां तादृजकारणतामादाय
व्याप्येति तद्व्याप्यमद्वैतियं । न च निश्चयत्वस्याभाववच्छेदकताकत्वमेव जनकताय

ॐ गादापरी ॐ

देयमित्यर्थः । सत्वेतावतिज्याप्तेषोस्तवसाधारण्यादिमखाभावेनाप्रस
 हंतुन्याभिमतपदोपादानमनर्थकमित्याशङ्क्यामाह—इतिविति । तेन स
 न्येन-सव्यभिचारत्वघटकतयाऽभिमतसम्बन्धेन । जनकतामूषनार्थ
 जनकताया लक्षणघटकतालाभार्थम् । तथाच तादृशपदोपादानत्व
 तादृशरूपान्च्छिन्ने यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं साध्यमने
 जनकं तादृशरूपयान्तेन सम्बन्धेन सव्यभिचार इत्येव लक्षणं कर्त

ॐ निवृत्तिः ॐ

निवेद्यमिति न तादृशकारणतामादायातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तथाऽस्ति गौर
 भाद—निश्चयस्येति । निश्चयस्याभाववदवृत्तित्वमित्यर्थः ।

विशेषणमिति । व्याप्यगंसयनिष्कृन्नकतायामित्यादिः । तथाच व्याप्ये
 निष्ठाया व्याप्यगंसयकारणताया व्याप्यकारकज्ञानत्वारब्धिसत्त्वेति तादृश
 तया निश्चयस्यगंसयवृत्तिगया न तादृशकारणतामादायाति व्याप्येऽतिव
 मिति साध ।

नचेत् धूमराज्यद्वयिकदी सर्वथाऽगम्यः, धूमतदभाववृत्तित्वविशिष्ट
 व्याप्येऽप्रकारताकनिश्चयत्वभावात् धूमत्वेन पदार्थान्तरावगादितादृशघने
 धूमःदिमंसयजनकताया वर्तमानतया यद्रूपदेन तादृशविशिष्टवद्विषय
 कतादिन वाच्यम् । यद्रूपविशिष्टप्रकारताकनिश्चयस्यगंसयवृत्तिगया
 व्याप्यगंसयजनकता तादृशत्वस्य विशङ्कायान्तात्, तादृशकारणताया संशय
 विशङ्केन सामस्यगमनेऽपि यथाऽस्तिवे वैतर्थाऽभवादिनि श्येयम् ।

धातुत्वेति । धातुत्वस्यव्यग्राध्यामःप्राधिकारनिष्कृतिवृत्तिवृत्तिदिन
 ने पर्यः । आदिना च स्तरग्राह्यमाव्यानायवद्वयवृत्तन-वृत्ताऽग्राध्यामः
 धातुत्वं = अगम्यत्वं अतिव्याप्तेरिति पूर्वोक्तप्रत्ययः ।

हेतुत्वेति । हेतुत्वं पर्यः । अतर्थाकमिति । निश्चयोक्तव्यमिति पर्यः ।
 व्याप्ये, व्याप्यगंसयजनकताऽप्येतादृशकारणत्वस्येतादृशवर्तमानतादृशवर्तमान
 हेतुत्वमित्येतादृशकारणत्वस्य व्याप्येतादृशवर्तमानतादृशवर्तमानताः ।

दीप्तिर्दीपेनेत्यादि । तेन सव्यभिचारस्य निश्चयवृत्तिसिद्धे तादृशवर्तमान
 तादृशत्वस्यव्याप्येऽप्येतादृशकारणत्वस्य व्याप्येतादृशवर्तमानतादृशवर्तमानताः
 तादृशत्वस्यव्याप्येऽप्येतादृशकारणत्वस्य व्याप्येतादृशवर्तमानतादृशवर्तमानताः
 तादृशत्वस्यव्याप्येऽप्येतादृशकारणत्वस्य व्याप्येतादृशवर्तमानतादृशवर्तमानताः

६ टीपिति: ६.

नेनान्मन्वकापालद्वयादिग्राभ्यये समवायेन सम्बन्धेन हेतौ शानघटादी
विषयत्वसंयोगादिना सम्बन्धेऽजनके नातिप्रसङ्ग इति ॥

७ गात्रापरी ७

मिति भावः । समवायेन हेतौ-समवायेन द्याप्ये । एतेनाह्वयत्वं सूचि-
तम् । शानघटादी नातिप्रसङ्ग इति योजना । समवायेन सम्बन्धितान्य-
प्रसङ्ग इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गप्रसङ्गकं विषयणमाह-विषयत्वसंयोगादिना ।
सम्बन्धेऽजनक इति । विषयत्वसंयोगादिर्पातितमाप्यतद्भावनाह्वयत्वादि-
प्रकारेण तादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारकं संशयजनकं यदज्ञानं तद्विषय

८ विद्विति: ८

अध्यापकत्ववृत्तनेन । शानघटादी=समात् आत्मत्वसाध्यये शानहेतौ, अनात्म-
साध्यये च घटादिहेतौ । आदिपदान् ईश्वरस्य अविश्वरूपानेति । अन्वयसाध्य-
घटादिहेतौश्च परिग्रहः । सम्बन्धेऽजनके=आत्मत्वसाध्यसम्बन्धेऽजनकज्ञानविषये
हेतुमिति पूर्वोक्तत्वः ।

टीकायां भावमाह-तथा चेति । तादृशेति । हेतुत्वाभिमतपरीतज्ञानरससा-
दित्यर्थः । तादृशेति । सम्बन्धितान्यवृत्तकसम्बन्धावच्छिन्न तादृशरूपावच्छिन्न
तादृशसम्बन्धावच्छिन्न प्रकारतामात्मज्ञानमित्यर्थः । तादृशरूपवान् = सम्बन्धित-
तादृशकसम्बन्धावच्छिन्नव्यतिष्ठतादृशसम्बन्धान् । तेन सम्बन्धेन=सम्बन्धितपट-
कसम्बन्धेन । सत्यमिच्छार इति । तथाच धूमवान्बह्वेतित्यादौ सम्बन्धितताप-
टकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमतद्भाववद्बृत्तित्वावच्छिन्नवद्बृत्तित्वादिप्रकारकज्ञानस्य
धूमसंशयजनकतया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नव्यतिष्ठितधूमधूमाभाववद्बृत्तित्वस्य यद्दो
सत्त्वान् सहायसम्बन्ध इति भावः ।

एतेनेति । समवायेन शानादिहेतुत्वाभिधानेनेत्यर्थः । सूचितमिति । अन्यथा
समवायान्यसम्बन्धेन शानादिहेतुत्वे तस्य सम्बन्धितत्वस्यैवतयाऽन्वयत्वमेव न
स्यादित्याशयः ।

विषयत्वसंयोगाद्दोति । आत्मत्वसाध्यकज्ञानहेतौ समवायेनात्मत्ववद्बृत्तित्व
अवयवताऽऽन्वयाभाववद्बृत्तित्वरूप कालत्वसाध्यकघटहेतौ च समवायेन कालत्व-
वद्बृत्तित्व संयोगेन कालत्वसाध्यकवद्बृत्तित्वरूप यत् तत्तत्साध्यतद्भावसाहचर्ये
तत्रैव गेयव्यर्थः । तादृशसम्बन्धेन=विषयत्वसंयोगादिसम्बन्धेन । स्वप्रकारकम्=
न दृशज्ञानवद्विप्रकारकम् ।

ॐ मादाधरी ॐ

इत्यर्थः । न च तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य लक्षणपट्टकत्वेऽपि सम्बन्धेन विषयतामंयोगादिघटितद्योतिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्नज्ञानादिप्रकारकज्ञानमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तेन सम्बन्धेन तदज्ञानस्य तत्सम्बन्धघटितमहत्कारविषयकस्यैव संशयजनकतया समवायसम्बन्धावच्छिन्नार्था संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतायां समवायसम्बन्धघटितमाध्यतद्भावसाहचर्यस्यैवावच्छेदकतया तद्वत्तायाः ज्ञानदावसरत्वेनातिव्याप्त्यनवकाशान् ।

ॐ विवृतिः ॐ

ननु सम्बन्धविचारतापट्टकसम्बन्धावच्छिन्नाया एव प्रकारताया लक्षणपट्टकत्वादीधितिकृताऽभिहिततया विषयतया आत्मत्वाभावसहचरितस्य समवायेनात्मत्वचरितस्य शानादेः सव्यभिचारतापट्टकीभूतसमवायावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानमेव हेतुव्यातिव्यातिर्दुर्वैरेऽन्वयः कते—न चेति । वाच्यमिति परेषाम्बुधः ।

तेन सम्बन्धेन = सम्बन्धविचारतापट्टकसम्बन्धेन । तद्वत्ताज्ञानस्य = सव्यभिचारवद्वृत्तित्वावच्छिन्नकिञ्चिद्विद्वान्बन्धप्रकारताकज्ञानस्य । समवायेनेति । तद्वत्तायाऽवच्छिन्नत्वम्, तस्य चाभिज्ञानपटादिप्रकारकेत्यत्र प्रकारतायामन्वयविषयतेति । विषयतया आत्मत्वाभावसहचरितसमवायेनात्मत्वसहचरितजननयम्, संयोगेन करालत्वाभावसहचरित समवायेन करालत्वसहचरित घटजनस्याकारकात्मत्वतद्भावादिमद्वृत्तित्वावच्छिन्नसमवायावच्छिन्नज्ञानपटादिप्रकारज्ञानमित्यर्थः ॥

समाधत्ते—तेन सम्बन्धेनेति । सम्बन्धविचारतापट्टकीभूतसमवायसम्बन्धेनेत्येव तद्वत्ताज्ञानस्य=ज्ञानपटादिमत्ताज्ञानस्य । तत्सम्बन्धेनेति । समवायादिकृतसम्बन्धविचारतापट्टकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतद्भाववद्वृत्तित्वविषयकस्यैवेत्यर्थः । संशयजनकतया=साध्यादिसंशयजनकतया । संशयेति । ज्ञानपटादिनिष्ठार्था संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतायामित्यर्थः । समवायेति । समवायसम्बन्धावच्छिन्नतावच्छिन्नत्वस्य । तदभाववद्वृत्तित्वस्यैवेत्यर्थः । तद्वत्ताया = समवायावच्छिन्नाऽऽत्मत्वतद्भावदिमद्वृत्तित्वत्वत्वस्य । अतिव्याप्त्यनवकाशादिति । तथाच विषयतासम्बन्धघटितस्य तद्भाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नसव्यभिचारतापट्टकत्वेनाभिमतसमवायसम्बन्धावच्छिन्नतादिप्रकारताक ज्ञान न तादृशसाध्यादिसंशयजनकम् अपि तु समवायावच्छिन्नत्वतद्भाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नसमवायावच्छिन्नज्ञानादिप्रकारकज्ञानमेव तथा, एव समवायावच्छिन्नात्मत्वतद्भाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नसमवायावच्छिन्नज्ञानादिप्रकार

विप्रतिपत्तिस्तु प्रत्येकं न तथा, न वा पक्षवृत्ताः, साधारण

ॐ दीप्तिः ॐ

विप्रतिपत्ती प्रत्येकं षोडशोपस्थापक्षान्याभाधान् लक्षणस्यस्य-

ॐ विष्णुः ॐ

षडानीयनिरुक्तजननिष्ठाया आत्मन्वादिशेषजनकतापठेदकप्रकारताया अन्वये-
दशीभूतं यत् समवायावच्छिन्नात्मत्वतदभाक्कक्षुषितं तद्वत्त्वस्य ज्ञानादौ विष्ठा-
प्रातिपत्तिरिति भाव इति दिक् ॥

ननुपरिधत्तौ षोडशोपस्थापक्षान्याभाधान् साध्यजनकतापठेदकप्रकारताया अन्वये-
नीयप्रकारताश्रयत्वमात्रं यदि गत्यभिचारस्य तदा पर्यतो बहिमान्भूमात् षोडश-
नित्यः कृतवत्त्वादिवादी पर्यतो वाटिभास वा षोडशनित्यो न केवाकारकताप-
क्ष्यात्मकविप्रतिपत्तिपटवैर्कैकवाक्येऽतिव्याप्तिः, बहिर्वाद्यजनकतापठेदकप्रकारताया
जननीभूतस्य केवलवद्विमानित्यादिवाक्यप्रकारकाऽऽप्यासाविशेष्यकज्ञानस्य प्रचार-
ताया निरुक्तप्रत्येकवाक्ये सत्त्वान् ।

नच तादृशप्रत्येकवाक्यस्य गत्यभिचारत्वमित्येवेति वाच्यम् । निरुक्तवाक्या
देगकासमाश्रुतितया यद्व्यादिविरुद्धेनेतत्तदक्षणात्स्यत्वात् । अत उपरिधत्तौ
षोडशोपस्थापक्षान्याभाधान् लक्षणस्य सलतः फलमाह मूले विप्रतिपत्तिस्त्विति ।
विरुद्धषोडशोपस्थापक्षान्याभाधान् विप्रतीभूतवाक्यस्यैकविप्रतिपत्तिपटवन्वित्यर्थः ।
अस्य प्रत्येकमित्यनेन सम्बन्धः । विप्रतिपत्तिपदस्य तद्वत्कार्यपरतया निरुक्तार्थ-
सामसम्भव इति ध्येयम् ॥

प्रत्येकम् = पर्यतो बहिमान् पर्यतो बहिमान्नेति न वाक्यम् । न तथा = न व-
द्व्युपस्थितजननीभूतं यद् बह्व्यभावापस्थितजनकज्ञानं तदीयप्रकारताश्रयीभूतम् ।
बहिमानित्याकारकवाक्यज्ञानेन बह्वैर्बहिमान्नेत्याकारकवाक्यज्ञानेन तु बह्व्यभावा-
स्यैवोपस्थितजननात् साध्यसाध्याभावोपस्थितजनकत्वं न कस्याऽपि वाक्यज्ञा-
नस्येति तदभाक्कोट्युपस्थितजनकज्ञानपदेन प्रत्येकवाक्यज्ञानस्य धर्तुमशक्यत्वात्
विप्रतिपत्तिपटवप्रत्येकवाक्येऽतिव्याप्तिरिति भावः ।

नन्वेकैकवाक्यप्रकारकाऽऽप्यासाविशेष्यकज्ञानस्य साध्यसाध्याभावोपस्थितज-
नकत्वविरुद्धेऽपि पर्यतो बहिमानित्यादिवाक्यप्रकारक पर्यतो बहिमान्नेत्याद्याकारकवाक्य
प्रकारकञ्च यदाकाशादिविशेष्यक समूहालम्बनज्ञानं तस्य साध्यसाध्याभावोपस्थितज-
नकतया तदीयप्रकारताश्रयत्वमादाय प्रत्येकवाक्येऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह-न
चा पक्षवृत्तिरिति । न वा पक्षाविशेष्यतानिरूपितसाध्यसाध्याभावोपस्थितजनकज्ञा-

मन्वरेव अमाचारणं व्यतिरेकेण अनुसर्तव्यं वा एतेनान्त-
र्यां चोदिद्वयोपरम्यापत्तः ।

७ विवृतिः ७

नोपकारणभरीभूतत्वं । विवृतिर्गतिर्गतिर्गत्या । एतेन न कश्चिद-
न्यत्र नाह एते सर्वमाने एतेषां द्वौ भूयान् यद्वेदेषादीनामप्यन्य-
थाप्य कश्चिदप्येव संभवेत्तदिति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः ।

तथा च निवृत्तमनुसर्तव्यत्वं नोपकारणः न तस्मिन्सांनिध्योक्त-
कृत्वा अपि तु आकारनिवृत्तितोयानिर्वाहीनेति न निवृत्तमनुसर्तव्यत्वं
कारणमाशाऽपि प्रत्येकवचनेऽप्यभिहितमवः । यद्यपि साधोर्गतिरिदं
वच्छेदकीभूता सती साध्यभावोपस्थितजनकतावच्छेदकीभूता यामुक्त-
मावस्थापर्यन्तं निवेदनीयता स । एतेनानुसर्तव्यत्वं नोपकारण-
नीयवत्त्वंकारणव्यवहारताया मध्यसाध्यभावोपस्थितजनकतावच्छेदकत्वभावे-
नप्राप्यदिकं स्वयंभित्तुभ्यो, यथाव यथाभवात्तत्र देवैः तथाभिपन्नान्निवृत्तेः ।

साधारणम् = साधारणत्वेनाभिमतो हेतुः - भूमादिमाध्यव्यवहारिहेतुरिति
अन्वयेनेति । अन्यथा साध्यतदभाववद्वृत्तित्वं तृतीयपक्षः साधारणत्वे-
अवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानविपरीतत्वं तद्व्यतिरेक्यं, तथाच साध्यतदभाववद्वृत्तित्व-
प्रकारताकज्ञानविपरीतम् सदित्यर्थं परंपरितः । निवृत्तमन्यत्वेनाभिमतो हेतुः
पक्ष इत्यनेनत्वयः । असाधारणम् असाधारणत्वेनाभिमतो हेतुः, साधोऽपि इ-
त्वादित्यादिरथपीयसवद्वृत्तित्वादिहेतुरिति वाच्यम् । व्यतिरेकेणेति । पूर्वपक्ष-
साध्यतदभाववद्वृत्तित्वं तद्व्यतिरेक्यं तद्व्यतिरेक्यं तद्व्यतिरेक्यं । पूर्व-
दशाऽपि सिद्धमन्यत्वेनाभिमतो हेतुः इत्यनेनत्वयः । अनुसर्तव्यं = अनुसर्त-
नाभिमतो हेतुः सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यादिरथपीयसेपत्वादिहेतुरिति
पक्ष एवेति । एतवारोऽप्यर्थे । तथा च सन्देहविपरीतासाध्यसाध्यभावत-
वृत्तित्वप्रकारेण ज्ञानविपरीतम् सद्यतीत्यर्थः परंपरितः । चोदिद्वयोपरम्यापत्त-
साध्यभावोपस्थितजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकपरमत्वात् । एतेन सम्बन्धि-
धपरस्यैव सम्बन्धन्तरस्मारकतया सर्वत्र पक्षे साध्यमन्वेददशायाम् अनुसर्तव्य-
साध्यादिमद्वृत्तित्वव्यतिरेक्यं सन्दिग्धतया निवृत्तानुपपत्तित्वज्ञानस्य चोदिद्वयोपरम्या-
जनकत्व न सम्भवतीति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः । अनुसर्तव्यत्वं तद्व्यतिरेक्यं
स्थितिजनकत्वाभावेऽपि काकान्तरीण साध्यतदभाववद्वृत्तित्वप्रकारेण निवृत्त-
वच्छेदकमेतत्त्वादिति मत्वस्थानुपपत्तित्वादितादशायांमाप हेतौ साधेन लक्ष्यवत्त्वमन्वयवत्त्वम्

६ साक्षात्परीक

विप्रतिपत्तिभिरन्यादिदृष्टेः साक्षात्परीक्य कौस्तुभसाक्षात्परीक्येऽप्यदिति-
नदृष्टवसाध्यतद्भावोपस्थापकपदयोः प्रत्येकं कौस्तुभसाक्षात्परीक्यम् ।
प्रत्येकमतथात्वेऽपि साक्ष्यं नत्र लक्षणामन्यमिन्यपि न श्रुटमिति श्रु-
त्यमश्रुत्वेऽपि नदर्थं पुरयित्वा व्यापण्ये-विप्रतिपत्तेरिति । विप्रतिपत्तिपद-
सप्तत्यदस्येत्यर्थः । सप्तत्यद्विपत्त्यप्रत्येकज्ञानयोः कौटिल्योपस्थापकत्व-
विरोधेऽपि ममूहालंघनज्ञानस्य तथात्वापदादाद्वैद्यादित्यादिभिर्भिरन्यथाति

८ चिह्नितः

यत् सप्तत्यनन्वयप्रकारेणनन्यवैरोक्तमूलकं कौटिल्येऽपि सप्तत्येऽपि चिह्नितोपस्था-
पकत्वमिति ।

यदा साक्षात्परीक्येण साक्षात्परीक्यं ननु कौटिल्येऽपि सप्तत्यनन्वयमिति ।
इत्येव साक्षात्परीक्येण ननु सप्तत्यनन्वयकोटिद्वयोर्निराकरणकत्वमिति मूलकं
चिह्नितम् ॥

टीका-साक्षात्परीक्येति । मूलस्य 'न तयो विवाक्यपट-
कोस्तुपरीक्येणनन्वये' इत्यर्थेऽपि ननु सप्तत्यनन्वयसाक्षात्परीक्येण । अतएवः =
ननु सप्तत्यनन्वयसाक्षात्परीक्येण । तत्र हेतुमाह साक्षात्परीक्येति । विप्रतिपत्तिपद-
पयोः साक्षात्परीक्येणनन्वयसाक्षात्परीक्येण साक्षात्परीक्येणनन्वयसाक्षात्परीक्येण
प्रतिपत्तेरित्याद्यप्यनन्वयसाक्षात्परीक्येण । प्रत्येकं = साक्षात्परीक्येण इति वाक्यस्य साक्षात्-
परीक्येण नैतिवाक्यस्य च । कौस्तुभसाक्षात्परीक्येण = कौस्तुभसाक्षात्परीक्येणनन्वयसाक्षात्परीक्येण
त्वात् । साक्षात्परीक्येण इति वाक्यपटकेन अनन्वयसाक्षात्परीक्येणनन्वयसाक्षात्परीक्येण
विवाक्यपटकेन तु अनन्वयसाक्षात्परीक्येणनन्वयसाक्षात्परीक्येण न तयो विवाक्यपटकेननन्वय-
साक्षात्परीक्येण प्रत्येकं न तयो विवाक्यपटकेननन्वयसाक्षात्परीक्येण ।

ननु साक्षात्परीक्येण कौटिल्येऽपि सप्तत्यनन्वयसाक्षात्परीक्येण । अतएवः =
अतएवः = कौटिल्येऽपि सप्तत्यनन्वयसाक्षात्परीक्येण । अतएवः = कौटिल्येऽपि सप्तत्यनन्वयसाक्षात्परीक्येण
प्रत्येकं लक्षणम् । अतएवः = कौटिल्येऽपि सप्तत्यनन्वयसाक्षात्परीक्येण । अतएवः = कौटिल्येऽपि सप्तत्यनन्वयसाक्षात्परीक्येण

विप्र-
पत्तीति
तत्पदान्
कौटिल्येऽपि
विप्र-
पत्तीति

ॐ श्रीश्रीः ॐ

वा मिलित्वा ष्योर्जनकत्वं, तद्यत्वेऽपि वा येन व्यञ्जनेन सङ्गता-

ॐ शादाधरी ६

प्रतिः सम्भवति पदद्वयविषयसङ्गानाम् षोडशस्योपस्थितिजनकत्वेऽपि
पदभेदेन विषयताभेदात्प्रित्यानित्यपदविषयतायाः प्रत्येकं षोडशस्योप-
स्थितिजनकतावच्छेदकत्वविरहात्, लक्षणे च षोडशस्योपस्थितिजनक-
त्वच्छेदकविषयताया एव निवेशादित्याह-नयेति । मिलित्वा-एववि-
यताधर्याभूय, द्वयोः-पदयोः, जनपर्य-जनकतावच्छेदकपदत्वम् ।
षोडशस्योपस्थितिजनकतावच्छेदकताभूता या विषयता सदाधर्याभूता

ॐ विदुतिः ६

ये हेतुमाह-पदद्वयेति । नित्यत्वेऽनित्यरूपद्वयविषयजनकतायाः प्रत्येकं षोडशस्योप-
स्थितिजनकत्वेऽपि=नित्यत्वाऽनित्यत्वाविषययोपस्थितिजनकत्वेऽपि । विषयभेदेन=
उपकारिरूपविषयत्वकिमेदेन । विषयताभेदात्=नित्यत्वेऽनित्यप्रकारताया भेदात् ।
नित्याऽनित्येति । तादृशसङ्गताभ्यनशान्निवृत्त्यादिः । प्रत्येकमित्यादि । नित्य-
प्रकारताया नित्यत्वोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वात् अनित्यप्रकारतायाऽध-
नित्यत्वोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वात् उभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वं न परया
तन्नि प्रकारताया इत्याशयः ।

लक्षणे चेति । निवेशादित्येकान्वयः । षोडशस्यविति । साधोपस्थिति-
जनकतावच्छेदकताभूता सती साध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकताभूता या प्रकार-
ता तस्या एव निवेशादित्यर्थः । एवेति । नित्यत्वोपस्थितिजनकतावच्छेदकता-
भूतासतां या नित्यत्वाभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकताभूता प्रकारता तदाधर्या-
भूत्येत्यर्थः । पदयोः=नित्याऽनित्यपदयोः । पदज्ञानस्योपस्थितिजनकतया पदादे-
स्त्वयात्वाऽसम्भवादाह-जनकतेति । पदनिष्ठप्रकारताया उपस्थितिजनकतावच्छे-
दकतया तादृशवच्छेदकपदत्वत्व पदादेरक्षतमित्यर्थः । पर्यवसितार्थमाह-
षोडशस्यविति । नित्यत्वोपस्थितिजनकतावच्छेदकताभूता सती नित्यत्वाभा-
वोपस्थितिजनकतावच्छेदकताभूता या प्रकारता तदाधर्यत्वमित्यर्थः । न वा द्वयोः
पदयोरिति पूर्वोक्तान्वयः ।

अयंमात्रः-पक्षपदस्य धर्मिमात्रपरत्वेऽपि न शब्दोऽनित्यो न वेति विप्रतिपत्ति-
घटकप्रत्येकवाक्येऽतित्वात्तिः आकाशादिरूपयत्किञ्चिद्विद्विमिश्रोप्यकाऽनित्यरूपप्रकार
कनित्यरूपप्रकारसमूहालम्बनशान्त्याऽनित्यत्वाऽनित्यत्वाभावोपस्थितिजनकत्वेऽपि
तादृशान्निवृत्तत्वरूपप्रकारतायाः पदव्यक्तिभेदेन भिन्नतया

ॐ दीधितिः ॐ

भनुपसंहारी पक्ष एवेति । भनुपसंहारितादशायां साध्यस्य
सहितत्वनिर्णयभावेऽप्युक्तक्रमेण ...
लक्षणसमन्वय इति भावः ॥

ॐ गादाधरी ॐ

मानाधिकरणस्य निश्चेतुमशक्यत्वेन हेतोः
वादतोऽभिप्रायं व्याचष्टे—भनुपसंहारीति । भनुपसंहारितादशायां
साध्यसन्देहदशायाम्, उक्तक्रमेण लक्षणसमन्वय इति योजना ।
विशिष्टवत्ताज्ञाने साध्यसन्देहजनकं धास्तयतद्रूपवत्त्वस्यैव
परिहितत्वात् । सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादी पक्षे एव
कचित्साध्याभावस्य निश्चयदशायां

ॐ विवृतिः ॐ

तदन्तर्भावेन=पक्षीभूतसर्वान्तर्भावेन ; तत्सामानाधिकरणस्य=अनित्यत्व
वरूपसाध्यसाध्याभाववृत्तित्वस्य - हेतौ=मेयत्वादी । फोटीद्वयविति अनित्य
साधोपस्थितिजनकतावच्छेदकप्रकारताभयत्वस्यासम्भावित्यर्थः । अभिप्रायम्=
भिप्रायम् । व्याचष्टे दीधितिकार इति शेषः । चिद्व्यमात्रे साध्यसन्देहदशायां वदन्
रित्यसम्भवतीति सूचनायानुपसंहारित्वदशायामित्यस्य व्याख्यानमाह—पक्ष इत्येति

न केवलमनुपसंहारितादशायामित्यस्यामिमनिर्णयभावेऽनीत्यनेन सम्भव
तु उक्तक्रमेणेत्यादिनाऽपि तस्य सम्बन्ध इत्याह उक्तक्रमेणेत्यादि । एतौ
मर्षमितावच्छेदकता पर्यायधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित यद्रूपवत्त्व
वारताशालिनिभयत्वेन साध्यमशयजनकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्यस्यलक्षणार्थं तत्र
ममिहिततया न सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यादाविनुपसंहारिण्यभ्यासि; सर्वे अनित्यं
त्यादित्यादौ यद्राहुवचित् पदार्थे अनित्यत्वरूपसाध्यस्य कुप्रविच्छाऽनित्यत्व
साध्याभावस्य निभयस्तदा मेयत्वस्य साध्यसाध्याभाववृत्तित्वेन निर्धत्तुं शक्य
तत्कालीनाऽनित्यत्वतद्भाववद्वृत्तताविशिष्टमेयत्ववत् सर्वमित्याकारणनिभय
तावच्छेदकानित्यत्वतद्भाववद्वृत्तताविशिष्टमेयत्वत्वस्य सर्वत्र पक्षे साध्य
दशायांमि गव्यन्देहो सर्वेन लक्षणसमन्वयसम्भवादिनि दीधितिद्वय
रुटीकनुमाह यदुपेति । यद्रूपवत्त्वप्रकारताशालिनिभयइत्यर्थः ॥

उपस्थितत्वादिति । पूर्वं लक्षणवाक्येनानुभूतस्यार्थस्य इदानीं स्मरणे
स्मृतिपक्षे तत्र उक्तमित्येव । कश्चित्=सर्वत्वाभये कुप्रचिह्न ।

८ दीर्घलिः ८

सिद्धिनिम्नोत्पत्त्यादीनां प्रमाणम् ।

९ साक्षात्परी ९

सर्वमित्याकारस्य हानस्य सम्भवेन तद्विषयगतान्तोद्देशोभयमाह्वयं साक्षात्
साध्यमन्वेददृष्टायामपि लक्षणममन्वयः । अनुपसंश्रितोर्णोर्णसाक्षात्परी
दुभयमाह्वयमन्वयेषु तदानीं साक्षात्परीः साधारणतया न स्वाभाव्य-
लक्षणातिव्याप्तिरिति भावः ।

१० सिद्धिः १०

अनित्यत्वस्य । साक्षात्परीत्य=अनित्यत्वसाधारणस्य । इत्याकारकमानस्य = इत्या-
कारकनिश्चयस्य । तद्विषयन्वेति । निरुक्तज्ञानीयप्रकारसाक्ष्योदकावित्यन्वयतः
भाष्यद्वयनिर्वाहिसिद्धोपपत्त्यमादादेत्यर्थः ।

नन्वेवं पक्षोत्पत्त्यादीनिश्चयदशायां साक्षात्परीभावप्रतिपत्त्याय मन्वयवैतदी
मन्वयानु तदानीं निरुक्तमन्वयवैतदीनिर्वाहिसत आदानुपसंश्रितितेति । साक्षात्
निश्चयदशायांमन्वय । तदुभयेति । मन्वयवैतदीतावत्या ८ । तदानीं साक्षात्-
निश्चयदशायां १० । तदानीं । मन्वयवैतदीनिश्चयवैतदीनिश्चयवैतदी । साधारण
तयेति । यदा मन्वयः । मन्वयः । मन्वयः ।

न स्वाभाव्यलक्षणानि । यदा मन्वयः । मन्वयः । मन्वयः ।

यस्तन । यदा मन्वयः । मन्वयः । मन्वयः ।

अतिव्याप्त्याः । यदा मन्वयः । मन्वयः । मन्वयः ।

साक्षात्परी । यदा मन्वयः । मन्वयः । मन्वयः ।

द्विधत्वात् । यदा मन्वयः । मन्वयः । मन्वयः ।

● दीधितिः ●

तदज्ञाने च यस्तुतः साधारणज्ञानेऽप्यनुदयात्साधारण्यज्ञाने ।

● सादाधरी ●

साधारण्यविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रसंगे च सशयान्वयव्यतिरेकतुल्य
यित्वात्तेन रूपेण संशयहेतुता न तु तद्विषयकानिश्चयत्वेन तद्वि

● विवृतिः ●

साधारण्यज्ञानात्=वद्विवृत्त्यभावादिमद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानम् ।
यस्योदयात्=बहुकारिसंशयजननात् । तदज्ञाने च =
च्छिन्नहेतुप्रकारकज्ञानविरहदशामात्र । यस्तुतः=वलुगत्या ।
प्यादिमद्वृत्तित्वस्याज्ञानतादशायां येन केनाऽपि रूपेण साधारण्यहेतुहेतु
अनुदयादिति । सशयत्वेतिपूर्वोक्तान्यपः । साधारण्यज्ञानम्
वच्छिन्नप्रकारताज्ञानम् । हेतुः=संशयकारणम् । तत्र = तादृशज्ञानसंज्ञे
कारणे । निश्चयत्वम्=तादृशवृत्तित्वादिशयान्यतादृशवृत्तित्वादिप्रकारकत्वे
अकिञ्चित्करम्=संशयजनकतानवच्छेदकम् ।

गौरवादिति । सशयान्वत्त्वादिप्रसंगेनेत्यादिः । तथाच = सशयनिश्च
धारण साधारण्यज्ञानत्वेन संशयजनकत्वस्यावश्यकत्वे च । परं एव=सर्वत्र
मेयत्वादित्यादौ सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां सर्वरूपरशान्तर्भाव एव । तदसंशयेति
मेयत्वधर्मिकाऽनित्यत्वतदभावरद्धानित्यसन्देहात्मकाऽनित्यत्वतदभावबद्धचित्तजन
दित्यर्थः । तथात्वम्=निश्चयज्ञानीयसाध्यादिमद्वृत्तित्वरूपाऽनुपलेशरहितत्वेन
मेयत्वस्य हेतोः सव्यभिचारत्वम् ॥

टीकायां साधारण्येति । तत्तदभावबद्धनित्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वाकान्तर
स्यैवेत्यर्थः । एवकारात् तादृशनिश्चयव्यावच्छिन्नस्य व्यवच्छेद । संशयेति । तत्र
दभावबद्धनित्यरूपेण साधारण्यजनसत्त्वे तत्तदभावप्रकारकसंशयः, तादृशज्ञानत्वात्
च न तादृशज्ञानस्य इत्यर्थः । सशयान्वयव्यतिरेकत्वमथापि-व्यादित्यर्थः । यस्तु
सशयव्यतिरेकत्वमत्र सशयजनकत्वमत्र सशयजनकत्वमत्र सशयजनकत्वमत्र
व्यतिरेकत्वमत्र सशयजनकत्वमत्र सशयजनकत्वमत्र ।

तत्राज्ञाने च यस्तुतः साधारण्यज्ञानेऽप्यनुदयात्साधारण्यज्ञाने । ननु तद्विरहत्वे
तत्र न तदुक्तं । तत्र न तदुक्तं । तत्र न तदुक्तं । सशयान्वयव्यतिरेकत्वमत्र
सशयजनकत्वमत्र सशयजनकत्वमत्र सशयजनकत्वमत्र ।

प्रसिद्धन्यादिति । स शयान्वयव्यतिरेकत्वमत्र हेतोः तत्तदभाव

८ शीर्षितः ८

एष निश्चयव्यभिचिद्विशुद्धं वीक्ष्यात्, नन्यात् एष एव तन्मंशयान्म-

८ साक्षात्परि ८

व्यव्यतिरेकानुविधायिताया अमित्त्यात्, तथाच साक्ष्यमंशयबाने
तादृश्यनिश्चययामभवेऽपि तदंशे मंशयान्मकमंशयजनकज्ञानभादाय
ऽक्षणममन्वयः सम्भवतीति चेत्पिदाहः, तन्मतमुपन्यस्यति-रेविविदिति ।
स्तुतः-प्रस्तुतया यन्माधारणं कर्तव्येति, तत्र-तद्वैतुतायाम् । अविद्वि-
धम्-अनवच्छेदकम् । एष एव-यक्षान्तभावेनेव । तन्मंशयेति । साह-
रयोः मंशयेत्यर्थः । साहचर्यज्ञानान्-साहचर्यविशिष्टप्रकारज्ञानान् ।
।थात्वं-मन्व्यभिचारवम् ।

तस्मिन्व्यभिचि । सम्बन्धादि निश्चयान्मकं सम्बन्धिज्ञानं सम्बन्ध-

८ विष्टितिः ८

।वद्वृत्तित्वस्य मंशयदमात्-वत्तदभावादेः मंशयजनताश्च साक्ष्यपरनिश्चयताऽन्व-
रव्यतिरेकानुविधायित्वमगिदमेवेतिदृश्यम् ।

निरुक्तमते सर्वमन्व्य मेवत्तद्विद्विदादी सर्वत्र एते साक्ष्यसंदेहदशासमि-
ऽक्षणममन्वय प्रदर्शयितुमाह तथा चेति । साक्ष्यसंज्ञानमाधर्यश्च मंशयका-
वेत्यर्थः । साध्येति । सर्वत्र एते इत्यादिः । साहचर्यनिश्चयस्य=मेवत्तद्वि-
द्विदादी-अन्वयतदभावावद्वृत्तित्वनिश्चयस्य । तदंशे-तादृशवृत्तिसंज्ञे । स्वशयेति । तादृश-
वृत्तित्वमंशयवत् एव अन्वयसंज्ञायाः नक भवे तादृश्यर्थः ।

ऽक्षणममन्वय इति । तथाच अन्वयस्यतदंशे अद्वैतत्वस्य तदसाहचर्य-

मंशय-प्र-... ..

केरु-शब्द-विशेष-व्याख्या-संग्रह-संस्कृत-शब्द-कोश-संग्रह

ॐ श्री गणेशाय नमः

केरु-शब्द-विशेष-व्याख्या-संग्रह-संस्कृत-शब्द-कोश-संग्रह

ॐ श्री गणेशाय नमः

केरु-शब्द-विशेष-व्याख्या-संग्रह-संस्कृत-शब्द-कोश-संग्रह

ॐ श्री गणेशाय नमः

केरु-शब्द-विशेष-व्याख्या-संग्रह-संस्कृत-शब्द-कोश-संग्रह

केरु-शब्द-विशेष-व्याख्या-संग्रह-संस्कृत-शब्द-कोश-संग्रह

केरु-शब्द-विशेष-व्याख्या-संग्रह-संस्कृत-शब्द-कोश-संग्रह

केरु-शब्द-विशेष-व्याख्या-संग्रह-संस्कृत-शब्द-कोश-संग्रह

केरु-शब्द-विशेष-व्याख्या-संग्रह-संस्कृत-शब्द-कोश-संग्रह

रणश्च गच्छेत्तुरेव, तदज्ञानं दोषः पुन्यस्य ।

८ धर्मिणिः ८

तदायाद्यभाषादप्यामिः एवं यत्र स्थिते धर्मिणि पूर्वं घटत्वं शृणीतम्-

९ साक्षाधरी ९

तद्वदत्वेनेव तद्वदभेदो शृणीतुं शक्यते नान्यथा प्रतियोगितावच्छेदकप्रकार-
कप्रतियोगिज्ञानविरहादिति धर्मिणि पूर्वं घटत्वप्रत्यक्षस्यानुसरणम् । तद्वद-
भिन्नोऽयमिति भ्रमपर्यन्तं तद्वदानवस्थाने साक्षाधरी भ्रम एव न सम्भवति
विशेष्यविरहात्तः स्थिर इत्युक्तम् । तद्वदभिन्नोऽयमिति भ्रमदशायां इदं-

८ विवृतिः ८

नेव=तद्वदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदनेव । एटीतु = शानुम् । अन्यभेदिति । पूर्वं
धर्मिणि घटत्वप्रत्यक्षक 'सघट' इत्यादिप्रकारप्रकारानुदये इत्यर्थः ।

प्रतियोगितावच्छेदकमिति । तद्वदन्वावच्छिन्नविशेष्यकवदत्वप्रकारकप्रत्यक्ष-
कस्य सघट इत्याकारप्रकारस्य इदन्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वप्रकारकतया तद्वद-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकतद्वदत्वप्रकारकज्ञानस्य पूर्वं विरहात् कथं तद्वदभिन्नो-
ऽयमिति भ्रमः सम्भवतीति दाष्यम् । घटत्वस्याऽपि निरुक्तभेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकघटत्वतया तत्प्रकारकज्ञानस्याऽपि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगि-
ज्ञानस्वरूपत्वात्, प्रतियोगितावच्छेदकतावर्थात्साधारणधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतु-
त्वस्याऽफलत्वात् इति ध्येयम् ।

न च तथापि भेदज्ञाने अधिवरणज्ञानस्यैव जनकतया प्रतियोगितावच्छेदक-
प्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य तद्वदनुत्वाभिधानमनुक्तमिति वाच्यम् । सामान्यतोऽभाव-
प्रकारकबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमभ्युपेत्यैव
तथाभिधानादिति वदन्ति ॥

धर्मिणि=इदन्वावच्छिन्ने । अनुसरणमिति । तथाच पूर्वं घटत्वप्रकारेण-
दन्वावच्छिन्नस्याऽज्ञाने इदन्वावच्छिन्ने तद्वदभेदभ्रम एव न सम्भवति तद्वद-
भेदबुद्धौ घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य जनकत्वात्, पूर्वं घटत्वगोदे तु तद्वदभाषीन
तदाकारकत्वमभेद तद्वदभेदभ्रमपूर्वक्षणे वृत्तमानं सत् तादृशभेदभ्रममुत्पादायतु
गमतीति निरुक्तमरणोदयार्थं इदन्वावच्छिन्नेऽतिपूर्वं घटत्वग्रहस्यानुसरणं दीधि-
तकृता कृतमिति भावः ॥

धर्मिणि स्थिरत्वविशेषणोपादाने सार्धकथति तद्वदिति । तद्वदज्ञानवस्थाने=
इदन्वावच्छिन्नायाः तद्वदध्यक्षेविनाशे । विशेष्यविरहात्=इदन्वावच्छिन्नव्यक्षे

रणश्च तद्वदुत्तरेण, तद्वदानीं दोषः पुन्यस्य ।

८ शीघ्रताः ८

संज्ञायाद्यभावाद्द्वयानिः परं यद्य स्थितं धर्मिणि पूर्वं घटत्वं श्रुतीतम्-
९ गात्राधारी ८

तद्वदत्वेनेव तद्वदभेदो गृहीतुं शक्यते नान्यथा प्रतियोगितावच्छेदकप्रकार-
कप्रतियोगिज्ञानविरहादिति धर्मिणि पूर्वं घटत्वप्रकारकस्यानुसरणम् । तद्वद-
भिन्नोऽयमिति भ्रमपर्यन्तं तद्वदानवस्थाने गात्रो भ्रम एव न सम्भवति
विशेष्यविरहात्तः स्थिर इत्युच्यते । तद्वदभिन्नोऽयमिति भ्रमद्वयायां इदं-

९ विवृतिः ९

नेव=तद्वदनायाच्छिप्रप्रतियोगिताकारणेनेव । श्रुतीतु - नास्तु । अन्येभ्येति । पूर्वं
धर्मिणि घटत्वप्रकारकः 'सघट' इत्याकारकप्रकारकानुसरणं इत्यर्थः ।

प्रतियोगितावच्छेदकेति । न च इदं शीघ्रताविशेष्यकघटत्वप्रकारकत्वात्सं-
पन्नं सघटइत्याकारकप्रकारकस्य इदन्त्यावच्छिन्नप्रतियोगिकप्रकारकत्वात् तद्वद-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य पूर्वं स्थिरत्वं च तद्वदभिन्नो-
ऽयमिति भ्रमः सम्भवतीति वाच्यम् । घटत्वस्याऽपि निरुक्तभेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकघटत्वत्वात् तद्वदप्रकारकज्ञानस्याऽपि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगि-
ज्ञानस्यत्वेत्वात्, प्रतियोगितावच्छेदकतावसांस्पर्शाकारणधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतु-
त्वस्याऽप्युक्तत्वात् इति ध्येयम् ।

न च तथापि भेदज्ञाने अधिहरणज्ञानस्यैव जनकतया प्रतियोगितावच्छेदक-
प्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य तदनुत्वाभिधानमनुक्तमिति वाच्यम् । सामान्यतोऽभाव-
प्रकारकसुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमनुपेक्ष्यैव
नैवाभिधानादिति वदन्ति ॥

धर्मिणि=इदन्त्यावच्छिन्ने । अनुसरणमिति । तथाच पूर्वं घटत्वप्रकारेण-
इदन्त्यावच्छिन्नभावात्ताने इदन्त्यावच्छिन्ने तद्वदभेदभ्रम एव न सम्भवति तद्वद-
भेदसुद्धौ घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य जनकत्वात्, पूर्वं घटत्वमेव तु तद्वदभाषीन
तदाकारकप्रकारणमेव तद्वदभेदभ्रमपूर्वक्षणे वर्त्तमानं सत् तादृशभेदभ्रममुत्पादयितुं
शक्नोतीति निरुक्तप्रमाणोदयार्थं इदन्त्यावच्छिन्नेऽपि पूर्वं घटत्वमहस्यानुसरणं दीधि-
तकृता कृतमिति भावः ॥

धर्मिणि स्थित्यविरहोपादानं मार्थक्येति तद्वदिति । तद्वदानवस्थाने=
इदन्त्यावच्छिन्नायाः तद्वदवच्छेदविनाशं । विशेष्यविरहात्=इदन्त्यावच्छिन्नव्यक्ते

ॐ दीपितिः ॐ

त्तरदशायां तत्रैव दोषान् घटत्वाग्रहे तद्वटमिन्नोऽयमिति भ्रमे च घटत्व-

ॐ गादाधरी ॐ

त्वावच्छिन्ने घटत्वग्रहे इदंत्वस्य साध्यमहचरितत्वेन निश्चिनतया असाधारण्यं न शङ्कास्पदमपीत्याह—तत्रैव दोषाद्वटत्वाग्रह इति । तत्र—इदंत्वा-

ॐ विवृतिः ॐ

विरहात् । स्थिरहस्त्युक्तमिति । अथ तद्वटमिन्न इत्याकारकप्रमकाले यदि इदंत्वावच्छिन्नस्य धर्मिणो विनाशः स्यात् तदा तादृशधर्मिणि निरुक्तप्रमएव न सम्भवति विशेष्यतासम्बन्धेन भ्रमं प्रति तादात्म्येन विशेष्यस्य कार्यकालवृत्तित्वाद् हेतुत्वादतो धर्मिणो भ्रमपर्यन्तरथायित्वगूचनय स्थिरत्वस्य धर्मिविशेषणत्व दीपित्वकाराभिप्रेतमित्याशयः ॥

भ्रमदशायाम् = भ्रमोत्पत्तिकाले । तेन भ्रमोत्तरकाले घटत्वनिश्चयनत्वेऽपि न सतिः । इदंत्वावच्छिन्ने इति । धर्मिणीतिपुरणीयम् । घटत्वग्रहे=घटत्वप्रकारकनिश्चयसत्त्वे । इदंत्वस्य = निरुक्तहेतोः । साध्यमहचरितत्वेन = घटत्ववृत्तित्वेन । निश्चिततया = निश्चयीयप्रकारताभ्यस्तया । असाधारण्यम् = तत्रान्यच्छेदेन घटत्वतदभावनिश्चयविपयीमूतधर्मिव्यावृत्तत्वम् ।

न शकास्पदमपि = न संशयीयप्रकारतावच्छेदकीभूतमपि । तादृशतायादिमद्वृत्तित्वनिश्चयस्य निरुक्तव्यावृत्तत्वज्ञानमामान्ये एव प्रतिगन्धरतया तदसौ संसम्बन्धधर्मताज्ञानोत्पादोऽपि न सम्भवतीतिहृदयम् ॥

तत्रैवेत्यादि । नच तद्वटमिन्नोऽयमित्याकारकभ्रमजनक 'घट'इत्याकारकस्मरणस्य इदंत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वप्रकारकनिश्चयान्मकतया तस्यैव तादृशभ्रमोत्पत्तिकाले सत्त्वेन अर्थं भ्रमदशायां तत्र घटत्वस्याऽग्रहसम्भव इति वाच्यम् । निरुक्तप्रमपूर्ववृत्तीपक्षणोपज्ञताऽऽशस्मरणस्य भ्रमकाले विरहेण तदानीं तत्र घटत्वऽग्रहसम्भवात्, तादृशस्मरणद्वितीयपक्षे कस्यचित् भ्रमजनकान्तरस्य विरहेण तदानीं तादृशभ्रमाऽनुत्पादेऽपि धृत्यभावात् ॥

अतएवाऽऽशस्मरणद्वितीयपक्षे प्रत्यक्षात्मकघटत्वग्रहवारणाय दोषान्नुक्तम् दीपितिवृत्ता, दोषश्चाथ काचादिरूपो बोध्य इतिष्येयम् ॥

घटत्वाग्रहइतीति । तद्वटमिन्नोऽयमित्याकारकप्रमकाले यदि इदंत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वप्रकारकनिश्चयो वर्तने तदा इदंत्वस्यैतौ घटत्वादिरूपतायादिनिश्चयविपयधर्मिव्यावृत्तत्वात्तस्याऽपि निश्चयेन तस्यैव प्रतिगन्धरतया तदुत्तर साध्यादिनिश्चयविपयधर्मिव्यावृत्तत्वज्ञानस्य तादृशहेतुत्वादाऽऽसम्भवात् तत्राऽध्यातिसंज्ञानुदयेन तस्या-

ॐ गादाधरी ॐ

च्छिन्ने । तद्वटभिन्नोयमिति भ्रमानुधावनं इदंत्वस्य निश्चितसाध्यवद्ध-
न्यावृत्तत्वज्ञानसंपादनाय । तदा धर्मिणि घटत्वनिश्चयसत्त्वे एव संश-

ॐ विद्युतिः ॐ

स्यतयाऽव्यातिपरिहारो मौलो न स्यादतो भ्रमकाले दोषात् घटत्वाऽग्रहेइत्युक्तम्
। धितिकारेणेत्यागयः ।

भ्रमानुधावनम्—तदानीं घटत्वाऽग्रहेऽपि भ्रमपर्यन्तानुसरणम् । निश्चितेति ।
तादृशभ्रमोत्तरकालीनो यो भ्रमपूर्वकालीनं यत् 'सघट'इत्याकारकस्मरणं तत्तन्व-
स्कारजनितः पुनः स्मरणात्मकः 'सघट'इत्याकारकेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्व-
प्रकारकनिश्चयः तादृशसाध्यीभूतघटत्वनिश्चयाविपर्याभूतेदन्त्वावच्छिन्नधर्मिव्यावृत्तत्व-
ज्ञानसम्पादनार्थमित्यर्थः । इदन्तु तत्त्वम् । प्रथमं तद्वटभिन्नोऽयमित्याकारकभेद-
मसत्त्वे तदुत्तरकाले 'सघट'इत्याकारकेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वप्रकारक-
निश्चयसत्त्वेऽपि तदानीं तन्निश्चयविपर्याभूतेदन्त्वावच्छिन्नधर्मिनिरूपितवृत्तत्वज्ञान
तादृशधर्मिनिष्टेदन्त्वरूपहेतौ न सम्भवति, तद्व्यक्तित्वे तद्व्यक्तिनिरूपितवृत्तत्वग्रहे
तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तरूपतद्व्यक्तिभेदग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वात् । तथाचोक्तभेदभ्रमसत्त्व
एव भ्रमोत्तरकाले तादृशघटत्वनिश्चयविपर्याभूतायां तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तित्वस्य व्या-
वृत्तत्वज्ञानं सम्भवति, अन्यथा पूर्वमुक्तभ्रमाऽसत्त्वे तद्व्यक्तौ घटत्वनिश्चयकाले तत्र
तद्व्यक्तित्वस्य वृत्तत्वज्ञानमेव स्यादतस्तद्वटभिन्नोऽयमित्याकारकभ्रमानुधावन
दीधितिकृताङ्कतमिति ॥

ननु तद्वटभिन्नोयमित्याकारकभ्रमस्य तत्त्वघटत्वद्वयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदक-
ताकभेदविपर्ययतया गौरवात् तद्व्यक्तौ भ्रमोऽयमित्याकारकस्यैव भेदभ्रमस्यानु-
धावनं युक्तम्, तादृशभ्रमस्य तद्व्यक्तित्वमात्रनिष्ठावच्छेदकताकभेदविपर्ययत्वेन
लाघवमम्भयात्—नचोक्तभेदभ्रमपूर्वकालीनस्य 'सघट'इत्याकारकस्मरणस्य तद्व्यक्ति-
त्वविशिष्टविपर्ययतया तस्यैव तद्व्यक्तिभिन्नोऽयमित्याकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् कथं
तादृशस्मरणोत्तरं तद्व्यक्तिभिन्नोयमितिभ्रमस्य सम्भव इति वाच्यम् । उक्तस्मरणस्य
तद्व्यक्तित्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकत्वतया तस्योक्तभ्रमेऽप्रतिबन्धकत्वात् ।

यद्यप्यनुभवबलात् निर्धर्मितावच्छेदकत्वमपि तद्व्यक्तित्वविशिष्टविपर्ययकं ज्ञान
तद्व्यक्तिभिन्नोऽयमित्याकारकज्ञाने प्रतिबन्धकमेवेत्युच्यते तदा लाघवानुरोधेन
तद्व्यक्तिभिन्नोयमित्याकारकभेदभ्रमानुधावने तत्पूर्वं तादृशस्मरणान्म्युत्तरेऽपि
क्षतिविरहः अधिकरणज्ञानेनैव निरुक्तभेदभ्रमोत्तरसम्भवादित्याशयेनाह तदेति ।
निरुक्तभ्रमोत्तरकाले इत्यर्थः ।

ॐ शीघ्रिणिः ॐ

यन्तुतस्तद्गावृत्तत्याभायेन तत्र नस्तथायोगादिव्यतस्तयोर्द्वन्द्वम्

ॐ गादाधरी ॐ

येन—वास्तविकस्य माध्यनिश्रयविषयीभूतपरिनिव्यापृत्तत्वस्याभावेन।
पायोगादिति । वास्तवमशयप्रयोजकस्वरूपत्वस्य लक्षणघटकत्व
भावः । अत एवेत्यत्रेदंपदेन पूर्वाभिदिनायाः सत्त्वतुवाहान्तरं पुर

ॐ विद्विनिः ॐ

दन्वहेतोरलक्ष्यत्वाभिधानमसंगतं रसादतो हेतौ असाधारण्यव्यापृत्तत्वेन
सम्पादनाय घटमिश्रोऽयमित्याकारकप्रममुपेक्ष्य तद्घटमिश्रोऽयमित्याकार
प्रमातुषावनं दीधितिकृता कृतमित्यस्यः ॥

इदमप्राधेयम् । तद्घटमिश्रोऽयमित्याकारकप्रमोत्तरत्वे तद्वृत्ते
कालीनेदन्ववावृत्तविशेष्यकत्वप्रदन्वत्कत्वमन्वत्कत्वव्यापृत्तत्वेन साधारण्यतनुधान
योजनकमेव, भेदज्ञाने प्रतिपोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिजनस्य हे
अन्यथा स्तम्भादौ निराचभेदप्रहातुदयप्रकाशः स्यात्, यद्यपि अत्र तद्वृत्ते
प्रत्येव प्रतिपोगितावच्छेदकविशिष्ट प्रतिपोगिजनस्य हेतुत्वं कथञ्चित्
तादृशज्ञानविरहदद्यायाऽभावात् नोत्पद्यते एवेत्युच्यते, तथापि प्रतिपोगि
दक्षतारयाऽप्यधिकरणधर्मविशिष्टप्रतियोगिजनस्यैवावयवमभवत्तु द्वौ हेतुत्वं
अन्यथा नीलत्वविशिष्टप्रदद्यानामपि नीलघटभेदप्रहातुत्वं तदुच्चारणा स्यात्
'स घट' इत्याकारकस्मरणस्य इत्येव हेतुत्वं तदुच्चारणात् ।
तद्घटभेदप्रतिपोगितावच्छेदकत्वप्रदन्वत्कत्वानन्वत्त्वेन तदघट
तद्घटभेदप्रदोत्पत्तिरेव न सम्भवति, अत एव इदन्वावच्छिद्ये घटत्वप्रद
तादृशप्रमोत्तरं सघटस्वरकारकस्मरणात्मकेदन्वावच्छिद्यविशेष्यक घटत्व
निश्चयसम्पादनायमेव, अन्यथा तदानीं अव्याप्तिप्रसक्तिः सुदूरपराहृत्यै
सुधीभिर्विभावनीयमिति ॥

साध्यनिश्चयेनि । तद्घटमिश्रोऽयमित्याकारकप्रमोत्तरत्वात् इदन्व
घटत्वनिश्चयसत्त्वेन वास्तव साध्यनिश्चयविषयीभूतपरिनिव्यापृत्तत्वस्येदन्वे
वास्तवतादृशपरिनिव्यापृत्तत्वं तदानीं हेतौ सम्भवतीति इदम् । भावमाह
धेति । सघटजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतारयाऽप्यधिकरणभूतधर्मत्व
लक्षणघटकत्वादित्यर्थः ॥

अर्थघटत्वत्वादित्यादिस्यत्वे एतत्त्वादिहेतौ सत्त्वेत्वाऽज्ञानकाले दुष्टत्वनिश्चय
विद्यमाह—मूर्च्छितदृष्टानमिति । सत्त्वेत्वाऽज्ञानमित्यर्थः । दोष पुरुषस्येति ।

अत एवामाधारणप्रकरणमपौरनित्यदोषत्वम्, अन्यथा सद्देर्ता

ॐ दीपिति: ८

येन परिहरति केचिदान्वयीति । अतएवेति । यत् एव पुरुषदोषार्थीनं

ॐ सादाधरी ८

वायाः परामर्शोऽसद्गुणित्वात् अमाधारण्यादेरनित्यदोषतायामनुपष्टम्भकत्वान् अतस्तत्परामर्शोऽप्येव व्यापष्टे-अत एवेति। पुरुषदोषार्थीनं-पुरुषस्य हेतु

ॐ विकृतिः ८

दोष एवम् धर्मप्रदुक्तं तत्र निवृत्तत्वात् पुरुषत्वप्रम प्रदुक्तं सादाध्यायनिवृत्तं पर्य-
दमितः । तथा च न हेतोरप्येवमदोषं अर्थावर्तिने दुष्टमभिव्यक्तम् ।

ननु सद्देर्तं सद्देर्तप्रदुक्तं सादाध्यायनिवृत्तेनोक्तं अथवा अतएव विरोधित्वात्सामान्यं काले
न सद्देर्तैः साप्रतिपरित्यक्तं व्यवहारित्वात्सादाध्यायत आह्वानपर्येति । सद्देर्तुत्वात्सा-
दाध्याय पुरुषदोषार्थीनत्वात्तद्वैतार्थः । अमाधारणेति । अमाधारणस्य परामर्शे र्शोऽपि
नित्यं हेतोः प्रमाणं समास्य विरोधित्वात्सामान्यं काले तस्मात्सामान्यत्वात्तद्वैतार्थः । अतएवदो-
षत्वम्=कदाचित् सद्देर्तौति निर्दिष्टमाध्यमत्वात्तद्वैतार्थं प्रम प्रदुक्तं सादाध्याय-
व्यवहारात् धर्मप्रदुक्तं चः अमाधारणत्वेन साप्रतिपरित्यक्तं च व्यवहारं स्वीपय-
न्त्वम् । तथाच सद्देर्ता कदाचित् तादृश धर्मार्थिताऽसाधारणत्वादिना व्यवहारविषयत्व-
मावेऽपि कालवत्परवत्त्वात्तत्वेन न कदाचिदपि तस्य दुष्टमभिव्यक्तमायः ॥

अन्यथेति । पुरुषदोषार्थीनाऽसद्देर्तुत्वात्तद्वैतार्थं हेतुहेतुत्वान्नुपगमे इत्यर्थः ।
सद्देर्तं=सदेर्तादिगुणक वारदादिगोप्यक पुनर्दिहेर्ताकापादिगोप्ये=पर्येतादीवत्त्वात्तद्वैतार्थ-
काले । हेत्वाभागात्तद्वैतार्थीति=अन्यथेत्वानामातिरिक्ते हेत्वाभागात् स्विकारापरिहितं । वाध-
स्यानित्यदोषताया अतएवसादाध्यायत्वेन तादृशवाधप्रमकाले सादाध्यायत्वात्सामान्यत्वेन च
तदानीं सद्देर्ता दुष्टत्वव्यवहारोपर्यवस्य हेत्वाभागात्तद्वैतार्थं स्विकारापरिहितं भव ।

यत् एवंवादि दीपितिमन्तारयितुमाह टीकाया अत एवेत्यग्रदंष्ट्रदंष्ट्रंति ।
अत एवेत्यादिगूढं पदकीर्तनेनैवंप्रमेत्यर्थं । पूर्वाभिहितायाः=नृदोषताया । सद्देर्तु-
त्वात्सामान्यत्वम्=व्याप्तिं पक्षधर्मत्वात्सामान्यत्वम् । पुरुषदोषतायाः=पुरुषस्य अर्थानुतायाः ।
परामर्शोः=द्वंद्वं पद प्रतिपाद्यत्वेन प्रहृषे । अगंगति स्पृष्टयति तस्या इति । सद्देर्तुत्वात्स-
ामान्यत्वेनपुरुषदोषार्थीनतायादित्यर्थः ।

अमाधारण्यादेः=निर्दिष्टमाध्य तदभाववत्तात्सामान्यत्वात् । आदिपदान्मन्प्रतिपक्षदोष
परिग्रह । अनित्यदोषताया =कालेन कालावच्छेदबोधोपपत्त्या । अनुपष्टम्भकत्वान्=
अप्रयोजकत्वान् । पुरुषदोषार्थं नत च सद्देर्तुत्वं सामान्यत्वं अनित्यदोषतायाऽऽप्त-
माशब्दं तदनुपपन्नत्वात्तद्वैतार्थं अतएव तद्वैतार्थं प्रमेत्यर्थं प्रमेत्यर्थं न च सामान्यत्वं इति भव ।

वाधादिज्ञाने हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः ।

● शीघ्रितिः ●

तद्दोषत्वम् अतएव तस्यानित्यदोषत्वम्, साहजिक (दोष) स्ये काद

● गादाधरी ●

मनि पक्षे च साध्यतदभावानिधयसाध्याभावव्याप्यवत्ताभ्रमाधोनिम्ना
पत्यं—तादृशहेतोरभाधारण्यमप्रतिपक्षरूपदोषत्वम्, तस्य—अभाधार
सत्प्रतिपक्षस्य च, अनित्यदोषत्वम्—दशाविशेषे एव हेतोर्दुष्टतासम्पादक
साहजिकदोषत्वे—तादृशपुरुषदोषविरहदशायामपि हेतोर्दुष्टतासम्पाद
कादाचित्केति । कदाचिदेव हेतोर्दुष्टतासम्पादकत्वम् । एतावतायं

● विवृतिः ●

यद्वा अनुपपन्नमकत्वान्=अननुपपन्नत्वम् । पुरपदोषार्थिनताया=गदेषुच
वर्तमानतया तत्राङ्गाधारव्यादि निष्ठाऽनित्यदोषताया अभावरूपत्वान् पुरपदोष
ताया अनित्यदोषत्वाऽव्याप्यतया तस्यास्मदनुपपन्नत्वं नगम्भवन्ति हृदयम् ॥

तन्परामर्शनीयम्=इदं पर प्रतिपाद्यदार्थम् । व्याचष्टेर्दोषविरहार्थं
तथाच इदं पदेन पुरपदोषार्थिनदोषतायाः परामर्शो नाऽर्गन्ति. तस्या अनित्यदो
षायाऽङ्गाधारव्यादिमाप्रनिष्ठतया द्वौरेकाधिकरणत्वेन प्रयोजक प्रयोज्य भावस्य
व्यापक भावस्यच सम्भव इत्याशयः ।

हेतुमतीत्यादि । कमेण हेतुमति यः साध्यतदभावनिधय विषयत्वाभाव
पक्षेच य साध्याभाव व्याप्यवत्ता भ्रमस्तदर्धनमित्यर्थः । तादृश हेतोः=निधि
तदभाववत्तासत्त्वेन दृष्टमागतस्य, साध्याभाव व्याप्य परामर्श कालीन परामर्शन
हेतोः । अगाधारण्य मप्रतिपक्ष दोषत्वम्=निधितमाप्य तदभाववत्तासत्त्वेन
साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीन परामर्श विषयत्वम् । दशाविशेषे एव=तादृश
काले एव । दुष्टतासम्पादकम्=दुष्टत्व प्रयोजकम् । तन् कालावच्छिन्नं तादृश भ्रम
त्वमेव हेतोर्दुष्टतानुमापकमिति यावत् । तादृश दोषेति । पुरपस्य तादृश भ्रम
दशायां मर्यादयर्थः । हेतोर्दुष्टता सम्पादकत्वे=कालान्तरीय भ्रमविषयताया हेतोर्दु
प्रयोजकत्वे । कदाचिदेव=भ्रमकाले एव ।

दुष्टतासम्पादकत्वमिति । तादृश पुरुषभ्रमविषयत्वत्वस्यादि । तत्र
पुरपस्य भ्रमशून्य मर्यादय कालान्तरीय भ्रमप्रयत्नात्मादाय हेतुदुष्टत्वाभ्युपगमे
कालावच्छिन्न भ्रमत्वमित्या इतीत्यत्र प्रयोजकत्वमान नगमानुपपन्नकारण भावः ।

एवम् । तादृशकालान्तरीयत्वमिति । एवम् एव तस्यैवादि प्रत्ये

⊗ दीधितिः ⊗

क्तत्वानुपपत्तेः, एवञ्च यत्र दोषताप्रयोजकं वस्तुतो हेतौ तत्रानित्यदोष-
त्वमपि, यत्र पुरुषस्य तद्भ्रमो न तत्र तदपि भ्रममात्रादुष्टत्वेऽति-
प्रसङ्गमाह अन्यथेति केचित् ॥

⊗ गादाधरी ⊗

एतत्त्वादित्यादौ पुरुषदोषाधीनदुष्टत्वशंकायाऽनिवृत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थम् अन्य-
येत्यादिग्रन्थ सङ्गमनाय चाभिप्रायं पूरयति एवंचेति । दोषताप्रयोजकं-
निश्चितसाध्यद्व्यावृत्तत्वादिकं, हेतौ तिष्ठतीति शेषः । तत्रानित्यदोषत्वमपि-
तत्रैवानित्यदोषत्वम् । तन्-भ्रमो दोषताप्रयोजकरूपस्येति शेषः । अन्यथा-
पदार्थं व्याचष्टे भ्रममात्रादिति । तादृशरूपभ्रमादित्यर्थः । केचिदित्यस्व-
रससूचनाय । स च निश्चितसाध्यतद्भाववद्व्यावृत्तत्वस्य संशयप्रयोजक-
ताया अग्रे खण्डनीयत्वात्, असाधारण्यादेः पुरुषदोषाधीनदोषतायाः प्रकृ

⊗ विवृतिः ⊗

त्यर्थः । पुरुषेति । पुरुषस्य यस्तद्व्यभिन्नोयमित्यादि-भ्रमन्तन्प्रयुक्ताया दुष्टत्व-
शंकायामित्यर्थः । अनिवृत्तेः = मन्वान् । तन्निवृत्त्यर्थम्, = तादृशशंकानिर्गमयम् ।
अन्यथेत्यादिग्रन्थसंगमनाय च = अन्यथा मन्वेन विन्य दिम्लग्रन्थसंगमनाय । अभि-
प्रायनम् = मन्वाभिप्रायनम् । पु. प. क. ही. व. क. इति शेषः

निश्चिनेति । इति शेषः । अत्रानित्यदोषत्वमपि तत्रैवानित्यदोषत्वम् । तन्-भ्रमो दोषताप्रयोजकरूपस्येति शेषः । अन्यथा-
पदार्थं व्याचष्टे भ्रममात्रादिति । तादृशरूपभ्रमादित्यर्थः । केचिदित्यस्वरससूचनाय । स च निश्चितसाध्यतद्भाववद्व्यावृत्तत्वस्य संशयप्रयोजकताया अग्रे खण्डनीयत्वात्, असाधारण्यादेः पुरुषदोषाधीनदोषतायाः प्रकृत्यर्थः । पुरुषेति । पुरुषस्य यस्तद्व्यभिन्नोयमित्यादि-भ्रमन्तन्प्रयुक्ताया दुष्टत्वशंकायामित्यर्थः । अनिवृत्तेः = मन्वान् । तन्निवृत्त्यर्थम्, = तादृशशंकानिर्गमयम् । अन्यथेत्यादिग्रन्थसंगमनाय च = अन्यथा मन्वेन विन्य दिम्लग्रन्थसंगमनाय । अभिप्रायनम् = मन्वाभिप्रायनम् । पु. प. क. ही. व. क. इति शेषः

दोषतेति । अत्रानित्यदोषत्वमपि तत्रैवानित्यदोषत्वम् । तन्-भ्रमो दोषताप्रयोजकरूपस्येति शेषः । अन्यथा-
पदार्थं व्याचष्टे भ्रममात्रादिति । तादृशरूपभ्रमादित्यर्थः । केचिदित्यस्वरससूचनाय । स च निश्चितसाध्यतद्भाववद्व्यावृत्तत्वस्य संशयप्रयोजकताया अग्रे खण्डनीयत्वात्, असाधारण्यादेः पुरुषदोषाधीनदोषतायाः प्रकृत्यर्थः । पुरुषेति । पुरुषस्य यस्तद्व्यभिन्नोयमित्यादि-भ्रमन्तन्प्रयुक्ताया दुष्टत्वशंकायामित्यर्थः । अनिवृत्तेः = मन्वान् । तन्निवृत्त्यर्थम्, = तादृशशंकानिर्गमयम् । अन्यथेत्यादिग्रन्थसंगमनाय च = अन्यथा मन्वेन विन्य दिम्लग्रन्थसंगमनाय । अभिप्रायनम् = मन्वाभिप्रायनम् । पु. प. क. ही. व. क. इति शेषः

ॐ दीधितिः ॐ

परे तु अयं घट एतत्त्वादित्यादायप्यातिः साध्यगन्देहप्रयोजकं च

ॐ गादाधरी ॐ

तानुपयोगितयामूलानुष्ठयाचातएवेत्यत्रेदंपदेनतत्परादीं मंदमंविरोचन
तस्य-असाधारणस्य, धर्मस्य-वृत्तिमतः । ननु तादृशहेतोः मंदप्र
योजकरूपगून्यत्वेऽसाधारण्यमेव कथं बीजाभावादित्यत्र भाइ प्रमाव
रण्यं त्विति । अतः-इत्याशङ्कतः । ननु अयं घट एतत्त्वान् इत्यादिनि

ॐ विवृतिः ॐ

ननु निश्चितसाध्यतदभाववद्द्रव्यावृत्तत्वमेवाऽसाधारण्यमन्यथा शब्दोऽनित्यत्वं
त्वादित्यादौ घटादावनित्यत्वनिश्चयदशाया शब्दत्वादेरसाधारण्यं न स्वस्व
शब्दस्वमसाधारणमित्याकारकव्यवहारस्य सर्वसिद्धत्वेन इष्टापत्तेरसम्भवात् । इ
परेत्वित्यादिकल्पे गगनादेरेवाऽसाधारण्यं युक्त्या व्यवस्थापितं तपान् इ
मतान्तरत्वेन मूलकारसम्मतत्वे दीधितिकारसम्मतत्वे च प्रमाणाभाव इति चे
भूयात् तदाप्याहाऽसाधारण्यादेरिति । आदिपदात्सत्प्रतिपक्षस्वरिपर
पुरुषदोषाधीनदोषतायाः=पुरुषीय प्रमाधीनदोषताया । प्रकृतानुपयोगितयः=अ
घट एतत्त्वादित्यादावेतत्त्वादेरलक्ष्यत्वाभिधानानुपयोगितया ॥

ननु परम्परया तादृशाभिधानोपयोगित्वं तत्राऽस्त्येवेत्यत्राह-मूलेति । ए
चाऽसाधारण्यादेःपुरुषदोषाधीनदोषत्वं मूलकृता नाभिहितमिति अतएवेत्येदे
तस्य परामर्श एव न सम्भवतीति भावः । सन्दर्भविरोधादिति । मूलानभि
वस्तुन इदं पदेन परामर्शमूलग्रन्थविरोध इति हृदयम् ॥

अयं घट एतत्त्वादित्यादिमूलग्रन्थम् अन्यथा व्याचक्षणात्ता मत् दीधिति
प्रदर्शितं व्याख्यातुमारभते तस्येत्यादि । वस्तुमात्रस्य धर्मत्वे गगनादेरेदं
साध्यतदभाववद्द्रव्यावृत्तत्वसम्भवात् नक्षेकस्येत्यादिकमसंगतं स्यादतो धर्म
वृत्तिमदर्मकत्व निवृत्तौति वृत्तिमतइति । तथाच वृत्तिमतएतत्त्वादेने एत
साध्यतदभाववद्द्रव्यावृत्तत्वमित्याशयः । तादृशहेतोः=इदन्वावच्छिन्नपक्षघटत्वा
साध्यकएतत्त्वादिहेतोः । संशयेति । साध्यतदभाववद्द्रव्यावृत्तत्वस्याभाव
इत्यर्थः । असाधारण्यमेवेति । मूलाभिहितमित्यादिः । असाधारण्यंत्विति
तथाच पक्षमात्रवृत्तित्वमादायैव एतत्त्वादेरसाधारण्यत्वं मूलकृताभिहितमितिमात्र
इत्याशंकतइति । साध्यतदभाववद्द्रव्यावृत्तत्वं यत्रसाधारण्यं तदा तस्यैतत्त्वा
हेतावसत्त्वात् अव्यातिरित्याशय तस्याऽलक्ष्यतया अव्याप्ति परिहरति मूले म
इत्यादीति हृदयम् ॥

ॐ दीधितिः ॐ

स्य साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वं न होकस्य धर्मस्य तदुभयव्यावृत्तत्वं
सम्भवति, असाधारण्यन्तु तस्य पक्षमात्रवृत्तितया अतस्तस्यालक्ष्यत-

ॐ गादाधरी ॐ

ल्ययुक्तया शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेरपि सद्देतुत्वमेव, शब्दो नित्यः
शब्दत्वादित्यादिव मपि विरुद्धमेव, न त्वसाधारणं साध्यतदभाववद्वावृ-
त्त्याभावादसाधारणहेत्वाभासस्यैवाप्रसिद्धरत आह एवं चेति । अयु-
क्तोति । वृत्तिमनः साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वाम्भवादिदिति भावः । ननु
पक्षधर्मताज्ञानविरहादेव गगनादिहेतुकस्थले अनुमित्यनुत्पादनिर्वाहाद-
साधारण्यज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वमेव नास्तीति कथं तस्य हेत्वा-
भासत्वमित्यत आह-पक्षवृत्तित्वेति । असङ्करः-इतरानघोनानुमित्यनुत्पा-

ॐ विवृतिः ॐ

एवञ्चैत्यादिदीधितिमवतारयितुं शक्यते नन्विति । अयमाशयः । अयं घट
तत्त्वादित्यादित्यले यथा एतत्तददिहेतौ घटन्वतदभाववद्वावृत्तत्वविरहादेतत्त्वादिक-
साधारण्य तथा शब्दोऽनित्यःशब्दत्वादित्यप्राप्तपि अनित्यत्वतदभाववद्वावृत्तत्वस्य
शब्दत्वे विरहात् शब्दत्वमप्यसाधारण्यं न स्यात् कित्यनित्यत्वव्याप्यतयासद्देतुत्वमेव
यत् एवं शब्दो नित्यःशब्दत्वादित्यप्रापि तुल्ययुक्तया नित्यत्वतदभाववद्वावृत्त-
त्वत्वशब्दत्वे विरहात्तस्यासाधारण्यमात्मकत्वे विरुद्धत्वमेव स्यात् तथाच कस्यापि
वृत्तिमनः असाधारण्यं न सम्भवति वृत्तिमतां धर्मस्य साध्यवद्वावृत्तत्वे साध्या-
भाववद्वावृत्तत्वस्य, साध्याभाववद्वावृत्तत्वे च साध्यवद्वावृत्तत्वस्यासम्भवात्
उभयव्यावृत्तत्वं न कुत्रापि त्ववृत्तरेव गगनादेरसाधारण्यमेतन्मतसिद्धमित्येव प्रद-
र्शयितुमेवञ्चैत्यादिक दीधितिःकृताभिहितमिति ॥

पक्षधर्मतेति । साध्यव्याप्यगगनादिमत्तानिश्रयाभावादेवेत्यर्थः । गगना-
दीति । आदिना आत्मादिपरिग्रहः । अनुमितीति । परामर्शरूपकारणाभावेनानु-
मित्युत्पाद एव न सम्भवतीति हृदयम् ।

असाधारण्यज्ञानस्य=साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वज्ञानस्य । अनुमित्येति । अनु-
मित्यप्रतिबन्धकत्वमेवेत्यर्थः । तस्य=साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वरूपासाधारण्यस्य ।
हेत्याभासत्वमिति । अनुमितितत्कारणान्यतरविरोधिन एव हेत्याभासत्वादित्या-
शयः पक्षवृत्तित्वेति । तथाच अयं बद्धिनान् गगनादित्यादौ गगनादिहेतोरवृत्ति
तथावहिन्याप्यगगनवानयमित्याकारकज्ञानसम्भवेन तादृशज्ञानरूपपरामर्शाभावाधी-
नयानुमित्यनुत्पादो न तु तादृशगगनादिहेतौवहितदभाववद्वावृत्तत्वज्ञानार्थिनः

● दीर्घिणिः ●

योत्तरयति अयं घट इत्यादि । एवञ्चावृत्तिगगनादिकमेवासाधारण्ये

● गादाधरी ●

दप्रयोजकज्ञानविषयत्वम् । ननु उभयव्यावृत्तयस्य वृत्तिमस्त्वविच्छेदात्
तदुभयज्ञानस्य नैकदा सम्भवः, मिथः प्रतिबन्धकरत्वात्, न चैवं पश्यन्

● वृत्तिः ●

एवञ्च साध्यतदभाववद्वेषावृत्तत्वे अनुमितित्वाकारणान्यतरप्रतिबन्धकरत्वात्
माकावृत्तस्य हेत्वाभासत्वमेवेन सम्भवतोत्यतः गगनादौ पक्षवृत्तित्वप्रसङ्गत्वेन
दीर्घित्कृतेतिभावः ॥

इदं चिन्त्यते । परामर्शाभावस्य यथा अनुमितिकारणभावस्य च
साध्यतदभाववद्वेषावृत्तत्वज्ञानाभावस्यापि अनुमितिकारणतया तदभावस्य
तदभाववद्वेषावृत्तत्वज्ञानस्य अनुमितिकारणत्वात् तदभावस्य विनि-
नाशिरहात् अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वम् असाधारण्यज्ञानस्यप्यज्ञानेव हि
गगनादौ यदि पक्षावृत्तित्वज्ञानं सम्भवति तदा गगननिष्ठपक्षावृत्तित्वस्य तत्र
सिद्धित्वेन तस्यैव गगनादिहेतुकरस्यैव दोगत्वसम्भवात् गगनादौ साध्यतद-
द्वेषावृत्तत्वस्य दोगत्वाभ्युपगमो निरर्थकः इत्याशयेन पक्षवृत्तित्वज्ञानसम्भवदर्शनात्
गगनादौ पक्षवृत्तित्वप्रसङ्गमिहितं, आसाधारण्यव्यासकर इत्यस्य स्वरुपादि-
धीनानुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानावियन्मसाधारण्यस्य इत्यर्थकरणेऽपि न शक्तिरिति ।

इतरेति । साध्यतदभाववद्वेषावृत्तत्वज्ञाने तदप्रयोजकज्ञानाधीनानुमित्यनु-
दप्रयोजकज्ञानविषयत्वामत्यर्थं । साध्यतदभाववद्वेषावृत्तत्वज्ञाने चोभयैत्यदि-
तागपि न कर्ते-न्नन्विति । उभयव्यावृत्तत्वस्य = साध्यतदभाववद्वेषावृत्तत्व-
ज्ञानमत्वाविरुद्धतया = किञ्चिद्विपर्ययित्वात्तन्वाधकरणात् तद्वत्तमानतया । तदुभय-
त्वम् = गगनादिधर्मिकसाध्यतदभाववद्वेषावृत्तत्वविषयकस्य तद्वर्त्मिकपक्षवृत्त-
विषयकस्य गगनादिधर्मिकसाध्यतदभाववद्वेषावृत्तत्वविषयकस्य । तेन विनि-
-मन्येत्तदा तादृशज्ञानस्य सम्भवेऽपि न क्षातः ॥

मिथः प्रतिबन्धकरत्वादिति । गगनदिधर्मिकसाध्यतदभाववद्वेषावृत्तत्वज्ञाने
तद्वर्त्मिकपक्षवृत्तत्वज्ञानस्य, गगनादिधर्मिकपक्षवृत्तत्वज्ञाने च तद्वर्त्मिकसाध्यतद-
वद्वेषावृत्तत्वज्ञानस्य प्रातबन्धकरतया पथेव धर्मिकवद्वेषावृत्तत्वभावविषयकस्य
-त्वम् अ नमनाद्वर्त्मिक नात्यन्वयेन च गगनादिधर्मिकतादृशव्यावृत्तत्व-
-त्वम् प्रातबन्धकरत्व-त्वेन च गगनदौ पक्षवृत्तित्वप्रसङ्गमाया तत्र साध्यत-
भाववद्वेषावृत्तत्वज्ञान सम्भवात्प्रातबन्धः ॥

ॐ दीपितिः ॐ

पक्षवृत्तित्वभ्रमदशायाञ्चासाधारण्यस्यासङ्कः । न चोभयव्यावृत्तवृ-

ॐ गादापरी ॐ

ताज्ञानाभावसंपादकतयैव तस्य हेत्वाभासत्वं निष्प्रत्यूहम्, तथासत्यसिद्धावन्तर्भावेन सव्यभिचारप्रभेदत्वानुपपत्तेरत आह-न चोभयेति । स्वरूपनो विरोधः-परस्पराभावव्याप्यत्वाविशेषितयोः परस्परज्ञानप्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयत्वं, तस्य वास्तवविरुद्धविषयकस्यापि ज्ञानस्य विरोधाविषयकस्याप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ॥

ॐ विवृतिः ॐ

गगनादौ साध्यतदभाववद्द्रव्यावृत्तत्वज्ञानकाले यदि तद्धर्मिकपक्षवृत्तित्वज्ञानमेव न सम्भवतितदातादृशव्यावृत्तत्वस्य पक्षधर्मज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयतयैवानुमितितत्कारणान्यतरविरोधित्वसम्भवेन तत्र हेत्वाभासत्वं निर्विवादमेवेत्याशयेन तदस्यः-शङ्कतनचैवमिति एवं=एकधर्मिकसाध्यतदभाववद्द्रव्यावृत्तत्वपक्षवृत्तित्वज्ञानयोः परस्परप्रतिबन्धकत्वे । पक्षधर्मतेति । गगनादिधर्मिकपक्षनिरूपितवृत्तित्वज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयतयैवेत्यर्थः । तस्य = गगनादिनिष्ठसाध्यतदभाववद्द्रव्यावृत्तत्वस्य । निष्प्रत्यूहमिति । तथाच प्रक्षालनादौतिन्यायेन गगनादौ पक्षवृत्तित्वभ्रमानुपावर्नं न कर्त्तव्यमित्याशयः ।

समावृत्ते-तथास्ततीति । पक्षधर्मज्ञानविरोधित्वेन साध्यतदभाववद्द्रव्यावृत्तत्वस्य हेत्वाभासत्वाभ्युपगमे सर्वात्यर्थः । असिद्धावन्तर्भावेन=असिद्धिरूपहेत्वाभासस्वरूपत्वेन । तस्येति पूर्वोक्तान्वयः । साध्यव्याप्यहेतुधर्मिकपक्षवृत्तित्वज्ञानविरोधिन एयासिद्धिस्वरूपत्वादिति भावः । सव्यभिचारेति । साध्यतदभाववद्द्रव्यावृत्तत्वस्य पक्षधर्मज्ञानविरोधित्वेनासिद्धिस्वरूपतया तस्य सव्यभिचारमध्ये प्रवेश एव नस्यादिति हृदयम् ।

परस्परेति । साध्यतदभाववद्द्रव्यावृत्तत्वाभावव्याप्यत्वाविशेषितवृत्तिमत्त्व, वृत्तिमत्त्वाभावव्याप्यत्वाविशेषितसाध्यतदभाववद्द्रव्यावृत्तत्वयोरित्यर्थः । परस्परज्ञानेति । साध्यतदभाववद्द्रव्यावृत्तत्वज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वं वृत्तिमत्त्वे, वृत्तिमत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वं च साध्यतदभाववद्द्रव्यावृत्तत्वे न चेत्यर्थः । तस्य=साध्यतदभाववद्द्रव्यावृत्तत्वस्य, वृत्तिमत्त्वस्य च । चास्तचेति । परस्परधिकरणे-अवर्त्तमानवस्तुविषयकत्वापीत्यर्थः । विरोधाविषयकस्य = परस्पराभावव्याप्यत्वाविषयकस्य ॥

● दीधितिः ●

त्तिमत्त्वयोः म्यरूपतो घिरोधः, निश्चितसाध्यतदभाषयव्याप्त्यत्र
सन्देहप्रयोजकम्, तथा सति तुल्यव्यायतया निश्चितसाध्यतदभाष

● गादाध्यायी ●

ननु निश्चितसाध्यतदभाषयव्याप्त्यत्रान्यैरूपमंशयप्रयोजकधर्ममौल्ये
सर्वत्रात्कथं तत्राव्याप्तिशङ्का कथं याऽलक्ष्यगाम्युपगमेन तन्परिहार इत्य
आह निश्चितेति । साध्यतदभाषनिश्चयविषयीभूतधर्मिव्यावृत्तत्वं न म
ध्यसन्देहजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकमित्यर्थः । निश्चितसाध्यत
भाववद्भूतित्यस्य—साध्यतदभाषनिश्चयविषयवृत्तित्यस्य, तथात्वे—सप्रयत्न

● विवृतिः ●

रविरुद्धत्वेऽपि एकधर्मिणि एकदा वद्विज्ञानं ज्ञानं च भवति ननु वद्विज्ञानं ज्ञानं
जलज्ञानं च वद्विज्ञाने प्रतिबन्धकं, यदा तु बद्धव्यभावव्याप्यत्वेन जलज्ञानेन
कलाभावव्याप्यत्वेन च बद्धव्यवगाहिज्ञानं सम्भवति तदैव वद्विज्ञाने बद्धव्यभावव
त्वेन जलज्ञानं जलज्ञानं च जलाभावव्याप्यत्वेन वद्विज्ञानं प्र प्रतिबन्धकं भवति
साध्यादिर्मद्वयवृत्तत्वं वृत्तिमत्वयोरेकांधरणाऽसम्भवेन तयो परस्परविरुद्धत्वे
परस्परसाम्यव्याप्यत्वेनानवगाहिवृत्तिमत्वतादृशव्यावृत्तप्रयोजनं न परस्परज्ञान
बन्धकमित्येकधर्मिणि गगनादौ पक्षवृत्तिव्यावगाहितादृशव्यावृत्ततादृशवगाहि च
सम्भवत्येवेतिभावः ॥

निश्चितेत्यादिदीधितिमवतारयति नन्वित्यादि । निश्चितसाध्यतदभाषयव्या
प्त्यत्रान्यैरूपमंशयप्रयोजकधर्ममौल्ये संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकधर्मस्येत्यर्थः । उक्तदेही-
पठ एतत्त्वादिमथलीयैतत्त्वदेही । सत्यादिति । पठत्वरूपसाध्यनिश्चयस्य सति
पठे, पठत्यभावरूपसाध्याभावनिश्चयस्य च पटादौ सत्त्वेन तदुभयव्यावृत्तत्वेन
देही वर्तत एवेत्याशयः । तत्र—एतत्त्वदेही । अव्याप्तिशङ्केति । मूले इत्यदि
अव्याप्तिपरिहारइति । तथाच संशयप्रयोजकरूपस्यैतत्त्वदेही सत्त्वान् तरान्य
ताभ्युपगमोभौलो न स्यादितिभावः ॥

साध्येति । निश्चिते साध्यवति, निश्चिते साध्याभाववतिचाऽवत्तमानत्वमित्य
न संदेहप्रयोजकमित्यस्यायंमाह—नसाध्येति । साध्यसंदेहनिवृत्तजन्यतानिरूपित
कतावच्छेदकीभूता या प्रकारता तदवच्छेदकमित्यर्थः । यदि निश्चितसाध्यतदभाष
द्वयवृत्तत्वं संशयप्रयोजकं तदा तुल्यव्युक्त्या निश्चितसाध्यतदभाषवृत्तित्वमात्रेण
प्रयोजकमशयं वाच्यमित्यभिप्रायकं दीधितिग्रन्थं व्याख्यानमुमाह—साध्येति
साध्यनिश्चयविषयीभूते साध्याभावनिश्चयविषयीभूते च धर्मिणि वद्भूतित्वं तद्व्येति
संशयप्रयोजकत्वे = साध्यादिसंशयप्रयोजकत्वे ॥

ॐ दीधितिः ॐ

प्रवृत्तशायामतिप्रसङ्गात् । न च तादृशनिश्चयविषयस्य धर्मिणो वास्तवसाध्याभावादिमस्थमपि तत्रम् । मानाभावात् । किञ्च सन्देहप्रकारेण

ॐ साक्षात्कारी ॐ

ज्ञानस्योपलक्षणत्वादिति ध्येयम् । तादृशेति । साध्यतदभावाविषयेत्यर्थः । तन्त्रं—संशयप्रयोजकरूपपटकम् । अनङ्गतावच्छेदकरूपम्—

ॐ निवृत्तिः ॐ

बहुपभाषादेरधिकरणतायाः महानसादावच्छेदोऽपि न शक्तिः । अतिशक्तिः सम्भवतीति । कालान्तरीयतादृशवृत्तित्वज्ञानमादायेत्यादिः । तादृशज्ञानस्य = निश्चयप्रवृत्तिमन्वृत्तित्वज्ञाननिरूपितत्वस्या । उपलक्षणत्वात् = उपलक्षणतया सधरणप्रकारेण

ननु साध्यादिनिश्चयविषयीभूतं यत् साध्याधिकरणं—साध्याभावादिनिश्चयविषयेषु च यत्साध्याभावाधिकरणं तदुभयनिरूपितवृत्तित्वमेव साधारणत्वमस्तु ननु साध्याभावादिनिश्चयविषयीभूतधर्मिवृत्तित्वं तथा, तथाच न बहुमानधूमादिप्रकारविषयमहानसादौ बहुपभाषासमसत्त्वेऽपि तस्य बहुपभाषाधिकरणतया तादृशाङ्गप्रकारेण निश्चयविषयीभूतबहुपभाषाधिकरणजलादिवृत्तित्वस्य भूमे विरहादित्याशङ्क्यते मादृ दीधितिं मचेति । तन्त्रमिति परेणान्वयः । तादृशनिश्चयविषयस्य—साध्याभावादिनिश्चयविषयेष्विभूतस्य । धर्मिणो = महानसादेः । भारतवर्षसाध्याभावादिनिश्चयप्रवृत्तिसाध्याभूतबहुपभाषादेरभावाधिकरणस्य । तन्त्रं = संशयजनकतारच्छेदकरूपपटकं । मानाभावादिनि । साध्यादिनिश्चयविषयीभूतधर्मिवृत्तित्वमेव हेतुर्ज्ञानेति साध्यसंशयस्योत्पत्तिदशनात् तादृशनिश्चयविषयधर्मिनिश्चयसाध्याभावादिनिश्चयविषयवृत्तित्वदिना हेतुज्ञानस्य संशयजनकत्वं निश्चयसाध्याभावादिनिश्चयस्योत्पत्तिरिति । साध्यविषयकस्य निश्चयस्य साध्याभावादिनिश्चयस्य निश्चयस्योत्पत्तिः । साध्यादेति । संशयजनकतारच्छेदकरूपकारतावच्छेदकरूपप्रकारेण तयापि साध्यादिनिश्चयविषयवृत्तित्वेऽपि केवलसाध्यतदभावात्तदुत्पत्तिनिश्चय एव साध्यजनकत्वेन विद्यते संशयजनको वाच्यः । तथाच न बहुमानधूमादिप्रकारविषयमहानसादौ बहुपभाषादेः संशयजनकेऽपि तदन्वभावेन भूमादौ वृत्तिनिश्चयस्य जनकत्वं बहुपभाषादेरिति प्रकटीयते यद् भूमादेरवगमनप्रवृत्तिवशातः ॥

दीधित्या साक्षर्येति । साध्यविषयकस्य निश्चयस्य साध्याभावादिनिश्चयस्य निश्चयस्योत्पत्तिः । साध्यादेति । संशयजनकतारच्छेदकरूपकारतावच्छेदकरूपप्रकारेण तयापि साध्यादिनिश्चयविषयवृत्तित्वेऽपि केवलसाध्यतदभावात्तदुत्पत्तिनिश्चय एव साध्यजनकत्वेन विद्यते संशयजनको वाच्यः । तथाच न बहुमानधूमादिप्रकारविषयमहानसादौ बहुपभाषादेः संशयजनकेऽपि तदन्वभावेन भूमादौ वृत्तिनिश्चयस्य जनकत्वं बहुपभाषादेरिति प्रकटीयते यद् भूमादेरवगमनप्रवृत्तिवशातः ॥

निश्चयजनकत्वं तदन्वभावेन तदुत्पत्तिवशात् संशयप्रयोजकत्वं द्वयवयुजायाः साध्यतदभावादिनिश्चयस्य निश्चयस्योत्पत्तिः । साध्यादेति । संशयजनकतारच्छेदकरूपकारतावच्छेदकरूपप्रकारेण तयापि साध्यादिनिश्चयविषयवृत्तित्वेऽपि केवलसाध्यतदभावात्तदुत्पत्तिनिश्चय एव साध्यजनकत्वेन विद्यते संशयजनको वाच्यः । तथाच न बहुमानधूमादिप्रकारविषयमहानसादौ बहुपभाषादेः संशयजनकेऽपि तदन्वभावेन भूमादौ वृत्तिनिश्चयस्य जनकत्वं बहुपभाषादेरिति प्रकटीयते यद् भूमादेरवगमनप्रवृत्तिवशातः ॥

ॐ दीधितिः ॐ

वच्छेदकरूपस्य विशेषणत्वे व्यभिचारिणि रासभादौ महानसादिवृ-

ॐ गादाधरी ॐ

कतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकरूपस्य, विशेषणत्वे-धर्मिविशेषणतया स-
व्यभिचारप्रतिपाद्यत्वे, महानसादिवृत्तित्तादशायामव्याप्तिः-तत्कालान्त-
र्भावेनाव्यभिचारित्वव्यवहारपत्तिः तदानीं साध्याभाववद्दृत्तित्वाभावस्य
तत्राक्षतत्वात्, तादृशव्यवहारविषयस्याबाधितत्वादिति भावः ।

ॐ विवृतिः ॐ

येत्यादिः । तथाच संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकीभूतनिश्चितसाध्यादि-
मद्वृत्तित्वादेरित्यर्थः पर्यवसितः । धर्मिविशेषणतया=धर्मिणः सव्यभिचारत्वेनाभि-
तद्देहोरितरव्यावृत्तिप्रयोजकतया । सव्यभिचारेति । सव्यभिचारपदन्यप्रतीति-
विषयतावच्छेदकत्वेत्यर्थः । महानसेति । रासभादौ महानसादिवृत्तित्वकाले
इत्यर्थः । तत्कालेति । यदा-महानसादौ रासभादयो वर्तन्ते तत्कालान्तर्भावेण-
त्यर्थः । अव्यभिचारेति । रासभादयो बहु-यादिव्याप्या-इत्याकारकव्यवहारपत्ति-
रित्यर्थः । साधारणस्य नित्यदोषतया सव्यभिचारस्य कालविशेषावच्छिन्नत्वाऽप्रसि-
द्ध्या तत्कालान्तर्भावेण सव्यभिचारत्वव्यवहारानुपपत्तिरित्युक्तिर्न संगच्छते तत्काला-
वच्छिन्नत्वविशेषितसव्यभिचाररूपव्यवहर्तव्यस्यचाप्रसिद्धत्वात् अतस्तत्कालान्तर्भा-
वेणाव्यभिचारित्वव्यवहारानुपपत्तिरित्युक्तमितिष्येयम् ॥

रासभादौ बहुव्याप्यत्वव्यवहार प्रविव्यवहर्तव्यप्रसिद्धेरपेक्षिततया तां प्रदर्शयति-
नदानीमिति । रासभादेर्महानसादौ सत्त्वदशायामित्यर्थः । साध्येति । बहु-याद्य-
भाववद्दृत्तित्वाभावरूपवद्विव्याप्यत्वस्येत्यर्थः । तत्र = रासभादौ । अक्षतत्वात् =
सत्त्वाद् । तादृशेति । बहु-याद्यभिचारित्वव्यवहारविषयस्यबहुयाद्यभाववद्दृत्तित्वा-
भावरयेत्यर्थः । अबाधितत्वात् = रासभादिनिष्ठत्वेन यथार्थज्ञानविषयत्वात् । व्यव-
हर्तव्यज्ञानस्य पदार्थद्वयसम्बन्धज्ञानात्मकतया तन्निष्ठयाथार्थस्यैव व्यवहारप्रयोजक-
त्वमित्याशयेनेदं । तथाच निश्चितसाध्यवद्दृत्तित्वादिवादिनिश्चितसाध्याभाववद्दृत्ति-
त्वादिरूपसंशयप्रयोजकधर्मस्य यदि यदा हेतौ वर्तमानत्वं तर्देव सव्यभिचारत्वमि-
त्युच्यते तदा यद्विमान् रासभात् इत्यादौ रासभेऽव्याप्तिः । यदा रासभादेर्महानसदृ-
त्तित्वं तदा तस्य बहुयादाभावपति भूतलादौ भवर्तमानतया निश्चितसाध्याभाववद्दृत्ति-
त्वस्य तदानीं रासभादौ विरहादितिभावः ॥

ननु निश्चितसाध्यत्वदभाववद्दृत्तित्वावच्छेदपत्ताविशिष्टहेतुतावच्छेदकच्छिन्नप्रका-
रतासालिज्ञाननेवसंशयजनकं वाच्यम् अन्यथा द्रव्यं विशिष्टवृत्तत्वादित्वादिसद्वृत्ताव-

ॐ दीधितिः ॐ

सितादशायामव्याप्तिः, उपलक्षणत्ये सम्पाधारण्योत्तोर्णतादशाया...

ॐ गादाधरी ॐ

नच द्रव्यं विशिष्टमस्वादित्यादावनिव्याप्तियारणाय साध्यमन्वेदज्ञता
वच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मवत्प्रकृतहेतुतावच्छेदकव्यभिचारि
व्यभिचारपदार्थो वाच्यः, साधारण्यच्छेदकतादशाया धर्मः साध्यताया
वद्वृत्तित्यावच्छेदकत्वमेव तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकावाच्छिष्टहेतुमत्त
स्यापि मन्वेदजनवस्थापगमात्, एव च रामभा...
शायामाध्याभाववद्वृत्तिव्यभिचारिहेतु तदवच्छेदकरामभ्यापिणो
तादृशव्यभिचाराभावा नास्तीति कथमुत्तयवद्वारापत्तिरिति वाच्यं
व्यमपि भनिरवधर्मस्य हेतुतावच्छेदकत्वे तदमरवदशा

ॐ विवृतिः ॐ

निव्याप्त्यापत्तिः, इत्यन्तदभाववद्वृत्ति वस्य विशिष्टमत्ताया मन्वात् एवम
६ मन्वादिन्यादीरागमादेमंज्ञानमप्राप्त्यकारण्येऽपि नाध्याप्तिः रामभा...
वद्वृत्तिव्यभिचारिहेतुतावच्छेदकत्वविशदरासमत्वस्य महानम...
विद्यमानत्वात् इत्याप्तकत्वे नचेति । वाच्यमिति परेणव्ययः ।
वयाध्वनयः अथाभावादिमद्वृत्तिवत्सत्तायां सत्त्वादित्यागयः । साध्येति ।
मन्वेदजनवत्तावच्छेदकताया प्रकाशतावच्छेदकता तदवच्छेदकधर्मविशद
हेतुतावच्छेदकत्वमेवैतन्मार्गः एवकारिण् मन्वेदजनवत्तावच्छेदकप्रकारावच्छेदक
वच्छेदकत्वमिति नास्त्यवच्छेदकः । साधारण्यच्छेदकतादशाया धर्मः ।
तादृशो धर्मः = मन्वेदजनवत्तावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकता धर्मः ।
चेति । निश्चयतयाऽऽः । सति विशिष्टेति । तादृशवृत्तित्यावच्छेदकताविशिष्ट
वच्छेदकत्वविशदप्रकारतावच्छेदकत्वमिति वाच्यं । आरंभेण । तेन मन्वेदजनवत्तावच्छेद
कत्वमिति विशिष्टानुदकावच्छेदकत्वमिति मन्वेदजनवत्तावच्छेदकत्वमिति वाच्यं ।
द्वयद्वयं विशिष्टमन्वेदजनवत्तावच्छेदकत्वमिति वाच्यं ।

उपलक्षणात्तद्व्यभिचारिणोऽपि । साध्यमन्वेदजनवच्छेदकताविशिष्टमन्वेदजनवत्तावच्छेदकत्वमिति वाच्यं ।
साध्यमन्वेदजनवच्छेदकत्वमिति वाच्यं । साध्यमन्वेदजनवच्छेदकत्वमिति वाच्यं ।
साध्यमन्वेदजनवच्छेदकत्वमिति वाच्यं । साध्यमन्वेदजनवच्छेदकत्वमिति वाच्यं ।

उपलक्षणात्तद्व्यभिचारिणोऽपि । साध्यमन्वेदजनवच्छेदकताविशिष्टमन्वेदजनवत्तावच्छेदकत्वमिति वाच्यं ।
साध्यमन्वेदजनवच्छेदकत्वमिति वाच्यं । साध्यमन्वेदजनवच्छेदकत्वमिति वाच्यं ।
साध्यमन्वेदजनवच्छेदकत्वमिति वाच्यं । साध्यमन्वेदजनवच्छेदकत्वमिति वाच्यं ।

ॐ दीधितिः ॐ

व्याप्तिः, असाधारणप्रकरणसमयोस्तत्त्वेन भ्रमविषययोरनित्यदोषत्वं

ॐ गादाधरी ॐ

स्य्यात् । विशेषणत्वे-कालविशेषावच्छिन्नतया तदानीं व्यभिचारोत्यादि-
व्यवहारविषयत्वे, अव्याप्तिः-तत्कालान्तर्भावेण तादृशव्यवहारानुपपत्ति-
रिति तु नार्थः साधारणस्य नित्यदोषतया कालविशेषान्तर्भावेण व्यभि-
चारिव्यवहाराजनकतायास्तत्रेष्टत्वात् । उपलक्षणत्वे-अत्यन्तायोगव्यव-

ॐ विद्वृत्तिः ॐ

काननसंयोगरूपहेतुतावच्छेदकस्यासत्त्वदशाया । आपत्तितादवस्थ्यात् = कानन-
संयोगिनोवहृत्पादिव्याप्यत्वव्यवहारापत्तितादवस्थ्यात् । तथाच बहुमानकाननसंयोगिन
इत्यादौ काननसंयोगित्वेन रासभादेः हेतुतास्थले यदा काननसंयोगिनिमहानसादिवृ
त्तिर्त्वं तदा बहुव्यभाववद्वृत्तितावच्छेदकतायाः काननसंयोगरूपहेतुतावच्छेदकेविरहेण-
साप्यतदभाववद्वृत्तितावच्छेदकताविशिष्टकानन संयोगवत्त्वस्य काननसंयोगिनि रासभ-
दावभावात् तदानीं काननसंयोगिनि बहुपादिव्याप्यत्वव्यवहारापत्तिरुत्तरीत्यालक्षणा-
र्थस्य निर्वचनेऽपि चारायितुं न शक्यते इति भावः ॥

ननु संशयप्रयोजकधर्मस्य विशेषणत्वे रासभादौ महानसादिवृत्तितादशायामव्याप्ति-
रित्यादेः रासभादौ बहुपादव्यभिचारित्वव्यवहारापत्तिरूपवद्भव्याख्यानमसंगतं यथा-
भ्रुतस्य महानसादिवृत्तितादशायाम् रासभादौ सव्यभिचारित्वव्यवहारानुपपत्तिरित्यादि-
व्याख्यानस्यैव सम्यक्त्वादित्यत आह कालविशेषोपात्त । यदासाप्यतदभाववद्वृ-
त्तित्वहेतौ परतितेत्कालावच्छिन्नतयेत्यर्थः । तदानीं-तत्कालावच्छेदेन । विशेषणत्वे
इत्यस्य समुदितार्थमाह व्यभिचारोति ॥ तत्कालान्तर्भावेण-रासभादौ महानसादि-
वृत्तिवकालावच्छेदेन । तादृशोति । रासभः व्यभिचारोतिव्यवहारापत्तिरित्यर्थः ।
इति तु नार्थः = इति तु न व्याख्यानम् । कथमित्यावासायामाह साधारणस्येत्यादि ।
नित्यदोषतया = कालविशेषान्तर्भावेण तदानीं । कालविशेषान्तर्भावेण = किञ्चित्काल-
वच्छिन्नत्वेन । व्यभिचारोति । व्यभिचारोत्याकारकव्यवहारप्रयोजकत्वाभाव-व-
त्यर्थः । तेन = व्याभिचारिव्यवहारप्रतव्यवहारापत्तिरिति न धारणशान्त्यवस्था-
तया साधारणस्यान्तर्भावेऽपि न धारणशान्त्यवस्था-
तया साधारणस्यान्तर्भावेऽपि न धारणशान्त्यवस्था-

तय = माध्वके तस्य ही इष्ट्यादिति । ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥

१५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥

१५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥

१५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥ १५५ ॥

ॐ श्रीधितिः ॐ

विशेषादर्शनदशायामनुमिष्यन्तुत्पादप्रयोगकृत्यं ननु वास्तवं हेतोरे

ॐ गादाधरी ॐ

उत्पत्तिरिष्यायकतया व्यभिचारपदप्रतिपादन्ये । तादृशरूपस्यन्तरे
व्ययच्छेदस्य तात्पर्यार्थत्वोपगम इति यावत् । अभाषारण्योत्तरेण
यद्दिनुमति माध्यतदभाषयोरन्यतरनिश्चयदशायाम् । तन्मालान्वयो
निष्पत्तिः—कालान्तरीणामाधारण्यमादाय सव्यमिचारव्यवहारादि
इत् पुनरिहायधेयम् । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादी पञ्चवाङ्म

ॐ विवृतिः ॐ

आभावस्यागत्यात् तपसि किञ्चिद्वाक्यान्वयव्यतिरेकितररूपसम्भवा इति
व्यवहारप्रवृत्त्यव्यविकरणसम्बन्धना तेन सम्भवेन—सव्यमिचारव्यवहारस्य
भावस्यापि तावद्विषयता तादृशान्यः साधारणं इष्ट एवेति अभिप्रायो वेत्तः ।
अप्यन्तेति । प्रत्ययोग्यव्यभिचारणो वा निमित्तमाप्यवदभाववदुत्पत्तिरित्ये
दभावसम्बन्धेः—तादृशेति । निमित्तमाप्यवदभाववदुत्पत्तिरित्ये
नान्योन्यवच्छेदाः, प्रतियोग्यव्यविकरणदभावभावसम्बन्धेः । तद्व्याप
गम = सव्यमिचारवशात्प्रयोगे । तन्मात्रं यद्विमान् एवमदिन्द्वी रा
महत्सम्युत्पादादशाप्यसि नाप्यस्य, एवमादेः यद्व्यविकरणवदुत्पत्ति
वद्विन्द्व्यव्यवृत्तिरस्य सव्यप्रयोगवदभावस्य—महत्समादिदुत्पत्तिरस्य
प्रतियोग्यव्यविकरणभावसिद्धेर्मादृशधर्मादिति—सत्यं तत्र तावत्पुनरि

हेतुर्मात्रं = शब्दत्वाव्यभिचारणो । तादृशेति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वा
वद्विन्द्व्यव्यवृत्तिरस्य, शब्दो नित्यः शब्दत्वाव्यवृत्तिरस्य, शब्दे नित्य
वद्विन्द्व्यव्यवृत्तिरस्य न निश्चयदभाव नित्यः । कालान्तरीणेति । अभाषार
ण्यव्यवृत्तिरस्य, अतएव तावद्विन्द्व्यव्यवृत्तिरस्य न निश्चयदभाव । सव्यमि
चारव्यवृत्तिरस्य । तत्र न सव्यप्रयोगवदभावस्य—महत्समादिदुत्पत्तिरस्य
प्रतियोग्यव्यविकरणभावसिद्धेर्मादृशधर्मादिति—सत्यं तत्र तावत्पुनरि
हेतुर्मात्रं = शब्दत्वाव्यभिचारणो । तादृशेति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वा
वद्विन्द्व्यव्यवृत्तिरस्य, शब्दो नित्यः शब्दत्वाव्यवृत्तिरस्य, शब्दे नित्य
वद्विन्द्व्यव्यवृत्तिरस्य न निश्चयदभाव नित्यः । कालान्तरीणेति । अभाषार
ण्यव्यवृत्तिरस्य, अतएव तावद्विन्द्व्यव्यवृत्तिरस्य न निश्चयदभाव । सव्यमि
चारव्यवृत्तिरस्य । तत्र न सव्यप्रयोगवदभावस्य—महत्समादिदुत्पत्तिरस्य
प्रतियोग्यव्यविकरणभावसिद्धेर्मादृशधर्मादिति—सत्यं तत्र तावत्पुनरि

६ गादाधरो ६

मिचारण्ययदारनियानकं यत्तदगगनादिद्वयावृत्तित्वत्वरूपमसाधारण्यं
 च्छब्दादौ माध्यनिधयदशायाभाप्यक्षतमेवेति विरोपणत्वेष्येतदोपना-
 वस्यम् । संशयप्रयोजकरूपस्य तथात्वेन न व्यभिचारपदप्रतिपाद्यता
 इन्तु साध्यतदभाववद्दृत्तित्वत्वनिश्चिनमाध्यतदभाववद्वावृत्तत्वस्वरूपे-
 विनिधयघटिनरूपावच्छिन्नपरवाक्याहसालविशेषोनिधयान्श एषा-

६ विवृतिः ६

त्वनेन सम्बन्धः । पक्षतादशायां = शब्ददार्ढान्त्यत्पदसदहदशायां । सव्यभिचार-
 पक्षरनियानकं = सव्यभिचारस्यदहतजनरक्षानविरर्थाभूत् । घटेति । पक्षतद-
 गणां-अन्तिरूपसाध्यनिधयविरर्थाभूत् । पक्ष-अन्तिरूपसाध्यभावनिधय
 विरर्थाभूत् गगनादि इति तादृशपदगगनादित्यवृत्तत्वरूपमित्यर्थः । तत्=तादृश-
 गगनादिद्वयावृत्तत्वं । शब्दादाविति । पक्षेदत्वादिः । साध्यनिधयदशायां =
 अन्तिरूपसाध्यनिधयदशायां । अधस्तमिति । शब्दत्वादावितिरोपः । विरोपणत्व-
 ऽपीति । संशयप्रयोजकरूपस्येत्यादिः । एतदोपतादवस्यन्=अतिव्याप्तितादय-
 स्यम्, सव्यभिचारस्यवदुरानरित्तादवस्यमिति यावत् । तथाच संशयप्रयोजकरू-
 पत्वोपलक्षणत्वयो एव कथं असाधारण्योपतादशायां दीधितिदृता अतिव्याप्तिर-
 निहितेत्याहंसाभिप्रायः पर्यवसितः ॥

उक्तदोषं निरसितुं शक्यते-संशयेति । संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेद-
 कपरमत्वेत्यर्थः । तथात्वेन = संशयप्रयोजकत्वेन । न व्यभिचारपदप्रतिपाद्यता=न व्य-
 भिचारपदसम्पत्ता । तद्विषयेननेन तत्पदसम्पत्तेत्याकांक्षायांनाह साध्येति । साध्य-
 वद्दृत्तित्वविशिष्टपत् साध्याभाववद्दृत्तित्वं तत्त्वेन, निश्चितसाध्यवद्वावृत्तत्वविशिष्ट
 पत् निश्चितसाध्याभाववद्दृत्तित्वं तत्त्वेनैवेत्यर्थः । एषकारात् संशयप्रयोजकत्वेन
 तत्पदसम्पत्त्ववच्छेदः । नपैवमननुगमः, अन्यतरत्वेन द्वयोः कथंचिदनुगमसम्भ-
 वात्, सव्यभिचारस्य-नानापरताया इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वाद्येति ष्येपन् ॥

नन्वेवमिदानीमपमसाधारण इत्यादि वाक्यपदवैतत्कालापर्यवसित सत-
 म्यथावच्छिन्नत्वस्य कुत्रान्वय इत्यत आह निश्चयघटितेति । इदानीमपमसाधार-
 णइत्यादिवाक्याद्येत्यर्थः । पञ्चम्यर्थः प्रसंगमत्वं-अत्यन्वैतित्यत्रान्वयेऽन्वयोदोदेष्य ।
 कालविशेषः = तत्कालविशेषितसतम्यथावच्छिन्नत्वं । निश्चयार्थे = साध्यनिधये ।
 एवेति । एषकारात् तादृशासाधारण्येऽवस्यत्ववच्छेदः । अन्यथा पूर्वोक्तदोस्तद्विग-
 र्ता नत्यादितिभावः ॥

ॐ गाथाधरी ॐ

न्वेति साध्यतद्भाषनिशयादी अण्डशक्तिमयीकारेणमन्वयवत्
तद्भाषनिशयाविययुक्तिवसामान्याभावभिन्नस्यापि तदभावे
विययुक्तिव्यावच्छिन्नाभावरय लाभः । सव्यभिचारप्र
थंत्वमित्येवेति चेदुच्यते तदा उपलभ्यतेपि नोच्छेदोपावमर

ॐ विवृतिः ॐ

ननु पदार्थोऽप्यन्तरेणऽन्वेति ननु पदार्थे कदेतोनेतनिपमान्, स्यात्
विपश्यन्पुस्तकस्याभाषार्थे कदेतो साध्यादिनिधये-तत्कालावच्छिन्नत्वात्
सम्यक्पेक्षया साध्यतद्भाषनिशयाद्याविति आदिराद्यभिप्राय
शक्नोति । तथाच साध्यतद्भाषनिधयः, धर्मि, व्यापृत्तत्वे एतन्प्रयत्ने
पदार्थः-साध्यतद्भाषनिधयः कदेतो च तत्कालावच्छिन्नत्वात् ।
अथान्य विपश्यन्-धर्मिण्यभिधयपुस्तकेत्येव, इतिनेकदेशात्प्रयत्ने

अत्राप्यन्तरेण इदानीमयमसाधारण इत्यदिवाक्यप्रकृतं तन्मूलकं
गत्यर्थार्थात्तत्र तस्य साध्यादिनिधय एवन्वयस्याहपुराणम् । साध्यादि
कालावच्छिन्नं साध्यादिनिधय-पदभाषादिनिधयविषयीम् ।
मान्याभावभिन्नस्याभाषार्थं तत्कालावच्छिन्नं । तत्कालावच्छिन्नं च विपश्यन्
अर्थोपपत्तिव्यावच्छिन्नाभावरये-पर्यं । नन्वेतन्निकृन्तनीयाभाषं प्रवृत्तये
आपद्यते नानाभाषाव साध्यादिभाषा साध्यादिसाध्यादि । इत्येवेति । अत्र
तथाच । उच्यते इति । साध्यादिनिधय, साध्यादिनिधय-साध्यादिनिधय-
पदार्थं तन्मूलकं तत्र तत्रोपपत्तिव्यावच्छिन्नाभाषार्थः सम्यक्पुस्तकस्य साध्यादि
अभाषावच्छिन्ने विपश्यन्पुस्तकस्य साध्यादिनिधय न तत्रोपपत्तिव्यावच्छिन्नाभाषार्थः
इति समुचितम् ।

उच्यते । तदेति । उपलभ्यते इति । अत्राप्यन्तरेण इदानीमयमसाधारण इत्यदिवाक्यप्रकृतं तन्मूलकं
गत्यर्थार्थात्तत्र तस्य साध्यादिनिधय एवन्वयस्याहपुराणम् । साध्यादि
कालावच्छिन्नं साध्यादिनिधय-पदभाषादिनिधयविषयीम् ।
मान्याभावभिन्नस्याभाषार्थं तत्कालावच्छिन्नं । तत्कालावच्छिन्नं च विपश्यन्
अर्थोपपत्तिव्यावच्छिन्नाभावरये-पर्यं । नन्वेतन्निकृन्तनीयाभाषं प्रवृत्तये
आपद्यते नानाभाषाव साध्यादिभाषा साध्यादिसाध्यादि । इत्येवेति । अत्र
तथाच । उच्यते इति । साध्यादिनिधय, साध्यादिनिधय-साध्यादिनिधय-
पदार्थं तन्मूलकं तत्र तत्रोपपत्तिव्यावच्छिन्नाभाषार्थः सम्यक्पुस्तकस्य साध्यादि
अभाषावच्छिन्ने विपश्यन्पुस्तकस्य साध्यादिनिधय न तत्रोपपत्तिव्यावच्छिन्नाभाषार्थः
इति समुचितम् ।

ॐ गादापरी ६

एवं च निश्चयापदितं साध्यनदभाववद्वाद्युत्तत्त्वमेव संशयप्रयोजकं तद-
चच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्य विशेषदर्शनतया संशयप्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्कोटि-
विशिष्टबुद्धौ तत्कोटिमद्याद्युत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकतायां
विपरीतवादिमद्याद्युत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानम्योत्तेजकतया सत्प्रतिपक्ष-
म्यलमिष संशयनिर्वाहः, तथा चायं घट एतच्चादिरयादौ साध्यनदभाव-

६ विवृतिः ६

एतावता निधितसाध्यतदभाववद्व्याप्तत्वस्य संशयप्रयोजकत्वाभावेऽपि साध्य-
भाववद्व्याप्तत्वस्य संशयप्रयोजकत्वं युक्तं दीक्षितकृता नमिहिततया स्वयततप्र-
माहृष्यञ्चेति । निश्चयापदिन = साध्यादिमतिनिधयविपरीतविशेषणार्थतत् ।
प्रयोजकं = समयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकं । तद्व्यच्छिन्नेति । सा-
तदभाववद्व्याप्तत्वावच्छिन्नहेतुनिष्ठप्रकारताकमानस्येत्यर्थः । विशेषदर्शनतया =
भावव्याप्यप्रकारकज्ञानात्मकतया । संशयप्रतिबन्धकत्वेऽपि = संशयानुत्पादप्रयो-
ज्यत्वेऽपि ।

अयं बहिनाद् गगनाद् इत्यादौ गगनादिनिष्ठं बहिन्व्याप्तत्वं-बह्वभावाव्याप्य-
त्वं-बह्वभावावच्छिन्नत्वं च बहिर्व्याप्यत्वं-एवञ्च बहिर्व्यभाववद्व्याप्तत्वाविशिष्ट
गगनप्रकारक ज्ञानस्य बह्वभावाव्याप्यप्रकारकत्वेन, बह्वभावाव्याप्यप्रकारकत्वेन च
दिप्रकारकबुद्धौ बह्वभावावच्छिन्नबुद्धौ च प्रतिबन्धकतया तादृशज्ञानदशायां बहिन्व्या-
प्ति संशयोत्पादएवतन्मभवति, तादृश संशयस्य बहिर्व्यभावप्रकारकबुद्धित्वेन निरुक्त
व्याप्तत्वज्ञानप्रतिबन्धत्वाद् इत्याशंकां निरस्यति तत्कोटीति । बह्व्यादिप्रकारक-
बुद्धावित्यर्थः । सत्कोटिमिति । बह्व्यादिमद्याद्युत्तत्वरूप बह्वभावाव्याप्यत्वाव-
च्छिन्न प्रकारताकमाननिष्ठ प्रतिबन्धकतायानित्यर्थः । विपरीतेति । बह्वभावाव्या-
प्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकमाननिष्ठ प्रतिबन्धकतावच्छेदकभूतोपस्था-
दशाज्ञानाभावस्ततप्रतियोगितया । सत्प्रतिपक्षेति । सत्प्रतिपक्षसम्बलनदशाया रत्नसो-
पकरणनेपथा संशयनिर्वाह तथा निरुक्तव्याप्तत्वज्ञानदशायां-संशयनिर्वाहइति
समुदितार्थः ॥

अयं भाव - यथा बहिप्रकारकबुद्धौ बहिर्व्याप्यप्रकारकज्ञानवर्गव्यवशिष्टत्वेन बह्व-
भावाव्याप्यप्रकारकज्ञानस्य बह्वभावावच्छिन्नबुद्धौ च बह्वभावाव्याप्यप्रकारकज्ञानवर्ग-
विशिष्टत्वेन बह्व्याप्यप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया कल्पनस्य च-बह्व्याप्यत्वमू-
लतया बह्वभावावच्छिन्न जलत्वानय इत्येकरक रत्नसदृशसम्बलनस्य सम्बलनस्य
सम्बलनदशाया अथ बहिन्व्याप्यप्रकारकज्ञानस्य बह्वभावावच्छिन्नबुद्धौ इत्येकव्यवशिष्टत्वेन

● दीधितिः ●

त्वम्, अन्यथानुमित्यनुत्पाद्प्रयोजकज्ञानविषयतामात्रेण वासा
दोषस्य इत्याहुः ।

● गादाधरी ●

तथापि यत एव सदेतुः सर्वदेव तथा न तु कदाचिदपि दुष्टकृत
अत एव तरस्यलीयानुमितिविरोधी यो धमरूपो महत्स्यानुमित्यनु
प्रयोज कर्येऽपि न हेतुरोपः धमदशायां सदेतोर्दुष्टत्वे धमविषय-
त्वमावश्यकं स्यादिति अत एवेत्यादिमूलस्य पर्यवसिनोर्यः ।

ननु धमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वे तद्विषयाय दोषवत्
पक्षेति धमविषयो न दोष इत्येवासिद्धमित्यासङ्गायामन्यथेति प्रमा-
त्तादृशशङ्कोद्धारं श्रुष्टीकृतुं चिन्तितुं न्यथापदं व्याचष्टे—अन्यथेति ॥
मूले माघानिज्ञान इति । पक्षविशेष्यकमाभ्यामावाविप्रयत्न

● विवृतिः ●

तदुत्पत्त्यर्थम्=अनुमितिप्रतिबन्धकप्रमविषयताया अनुमापन् ।
सर्वाः शस्येतिमार्थमाह—तथाप्येत्यादि । सर्वदेव तथा = सर्वदेव हेतुमात्र
तत्रश्रद्धीयेति । सदेतुस्यलीयानुमितिप्रतिबन्धकीभूतात्पर्यः । तत्र=इत्यत
प्रसङ्गः । अनुमित्येति । अनुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽतीत्यर्थः । तदित-
निबन्धकप्रमाणतः । धमरशायां = अनुमितिप्रतिबन्धकप्रमकाये । पर्यव-
साध्यं इति । तथा अतएवेत्येवदेव सदेतुनिवृत्त्यर्थमाह—तदुत्पत्त्यर्थम् ।
ननुमितिप्रतिबन्धकप्रमविषयतायामनुमापकत्वम् अति तु तादृशप्रमविषय-
त्वाम् एव तत्राप्येवस्य सदेतुपर्यायाऽनुमितिप्रतिबन्धकप्रमविषयो न संश-
क्यते=अतएव तत्र सदेतुस्यलीयानुमित्यनुमानप्रयोग एवदोषीयः ।

कनियत्यादि । प्रमस्य = अनाधारात्सदेतुमस्य ।

अनुमितिप्रतिबन्धकत्वे । तद्विषयस्य=माहप्रमविषयस्य । इष्ट पर्यव-
साध्यमितिप्रतिबन्धकप्रमकाये तद्विषयत्वमाह—सदेतोरनुत्पत्त्यर्थम् ।
अतएव=अतएव अन्वयिनिर्देशो अत्रमात्र इत्युक्तः ।
ननुमितिप्रतिबन्धकत्वे संशयान्तरः । अतिप्रमिति । तथापि पूर्वोक्त-
वद्वयम् । इत्युक्तं=प्रमविषयस्य दोषत्वम-वकाचत्वं । अतएव
वद्वयम्=प्रमविषयस्य संशयान्तरनिवृत्तिः । अतएव इति-
इति संशयः ॥

ननुमितिप्रतिबन्धकत्वे तद्विषयस्य=माहप्रमविषयस्य । इष्ट पर्यव-

न च प्रमेयत्वेनाभेदानुमाने शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यत-

ॐ गादाधरी ॐ

नित्यर्थः । हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः-अतिरिक्तेहेत्वाभासत्वापत्तिः, बाधा-
नित्यदोषतायाः सर्ववादिसिद्धतया भ्रमविषयस्य तदन्तर्भावासम्भवा-
दिति भावः ।

अभेदे साध्ये प्रमेयत्वस्यानित्यत्वे साध्ये शब्दाकाशान्यतरत्वस्य च

ॐ विवृतिः ॐ

याचष्टे-पक्षेति । अतिरिक्तेति । पञ्चहेत्वामासातिरिक्तस्य हेत्वाभासत्वापत्ति-
रित्यर्थः । तेनातिरिक्तेहेत्वाभासस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति ध्येयम् ॥

ननूचभ्रमविषयस्य बाधत्वमेव स्यात् अत आह याघादेरिति आदिना साधा-
ण्यादिपरिग्रहः । सर्ववादिसिद्धतया = नित्यानित्यदोषवादिसिद्धतया । भ्रमविष-
यस्य = पक्षविशेष्यकसाध्याभावादिभ्रमविषयस्य । तदन्तर्भावाऽसम्भवात्=बाधमप्ये-
प्रवेदासम्भवात् । तथा च पक्षविशेष्यकसाध्याभावभ्रमविषयस्य बाधभिन्नतया निश्चि-
त्त्वे दोषान्तरभिन्नत्वस्यापि तत्रावश्यकतया हेत्वाभासत्वं यदिपक्षविशेष्यक साध्याभा-
वादिभ्रम विषयवृत्ति स्यात् तदा पञ्चहेत्वाभासातिरिक्तवृत्ति स्यादित्याकारकापत्तीया-
पादाभासेन हेत्वाभासत्वं तादृशभ्रमविषयवृत्तित्वाभावस्य सिद्धौ तात्पर्यमिति भावः ।

यथाभ्रुतलक्षणे अव्याप्तिमादाकते मूलेनचेति । अव्याप्तिरिति परेणान्वयः ।
प्रमेयत्वेनाभेदानुमाने = इदमेतद्वचनयभिन्नं प्रमेयत्वात्, इत्यनुमाने । प्रमेयत्वस्य
सर्वत्र सत्त्वेन तत्रतद्वचनयभेदरूप साध्यविरहेण हेतोः साधारणत्वम्, एवं शब्दा-
काशान्यतरत्वहेतोरपि आकारो वर्त्तमानतया तत्रानित्यत्वरूप साध्याभावस्य
सत्त्वात् तस्यापि साधारणत्वमित्यभिमानः । अव्याप्तिरिति । इदमेतद्वचनयभिन्नं
प्रमेयत्वादित्यादौ साध्यस्य पक्षमात्रे वर्त्तमानतया अन्यत्र तादृशाभेदनिधयस्या
सम्भवेन साध्यवृत्तिवनिधयस्य हेतावप्रसिद्धता साध्यतदभाववृत्तित्वनिधया-
सम्भवेन साध्यवृत्तित्वनिधयस्यापि हेतावप्रसिद्धतया कारणभासेन साध्यतदभासोत्पत्तिरज-
ननात् साध्यवृत्तयजनककोटिद्वयोरित्यतिजनक पक्षधर्मतादानस्याप्रसिद्धत्वाव्याप्तिः,
एवं शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वादित्यादावपि अनित्यत्वस्य शब्दरूपस्य
सद्विषयता अन्यत्रपटादौ तस्य निधयसत्त्वेऽपि तत्रतादृशान्यतरत्वसाध्यवृत्तित्व-
तदा साध्यवृत्तित्वेन हेतावनिधयत्वेन अनित्यत्वतदभासोत्पत्तिरजनकानित्य-
त्वतदभाववृत्तित्वनिधयत्वेन सम्भवेन निधयस्य तादृशान्यतरत्वात्साध्यवृत्तित्व-
सत्ताः साध्यवृत्तित्वसत्त्वात् । इत्यनुमाने । इत्यनुमाने । इत्यनुमाने । इत्यनुमाने ।

● वीथितिः ●

त्यम्, भग्न्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयतामात्रेण वास्तवी
शोचत्ये इत्याहुः ।

● गादाधरी ●

तथाच यत् एव सहेतुः सत्यं देव तथा न तु कदापिदपि दुष्टकृष्ण
अत एव तत्स्थलीयानुमितिविरोधो यो भ्रमरूपो महत्तस्यानुमित्यनुत्पा
प्रयोज कर्येऽपि न हेतुस्रोतः भ्रमदशाया मद्धेतोदुष्टत्वे भ्रमविषयता हे
त्यभावप्रयत्नं स्यादिति अत एवेत्यादिमूलस्य पर्यवसितोर्थः ।

ननु भ्रमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वे तद्विषयस्य शोच्यते
एवेति भ्रमविषयो न ...
सादृश्याद्वाद्वाद् शुटीकृतं विकीर्णं स्यात्पदं व्याचष्टे-अन्यथेति ॥
मूढे वाधाविज्ञान इति । पक्षिविशेष्यकमाभ्यामात्राभिप्रयत्तं

● विवृतिः ●

तदनुत्पादकम्=अनुमितिप्रतिबन्धकप्रमदविषयताया अनुमापकम् ।
सम्बन्धितप्रत्ययमित्यायंमाह-तथाचेत्यादि । सत्यं देव तथा = सत्यं देव शोच्यते
तत्स्थलीयेति । सहेतुप्रयत्नीयानुमितिविरोधकीभूतइत्यर्थः । तत्प्र-
ब्रह्म । अनुमित्येति । अनुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपीत्यर्थः । तद्वि-
निबन्धप्रमापणम् । भ्रमदशाया = अनुमितिप्रतिबन्धकप्रमापणे ।
सार्थं इति । तथा चानुत्पादप्रयोजकत्वेन सहेतुनिवृत्त्यर्थं दादुष्टकृष्ण
ननुमितिप्रतिबन्धकप्रमापणतायामनुमापकत्वम् अपि तु सादृशप्रमा-
स्वभावे एव तत्प्रत्ययेऽपि सहेतुप्रयोजकानुमितिविरोधकप्रमापणो न इति-
कारणं सहेतुप्रयोजकत्वेन सहेतुकाशीनत्वादित्यनुमानप्रयोग एव दृश्यते इति-
सन्निवृत्त्यादि । प्रमदस्य = भ्रमदशायाः सहेतुप्रयोजकत्वम् ।
अनुमितिप्रतिबन्धकत्वे । सहेतुप्रयोजकत्वम् = सहेतुप्रयोजकत्वम् । इदं एवेति-
अनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । सहेतुप्रयोजकत्वम् = सहेतुप्रयोजकत्वम् ।
अनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । सहेतुप्रयोजकत्वम् = सहेतुप्रयोजकत्वम् ।
इति एव । इति एव । इति एव । इति एव । इति एव । इति एव । इति एव ।
इति एव । इति एव । इति एव । इति एव । इति एव । इति एव ।
इति एव । इति एव । इति एव । इति एव । इति एव । इति एव ।

रत्वादित्यत्र च साधारणेऽप्याप्तिः तयोः साध्यवदवृत्तित्वेन नि-

ॐ दीधितिः ॐ

अनवगतसाध्यसहचारत्वे सति

ॐ गादाधरी ॐ

वास्तवसाध्यवदवृत्तित्वविरहेण तयोर्विरुद्धोक्तिमुपपादयति दीधितौ-अनवगतेति । एवं च रूप

ॐ विवृतिः ॐ

अभिमानं निराकृत्य समाधत्ते-तयोरिति । निरुक्तप्रमेयत्व, तादृशत्वहेत्वोरित्यर्थः । साध्यवदवृत्तित्वेन-साध्यवदवृत्तितयाऽनिमित्तत्वेन । विवृतिरिति । तथाच तथोरलक्ष्यत्वात् तत्र लक्षणाऽसत्त्वेऽपि निमित्तत्वस्य च ।

इदमेतद्व्यपत्त्यभिन्नं प्रमेयत्वादित्यादौ एतद्व्यभेदरूपसाध्यवति एतद्व्यभेदरूपस्य मेयत्वहेतोर्वृत्तित्वेन, शब्दोऽनित्यः शब्दाकृतान्यतरत्वादित्यादौ हेतुत्ववति शब्दे तादृशान्यतरत्वहेतोर्वचमानतया साध्यवदवृत्तित्वस्य सत्त्वेन साध्यवदवृत्तित्वेन तयोर्विरुद्धत्वाभिधानं मौलमसंगतम् अतः प्राचीनानुसारेण तयोर्विरुद्धत्वमुपपादयितुमाह दीधितौ अनवगतेति । अनवगत इति अतः साध्यसहचारः साध्याधिकरणवृत्तित्वं यत्र तादृशत्वे सतीत्यर्थः । अद्यत्वे निमित्तसाध्याभाववदवृत्तित्वं यत्र तादृशत्वेत्यर्थः । सत्यन्तमात्रस्य तादृशत्वमेयत्वादित्यादौ प्रमेयत्वस्य अनुपमं द्वारिणोऽपि विरुद्धत्ववृत्तिः तत्रानवगत इति सहचारत्वस्य सत्त्वात् अतो विरोध्यदलम् । विरोध्यदलमात्रेऽपि-साधारण्यं तथात्ववृत्तिः, तथावगतसाध्याभावसहचारस्य सत्त्वात् अतः सत्यन्तमेयत्वमित्यवश्येयम् ।

विरुद्धत्वमेवेति । तथाचेदमेतद्व्यपत्त्यभिन्नं प्रमेयत्वादित्यादौ, एवं नित्यः शब्दाकृतान्यतरत्वादित्यादौ च मेयत्व, तादृशान्यतरत्वहेत्वोरिति-वृत्तित्वविरुद्धत्वनिमित्तसाध्याभाववदवृत्तित्ववत्त्वेन, विरुद्धत्वमभूतमेवं तादृशत्ववदवृत्तित्वेन विरुद्धत्वादिनिमित्तस्य साध्याधिकरणवृत्तितयाऽनिमित्तत्वेन नि-

दीधितिकारान्तराद्या मूल विवृतिरिति टीकायामेवमेवेत्यादि । तथा च रूपवदवृत्तित्वेन विरुद्धत्वादिनिमित्तस्य साध्याधिकरणवृत्तितयाऽनिमित्तत्वेन निमित्तत्वादित्येवमर्थ- करणीय इति भावः । यद्यपि अभेदे साध्ये मेयत्वस्य, साध्ये तादृशान्यतरत्वस्य तादात्म्येन हेतुत्वानुसारेण तयोः तेन सम्बन्धेन तादृशत्वमवगमनतया यद्यभूत्साध्यवदवृत्तित्वेनैव तयोर्विरुद्धत्वसम्भवेऽनवगतेर्दीधितिस्तथा तयोर्विरुद्धत्वसम्बन्धेन तयोर्हेतुत्वे तत्र साधारणतायाः संशयान्न तत्र सम्बन्धमवगमनं विवृतिरिति तादृशत्ववदवृत्तित्ववदवृत्तित्वेन निमित्तत्वेन ॥

ॐ शोधितिः ॐ

इच्छत्वमेव । तयोचिति । इदञ्चाभ्युपगमवादेन । वस्तुतो यथोपव-

ॐ गादाधरो ॐ

दृष्टित्वेनेति मूलस्य साध्यवद्दृष्टितया अनवगतत्वेनेत्यर्थः । तादृशस्यते
शुनादशायां हेतोः साध्यवदभावोभयसहचारत्वाशक्यनिर्णयत्वेऽपि
बालान्तरीयतन्निर्णयविषयवास्तवतदुभयसहचारत्वाशय लक्षणगमनस-
नवादलक्ष्यवत्याऽव्याप्तिपरिहारो न घटत इत्यत आह-अभ्युपगमेति ।
सापन्ननक्षपक्षधर्मताज्ञानस्य विशेषणविषया लक्षणघटकत्वमभ्युपगम्ये-
त्यर्थः । यथास्तुलक्षणे व्याख्यादिग्रहदशायां सद्देवावतिव्याप्तिवारणाय

ॐ विवृतिः ॐ

इदमेतदिदां धितिनवतरपति तादृशस्यते इति । अनेदसाध्यमेवते
उक्तस्यते, अनिचयसाध्यवद्व्याकाल्यतात्वेऽप्यस्यते चेत्यर्थः । यथादशाया
इति परिधिरे एते अनेदकृतास्यते, शब्दे च अनिचयसाध्यते लक्षणदशाया-
नेत्यर्थः । एतेः = नैवत्य, तादृशस्यतेत्यत च । साध्येति । साध्य-
वद्विचयते, तादृशस्यतेनिर्णयनेन साध्यवदमवद्दृष्टित्वस्यते तत्रतत्त्वनिर्णय-
निमित्तपरः । बालान्तरीयेति । एते साध्यवदनिधयस्तान्ते साध्यवदमवद्दृ-
ष्टित्वव्यतिरिक्तनिर्णयवत्तावनिधयान्तरवत्तावच्छेदकमवुत्तव तादृशसाध्यवदमा-
वद्दृष्टित्वमवश्येत्यर्थः । लक्षणगमनसम्भवादिति । साध्यवदपन्ननक्ष-
पक्षधर्मविरहात्तान् अन्वयिनिधय तादृशस्यतेनिर्णयनकालावच्छेदकधर्म-
तावच्छेदकवत्तैव साध्यवदताः अन्वयवत्तव एते साध्यवददशाया साध्यवदमा-
वद्दृष्टित्वेन एतन्नक्ष निधयताऽसाध्येति एते साध्यवदपक्षान्तरसाध्यवद-
मावद्दृष्टित्वव्यतिरिक्तनिर्णयवत्तावनिधयान्तरवत्तावच्छेदकसाध्यवदमावद्दृष्टित्वम-
वश्येत्यर्थः । एते साध्यवददशाया एते साध्यवद निरुच्छेदे लक्षणगमनस्य-
सम्भवादिति मन्तः ।

अन्वयवत्तव = निरुच्छेदेऽपि साध्यवदमावद्दृष्टित्वेन । अन्वयविरहात् = मूलोक्त-
परिधिरेणः । संशयेति । संशयवत्तवोच्छेदेऽपि साध्यवदपक्षान्तरनि-
मित्तवत्तावच्छेदकसाध्यवदत्यर्थः । निमित्तवत्तव = तादृशस्यतेनिर्णयक-
तावच्छेदक । लक्षणगमन = लक्षणव्याप्तिवत्तावच्छेदकवत्तव ।

एते = एतेन विचयविरहात्तैव निरुच्छेदेऽपि साध्यवदपक्षान्तर-
निमित्तवत्तावच्छेदकसाध्यवदमावद्दृष्टित्वमवश्येत्यर्थः । अन्व-
यविरहात् = एतेन ३० साध्यवदमावद्दृष्टित्वेन । अन्वयवत्तव । एते = एतेन

ॐ दीर्घानि ॐ

मिन्त्रादिप्राप्तानि मन्त्राणांमिन्त्रिणि श्वेत्तम् ।

ॐ साधारणी ॐ

साधारणानि विज्ञेयानिपैत्र निवेदनीयानि ।

आमयेव तत्र साधारणानिदिदृश्यानी चागत्या भावारागत्या कृत-
चारानि भोगमन्त्रमिन्त्रिय आह स्वामिनेति ।

ॐ त्रिवृत्ति ॐ

साधारणमन्त्राणां त्रिवृत्तं यथासाधारणानि निदकध्यानादिदृश्यानांमन्त्राणां
मन्त्रतो- यदुपदिशन्त्यत्रभूमारी । साधारणानि-पूर्वोक्तप्रथमं त्रिवृत्तं
विद्येत्तत्रिषोडशसाधारणानिपञ्चमकाः सप्तचिह्नमन्त्रे । निवेदनीयानि-
व्यप्यभूमारी यदा व्याप्तिकानि तानि तदा साधारणमन्त्राणांमन्त्रो-
क्तीभूताय सद्भिन्त्रमन्त्राणांमन्त्रेण भूमाराकारकानांमन्त्रे निदकध्यानादि-
व्यप्यया तदुपदिशन्त्यत्रभूमारी व्याप्तिसम्बन्धकः शीतर्ष-
भूमारिन्त्राकारकप्रतीयाप्यतलोपकाः साधारणानि निदकध्यानिमन्त्राणां
साधारणानि मन्त्राणांमन्त्राणाः भवन्त्यत्रमन्त्राणि ।
विद्येत्तत्रिषोडशसाधारणानिपञ्चमकाः सप्तचिह्नमन्त्रे ।
भूमारी बह्व्यादिभ्यामितिसहस्रेण बह्व्यादिभ्यामितिसहस्रेण
व्याप्त्यादिमन्त्राणां मन्त्रो यथाभूत्तत्रमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणां ।

नन्वेव भूमारी बह्व्यादिभ्यामितिसहस्रेणकाले वा
दिदकारकप्रथमादाय तदानीं मन्त्राणांमन्त्राणां ।
सनकानिकन्धप्रथमादाय तदानीं मन्त्राणांमन्त्राणां । तदानीं भूमारी
भत आह तादृशीति । मन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणां
मित्यथ । तत्र सद्भो । तत्र न सद्भो व्याप्तिसहस्रेणकाले साधारण-
मित्यथप्रथमादाय यथाभूत्तत्रमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणां
साध्यकबह्व्यादिमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणां
व्याप्तिसहस्रेण आह तादृशीति । तत्र मन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणां
साधारणमित्यथ । मन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणां
यान्तमन्त्रेण साधारणमित्यथ तत्र यदा तत्रमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणां
यथाव्याप्त्यानि इति साधारणानि मन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणां
मन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणां
कलीभूतसहायधामिताः मन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणांमन्त्राणां

इत्वादिति चेन्न । एतदज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्येकस्य ज्ञानादु-
दावनाच्च स्वपरानुमितिप्रतिबन्धात् उद्भावितैतन्निर्वाहार्थं साधा-

ॐ चिन्तिः ॐ

प्रायश्चित्तप्रकारता साध्यसंशयजनकतावच्छेदिका तद्रूपवत्त्वस्यैव वा, लक्षणार्थ-
तायाः पूर्वं ध्याख्याततया तादृशव्याख्यातलक्षणे न निरुक्तप्रमेयत्वादिदेतावतिव्याप्तिः
कालान्तरीयसंशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकधर्मस्य पक्षतादज्ञानामपि प्रमे-
यत्वादौ सत्त्वात् । नवा सद्देतावतिव्याप्तिः, तादृशप्रकारतावच्छेदकतापर्व्याप्त्यधिकर-
णधर्मवत्त्वस्यैव तत्राऽव्यक्तमानत्वात् । एवंसाधारण्यस्यापि नित्यदोषत्वमेव संशयजन-
कतादज्ञानानुन्यतादज्ञायामपि कालान्तरीयतादज्ञानप्रकारतावच्छेदकधर्मस्यसा-
धारण्येदौ सत्त्वात् ।

नचैवं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दादावनित्यत्वनिश्चयदशया कालान्त-
रीयनिश्चितसाध्यादिमद्वयवृत्तत्वमादाय शब्दत्वादावतिव्याप्तिरितिवाच्यम्, साध्यतद-
भाववद्वयवृत्तत्वस्यैवासाधारण्यतया तस्य च गगनादिनिष्ठत्वेन नित्यदोषत्वात् शब्द-
त्वादौ तस्याभावात् इतिसमुदिततारस्येप्यवगितम् ॥

अथ साध्यसंशयत्वादिशंकायाः समाधानमाह मूलं इतिचेन्नेति । इत्याकारकानु-
गतसध्यभिचारलक्षणं दक्षुं न शक्यमित्यर्थः । निषेधे हेतुमाहैतदज्ञानेपीति । एतस्य
साध्यसंशयजनकताद्विद्वयोरिदानीजनकव्यधर्मताकानविरयत्वरूपानुगतधर्मज्ञाने
ऽपि हेतौ निश्चयाभावदशायामपीत्यर्थः । अग्निना तादृशानुगतधर्मज्ञानवात्परिग्रहः ।
साधारण्यादिप्रत्येकस्य=साध्यतदभाववद्वृत्तित्वादिप्रत्येकस्य । आदिपदात्साध्यतद-
भाववद्वयवृत्तत्वादिरेकसाधारण्यपरिग्रहः । प्रत्येकस्येत्यप्रत्यर्थः ज्ञानान्वयि प्रका-
शदोषत्वम् । ज्ञानानु = तादृशवृत्तित्वादिप्रकारेण हेतुनिश्चयानु । प्रयोज्यत्व एव
व्यर्थः । तस्य चार्थप्रसरदपरानुमापप्रतिबन्धनाः इवानुमापप्रतिबन्धनस्यैव-स्वकीय
नुमापप्रत्ययस्यैवः । उद्भावनादिति । साधारण्यादप्रत्येकस्यैव एवैवत्वद-

अथानि पद्यमस्य उदाहरणं तादृशवृत्तित्वादिप्रकारेण हेतुनिश्चयानु
प्रयोज्यत्व एव व्यर्थः । तस्य चार्थप्रसरदपरानुमापप्रतिबन्धनाः इवानुमापप्रतिबन्धनस्यैव-स्वकीय
नुमापप्रत्ययस्यैवः । उद्भावनादिति । साधारण्यादप्रत्येकस्यैव एवैवत्वद-
अथानि पद्यमस्य उदाहरणं तादृशवृत्तित्वादिप्रकारेण हेतुनिश्चयानु
प्रयोज्यत्व एव व्यर्थः । तस्य चार्थप्रसरदपरानुमापप्रतिबन्धनाः इवानुमापप्रतिबन्धनस्यैव-स्वकीय
नुमापप्रत्ययस्यैवः । उद्भावनादिति । साधारण्यादप्रत्येकस्यैव एवैवत्वद-

रणादेरवश्योद्भाष्यत्वेन तस्यैव दोषत्वाच्च ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय मंगेशोपाध्यायविरचितं सञ्चमिचार
पूर्वपक्षीय संशयजनकताघटित लक्षणं समानम् ॥

ॐ दीधितिः ॐ

यद्दृपज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजकम्, अन्यथा अतिरिक्त

ॐ गादाधरी ॐ

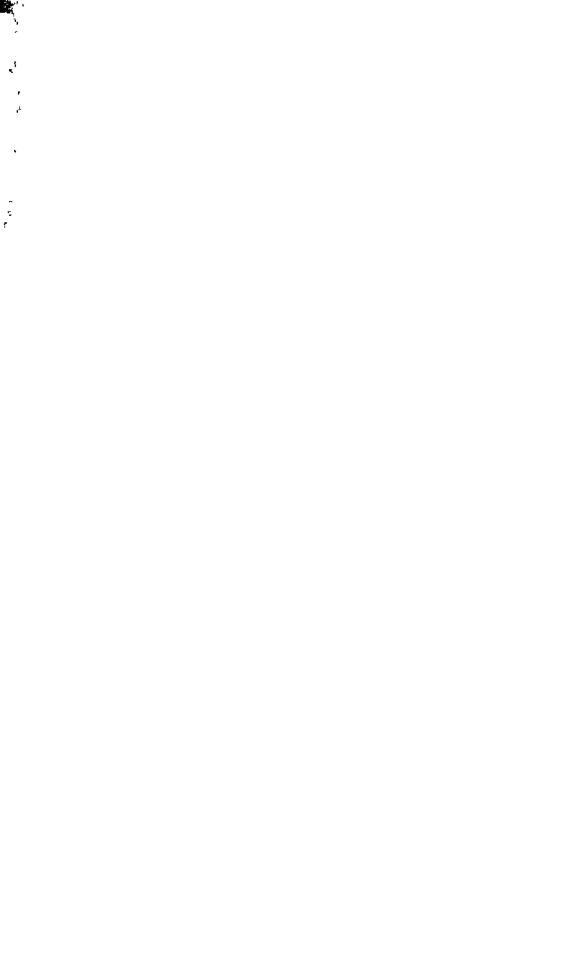
अनुमित्यविरोधिज्ञानविषयस्यापि हेत्वाभासविभाजकत्वे
एतदज्ञानेपोत्यादिनोक्तविभाजकधर्मज्ञानस्यानुमित्यविरोधित्वकवदनं
श्चित्करमित्याशङ्क्यामभिप्रायोपवर्णनेन निराकुरुते—यद्दृपज्ञानमिति ।
यद्दूपावच्छिन्नविषयकज्ञानमित्यर्थः । तदेव—तद्दूपावच्छिन्नमेव ।

ॐ विवृतिः ॐ

वांहायमित्यर्थः । साधारण्यदेः=साध्यादिमहत्तित्वादेः । अवश्योद्भाष्यत्वेन=अ
वश्यप्रतिबन्धकतावद्भावनजनकोद्भावनविषयत्वेन । तथाच
ताज्ञानविषयत्वस्य उद्भावेनाधीनज्ञानस्य साध्याभावानवगाहितया नःनुमितिप्रतिब
न्धकत्वम्, इति सामान्यधर्मोद्भावनस्थलेऽनुमित्यनुत्पादनिर्वाहार्थं साधारण्यदेरेत
द्भाष्यत्वमेव, तादृशोद्भावनं विनाऽनुमितिप्रतिबन्ध एव न सम्भवतीति ह्यपरं ।

मथुरानाथनरैवागोशास्तु उद्भावितस्वैतस्यानुगतधर्मस्य निर्वाहार्थं नि
र्वाहार्थं, तथाच साधारण्यदेरुद्भावेनाधीनज्ञानं विना तादृशसाध्याधर्मस्य हेतौ नि
एव न सम्भवतीत्याशय इति ग्राह्यः । तस्यैव=साधारण्यदेरेव । एवकारात्तद
गतधर्मस्यदोषत्वव्यवच्छेद । दोषत्वाच्च=अनुमिति तत्कारणान्यतर प्रतिब
न्धक्यधर्मज्ञानविषयत्वाच्च । तादृशानुगतधर्मज्ञानस्य कश्चिदनुमिति प्रति प्रतिबन्
त्वं कल्पनेऽपि साधारण्यदिज्ञानस्य प्रत्यक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकतया तत् ए
परतो तादृशानुगतधर्मज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताया मानाभावात् अनुमित्यप्रतिब
न्धकज्ञानविषयीभूतधर्मज्ञानं विभागोऽसिद्ध एव तत्र भावः ॥

यद्दृपज्ञानमित्यादि दीधितिमत्र तत्रानुमाह टीकाया—अनुमित्येति । अनुमि
तन्कालान्यतर प्रतिबन्धकज नावपत्र चर, 'नरुक्तपत्रधर्मताज्ञानावयवत्वस्यापी
दन्व न मात्रेण प्रकृतव= ' न मात्रेण च नन्वीभूतसाधारण्यत्वाद्ना धर्मप्रतिबन्ध
यतक= । अतिविबद्वादिनि । अ काञ्चनूकराम-यथैवाय हेतुः । उक्तविबद्वा
धर्मज्ञानस्य = निरुक्तवन्मत्त ज्ञानावयवत च्छेदकधर्मज्ञानस्य । अकिञ्चिदु

● साधारणी ●

स्तम् । साधारण्यव्यादिनैव साधारण्यादिज्ञानस्य विरोधितया वक्ष्य
धर्मनाशानविषयतायच्छेदकत्वेन तस्य विभाजकत्वानुपपत्तेः, तं
एतदज्ञानेपीति मूलस्य निरूपयिभाजकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृत्ये
त्यर्थः । साधारण्यादिप्रत्येकस्येत्यस्य साधारण्यव्यादिकप्रत्येकस्य
च्छिन्नस्येत्यवयेयम् । अन्यथा—अगादशरूपावच्छिन्नस्यापि विभाज
कप्रसङ्गः—अनुमितिकारणीभूतज्ञानविरोधिधर्मवत्त्वादिना क
धर्मवत्त्वादिना वा मन्व्यभिचारविकल्पादीनामैक्यप्रसङ्गः ॥

मूले प्रतिबन्धादित्यस्य निरूप्यमानान्यधर्मज्ञानस्यावच्छिन्नस्य

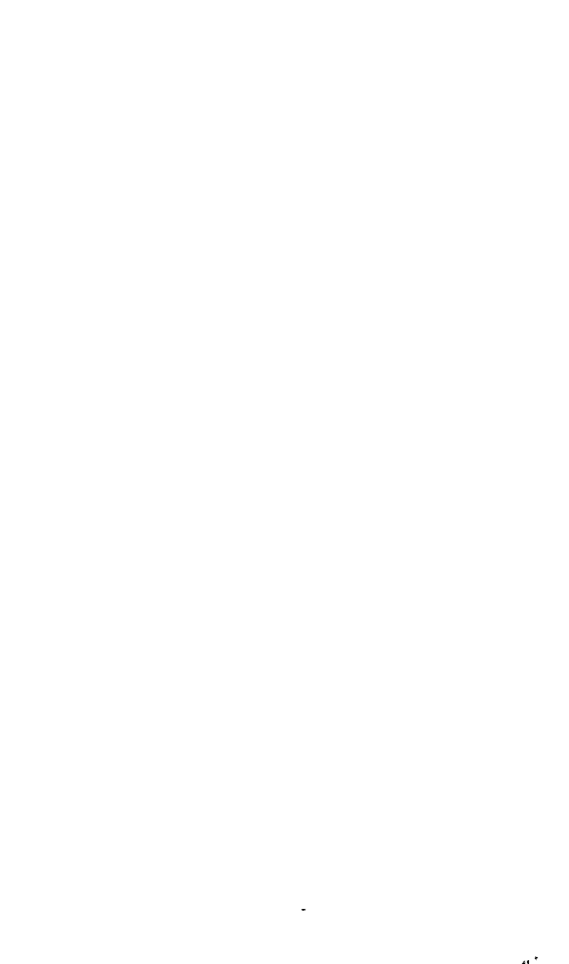
● विवृतिः ●

बन्धकत्वेन तादृशप्रशम्यताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वावच्छिन्नस्य तादृशप्रशम्य
वच्छेदकधर्मस्यनेहेत्वाभासविभाजकत्वं सम्भवतीति भासः ॥

साधारण्यादिनैवेत्यत्रैकारेण निरूप्यप्रशम्यताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेन
व्यादेशानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वस्य वच्छेदः, इत्यत्रे स्फुटीभवति । निरोध
अनुमितितत्पारणान्यतरप्रतिबन्धकतया । तादृशेति । साध्यस्यजन
द्रयोपरिस्थितजनकप्रशम्यताज्ञानविषयतायच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । तस्य—निरूप्यप्र
यतावच्छेदकधर्मस्य । विभाजकत्वानुपपत्तेः—विभाजकत्वस्य इत्युच्यते
तया च यद्रूपज्ञानमित्यादिः यथाभुतार्थपरित्याग एव समुचित इत्युच्यते ॥

एवञ्चेति । यद्रूपविषयकज्ञानमित्यस्य निरूप्यप्रशम्यता
नेत्यर्थः । निरूप्येति । साध्यस्यजनककोटिद्रयोपरिस्थितजनकप्रशम्यता
तावच्छेदकत्वावच्छिन्नधर्मस्याज्ञानेऽपीत्यर्थः । साधारण्यत्वादीति । अति
साधारण्यव्यादपरिप्रसङ्गः । अवध्ययमिति । साधारण्यव्यादे प्रत्येकज्ञानस्य
प्रशम्यताज्ञानविषयतावच्छेदकधर्मस्य न भवतया यथाभुतासंगतिरित्याद्यर्थः ।
साधारण्यं—एवञ्चेति । अनुमितेयत्तन्मन्व्यभिचारविषयतावच्छेद
कत्वमित्यर्थः । तस्मात्तत्र तत्र मन्व्यभिचारकत्वं अनुमितीति । एत
प्रशम्यताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमित्यर्थः प्रकृतसाध्यसाधनसामान्यविषय
व्यावरोधिपरामर्शात् । तस्मात्तत्र तत्र मन्व्यभिचारकत्वानुपपत्तेः सव्यभिचारविकल्पा
ना एकस्यामभेदात् । साधारण्यव्यादास्मायाज्ञानान्यतरेति । सव्यभिचारत्व
तदन्वयत्वात्साधारण्यमित्यर्थः । एतस्य प्रसङ्ग इति । तथाच हेत्वावच्छि
न्नस्यमेव न स्यात्साधारण्यम् ॥

प्रातश्च साधारण्यं—तत्र नुमातप्रातबन्धाद यस्य । निरूप्येति ।

● शीघ्रिणि ●

यन्नुतन्तु उपस्थापक्यादिमानमनुमितेस्तत्रतकस्य या न प्री

● भाषापर्यय ●

ननु तदज्ञानदशायामन्यज्ञानानुमितिप्रतिबन्धस्य तदज्ञानेन
मित्यविरोधिताबीजत्वं मणिगुणाभिहितं न घटने तयामिति सदा
पश्चादिज्ञानस्यानुमितिविरोधितया भाषादिज्ञानस्यातथाप्यपत्तेः
स्वयं तद्वीजमाह-यन्नुतस्त्विति । उपस्थापक्यादौति । बोद्धिने
स्थापकज्ञानविषयत्वादौत्यर्थः । आदिपदात्त्वर्थं निष्कर्षित्वात्कृतं
विषयतावच्छेदकरूपवत्त्वपरिग्रहः । विरोधीविषयकत्वाभावात्-प्रत्यक्ष
पितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतद्व्याप्यत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकत्वात्

● विवृतिः ●

गतधर्मादिरज्ञानकाळे । अन्यज्ञानात्=साधारणत्वादिना साधारण्यज्ञानत् । प्रुक्
ख पक्षपर्ययः, तस्य चानुमितिप्रतिबन्धेऽन्ययः । अनुमितिप्रतिबन्धस्य=अनुमे
नुत्वादस्य । तदज्ञानीयेति । तादृशानुगतधर्मज्ञाननिष्ठानुमित्यप्रतिबन्धस्ये
स्वमित्यर्थः ।

मणिकाराभिधानस्यासंगतत्वे हेतुमाह तथासतीति । तदज्ञानविरहकाले
न्यज्ञानप्रत्युक्तानुमितिप्रतिबन्धस्य तदज्ञाननिष्ठानुमित्यप्रतिबन्धकत्वाया प्रयोक्तृ
भ्युपगमे सतीत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षज्ञानस्य साध्याभावव्याप्यवत्प्रकारिकान्त ।
अनुमितिविरोधितया = अनुमितिप्रतिबन्धकतया भाषादिज्ञानस्य=साधारण्य
पश्चादिज्ञानस्य । आदिना स्वरूपासिद्ध्यादिपरिग्रहः । अतथात्वापत्तेः=अनुमे
प्रतिबन्धकत्वापत्तेः । भाषादिज्ञानविरहकालीनसत्प्रतिपक्षज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धक
स्वावश्यकतया तदानीं भाषादिज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्युक्तं ।
स्वयं=दोषितकार । तद्वीजम्=तादृशानुगतधर्मज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽनु
कोटिद्वयव्यति । साध्यसहायजनककोटिद्वयोरस्थितिजनकपक्षधर्मताजनक
त्वादीत्यर्थः । निष्कर्षितेति । निरुक्तपक्षधर्मताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वविवि
रूपवत्त्वस्य संशयजनकतावच्छेदकप्रकृत्यावच्छेदकतापमात्याधिकरणधर्मवत्त्वस्य
परिग्रहइत्यर्थः । ग्राह्येति । प्रत्यक्षानु अनुमातितत्कारणान्यतरविषयीभूत तद्वि
रूपितप्रतिशे गतावच्छेदकत्वात् एतत् पक्षधर्मवत्त्ववच्छिन्न यद्य तादृशप्रत्यक्ष
वच्छिन्न नरूपित तस्य भाववत्त्ववत्त्ववच्छिन्न तदाविषयकत्वादित्यर्थः ।

निरुक्तानुगतधर्मज्ञानस्य

विरुद्धाविषयकत्वननुमातितत्कारणान्यतरव्यति

● गाराधया ●

स्यावदयकल्पनीयप्रतिबन्धकताकृत्यं दोगत्यादिरयन्नेनाभिहितम् ।
एव—तादृशयुक्ते उत्तरत्रापि—निर्वक्ष्यमाणानुगतधर्मान्तरेपि, अनुमिते
रोधिज्ञानाधिपसत्त्वं बोध्यमिति शेषः ।

इति श्रीशारदाशरणस्य गाराधया नाम तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।
पूर्वपक्षोपपन्नकल्पवित्प्रकरणं समाप्तम् ।

● विवृतिः ●

इयत्कृतेति । निदकानुगतधर्मज्ञानस्यानुमितेर्प्रतिबन्धकत्वेऽपि -
दद्यादा अनुमित्यारतिगाराधया तादृशानस्य अनुमितेर्प्रतिबन्धकत्वस्याप्यनुमिते
तथा एव एवोरसौ अनुगतधर्मज्ञानस्य अनुमितेर्प्रतिबन्धकत्वकृत्यं नि
मितिभावः ।

अभिहितं मूलकृतेतिशेषः । इतीति । अस्येदंत्ववपेयमित्यनेन सम्प्र ।

तादृशयुक्तं = यद्भावाच्चिदज्ञानमनुमितेर्प्रतिबन्धकं
कत्वमित्युक्तं । निर्वक्ष्यमाणेति । पशुचित्त्वे सतीत्यादिवक्ष्यमाणानुगतधर्म
न्तरेऽपीत्यर्थः । आद्यांशानिवृत्तये आद्यानुमितेति ।

इति श्रीशारदाशरणस्य गाराधया नाम तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।
सद्यजनकनापटितसाम्यमिचारपूर्वपक्षकथनं विवृतिः समाप्ता ।

॥ अथ ॥

ति कत. न. तित. ॥ १ ॥

❀ द्वितीयलक्षणम् ❀

एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरने-

❀ दीधितिः ❀

पक्षवृत्तित्वे सतीति । विरोधित्वं-विरोधिज्ञानविषयत्वम् । अव्या-

❀ गादापरी ❀

(गा०) विरोधिपदस्य प्रतिबन्धकार्यकत्वे असङ्गतिः साधारण्या-
देरतथात्वादतो व्याचष्टे-विरोधित्वमिति । विरोधिज्ञानेति,-प्रतिबन्ध-
कीभूतज्ञानेत्यर्थकम् । अनुमितिविरोधिसम्बन्धनिवेशेनैवोपपत्तौ अव्या-
वृत्तिपदमनर्थकमित्याशङ्कां निराचिकोर्पुस्तस्य व्यभिचारिणि साध्याभा-
ववद्वृत्तिवाभावदशायामव्याप्रवारकतया सार्थकतासंपादनाय तव्याचष्टे
अव्यावृत्तीति । अत्यन्तायोगः-प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्यावच्छिन्नोऽभावः ।

❀ विवृतिः ❀

साधारण्यादज नस्यैवान् मातप्रतिबन्धकतयातद्विपर्याभूतसाधारण्यादिसम्ब-
न्धस्यातथात्वेन मुलाक्तलक्षणवदकालमातविरोधिपदस्यनुमिति प्रतिबन्धकार्य-
कत्वतादृशप्रतिबन्धकत्वस्य समान्यपदौ वायावृत्तिलक्षणसम्बन्धसम्बन्ध-
साधारण्यादज न-करणयोन्यतस्तद्विरोधिवैयर्थ्येनैव प्रत्यक्षप्रवृत्तिसम्बन्ध-
विरोधिपदस्येत्यादि प्रतिबन्धकार्यकत्वं-अनुमिति-तत्त्व-प्रवृत्तिसम्बन्ध-
कार्यकत्व-प्रवृत्तिसम्बन्धकार्य-साधारण्यादर्शिति । अतएव प्रवृ-
त्तिपदस्य प्रतिबन्धकार्यकत्वं-अनुमिति-तत्त्व-प्रवृत्तिसम्बन्ध-
कार्यकत्व-प्रवृत्तिसम्बन्धकार्य-साधारण्यादर्शिति । अतएव प्रवृ-
त्तिपदस्य प्रतिबन्धकार्यकत्वं-अनुमिति-तत्त्व-प्रवृत्तिसम्बन्ध-
कार्यकत्व-प्रवृत्तिसम्बन्धकार्य-साधारण्यादर्शिति । अतएव प्रवृ-
त्तिपदस्य प्रतिबन्धकार्यकत्वं-अनुमिति-तत्त्व-प्रवृत्तिसम्बन्ध-
कार्यकत्व-प्रवृत्तिसम्बन्धकार्य-साधारण्यादर्शिति । अतएव प्रवृ-

प्रतिबन्धकीभूतेति । अनुमिति-तत्त्व-प्रवृत्तिसम्बन्ध-कार्य-
साधारण्यादर्शिति । अतएव प्रवृत्तिपदस्य प्रतिबन्धकार्यकत्वं-
अनुमिति-तत्त्व-प्रवृत्तिसम्बन्ध-कार्य-साधारण्यादर्शिति । अतएव प्रवृ-
त्तिपदस्य प्रतिबन्धकार्यकत्वं-अनुमिति-तत्त्व-प्रवृत्तिसम्बन्ध-
कार्य-साधारण्यादर्शिति । अतएव प्रवृत्तिपदस्य प्रतिबन्धकार्यकत्वं-
अनुमिति-तत्त्व-प्रवृत्तिसम्बन्ध-कार्य-साधारण्यादर्शिति । अतएव प्रवृ-
त्तिपदस्य प्रतिबन्धकार्यकत्वं-अनुमिति-तत्त्व-प्रवृत्तिसम्बन्ध-
कार्य-साधारण्यादर्शिति । अतएव प्रवृत्तिपदस्य प्रतिबन्धकार्यकत्वं-
अनुमिति-तत्त्व-प्रवृत्तिसम्बन्ध-कार्य-साधारण्यादर्शिति । अतएव प्रवृ-

● गादाधरी ●

स्यावश्यकल्पनीयप्रतिबन्धकताकृत्यं । तादृशयुक्ते उत्तरप्रापि-निर्वक्ष्यमाणानुगतधर्मान्तरेपि,
रोधिज्ञानाविषयत्वं बोध्यमिति शेषः ।

इति श्रीमद्भागवतस्य भाष्यस्य गदाधरभट्टाचार्यविरचिता सव्यभिचार
पूर्वपक्षीयसंशयजनकतापटितमण्डल व्याख्या समाप्ताः ।

● विवृतिः ●

इत्यत्रूप्येति । निरुक्तानुगतधर्मज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि सत्परमार्थ-
दशायां अनुमित्यापत्तिवारणाय तज्ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वररशास्यं कर्त-
तया तत एवोपपत्ती अनुगतधर्मज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वकल्पनं निरु-
मितिभाषः ।

अभिहितं मूलकृतेतिशेषः । इतीति । अस्येदंत्वत्रधेयमित्यनेन सम्य-
तादृशयुक्तं = यद्रूपस्य चिदप्रज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं

सव्यमितियुक्तेः । निर्यक्ष्यमाणेति । पक्षवृत्तित्वे सतीत्यादिवक्ष्यमाणानुगत-
न्तरेऽपीत्यर्थः । आकांक्षानिवृत्तये आह्वानुमितीति ।

इति श्रीमद्भट्टप्रवर श्रीमद्भागवतस्य भाष्यस्य गदाधरभट्टाचार्यविरचिता सव्यभिचार-
संशयजनकतापटितसव्यभिचारपूर्वपक्षमण्डल विवृतिः समाप्ता ।

॥ अथ ॥

तिवन्वकताघटितपूर्वपक्षीयसव्यभिचार

❀ द्वितीयलक्षणम् ❀

एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरने-

ॐ दोषितिः ॐ

पक्षवृत्तित्वे सतीति । विरोधित्वं-विरोधिज्ञानविषयत्वम् । अव्या-

ॐ गादाधरी ॐ

(गा०) विरोधिपदस्य प्रतिवन्धकार्यकत्वे असङ्गतिः साधारण्या-
रतयात्वादतो व्याचष्टे-विरोधित्वमिति । विरोधिज्ञानेति,-प्रतिवन्ध-
घीभूतज्ञानेत्यर्थम् । अनुमितिर्विरोधिसम्बन्धनिवेशेनैवोपपत्तौ अव्या-
वृत्तिपदमनर्थकमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुस्तस्य व्यभिचारिणि साध्याभा-
ववद्वृत्तित्वाभावदशायामव्याप्तवारकतया सार्थकतासंपादनाय तद्व्याचष्टे
अव्यावृत्तौति । अस्यन्तायोनः-प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यावच्छिन्नोऽभावः ।

ॐ विवृतिः ॐ

साधारणादिज्ञानस्वैवानुमितिप्रतिवन्धकत्वात्तद्विषयीभूतसाधारण्यादिसम्ब-
न्धस्यावपात्त्वेन मूलोक्तलक्षणपक्षकानुमितिविरोधिपदस्यानुमिति प्रतिवन्धकार्य-
कत्वे तादृशप्रतिवन्धकत्वस्य साधारण्यादौ बाधात् निरुक्तलक्षणार्थस्यासम्भवादसं-
गतिरित्याशङ्कानिराकरणार्थात्पितस्य विरोधित्वमित्यादिदीधिति ग्रन्थस्यावतरणमाह
विरोधिपदस्येत्यादि । प्रतिवन्धकार्यकत्वे = अनुमिति तत्कारणान्तरप्रति-
वन्धकार्यकत्वे । असंगतिविवृत्तौति साधारण्यादेरिति । आदिपदात् असा-
धारण्यादिरिग्रहः । अतएत्त्वान् = अनुमित्यर्पतिवन्धकत्वान् । तज्ज्ञानस्वैवानुमिति
प्रतिवन्धकत्वमित्याशयः । व्याचष्टेदोषितकार इतिशेषः ।

प्रतिवन्धकीभूनेति । अनुमित्यर्पतिवन्धकत्वात् अतएव म-पथ । अनुमि-
तीति । अनुमित्यर्पतिवन्धकत्वात् अतएव अनुमित्यर्पतिवन्धकत्वमिति । तस्य = अव्या-
वृत्तिपदस्य । एतच्चार्थः = वादस्य अतएव म-पथेति । एतच्च दौ-
एतच्च दृष्टित्वकत्वे वादस्य अतएव म-पथेति । अव्यावृत्ति-
एतच्चार्थस्य न साधारण्येति ।

● गादाधरी ●

स्यावश्यकल्पनीयप्रतिबन्धकताकृत्यं दोषत्वादित्यन्तेनाभिहितं ।
एवं—तादृशयुक्ते उत्तरत्रापि—निर्वक्ष्यमाणानुगतधर्मान्तरेषु, अनुमितौ
रोधिहानाविषयत्वं बोध्यमिति शेषः ।

इति श्रीमहाभद्रोपाध्यायशास्त्रमूर्धाचार्यविरचिता सव्यभिचार
पूर्वपक्षःपक्षस्यजनकतावटिनलक्षण व्याख्या समाप्ता ।

● विवृतिः ●

इत्यकृतेति । निरुक्तानुगतधर्मज्ञानस्थानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि
दद्यायां अनुमित्यारत्तिवारणाय तज्ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकता
तथा तत एवोपरतौ अनुगतधर्मज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वकरणं निरुक्तं
मितिभावः ।

अभिहितं मूलकृतेतिशेषः । इतीति । अस्येदंत्वबोधेयमित्यनेन सम्यक् ।

तादृशयुक्तः = यद्रूपावच्छिन्नज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तद्रूपावच्छिन्नस्यै
कत्वमितियुक्तः । निर्वक्ष्यमाणेति । पशवृत्तित्वे सतीत्यादिवक्ष्यमाणानुगतधर्म-
न्तरेऽपीत्यर्थः । आवाक्षानिवृत्तये आहानुमितीति ।

इति श्रीरघुनाथप्रवर श्रीवामाक्षरणभट्टाचार्यन्यायाचार्यतर्कतीर्थ-विरचित
सव्यभिचारपूर्वपक्षलक्षण विवृतिः समाप्ता ।

॥ अथ ॥

तिबन्धकताघाटितपूर्वपक्षीयसव्यभिचार

❀ द्वितीयलक्षणम् ❀

एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरनै-

❀ दीधितिः ❀

पक्षवृत्तित्वे सतीति । विरोधित्वं-विरोधिज्ञानविषयत्वम् । अव्या-

❀ गादाधरी ❀

(गा०) विरोधिपदस्य प्रतिबन्धकार्यकत्वे असङ्गतिः साधारण्या-
रतयात्वादतो व्याचष्टे-विरोधित्वमिति । विरोधिज्ञानेति,-प्रतिबन्ध-
नीभूतज्ञानेत्यर्थकम् । अनुमितिविरोधिसम्बन्धनिवेशेनैवोपपत्तौ अव्या-
वृत्तिपदमनर्थकमित्याशङ्कं निराचिकोर्पुस्तस्य व्यभिचारिणि साध्याभा-
ववृत्तित्वाभावदशायामव्याप्तवारकतया सार्थकतासंपादनाय तद्व्याचष्टे
अव्यावृत्तौति । अत्यन्तायोगः-प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्यावच्छिन्नोऽभावः ।

❀ विवृतिः ❀

साधारणादिज्ञानस्वैवानुमितिप्रतिबन्धकतयातद्विषयीभूतसाधारण्यादिसम्ब-
न्धस्यातथात्वेन मूलोक्तलक्षणघटकानुमितिविरोधिपदस्यानुमिति प्रतिबन्धकार्य-
कत्वे तादृशप्रतिबन्धकत्वस्य साधारण्यादौ बाधात् निरुक्तलक्षणार्थत्वासम्भवादसं-
गतिरित्यार्थकानिराकरणायांत्पितस्य विरोधित्वमित्यादिदीधिति ग्रन्थस्यावतरणमाह
विरोधिपदस्येत्यादि । प्रतिबन्धकार्यकत्वे = अनुमिति तन्कारणान्यतरप्रति-
बन्धकार्यकत्वे । असंगतिविवृत्तौति साधारण्यादेरिति । आदिपदात् असा-
धारण्यादिपरिग्रहः । अतयात्वात् = अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् । तद्विज्ञानस्वैवानुमिति
प्रतिबन्धकत्वमित्याशयः । व्याचष्टेदीधितकारइतिशेषः ।

प्रतिबन्धकीभूतेति । अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । अनुमि-
तीति । अनुमितिप्रतिबन्धक ज्ञानविषयभूतसम्बन्धनिवेशेनैवैत्यर्थः । तस्य = अव्या-
वृत्तिपदस्य । व्यभिचारिण्य = बहिर्भावकसमं दौ । साधयेति । असमं दौ-
दानसंदिग्धवृत्तित्वकत्वे बहिर्भावं बध्नुं त्वे भवदशमित्यर्थः । अव्यावृत्तौति ।
व्यभिचारस्य न दोषतया तद्विज्ञानस्य तद्विज्ञानस्य वृत्तौतिभयम् ।

कान्ति सपसविपसवृत्तित्वमुपयव्यावृत्तत्वमनुपसंहारतिब्रानु

ॐ दीधितिः ॐ

दृष्टिपदमत्यन्तायोगव्ययच्छेदार्थकम्, तेन संयोगसम्बन्धेन प्र-
चारिणि द्रव्ये हेती व्यभिचारामायदशायां नाप्रसङ्गः। साध्यवृत्ति

ॐ गादाधरी ॐ

नाप्रसङ्ग इति । रासभादौ महानसादिदृष्टितादशायां यन्हाभाववृत्-
त्वासत्त्वेपि प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरणव्यावच्छिन्नप्रवृत्तभावस्य तत्रास-
वच्छेदस्य तदानीमपि सत्त्वादिति भावः ॥

ॐ विवृत्तिः ॐ

तत् व्याचष्टे=अव्यावृत्तिपदार्थव्याचष्टे । प्रतियोगीति । स्वज्ञानविषय-
तावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धिवृत्तिविवृ-
त्तौऽनुमितिप्रतिपक्षतावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नता-
तावामावः स अत्यन्तायोगः तादृशामावाभावत्वम् तद्व्यवच्छेदइति अनुदिश-
स्यम् । तेन न बहूपभाववृत्तित्वं विशिष्टप्रमेयामावप्रतियोगित्वात्प्रसम्बन्ध-
प्रसिद्धावपि बाह्यसाध्यकप्रमेयहेतावव्याप्तिः, न वा धूमसाध्यक बहिरेत-
धूमाभाववृत्तित्वविशिष्टवहेः कालिकादिसम्बन्धेनासम्बन्धिगगनादिदृष्टिविष-
तादृशामावाभावयत्प्रसरसभादौसत्त्वेऽपि तत्रातिव्याप्तिः । अयं तु निरुक्त-
टकात्यन्तायां गव्यवच्छेदस्यैवार्थं इति ध्येयम् ॥

यदाह रासभादौ द्रव्ये महानसवृत्तित्ववत्तते तदानीं रासभादौ बहूपभावन-
तित्वस्यसम्बन्धेन बहूपभाववृत्तित्वस्य तत्राऽसत्त्वेऽनिकाळान्तरीण बहूपभाववृत्ति-
त्वविशिष्टरासभादेः स्वज्ञानविषयप्रवृत्तहेतुतावच्छेदकत्वत्वसम्बन्धेनासम्बन्धि-
रासभादावत्त्वात् तादृशरासभात्सम्बन्धि धूमादिनिष्ठस्य तादृशरासभात्सम्ब-
भावनत्वायाः रासभादौ महानसादिदृष्टितादशायां विवर्त्तमानतया तत्र बहिःस-
रासभादौ व्यभिचारिणिलक्षणसम्बन्धः, इत्याद्यवान् भावमाह रासभादादि-
स्यादि । प्रतियोगीति । पूर्वोक्तसम्बन्धेन बहूपभाववृत्तित्वविशिष्ट रासभ-
सम्बन्धिवृत्तित्वविशिष्टस्य तादृशरासभात्सम्बन्धस्यैत्यर्थः । तत्रासत्त्वेन=रासभ-
सत्त्वेन । तद्व्यवच्छेदस्य=प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरणव्यावच्छिन्न बहूपभाववृत्ति-
वृत्तरासभात्सम्बन्धवत्त्वस्य । तदानीमपि = रासभादौ महानसादिदृष्टितादृश-
स्य । सत्त्वादिति ; तत्रानिरुक्तार्थव्यावृत्तिपदं सार्थकमेवेति भावः ॥

प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरणव्यावच्छिन्नस्य अनुमिति विरोधिसम्बन्धामावस्यदौऽस्यवत्

ॐ दीधितिः ॐ

साधारण इति हृदयम् । अपक्षधर्मधूमादिवारणाय सत्यन्तम् ।
शः सन्दिग्धसाध्यो धर्मी विशिष्टहेतौ तद्दृतित्वग्रहाविरोधित्वञ्च

ॐ गादाधरी ॐ

'नन्वव्यावृत्तिपदस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकत्वे शब्दोऽनित्यः शब्द-
शादित्यादावसाधारण्योत्तीर्णतादशायामतिप्रसङ्ग इत्यत आह-साध्य-
द्वृत्तिस्त्विति । नासाधारण इति । निश्चयागर्भितस्य साध्यतदभावव-
द्यावृत्तत्वस्यैवासाधारण्यपदार्थत्वादिति शेषः । तथा च तत्रोक्तस्थले
त्वाचिदपि असाधारण्यस्यासत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । बाधादिवा-
रणाय विवक्षणीयस्य पक्षे साध्यग्रहाविरोधित्वस्य लाभाय पक्षपदं व्याचष्टे
पक्ष इति । सन्दिग्धसाध्यः-सन्दिग्धसाध्यविशिष्टः । धर्मी-पक्षतावच्छे-

ॐ विवृतिः ॐ

द्वत्वस्य लक्षणार्थत्वे शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्दोऽनित्यत्वस्य निश्चयः
प्रदानमपि शब्दत्वहेतोरसाधारण्यात्ततः कालान्तरीयनिश्चितसाध्यतदभाववद्व्या-
वृत्तत्वरूपानुमितिविरोधिसम्बन्धस्य यः प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नोऽभावस्तस्य
गुणत्वादिनिष्ठतया तदभावस्य शब्दत्वादौ सत्त्वात् इत्याशङ्क्य साध्यवद्वृत्तिस्त्वित्यादि-
दीधितिमवतारयति-नन्विति । लक्षणघटकीभूतस्याव्यावृत्तिपदस्येत्यर्थः । अत्यन्ता-
योगव्यवच्छेदार्थकत्वे-प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नतादृशसम्बन्धाभावाभावाप्यर्थकत्वे।
असाधारण्योत्तीर्णतादशायाम्-शब्दादौ साध्यादिनिश्चयदशायाम् । भावमाह-तथा-
चेति । उक्तस्थले = शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ । असाधारण्यासत्त्वात्=निश्च-
याघटितकेवलसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्यासत्त्वात् । नातिप्रसंगइति । तथाच
गगनादेरेवासाधारणतया निरुक्तशब्दत्वादेरलक्ष्यत्वात् तत्र लक्षणगमनेऽपि न क्षति-
रिति भावः ॥

नन्वनुमितिपदस्य साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्पाकारकानुमितिपर-
तायाः पूर्वं दीधितिकृताव्याख्याततया हृदो बहिमान् धूमादित्यादौ बहुपभाववद्बहू-
रुपभावे, धूमाभाववद्बहूरुपस्वरूपासिद्धौ च सव्यभिचारलक्षणस्यातिव्याप्तिः बाधादे-
रपि निरुक्तानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वात् इत्यत आह-बाधादीति । बाधादेः
सव्यभिचारत्वभावावस्थादनःदेत्यर्थः । विवक्षणीयस्य = दीधितिकृता विवक्षणीयस्य ।
पक्षइतीति । यथाधूनपक्षवृत्तिवन्म विवक्षणे तदौ धूमवान् बहुरित्यदौ बहूय दि-
हेतव्यव्याप्ति बहूयदौ अतन्नि-न न २२२ २३-३ तद् न-व-२२२ न यथाधूनार्थ-
कमितिभावः ।

सन्दिग्धेति ॥ २२२ ॥ २३-३ ॥ २२२ ॥ २३-३ ॥ २२२ ॥ २३-३ ॥ २२२ ॥ २३-३ ॥ २२२ ॥ २३-३ ॥

कान्ति सपसविपक्षवृत्तित्वमुभयव्यावृत्तत्वमनुपसंहारतिश्रावु

ॐ दीधितिः ॐ

वृत्तिपदमत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकम्, तेन संयोगसम्बन्धेन चारिणि द्रव्ये हेतौ व्यभिचाराभावादशायां नाप्रसङ्गः । साध्यवृत्तिः

ॐ गादाधरी ॐ

नाप्रसङ्ग इति । रासभादौ महानसादिवृत्तितादशायां बन्हाभाववृत्ति-
त्यासत्त्वेपि प्रतियोगिवैयधिकरणप्यावच्छिन्नतदंभावंस्य तत्रामत्वेन
वच्छेदस्य तदानीमपि सत्त्वादिति भावः ॥

ॐ विवृत्तिः ॐ

तत् व्याचष्टे=अथ्यावृत्तिपदार्थव्याचष्टे । प्रतियोगीति । स्वगानविपक्ष-
तावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धिवृत्तित्वेन
योऽनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविपरित्यानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवृत्ते-
ताकाभावः स अत्यन्तायोगः तादृशाभावाभावत्वत् तद्व्यवच्छेदइतिस्तुदीम-
भ्यम् । तेन न बह्व्यभाववृत्तित्वेन प्रसिद्धावपि वाङ्मसाध्यकप्रमेयहेतावव्याप्तिः, न वा धूमसाध्यक
धूमाभाववृत्तित्वविशिष्टवह्नः कालिकादिमन्बन्धेन तादृशाभावाभावव-
क्यरासभादौमत्त्वप्रवितत्रातिव्याप्ति । अयत्तु
दकत्यन्तायोगव्यवच्छेदस्यैवाथ इति येयम् ॥

यदा तु रासभादौ प्रमेयगानमवृत्तिव्यवच्छेते तदानीं ता
सिन्वम्यमन्वने इत्यम वदु न-यत्तु तत्र समन्वेत्तरकात्वात्तरोण
यावशात् सम इति न तत्र प्रवृत्तवृत्तवृत्तवच्छेदकत्व-
सम इति । तत्र समान प्रमेयवत्तु धूमवदिति-
मत्तु न तत्र समान प्रमेयवत्तु तत्र दशाभावावचनमानतया
सम इति तत्र समान प्रमेयवत्तु, इत्यम इतरान् भावमाह
यादि प्रतियोगीनि । इत्यमन्वन्वने बह्व्यभाववृत्तित्वविशिष्ट रसवत्
त्व-वत्तु इत्यम तत्र समान प्रमेयवत्तु । तत्रासत्त्वेन=रासभादौ
वृत्तवच्छेदकत्व-वत्तु इत्यम तत्र समान प्रमेयवत्तु तत्र दशाभावाव-
वत्तु इत्यम तत्र समान प्रमेयवत्तु । तत्रासत्त्वेन=रासभादौ
मन्वाऽति । इत्यम तत्र समान प्रमेयवत्तु साध्यधर्मेवेतिभावः ॥
तत्र प्रमेयवत्तु इत्यम तत्र समान प्रमेयवत्तु साध्यधर्मेवेतिभावः ॥

ॐ दीधितिः ॐ

तदर्थः । तथाच पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे . . .

ॐ गादाधरी ॐ

दकावच्छिन्नः । विशिष्टहेतु-हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने । सदृशित्वे
 च वैज्ञानिकम्, तेन बाधादिसङ्करस्यले साध्यविशिष्टपक्षाधिकारो
 न क्षतिः । बाधादिज्ञानस्य साध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकान्तिविरोधि
 कज्ञानविरोधित्वान्न बाधादिकमादाय द्वयो बहिर्मानधूमादित्यादावन्ति
 तिरिति भावः । अत्र च साध्यवदधृत्तित्वरूपासाधारण्यस्यासङ्करः इति

ॐ विवृतिः ॐ

तेति । तादृशेति । सन्देहविषयीभूतसाध्यविशिष्टपक्षत.
 रूपितवृत्तित्वेत्यप्येकमित्यर्थः । ननु ह्यदो धूमवान्बह्वेतित्यादौ बहिर्मानहेतुत्वो
 संदिग्धताप्योभूतधूमविशिष्टहृदाद्यप्रसिद्धया तादृशविशिष्टप्रहाविरोधिष्यन्ति
 प्यप्रसिद्धत्वात् आद-वैशिष्ट्यं चेति । वैज्ञानिकं =
 निरुदितं विशेष्यताभयत्वरूपं । तेन वैज्ञानिकवैशिष्ट्यविवक्षणेन ।
 करस्यले=हृदपक्षकवह्यादिसाप्यकः धूमादिहेतुकरस्यले, साध्याभाववत्त्वेन
 पक्षकव्यमिचारिहेतुकरस्यले इति यावत् । पर्यंतो धूमवान्बह्वेतित्यादौ-साध्यवि
 रोधादिरूपप्रसङ्गस्य प्रसिद्धत्वात् बाधादिसंकरस्यले इत्युक्तम् ।

प्रकृतहेतुधर्मिकसंदिग्धसाध्यविशिष्टपक्षतृत्तित्वप्रहाविरोधित्वविवक्षणे न ह्य
 दावतिव्याप्तिरित्याह-बाधादिज्ञानस्येति । साध्याभाववत्त्वादिनिश्चयत्वेन
 आदिना स्वरूपासिद्ध्यादिपरिमहः । साध्येति । प्रकृतसाध्यप्रकारतान्तिविरो
 ध्यनाभयोभूतप्रकृतपक्षनिरुदितवृत्ति वप्रकारकप्रकृतहेतुधर्मिकज्ञानप्रतिकर
 दित्यर्थः । बाधादिकमादाय=साध्यभाववत्त्वादिकमादाय । इत्यादौ=इत्येते
 यिन्धूमादिहेतौ । अनिश्चयात्तिरिति । नेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

ननु हेतौ संदिग्धसाध्यविशिष्टपक्षतृत्तित्वप्रहाविरोधित्वरदानुमितिरिति
 नरिष्यविशेषणत्वे साध्यवदधृत्तित्वाभावपटितासाधारण्यमादायासाधारण्येति
 मिचरत्यनुपपत्ति हेतुधर्मिकसाध्यवदधृत्तित्वनिश्चयस्य
 विशिष्टपक्षतृत्तित्वप्रसिद्धकतया तादृशवृत्तित्वप्रहाविरोधित्वेनानुमितिविरोधा
 यसाध्यवदधृत्तित्वेन घट्टमशक्यत्वात् इत्यहोपपत्तेरिति । निरुद्धरीत्याविशिष्ट
 त्वकल्पनेवेत्यर्थः । साध्ययदिति । साध्यवदधृत्तित्वाभावपटितासाधारण्येति

● शीघ्रिणिः ●

तदर्थः । तद्यथा पशुनागच्छेदरूपेण पशो

● साध्याधी ●

इत्यादिप्रसङ्गः । विशिष्टदेही-हेतुनागच्छेदरूपेण । तद्वृत्तिं
च वैज्ञानिकम्, तेन साध्यादिमादयस्स्यले सः
न क्षतिः । साध्यादिमादय
कक्षानविरोधित्वात् साध्यादिमादाय हेतु
तिरिति भावः । अत्र च साध्यवद्वृत्तित्वरूपासाधारण्यस्यासद्वृत्त

● निवृत्तिः ●

तेति । सादरोति । अन्वेषयिष्यतीभूतसाध्यविशिष्टपशुत्वे
रूपितवृत्तित्वेत्यर्थं वमित्यर्थः । ननु हेतु धूमवान् वहेरित्यदौ
संदिग्धसाध्योभूतधूमविशिष्टपशुत्वात्साध्यविशिष्टत्वात् तादृशविशिष्टपशुविरोधित्वे
प्यसिद्धत्वादत् आह-यैशिष्ट्यं चेति । वैज्ञानिकं = तद्वृत्तित्वेन
निरुद्धवृत्तित्वेन साध्यत्वम् । तेन वैज्ञानिकवैशिष्ट्यनिवृत्तेन
परस्यले=हेतुपक्षवद्वृत्तित्वेन धूमादिहेतुस्यले, साध्याभावत्वेन
पशुत्वविरोधित्वेन हेतुस्यले इति यावत् । पर्यतो धूमवान् वहेरित्यदौ-
पर्वतादिरूपस्य प्रसिद्धत्वात् साध्यादिसंकरस्यले इत्युक्तम् ।

प्रकृतहेतुधर्मिसंदिग्धसाध्यविशिष्टपशुत्वात्साध्यविरोधित्वेन
दावतिव्याप्तिरित्याह-साध्यादिज्ञानस्येति । साध्याभाववत्पशुत्वादिभ्रमस्य
आदिना स्वरूपासिद्धत्वादिपरिग्रहः । साध्येति । प्रकृतसाध्यप्रकारतः
प्यताभवीभूतप्रकृतपशुनिरुद्धवृत्तित्वेन प्रकृतहेतुधर्मिसंज्ञानप्रसिद्धत्वात्
दित्यर्थः । साध्यादिमादाय=साध्याभाववत्पशुत्वादिमादान् । इत्यदौ=हेतु
धूमवान् इत्यदौ । अतिव्याप्तिरिति । नेति पूर्वैर्ग सम्बन्धः ॥

ननु हेतु सादिग्धसाध्यविशिष्टपशुत्वात्साध्यविरोधित्वस्यानुमितिर्निरुद्ध
नविपयविशेषणत्वे साध्यवद्वृत्तित्वाभावघटितासाधारण्यमादायासाधारण्ये
भिचारत्व नुपरात् हेतुधर्मिसंज्ञानप्रसिद्धत्वात्साध्यविरोधित्वेन तद्विभक्त्या
विशिष्टपशुत्वात्साध्यविरोधित्वेन साध्यविरोधित्वेन तद्विभक्त्या
धारण्यसम्बन्धस्य घटितत्वात्साध्यविरोधित्वेन तद्विभक्त्या
त्वकल्पयेत्यर्थः । साध्यवद्वृत्तित्वाभावघटितासाधारण्ये

● धीर्बिम्बः ●

साध्यस्य हेतुतायच्छेदरूपेण हेतुतां यद्भावे तद्विरोधितान् ।

● साक्षात्परी ●

प्रतिबन्धकत्वान्निरिच्छितवृत्तियवियन्तानिरूपणस्य हेतुमभिप्रेतसाध्यभाव
रूपव्यभिचारस्यापि पञ्चनिष्ठसाध्याभावरथादिना बुद्धेस्मात्सङ्गर्भं

● विवृतिः ●

निवेपे हेतुमाह-हेतुमभिप्रेति । धूमादिताप्यापहपरिष्कारेणुद्धूयकेने
षिष्टधूमाभावादिस्वरूपव्यभिचाररतागत्यर्थः । पञ्चनिष्ठेति । अपेक्षोत्तरा
पञ्चवृत्तिरूपमाभयन्नादिप्रकारेणैवार्थः । बुद्धेः=निश्चयस्य । तादृशज्ञानं प्रति-
पक्षं प्रकृतसाध्यहेतुप्रकारताकथनं प्रति । प्रतिबन्धकत्वात्=प्रतिबन्धकत्वनिमित्तं
चित्त्रियवितावन्तात् । तादृशवियवितानिरूपकत्वेन = पञ्चनिष्ठसाध्यभावप्रकारेण
मनिरूपितवियवितानिरूपकत्वेन । हेतुमभिप्रेतसाध्याभावस्येतिपूर्वगत्यर्थः ।

अप्यात्तेरिति । हेतुमभिप्रेतसाध्याभावरूपव्यभिचारज्ञानस्य पञ्चवृत्तिसं-
वत्त्वादिप्रकारस्य पञ्चधर्मिकसाध्यप्रकारकबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वेऽपि साध्यत्वानु-
त्पत्तिविशिष्टहेतौ-साध्यत्वदभाववद्व्यावृत्तव्यविविष्टगततादौ च कथमप्यनन्तरं
साध्यात्तिरिति भावः ॥

ननु साध्याभावबुद्धित्वादिषट्तिभ्यभिव्यक्तिप्रकरणस्य साध्यभावादे पर-
विषयाभावत्वाद्यवच्छिन्नवियवृत्तस्य साध्याभावव्यवधानाभावात्तद्योयिनस्तत्त्वं
संहारितनिश्चयस्यापि साध्याभावोपे पञ्चनिष्ठसाध्याभावत्वाद्यवच्छिन्नवियवृत्तस्य ही-
साध्यविरोधित्वेन, साध्यत्वदभाववद्व्यावृत्तत्वविशिष्टहेतुरूपसाधारण्यस्यानु-
त्पादिना हेतुविषयकनिश्चयस्य पञ्चधर्मिकहेतुप्रकारकज्ञानविरोधित्वेन च ल-
च्छेदानप्रतिबन्धकत्वान् तत्र तत्र लक्षणगमनाऽसम्भवेनासम्भवः ।

न च हेतुमभिप्रेतसाध्याभावादे पञ्चवृत्तिसाध्याभाववादिना जनवि-
शाया निवृत्त-व्यभिचरेण लक्षणस्यैव तत्र सम्भवेनापि वान्धवम् । हेतुस्य साध्यत्व-
तात्पर्येण च तदज्ञानत्वेन न संभवति इति तदर्थं च साध्याभाववद्व्यावृत्तस्य हेतुमभिप्रेत-

३ मनोरमा ३

हेतु विशेषात् परादृष्टं प्रकृतं तत्र ननु ननु तत्र प्रकृतानेति तच्छुत्तियवियवा निवृत्त-
३ उपसर्गवचनस्यैव मते तदर्थं च ।
ननु तत्र हीनत्वं । साध्यव्यवधानं साध्यत्वान् हेतुमभिप्रेत-
कस्य तादृशसाध्यत्वान् प्रतिबन्धकत्वान् तत्र ननु अन्तरमेवमेव ननु व्यभिचार-
मते तत्र साध्यत्वहेतुत्वस्यैव तदर्थं च । साध्यतावच्छिन्नवियवृत्तसाध्यत्वानु-
३ लोकोपनिषत्तस्यैव, अन्तर्गतत्वेन तदर्थं च । साध्यतावच्छिन्नवियवृत्तसाध्यत्वानु-

६ गादापरी ७

दन्धकन्यात्तादृशविषयितानिरूपकभेदस्य तादात्म्यमानस्यात् तादृशविषयितानिरूप-
यत्तात्पर्यताभावनियेधो तादात्म्यव्यामिदानस्याप्यनौचित्यापन्नोऽतएव पर्वतो भूम्यान्
वदिरिस्तादौ पर्वतवृत्तिभूमाभावरस्याप्रतिदृश्या नेन रूपेण दक्षिणदिष्टभूमाभावरस्य

६ विद्युतिः ७

पभावे सत्ये तादृशविषयितानिरूपकभेदस्य तादात्म्यमानस्यात् तादृशविषयितानिरूप-
यत्तात्पर्यताभावनियेधो तादात्म्यव्यामिदानस्याप्यनौचित्यापन्नोऽतएव पर्वतो भूम्यान्
वदिरिस्तादौ पर्वतवृत्तिभूमाभावरस्याप्रतिदृश्या नेन रूपेण दक्षिणदिष्टभूमाभावरस्य
गनाऽऽम्भवेऽपि न सप लक्षणसंगतिः, दक्षिणदिष्टभूमाभावरस्य भेदविरहात् इत्यपादे-
नाद्दाम्भवेत्यस्य येन । एतन्निवृत्तौ अन्वयस्येति पाठो नास्ति अगमवस्तुस्य प्रतीति-
त्येव पाठः न तु सयोक्तरीत्येपसंगतीयः । न सम्भयोऽसम्भवे इति श्युत्यत्वा अगम्यः
पदं हेतुमिष्टसाध्याभावेऽध्यासितपरमिति तु सांप्रदायिकाः ॥

किन्तु तादृशेति । पथायाच्येदकारकश्चिदाकारकविशेषोयतानिरूपितसाध्यताय-
च्येदकारकश्चिदाकारकप्रकारताकन्ये गति, तादृशविशेषोयतानिरूपितहेतुतायच्येदकार-
कश्चिदाकारकप्रकारताकं यन् सौमिककश्चिदाकारकस्य ज्ञानं तादृशज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्ध-
तानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं यद्वासाच्यिदविषयित्वव्यापकं तद्द्रवमिष्टभूमवस्तुमितिपर्यः ।
नैतादृशं यद्द्रव साधारणत्वादिषु सदाच्यिदविषयित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपि-
तप्रतिबन्धकत्वस्य पक्षः साध्यवान् हेतुमाध्वेत्वाकारकप्रदत्वाऽप्यापत्त्वात् अपि तु
साधत्वादिफनेव सदाच्यिदविषयित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतायाः
तादृशप्रदत्वव्यापकत्वादिति यद्द्रवपदेन साधत्वादर्भेत्तु साक्यतया तादृशसाधत्वादिभिन्न-
साधारणत्वादिकमादाय साधारणादौ लक्षणसमन्वय इत्यवश्येयम् ।

अत्र च 'या च हेतुप्रकारने'त्यादिना समूहात्मनरक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकहे-
तुप्रकारकश्च यः साध्यवान् हेतुमाध्वेत्वाकारकप्रदत्तदावरोधत्वमिति सूचितम्, ननु

६ मनोरमा ७

विषयकमृदात्मनयाविषयत्वस्य यत्किञ्चिदप्यन्तः प्रमाणमिष्टकत्वात् यत्किञ्चिदावस्थापितम-
क्तरमम्भवात् । नयेवमननुगमं यत्किञ्चिदप्यन्तः प्रमाणमिष्टकत्वात् यत्किञ्चिदावस्थापितम-
त्वापगमात् । वैशिष्ट्यं यत् किञ्चिदप्यन्तः प्रमाणमिष्टकत्वात् यत्किञ्चिदावस्थापितम-
स्तिवैशिष्ट्यं यत्किञ्चिदप्यन्तः प्रमाणमिष्टकत्वात् यत्किञ्चिदावस्थापितम-
त्वापगमात् यत्किञ्चिदप्यन्तः प्रमाणमिष्टकत्वात् यत्किञ्चिदावस्थापितम-
नामकं यत्किञ्चिदप्यन्तः प्रमाणमिष्टकत्वात् यत्किञ्चिदावस्थापितम-
नामकं यत्किञ्चिदप्यन्तः प्रमाणमिष्टकत्वात् यत्किञ्चिदावस्थापितम-
प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य पक्षः साध्यवान् हेतुमाध्वेत्वाकारकप्रदत्वाऽप्यापत्त्वात् अपि तु
साधत्वादिफनेव सदाच्यिदविषयित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतायाः
तादृशप्रदत्वव्यापकत्वादिति यद्द्रवपदेन साधत्वादर्भेत्तु साक्यतया तादृशसाधत्वादिभिन्न-
साधारणत्वादिकमादाय साधारणादौ लक्षणसमन्वय इत्यवश्येयम् ।

ॐ शीघ्रिणिः ॐ

साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्या यज्जानं तद्विरोधित्यस्य च

ॐ गारापरी ॐ

प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयित्वानिरूपकत्वं हेतुमसिद्धसाध्याभाववि-
रूपव्यभिचारस्यापि पञ्चनिष्ठसाध्याभावत्यादिना बुद्धेस्तादृशज्ञानप्रदं

ॐ विवृणिः ॐ

निषेधे हेतुमाह-हेतुमसिद्धेति । धूमारिणाप्यकारणकार्यहेतुमद्वैत-
विष्टधूमाभावादिस्वरूपव्यभिचारस्यातीत्यर्थः । पञ्चनिष्ठेति । अपेक्षोपकार-
पञ्चवृत्तिधूमाभावत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । बुद्धेः=निश्चयस्य । तादृशज्ञानं प्रतिबन्ध-
पक्षं प्रवृत्तसाध्यहेतुप्रकारताकज्ञानं प्रति । प्रतिबन्धकत्वात्=प्रतिपन्नाकतन्निरोध-
विषयविषयतावत्वात् । तादृशविषयित्वानिरूपकत्वेन = पञ्चनिष्ठसाध्याभावकतान-
निरूपितविषयित्वानिरूपकत्वेन । हेतुमसिद्धसाध्याभावस्येति पूर्वोक्तम् ॥

अध्यातेरिति । हेतुमसिद्धसाध्याभावरूपव्यभिचारकज्ञानस्य पञ्चवृत्तिप्र-
वृत्तादिप्रकारकस्य पञ्चधर्मिकसाध्यप्रकारकबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वेऽपि साध्याभाववृ-
त्तविशिष्टहेतौ-साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वविशिष्टगमनादौ च लक्षणमन्वय-
वाच्यमिति भावः ॥

ननु साध्याभाववृत्तित्वादिघटितव्यभिचारनिश्चयस्य साध्याभाववृ-
त्तिसाध्याभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयकस्य साध्याभावस्यापकाभावाप्रतिरोधित्वस्य
संहारित्वनिश्चयस्यापि साध्याभाववृत्ते पञ्चनिष्ठसाध्याभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वं
साध्यविरोधित्वेन, साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वविशिष्टहेतुरुपासाधारण्यस्याङ्गी-
त्वादिना हेतुविषयकनिश्चयस्य पञ्चधर्मिकहेतुप्रकारकज्ञानविरोधित्वेन च स्-
कज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् तत्र तत्र लक्षणगमनाऽसम्भवेनासम्भवः ।

न च हेतुमसिद्धसाध्याभावादेः पञ्चवृत्तिसाध्याभावत्वादिना जन्ये-
शया निवृत्त्यभिचारे लक्षणमन्वय सम्भवतीति वाच्यम् । भेदस्य व्याप्यु-
क्त्या कदाचित् तादृशज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वानिरूपकत्वस्य हेतुमसिद्ध-

ॐ मनोरमा ॐ

हेतु वैशिष्ट्यावगाहिसम्वन्धिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिता निवृत्त-
वच्छेदकवर्त्मनस्त्यैव व्यभिचारे सत्त्वात् ।

सामान्यपदोपादाने तु न तत्राव्याप्तिः, व्याप्यविषयकस्य साध्यत्वात् हेतुवैशिष्ट्यात्
कस्य तादृशज्ञानप्रदाने, आन्तर्गततया तत्र व्यभिचारनिश्चयप्रतिबन्धकतायाः समत्वात् ॥

अथ पक्षे साध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिसम्वन्धिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिता निवृ-
त्तौ सामान्यपदोपादाने, व्याप्यविषयकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य हेतुमसिद्ध-

७ विद्वानिः ७

हेतुविशिष्टसाध्यवधारकप्रदाहिरौविष्यं वक्ष्यन्, तथा सति परंतन्वरादेते
 बद्धिवाध्यकरयत्ने परंतन्वरात्मानाधिकरणेन बह्वपभावप्रवृत्तयोरन्यत्रावेत्ति-
 स्यात्, धूमादिविशेषितव्यतादिषमिकरह्यपरिमहस्य परंतन्वादिमाननोपेक्ष-
 यगादितया तं प्रति साधनाधिकरण्यवगद्विबह्वपभावनिधायकनिरीक्षणम् । त-
 पशुः साध्यवान् हेतुमात्रचेत्याचारकानुमितित्वम्प्रायःप्रतिबन्धनातिषेधेनैव त-
 सम्भवात् । लौकिकसमिकरार्थान्वयादशमहस्यन्यायकप्रतिबन्धनातिषेधोऽनुचित-
 थाच्यम्, यादृशसाधारणादिहेतुकरयत्ने तादृशानुमितेऽप्रसिद्धित्वात्साध्यवधार-
 व्यापयवत्तेः । अस्माकन्दुनादशरयत्नेऽपि तादृशरथसाध्यहेतुकशाब्दोक्त-
 मानादिकमादायलक्षणमन्वयसम्भवादितिष्येयम् ॥

पशुतावच्छेदकतापटव सम्बन्धेन पशुतावच्छेदकवैशिष्ट्यलाभात् त्रितीयं च
 अन्यथा काञ्चनमयपरंतो वद्विमान्, हृदो बद्धिमान् वेत्यादावाभयसिद्धि-
 तिव्याप्तिः, कालिकसम्बन्धेन काञ्चनमयत्वादुत्त्वाद्यवच्छिन्नकालप्रतिकर-
 प्रदस्यापि तादृशप्रदसामान्यन्तगततया तं प्रति काञ्चनमयत्वायमात्रवद-
 भयस्य, बह्वपभाववद्ददनिधायकप्रतिबन्धकत्वत् । साध्यप्रसिद्धौ वाचे चर्त-
 वारणाय त्रितीयं साध्यरदम् साध्यतावच्छेदकतापटवसम्बन्धेन साध्यतावच्छे-
 वैशिष्ट्यलाभार्थम् । अन्यथा हृदा दीकाञ्चनमयवह्वपादिसाध्यकरयत्ने-कालि-
 म्बन्धेन काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नकालप्रकारकप्रदस्यापि तादृशयत्नद्वन्द्व-
 तत्र काञ्चनमयत्वाभाववद् बह्वपादिनिधयस्य बह्वपभाववद्ददनिधयस्य

७ मनोरमा ७

अनु तथापि तादृशप्रदसामान्यप्रतिबन्धकगानि क्वचित्स्वरूपमन्वयकरावच्छेदकतावच्छे-
 दितिसत्यन्तार्थनिर्वचनेनैवोपपत्तौ तादृशप्रतिबन्धकप्रानतिरिक्तपृथिव्यनिवेशी व्यर्थ- इति
 बद्धिपशुकधूमसाध्यकवद्विहेतुकरयत्ने धूमाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टवद्विषयस्य निरादेत्या-
 धूमाभाववद्वृत्तित्वान् धूमाभाववान् धूमाभाववद्वृत्तित्वात्थ बद्धिरित्याकारकनिधयवदि-
 योवधूमाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टवद्विषयविनया बद्धिषमिकधूमप्रकारकद्विषयतिबन्धकतावच्छे-
 धूमाभाववद्वृत्तित्ववत्त्व पशु साध्यवान् हेतुमात्रचेत्याकारकप्रदप्रतिबन्धकतावच्छेदकवि-
 कपकतावच्छेदकत्वात् । अत्र तादृशप्रदप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिव-
 मन्वातिरिति वाच्यम् । तथा सति बलभ्यापकबह्वपमात्रसमानाधिकरण बलवद्ददप्र-
 दित्वात्प्राप्तये । ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रत्यक्षमिकसाध्यादिप्रदप्रतिबन्धकतावच्छेदकवि-
 कपकतावच्छेदकत्वस्य सप्रतिपक्षतावच्छेदकत्वमे सस्यात् निरुक्तसत्यप्रतिपक्षनिवृत्ति-
 प्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वादिनि नु विभावनीयम् ॥

अत्र तथापि पशु म म मान हेतुमात्रेत्याकारकप्रदप्रतिबन्धकप्रतिबन्धकानि क्वचित्
 तादृशप्रदप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमवगमेव लाभवात् सत्यन्तमस्तु किं नमूद-
 वाच्यम् । अननुगमात् यथामन्तिवद्वे वैषध्याऽसम्भवाच्च ॥

ॐ विवृतिः ॐ

द्विष्यतिव्याप्तिः काञ्चनमयद्दूरी यद्दिमान् धूमादित्यत्र काञ्चनमयत्वाभाववृत्तौ
निश्चयस्य द्रव्यधर्मिकरहत्यादिप्रकारकबुद्ध्याप्रतिबन्धकत्वात्तदः पशुतावच्छे-
दपर्यन्तनिवेशः । पशुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमपि न पशुतावच्छेदकतावच्छिन्नत्व-
धर्मावच्छिन्नत्वम्, तेन काञ्चनमयत्वावच्छिन्नत्वस्य काञ्चनमयत्वाभाववृत्तौ
अयस्य पशुतावच्छिन्नत्वमपि न काञ्चनमयत्वाभाववृत्तौ
पाध्यावच्छिन्नत्वादावतिव्याप्तिः ।

पशुधर्मिकहेतुप्रकारकबुद्धौ साधनाप्रविद्धिनिश्चयस्य कर्तव्य-
त्वात् साधादावतिव्याप्तिः । यत्किञ्चिद्घर्मावच्छिन्नत्वमप्यप्रकारकत्वनिवृत्तौ
हृदः काञ्चनमयत्वादिमान् इत्यत्र तेजस्वादिना बहुयादिबुद्धौ काञ्चनमयत्वात्
बहुयादिनिश्चयस्य बहुधर्मावच्छिन्नत्वादिनिश्चयस्य साधनाप्रतिबन्धकत्वात् काञ्चन-
सिद्धयोरतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकपर्यन्तनिवेशः । काञ्चनमयत्वावच्छिन्नत्व-
धर्मिकहेतुप्रकारकबुद्धौ काञ्चनमयत्वाभाववृत्तौ निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वमपि
प्रसिद्धावतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमपि-साध्यतावच्छेदकत्वम-
प्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वम् विवक्षणीयम् ॥

पशुधर्मिकसाध्यादिप्रकारकबुद्धौ साधनाप्रविद्धिनिश्चयस्य स्वक-
निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् हेतुप्रकारकत्वनिवेशः । यत्किञ्चिद् घर्मावच्छिन्नत्व-
रकत्वविवक्षणे हृदो बहुमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववृत्तौ
अयस्य धूमाभाववृत्तौ दनिश्चयस्य च द्रव्यत्वादिना प्रकृतपशुधर्मिकधूमादिप्रकार-
हाविरोधित्वात् साधनाप्रविद्धिस्वरूपासिद्ध्यादावतिव्याप्तिः अतः हेतुतावच्छे-
दपर्यन्तनिवेशः । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमपि, हेतुतावच्छेदकतावच्छिन्नत्व-
धर्मावच्छिन्नत्वम्, तेन काञ्चनमयहेतुवस्थले केवलधूमप्रकारकबुद्धौ काञ्चन-
भावकधूमादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि न काञ्चनमयत्वाभाववृत्तौ निवृत्तौ

ॐ मन्त्रोऽथ ॐ

बुद्धौ धूमाभावेवद्वृत्तिवद्विषयकज्ञानरथ प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न । सिद्धिपशुधर्मिक-
मतिरिक्तवृत्तिस्वावच्छिन्नविषयिणाकथमर्थवत्त्वेन निवृत्तधूमाभाववृत्तिवद्वेराभ्यासिद्धि-
सम्पादकत्वत्वात् ।

साध्यावच्छिन्नानिश्चितविशिष्टविषयविशेषानवच्छिन्नत्वात् प्रकृतपशु साध्यहेतुवैशिष्ट्यपर्यन्त-
तदनतिरिक्तवृत्तिविषयिणा निवृत्तकतावच्छेदकं यत् यत् स्वम् तत्तत्पशुधर्मिकत्वस्य स्वच्छिन्न-
धर्मेन वा तत्राभ्यासिकारणमभवात् । धूमाभाववृत्तिवद्विद्यावच्छिन्नाऽनिश्चितताऽभाववृत्तौ
स्वावच्छिन्नविशिष्टविषयिणावच्छिन्नत्वस्य निवृत्तकत्वमप्यप्रतिबन्धकत्वनिवृत्तौ
कताया विरहेण स्वपदन तावच्छिन्नत्वस्य अनुमत्तत्वत्वात् ॥

नचैवं मेधावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वमपि, मेधावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वमपि निवृत्तकत्वपर्यन्त-

ॐ ईषितिः ॐ

भात् पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिरूपसिद्धिधाद्यप्रतिरोधात्प्रसिद्धेः

ॐ गाथापरी ॐ

द्विरूपव्यभिचारत्वस्यापि तादृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयित्वेन
पक्षतावच्छेदकपक्षनिष्ठसाध्याभावत्वादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न ह्येते।
बाधादिनिष्ठानामनुमितिविरोधितानवच्छेदकधर्माणां प्रमेयत्वादीनाम्

ॐ विवृतिः ॐ

तादृशेति । पक्षः साध्यवान् हेतुमाधेत्याकारकप्रदायकम् । अनतिरिक्तत्वेऽपि
अभिन्नत्वेऽपि । न क्षतिः = न हेतुमन्निष्ठसाध्याभावादावभ्यातिः ॥

नन्वेतावन्मात्रस्य लक्षणार्थत्वे बाधादौ सर्वथातिव्याप्तितादृशस्यमेव,
वह्निमान् धूमादित्यादौ हृदादिधर्मिकषहृन्त्यादिप्रकारकप्रदप्रतिबन्धकतानतिरिक्त
वृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणप्रमेयत्वत्वस्य वह्नयस्य
दहदादौ सत्त्वात् अत आह बाधादिनिष्ठानामिति । प्रमेयत्वादीनामित्यनेन
आदिना स्वरूपासिद्ध्यादिपरिग्रहः । इदमुपलक्षणम्,—तावन्मात्रस्य लक्षणार्थत्वेऽपि
सीनपटाभाववद्भूतलमित्यादावतिव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । अनुमितीनि । ॐ
साध्यवान्-साध्यव्याप्यहेतुमाधेत्याकारकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वेन
पक्षतानवच्छेदकधर्माणामित्यर्थः । प्रमेयत्वादीनामिति । अदिना रूप
त्वादिपरिग्रहः । तादृशेति । पक्षे साध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिप्रदप्रतिबन्धकतानति
रिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतानवच्छेदकत्वेऽपीत्यर्थः । तादृशेति । यथाऽप्येते
तिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणान् न
पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्य हेतुमाधेत्याकारकसमूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्धकता
वच्छेदक-विषयितानिरूपकतावच्छेदकं रूपं तदवच्छिन्नत्वस्येत्यर्थः अनुग्रह
त्वात् = समुदितलक्षणार्थत्वात् ॥

इदं तु तत्त्वम् । प्रकृतधर्मात्मिकप्रकृतसाध्यप्रकारकप्रकृतहेतुप्रकारकौतुक
सन्निकर्षाद्यजन्यप्रहत्वव्यापकप्रतिव्ययतानिरूपितप्रतिबन्धकता नतिरिक्तवृत्ति

ॐ मनोरमा ॐ

पक्षः साध्यवान् हेतुमाधेत्याकारकलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यप्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानति
प्रतिबन्धकताविशिष्टधर्मत्वम् लक्षणार्थम् । वैशिष्ट्यं चमे स्वानतिरिक्तवृत्तिविषयिता निरुक्त
व्येदकत्वपर्यायविकरणसम्बन्धान्निष्ठप्रस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताक मेरुकात्प्रहते
प्रकृतानुमितित्वव्यापक प्रतिव्ययतानिक्रानि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । प्रतिबन्धकताव
स्वनिष्ठ इवाप्येता कथाभावीव प्रतियोगितानिक्रानि परम्परया अत्रिच्छिन्नत्व सम्बन्धादिना
वच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तु यथाशुभप्रधानुत्पत्तिः ॥

७ साक्षात्परी ल

विषयितानिरूपकतानवच्छेदकत्वेऽपि साक्षादविषयितानिरूपकतानवच्छे-
दीभूतानुमितिविशेषितोपितावच्छेदकत्वापच्छिन्नप्रत्यय समुदायार्थव्याघ्रा-
त्प्रसङ्गः साक्षात् यत्किञ्चिज्ज्ञानं साक्षात्कृपापच्छिन्नविषयकनिश्चयमाप्ता-

७ विद्युतिः ७

वितानिरूपकतावच्छेदकतापस्याप्यनधिकरणत्वे गति चद्रूपपच्छिन्नविषयकनि-
श्चयव्यवहारं प्रकृतपक्षधर्मिकताप्यप्रकारशशा यान्यव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकार-
प्राप्यन्तिरेकव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारयानुमितित्वव्यापकप्रतिपक्षतानिरूपकप्रतिबन्ध-
त्वं सद्रूपपच्छिन्नोऽनेकान्तिको दोषः प्रतियोगित्वविषयकतासाक्षात्प्रभावा-
भावत्वं सप्यभिचाररतमिति पठितम् । भवति हि धूमवान्प्रतिरेक्यादीवद्विमिश्र-
ताभावादिरूपव्यभिचारे लक्षणसमन्वयः । साक्षात्कृपाभावस्यादेः पक्षसाध्यवान् हेतुमान्
इत्याकारप्रसङ्गप्रतिबन्धप्रताननिरिच्छृत्तविषयितानिरूपकतावच्छेदकतापस्याप्यन-
धिकरणत्वेन सत्यन्तदलाक्रान्ततया अन्यव्याप्तिविषयकशशाप्यवान्साध्यव्या-
प्यहेतुमानित्याकारयानुमितिप्रतिबन्धकतानातिरिच्छृत्तविषयितानिरूपकतावच्छेद-
कत्वेन विशेषदलाक्रान्ततया च सद्रूपपदेन तस्यभर्तुं शक्यत्वात् । यद्विमान्
गगनादित्यादौ गगननिष्ठवद्विदभाष्यद्वृत्तित्याभावत्वस्यापि पक्षेसाध्यहेतुवैति
एवापगादिप्रसङ्गप्रतिबन्धकतानतिरिच्छृत्तविषयितानिरूपकतानवच्छेदकत्वेन सत्य-
न्तदलाक्रान्ततया साध्यसामानाधिकरण्यव्यतिरिक्तव्याप्तिविषयकसमूहालम्बनानुमिति प्रति-
बन्धकतावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वेन विशेषदलाक्रान्ततया च सद्र-
पपदेन गगनशृत्तविषयितद्विदभाष्यद्वृत्तित्याभावत्वमादाय गगननिष्ठ-
साध्यतदभाष्यद्वृत्तित्वरूपासाधारण्येऽपि लक्षणसमन्वयः । एवं सर्वमनित्यं मेद-
स्यादिस्पादौ मेयत्वनिष्ठनित्यत्वव्यापकीभूताभावाप्रतियोगित्वरूपानुपसंहारित्वेऽपि
लक्षणसमन्वयः, साक्षात्कृपाभावव्यापकाभावाप्रतियोगित्वत्वे पक्षःसाध्यवान् हेतुमान्
इत्याकारप्रसङ्गप्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयितानिरूपकतानवच्छेदकत्वस्यसाध्याभाव-
व्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिरेकव्याप्तिविषयकसमूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्धक-
तानतिरिच्छृत्तविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य च सत्त्वेन तस्य सत्यन्तदल विशेष-
प्यदलाक्रान्तत्वादिति ध्येयम् ॥

विशेष्यदलं पक्षतावच्छेदकादिनिर्देशन तु सत्यन्तदले साध्यसम्पादनायेत्य-
वधेयम् । नातिप्रसंगइति । तथा च प्रमेयत्वादेः पक्षधर्मिकसाध्यादिप्रकारक-

७ अनोरमा ७

साक्षात् यत्किञ्चिज्ज्ञानमित्यादि । अत्र यत्किञ्चिदपदं पक्ष साध्यवान् हेतुमाक्षेपाकारक

ॐ श्रीधितिः ॐ

सिद्धिसङ्कीर्णसंप्रदहः । यिरोघोऽपि फलतः प्रतिरोध एव । तद्वत्

ॐ गादाधरी ॐ

न्याप्रतिबन्धं तादृशी योऽनुमिति विरोधितायच्छेदको धर्मस्तद्वच्छि
वा समुदितार्थः ।

ॐ विवृतिः ॐ

प्रहप्रतिबन्धकत्वानतिरिक्तवृत्तिविपयितानिरूपकत्वानवच्छेदकत्वेऽपि पक्षः कश्चि
साध्यन्याप्यहेतुमांशेत्याकारकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविपयितानिरूपकत्व
दक्षत्वस्य तत्र विरहान् न प्रमेयत्वादिकमादाय बाधादावतिव्यातिरिचि शक्ये ।

- ननु पर्वतो धूमवान् षष्ठेरित्यत्र व्यभिचारेऽप्यातिः, तत्र बाधच्छेदेऽपि
पक्षः साध्यवान् हेतुमांशेत्याकारकप्रहप्रतिबन्धकत्वानतिरिक्तवृत्तिविपयितानिरूप
वच्छेदकरूपोऽप्रसिद्धेः । यद्यपि एतस्य दुष्टलक्षणतया बाध्यसिद्धित्वेऽप्यपि
चारमादाय हेतौ लक्षणसमन्वयः सम्भवतोऽनुच्यते, तथापि तद्व्यवहारप्र
तदेतुवसव्यमिचारत्वस्य तत्पक्षधर्मिकसाध्यादिप्रकारकप्रहप्रतिबन्धकत्वान्ति
रिक्तवृत्तिविपयितानिरूपकत्वानवच्छेदकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकता
अतिविपयिताकथमांशच्छिन्नसम्बन्धित्वस्वरूपतया पर्वतपक्षकधूमवदिसाध्यत्वो
तादृशधर्माऽप्रसिद्धा हेतौ तादृशधर्मावच्छिन्नसम्बन्धित्वोरसादनं दुष्टकत्वा
रथादित्याशयेनाह तादृशमितीति ॥

केचित्तु । पक्षे साध्यहेतुवैशिष्ट्यावगादिप्रहत्वव्यापकत्वकथं सामान्यतरोरने
गौरवमाशङ्क्याह तादृशमितीत्यवतारयन्ति । यत्किञ्चिज्ज्ञान = प्रकृतप्रह
कप्रकृतसाध्यप्रकारकप्रकृतहेतुप्रकारकलौकिकसन्निकर्षाद्यन्वयं पदासंज्ञ
विषयकं ज्ञानम् । यादृशेति । यादृशरूपवच्छिन्नविषयकनिश्चयवन्त
प्रतिबन्धकत्वानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाभाववदित्यर्थः । अनुमितीति पक्षसाध्यवृ
त्तिमांशेत्याकारकानुमितिप्रतिबन्धकत्वानतिरिक्तवृत्तिविपयितानिरूपकतावच्छेदकत्व
वदवच्छिन्नत्वम् = तादृशधर्मवत्त्वम् । समुदितार्थ इति । तथा च पक्षधर्म

ॐ भगोरमा ॐ

कालकालान्तरिकरूपेण यद्वावच्छिन्ननिश्चयसाध्यान्वाऽप्यतिव्यापकताभावं कथं तादृशत्व
वच्छेदेन निश्चयनिश्चयसाध्यान्वाऽप्यतिव्यापकत्वविवक्षणे अत्र महाशक्तिः स्यात्, पक्षे साध्यहेतुवैशि
ष्ट्यादिसमूहलक्षणव्याप्ति विषयकत्वाने व्यभिचारबाधवच्छिन्न निश्चयसाध्यान्वाऽप्यतिव्यापकता
यद्वावच्छिन्ननिश्चयसाध्यान्वाऽप्यतिव्यापकत्वस्य सामान्यतरे विहाय तादृशनिश्चयनिश्चयवत्त्व
साध्यान्वाऽप्यतिव्यापकताभावविवक्षणे पुनरसम्भवः, बाधादिविषयकत्वमूहात्कथनव्यभिचारोप
निश्चयविषयकत्वानिरूपितं प्रतिबन्धकत्वाभावस्य पक्षधर्मिकसाध्यादिपक्षेऽसाध्यात् अत्र सामान्यतरे ।

ॐ दीधितिः ॐ

इयत्सामानाधिकरण्यप्रहायिरोध्यर्थं क्रम् । सम्बन्धपदश्लेन प्रकृतौ

ॐ गादाधरो ॐ

गज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वं निवेशनीयं लापवान्, बाधादिज्ञाननिरूपित-
ध्यतानां च तादृशसकलज्ञानसाधारणतया न

ॐ विवृतिः ॐ

नुमितिप्रतिबन्धकतापटवानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतायामित्यर्थः । तादृशो
पक्षे साध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिसहत्वाऽव्यापकत्वमित्यर्थः ।

निवेशनोपमिति । तथाच प्रकृतपक्षविशेष्यतानिरूपिता या प्रकृत-
प्रकारता या च तादृशविशेष्यतानिरूपिता हेतुप्रकारता तन्निरूपकत्ववैशि-
कर्याद्यजन्यसहत्वाऽव्यापिका या पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यहेतुमाश्रयत्वात्
मितित्वव्यापिनः प्रतिबन्धतातनिरूपितप्रतिबन्धकत्वम् । यन्व्यवसायं तद्रूपत्व-
लक्षणार्थं इति भावः ।

लापवादिनि । तादृशप्रकृतव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपि-
रिच्छृतिविपर्ययानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणभेदनिवेशापेक्षेत्वादि-
रुक्तविरहायाम् बाधादावतिव्याप्तिवारयति बाधाशोति । आदिना स्वयमेव
दिपरिग्रहः । बाधादिनिश्चयनिरूपितप्रतिबन्धतानामित्यर्थः । तादृशोनि ।
साध्यवान् हेतुमाश्रयत्वाकारकपदार्थान्तरविषयकसमूहालम्बनज्ञाने पदार्थ-
विषयकसमूहालम्बन तादृशज्ञाने च वर्त्तमानतयेत्यर्थः । न तादृशज्ञान-
नवृत्तित्वम् = नपक्षे साध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिसहत्वाऽव्यापकत्वम् । तादृश-
बन्धतानामिति पूर्वेष्वन्यथः । नातिप्रसंग इति । तथाच पक्षः ७
हेतुमाश्रयत्वाकारकौक्तिक सन्निकर्षात्जन्यज्ञानत्वं यत्र यत्र तत्र तत्रैव बाध-
निश्चयनिरूपितप्रतिबन्धतायाः सत्त्वेन बाधादिनिश्चयप्रतिबन्धत्वस्य तादृशजन्य-
ऽव्यापकत्वविरहेण न बाधादिज्ञानमादाय बाधादावतिव्याप्तिरिति भावः ।

ॐ मनोरमा ॐ

ननु तथापि हरी बद्धिमानित्यत्र बद्धयभावस्तद्वद्वयकत्वोऽतिव्याप्तिः बद्धयभाववत्प्रकृत-
सामान्यान्तर्गते चातिशयेन हदव्यावगाहिनानिमान् बद्धयभाववानित्याकारकनिश्चये हददि इति
बद्धयादिवकारक बुद्धिप्रतिबन्धकत्वाभावेन तादृशनिश्चयसामान्याऽप्यतिबन्धत्वस्य तादृश-
ज्ञाने सत्यात् । नच हदधमिकबद्धयभावप्रकारकनिश्चयसामान्याप्रतिबन्धत्वस्याऽप्यतिबन्ध-
नस्यतिवशात् । अभावधमिकनिश्चयस्यैव बाधविरहितबद्धयभावप्रकारक बुद्धि-
भावत्वं न तन्नानुबद्धयभावत्वं न बाधाकारकमकलनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकता तादृश-
नपक्षे बाधविरहितत्वे न मायवत्प्रकृतत्वस्य नित्यमित्यर्थः ॥

ॐ गादाधरी ॐ

तो नातिप्रसङ्गः । व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धत्वं च तन्न्यूनवृत्त्येव व्याप्य-
त्पयकत्वाद्दशज्ञानावृत्तित्वात् । अत्रेपि सर्वत्रैवेतादृशदिशा निष्कर्षणीय-
ति । अत्र च यत्र प्रकृतपक्षे व्यभिचाराभावो निविष्टस्तत्र व्यभिचा-
रऽसिद्धिमध्ये निवेद्यत इति हृदयम् । पक्षसाध्यसाधनानामप्रसिद्ध्या

ॐ चिद्वृत्तिः ॐ

सक्षये लक्षणतुमन्वयं प्रदर्शयति-व्यभिचारेति । व्यभिचारनिश्चयनिरूपित-
विशेष्यत्वं चेत्यर्थः । तन्न्यूनवृत्त्येव=पक्षे साध्यहेतुर्धैरिष्ट्यावगादिप्रहृत्यन्न्यूनवृत्त्येव ।
रथमिग्याकांक्षायामाह-व्याप्येति । व्यभिचारिनिश्चयनिरूपितप्रतिबन्धत्वस्य
नातिविरयितासत्त्वबधः साध्यवान् हेतुर्मांक्षेयाकारपक्षान्नेऽवर्तमानत्वात् इत्यर्थः ।
यत् साध्यहेतुर्धैरिष्ट्यावगादिप्रहृत्यस्य व्याप्तिविरयितासत्त्वेऽपि तादृशज्ञाने वर्तमान-
त्वात् तत्र व्यभिचारादिनिश्चयप्रतिबन्धत्वस्यासत्त्वान् निरुक्तज्ञानत्वाव्यापकत्वं व्यभि-
चारिनिश्चयप्रतिबन्धत्वस्य निर्विवादादिति यावत् । अत्रेऽपि = प्रतिबन्धपतापृष्टित-
गिदान्तलक्षणैऽपि-यत्रप्रतिबन्धादिग्रन्थेऽपि च ॥

ननु द्रव्यत्वाभाववदवृत्तिप्रमेयत्वम् , द्रव्यम् प्रमेयत्वादिवादी द्रव्यत्वाभावव-
द्गुणप्रमेयत्वरूपव्यभिचारेऽत्रासिः, निरुक्त व्यभिचारस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे-
साध्यदिमत्तन्व्यावयवप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धपतावच्छेदकविरयितावतया ताद-
रामरत्नाम्नारवप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धपतावच्छेदकविप्रयितावतयस्य तत्र विर-
यात् अत्र आहात्र ज्ञेति । निरुक्तलक्षणत्वमृमते चेत्यर्थः । यत्र = तादृशस्यले ।
प्रकृतपक्षे = पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे, तादृशभावेन विरोधो वा । व्यभिचाराभावः=
साध्यभावनवदवृत्तियम । तत्र = तादृशस्यले । व्यभिचारः=साध्यभावनवृत्तिसिद्धिसिद्धी-
हेतुः । निवेद्यत इति । तथाच तादृशस्यत द्रव्यत्वाभाववदवृत्तिरविशिष्टप्रमेयत्वादे-
आभयविशिष्टरूपत्वात् तदात्तस्यत्वेन तत्र तदुपपत्त्यावच्छेदवि न शक्तिरिति भावः ।

विरयितव्यत्वादिप्रतिबन्धताभिन्नत्वेन प्रकृत्यात्मिनिप्रतिबन्धताया विरयणे
नेत्यादिव्यभिचारेऽस्यासिः, निरुक्त व्यभिचारनिश्चयनिरूप्य व्याप्तिप्रहृत्यविबन्धपताया

ॐ मनोरमा ॐ

तत्र तदर्थे द्रव्यत्वाभाववदवृत्तिप्रमेयत्वम्, द्रव्यम् प्रमेयत्वादिवादी द्रव्यत्वाभावव-
द्गुणप्रमेयत्वरूपव्यभिचारेऽत्रासिः, निरुक्त व्यभिचारस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे-
साध्यदिमत्तन्व्यावयवप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धपतावच्छेदकविरयितावतया ताद-
रामरत्नाम्नारवप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धपतावच्छेदकविप्रयितावतयस्य तत्र विर-
यात् अत्र आहात्र ज्ञेति । निरुक्तलक्षणत्वमृमते चेत्यर्थः । यत्र = तादृशस्यले ।
प्रकृतपक्षे = पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे, तादृशभावेन विरोधो वा । व्यभिचाराभावः=
साध्यभावनवदवृत्तियम । तत्र = तादृशस्यले । व्यभिचारः=साध्यभावनवृत्तिसिद्धिसिद्धी-
हेतुः । निवेद्यत इति । तथाच तादृशस्यत द्रव्यत्वाभाववदवृत्तिरविशिष्टप्रमेयत्वादे-
आभयविशिष्टरूपत्वात् तदात्तस्यत्वेन तत्र तदुपपत्त्यावच्छेदवि न शक्तिरिति भावः ।

● दीपितिः ●

न्यन्धितया विरोधित्वे तारयव्योपपन्नेन प्रायशो वायवदिगौ

● गादाधरी ●

सममन्वयः । निराम इति । तेषां ज्ञानस्य ययोक्तज्ञानप्रतिबन्धकत्व
भावः । अविद्विंसंकीर्णो हृदादी धूमादिसाधने बद्धपादिहेतुः । तत्र
तत्र यथाश्रुतपक्षवृत्तित्वम्यामत्त्वेपि ययोक्तज्ञानाविरोधित्वादिभि
मितिविरोधिसाध्याभाववद्वृत्तित्वाद्यादाय लक्ष्यप्रगमनसम्भवादिभिः
ननु विरोधोपि ययोक्तज्ञानाविरोधो अनुमितिविरोधो वै

● विवृतिः ●

विशिष्टप्रमदप्रतिबन्धकताभेदस्य सत्त्वेन व्यातिप्रमदप्रतिबन्धकत्वा एव क्व
त्वसम्भवान् हृदयमित्युक्तमित्युच्येत् ।

समन्वय इति । तथा च सत्यन्तदलेन पञ्चप्रतिद्वौ संप्रतिद्वौ
नाऽप्रतिद्वौ चातिव्याप्तिवारणमित्यर्थः । तेषां=पञ्चाप्रतिद्वयदीनम् ।
क्तज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्=वृत्तान्तं प्रकृतसाध्यदिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वम् ।
अथाविद्वत्तादिनिश्चयकाले पञ्चत्रयच्छेदकविशिष्टप्रमदप्रमदप्रतिद्वौ
तत्र = हृदयस्य धूमादिसाध्यत्ववद्वृत्तित्वादिहेतुः । यथोक्तेः । पञ्चप्रतिद्वौ
अत्याकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्=वृत्तान्तं प्रकृतसाध्यदिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वम् ।
वृत्तान्तं प्रकृतसाध्यदिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्=वृत्तान्तं प्रकृतसाध्यदिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वम् ।
हृदो धूमवान् बद्धेरेत्यत्र व्याभिचारेऽप्यतिभयेनैव यथा श्रुतसत्यन्तदलेन
इति भावः ॥

विरोधोऽपि=साध्यसामानाधिकरण्यामपि । ययोक्तज्ञानाविरोधो=अपि ।
हेतुवैशिष्ट्यपावगादिप्रमदप्रतिबन्धकत्वावच्छेदकविशिष्टप्रतिबन्धकत्वान्=वृत्तान्तं प्रकृतसाध्यदिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वम् ।
अनुमितिविरोधी = पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यहेतुमात्रेणकारकत्वात् ।
मित्यप्रतिबन्धकत्वावच्छेदकविशिष्टप्रतिबन्धकत्वान्=वृत्तान्तं प्रकृतसाध्यदिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वम् ।
करणात्तस्य साध्यसामानाधिकरण्यामपि निप्रमदप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः ।

● मनोरमा ●

अथाविद्विंसंकीर्णो हृदादी धूमादिसाधने बद्धपादिहेतुः । तत्र तत्र यथाश्रुतपक्षवृत्तित्वम्यामत्त्वेपि ययोक्तज्ञानाविरोधित्वादिभिः
मितिविरोधिसाध्याभाववद्वृत्तित्वाद्यादाय लक्ष्यप्रगमनसम्भवादिभिः ननु विरोधोपि ययोक्तज्ञानाविरोधो अनुमितिविरोधो वै
विशिष्टप्रमदप्रतिबन्धकताभेदस्य सत्त्वेन व्यातिप्रमदप्रतिबन्धकत्वा एव क्व त्वसम्भवान् हृदयमित्युक्तमित्युच्येत् ।
समन्वय इति । तथा च सत्यन्तदलेन पञ्चप्रतिद्वौ संप्रतिद्वौ नाऽप्रतिद्वौ चातिव्याप्तिवारणमित्यर्थः । तेषां=पञ्चाप्रतिद्वयदीनम् ।
क्तज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्=वृत्तान्तं प्रकृतसाध्यदिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वम् । अथाविद्वत्तादिनिश्चयकाले पञ्चत्रयच्छेदकविशिष्टप्रमदप्रमदप्रतिद्वौ
तत्र = हृदयस्य धूमादिसाध्यत्ववद्वृत्तित्वादिहेतुः । यथोक्तेः । पञ्चप्रतिद्वौ अत्याकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्=वृत्तान्तं प्रकृतसाध्यदिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वम् ।
वृत्तान्तं प्रकृतसाध्यदिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्=वृत्तान्तं प्रकृतसाध्यदिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वम् । हृदो धूमवान् बद्धेरेत्यत्र व्याभिचारेऽप्यतिभयेनैव यथा श्रुतसत्यन्तदलेन
इति भावः ॥

मध्यमिचार एव उपायेन न मद्दुर इति वक्ष्यत इति निम्नः।

ॐ शीघ्रिणिः ॐ

तस्मिन्नुमितिपदं तत्कारणज्ञानपरम् । आश्रयामिदरादिसामान्यं

ॐ गादाधरी ॐ

प्रवृत्तिनिमित्तत्वामम्भवात्तद्विच्छिन्नवतः मध्यमिचारपदावैते कृत
पाणिभाषित्वापत्तेः व्यभिचाररक्षणमात्रिव्याप्त्याप्रकृतौर्हृत्
आः विराधोपीति । कल्लतः—तद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानविवन श्रुते

ॐ विवृतिः ॐ

पूर्वोक्तज्ञानविरोधिविच्छिद्युमितिनिमित्तव्यभिचारस्य । व्यभिचारेति । व्यभि
चरनान्तरादकृत्य उच्यतेऽन्वयविशेषः । व्यभिचारस्य कृत्यवत्तत्त
यस्योक्तज्ञानविरोधिविच्छिद्युमितिनिमित्तव्यभिचारस्य सत्त्वेन तस्मिन्
दिव्यालयः ॥ यथाऽऽज्ञानविरोधिविच्छिद्युमितिनिमित्तव्यभिचारस्य कृत्यवत्तत्त
तादृशेदकत्वमिति न मनवतीत्यह तद्विच्छिद्येति । विरोधवत्तत्त
दिव्यस्वरूपमात्रं प्रवृत्त इत्यर्थः । तद्वत्त्वम् = मध्यमिचारवदत्त । एत
त्वापत्तेरिति । तदा च मध्यमिचारस्य यदि तद्वत्त्वम् इत्यन्वयेन तद्वत्त
वृत्तयमात्रं विच्छिद्यवत्तत्त्वम् तदा शास्त्रकारीनन्वयेन तद्वत्त्वम् तद्वत्त
न चेद्यत्तत्त्वम् सति मध्यमिचारवदत्त साधारणदौ पूर्वोक्तवत्त
तिष्ठेत्तत्त्वम् ॥

यस्योक्तज्ञानविरोधिविच्छिद्युमितिनिमित्तव्यभिचारस्य विरोधे वर्तमानवै
विरोधमात्रं विच्छिद्यवत्तत्त्वम् मध्यमिचारस्य दुर्बलत्वम् इत्यन्वयेन
तदमायेति । साधारणव्यभिचारनिमित्तव्यभिचारस्यः । अनुमितिः ।

ॐ मनोरमा ॐ

व्यभिचारस्योक्तव्यभिचारस्य साधारणव्यभिचारस्य विच्छिद्यवत्तत्त्वम् इत्यन्वयेन
व्यभिचारस्योक्तव्यभिचारस्य साधारणव्यभिचारस्य विच्छिद्यवत्तत्त्वम् इत्यन्वयेन
पूर्वोक्तव्यभिचारस्योक्तव्यभिचारस्य साधारणव्यभिचारस्य विच्छिद्यवत्तत्त्वम् इत्यन्वयेन

व्यभिचारस्योक्तव्यभिचारस्य साधारणव्यभिचारस्य विच्छिद्यवत्तत्त्वम् इत्यन्वयेन
व्यभिचारस्योक्तव्यभिचारस्य साधारणव्यभिचारस्य विच्छिद्यवत्तत्त्वम् इत्यन्वयेन
व्यभिचारस्योक्तव्यभिचारस्य साधारणव्यभिचारस्य विच्छिद्यवत्तत्त्वम् इत्यन्वयेन

व्यभिचारस्योक्तव्यभिचारस्य साधारणव्यभिचारस्य विच्छिद्यवत्तत्त्वम् इत्यन्वयेन
व्यभिचारस्योक्तव्यभिचारस्य साधारणव्यभिचारस्य विच्छिद्यवत्तत्त्वम् इत्यन्वयेन
व्यभिचारस्योक्तव्यभिचारस्य साधारणव्यभिचारस्य विच्छिद्यवत्तत्त्वम् इत्यन्वयेन

व्यभिचारस्योक्तव्यभिचारस्य साधारणव्यभिचारस्य विच्छिद्यवत्तत्त्वम् इत्यन्वयेन
व्यभिचारस्योक्तव्यभिचारस्य साधारणव्यभिचारस्य विच्छिद्यवत्तत्त्वम् इत्यन्वयेन
व्यभिचारस्योक्तव्यभिचारस्य साधारणव्यभिचारस्य विच्छिद्यवत्तत्त्वम् इत्यन्वयेन

एतदज्ञाने ज्ञानेऽपि वाऽऽवश्यकप्रत्येकज्ञानस्य दोषः

⊙ दीधितिः ⊙

व्याप्तिप्रहविरोधित्वमेयाभिधितिसतम्, तेन यद्विमान् यद्विमान् इत्ये

⊙ गादाधरी ⊙

पक्षे साध्यवत्ताज्ञानाविरोधितयाऽतिव्याप्तिदुर्घं रेवेति, अतस्तन्मति-
येण तद्वारणाय प्रकारान्तरमनुमरति तदन्यत्वेन वेति । विरोधन्तं
वेत्यर्थः । विरोधि—अनुमितिविरोधि ।

अथतन्मते किमसाधारण्यम् ? न तावत्पक्षवृत्तित्वे सति साध्य-
पक्षीभूताभावप्रतियोगित्वम्—तज्ज्ञानस्य पक्षे साध्यवत्ताज्ञानं इ-
साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रया विरोधित्वेन सत्यन्तार्थविरहात्

⊙ विवृतिः ⊙

रक्षक्य परिहारा स्यादित्याह—साध्येति । तन्मनाभिप्रायेण = चिन्तामनिष्ठ-
भिप्रायेण । तद्वारणाय = निरुक्तसाध्यासामानाधिकरूपपरिवारक-
अनुमितीति । पक्षः साध्यवान् हेतुमांशेत्याकारकप्रदप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
यिता निरूपकतानवच्छेदकत्वनिशिष्टप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
निरूपकतावच्छेदकतावद्वर्मवानित्यर्थः । यस्तुतो यादृशं विरोधान्यत्वमादन-
समन्वयः सम्भवति तादृशं विरोधान्यत्वं चाप्ये रकुटी भविष्यति ॥

शक्यते अथैतन्मनइति । साध्यामामानाधिकरूपस्य विरोधत्वमनुस-
चिन्तामनिकाराण्यमते इत्यर्थः । किमसाधारण्यमिति । यादृशा साध्य-
दायकक्षणसमन्वयः कर्तव्यस्त इशामाध्याप्य किमित्यर्थः । नतावदिति ।
च सा य-यापकोभूता भव प्राणयोग हेतुमन् पक्षरूपमामाधारस्य नयुक्तिर-
भावः ।

ज्ञानेऽपि तेन ननु ज्ञानम्यति । न तत्र पक्षीभूताभाव प्रतिषेधो हे-
तुपक्षमन्त्ये पथ । सान्याभावेति । सा रभावा नन्वपत आतिरेक-
निश्चयत्वन पथ । अत्रोक्तं तत्र ननु क-वन । सत्यन्तार्थ विरहादिति

८ मन्तरमा ⊙

विरोधान्यत्वेन वेत्यर्थ इति । अथकथं ननु सा या सामानाधिकरूपस्य विरोध-
वत्पक्षे ननु पक्षीभूताभावप्रतियोगित्वम्—तज्ज्ञानस्य पक्षे साध्यवत्ताज्ञानं इ-
साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रया विरोधित्वेन सत्यन्तार्थविरहात्
साध्यवत्ताज्ञानं इ-साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रया विरोधित्वेन सत्यन्तार्थविरहात्
साध्यवत्ताज्ञानं इ-साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रया विरोधित्वेन सत्यन्तार्थविरहात्

ॐ दीपितिः ॐ

त्यादी हेतोः साध्यवद्युत्तित्वादेर्नासंप्रदः । विवेचयिष्यते चेदमुप-

ॐ गादाधरी ॐ

॥१॥ निश्चितसाध्यवद्युत्तित्वं—तज्ज्ञानस्यानुमितौ तत्कारणीभूतज्ञाने । प्रतिबन्धकताविरहेण हेत्वाभामसामान्यलक्षणस्यैतल्लक्षणस्य तत्साधारण्यविरहात्, अनुमितिकारणीभूतसाध्यसामानाधिक- यक्षानं प्रति साध्यवद्युत्तित्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्, यच्चिदपि . . . त्ये साध्यासामानाधिकरण्यप्रहाविरोधित्वरूप-

ॐ विद्युतिः ॐ

१। साध्यवान् हेतुमांश्रत्याकारक इह प्रतिबन्धकतावच्छेदक विद्युतिरनिरूपकता वच्छेदक इत्यर्थः । यथोक्तासाधारण्ये विरहादित्यर्थः । इदमुपलक्ष- नम् । साध्यव्यापकीभूताभाव प्रतियोगिहेतुमत् पक्षस्य विशिष्टद्वय घटिततया सामान्य- त्वेनादात्तत्वेन तस्य लक्षणत्वमेव न सम्भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

नापीति । निश्चित् साध्यतदभाववद्भूतित्वाभावोऽप्य साधारण्यं नेत्यर्थः । निरूपकत्वमनिरूपकत्ववृत्तित्वा भावज्ञानस्य । तत्कारणी भूतज्ञानेना = अनुमितिकार- णीभूते परामर्शेण । हेत्वाभासेति । अनुमिति तत्कारणान्यतर विरोधित्वरूप- क्षणाभावात् । अनुमितिकारणत्वमनेत्यर्थः । ननु विशेषलक्षणे हेत्वाभासत्वेसतीति

विरोधेण न दीयते एवेत्यत आर्हतल्लक्षणस्येति । निरूपक सव्यभिचारसामान्य- लक्षणस्येत्यर्थः । तन्साधारण्ये विरहात् = निश्चितसाध्य तदभाव वद्व्यावृत्त्य साधार- ण्यविरहात् । तथा चोक्तं मध्यमचार लक्षणवृत्तक विशेष्यदलन्त्यनुमितितत्कारणा- न्यतर विरोधित्व स्वस्वतया तन्त्यच साध्यतदभाववद्भूतत्ववैवाहिक तस्याऽसा-

धारण्य स्वस्वतया सम्भवतीति दृश्यते । तन्मनुसात्कारणीभूतायः व्यतिरेक साध्य- समानाधिकरण्ये घटिततया तदभावेन साध्यतदभाववद्भूतत्ववैवाहिकत्वानुमि- तीति । अनुमितिकारणीभूत साध्यतदभाववद्भूतत्ववैवाहिकत्वानुमितितत्कारणा- न्यतर विरोधित्व स्वस्वतया तन्त्यच साध्यतदभाववद्भूतत्ववैवाहिकत्वानुमितितत्कारणा-

नानुमितिकारणीभूतत्ववैवाहिकत्वानुमितितत्कारणा- न्यतर विरोधित्व स्वस्वतया तन्त्यच साध्यतदभाववद्भूतत्ववैवाहिकत्वानुमितितत्कारणा- न्यतर विरोधित्व स्वस्वतया तन्त्यच साध्यतदभाववद्भूतत्ववैवाहिकत्वानुमितितत्कारणा-

ॐ मनारमा ॐ

तत्र साध्य हेतुसाध्यवच्छेदकत्वमप्यनुमितिकारणीभूतत्ववैवाहिकत्वानुमितितत्कारणा- न्यतर विरोधित्व स्वस्वतया तन्त्यच साध्यतदभाववद्भूतत्ववैवाहिकत्वानुमितितत्कारणा-

असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च ।

ॐ दीपितिः ॐ

परिष्ठात् । सपञ्चेति सम्पातायातम्, अत्र एवानुपदं विच्छेदोऽर्थोऽती-
कम् । व्यर्थेति । विशेषणं-पक्षवृत्तित्वम् ।

ॐ गादाधरो ॐ

विरोधान्यत्वरूपस्य तत्रामत्त्वेन प्रकृतलक्षणस्य तत्साधारण्य-
वान् । नापि पक्षवृत्तित्वाविशेषितं साध्यव्यापकीभूताभाववदित-
गित्यं तज्ज्ञानस्यापि अनुमितौ तज्जनकज्ञाने याऽविरोधित्वात् । १

ॐ वृत्तिः ॐ

निरूपित वृत्तित्वा भाव ज्ञानं हि तादृशव्यक्ति विशेषनिरूपित वृत्तित्वं ज्ञानं
प्रतिबन्धकम् ननु सामान्यतः साध्याधिकरण वृत्तित्वं ज्ञानं प्रति, असमान प्रकृत-
ज्ञानस्याप्रतिबन्धकं त्वदित्याशयः ।

ननु प्राचीनानि समान विशेष्यक ज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया असमान प्रकृत-
मपि साध्यवद्व्यक्ति विशेष्याऽवृत्तित्वज्ञानं केवलं साध्यसामानाधिकरण्यविधिं प्रो-
क्तात्येवेत्यत आह कथंचिदिति । समानविशेष्यकत्वेन साध्यवद्व्यक्तिविशेष्य-
चित्तं ज्ञानस्य केवलं साध्यसामानाधिकरण्यं ज्ञानं प्रतिबन्धकत्वे इत्यर्थः । साध्यो-
साध्यसामानाधिकरण्यं ग्रहं प्रतिबन्धकता नवच्छेदक विपयिना निरूपकत्व-
धर्मवत्त्वरूपं विरोधान्यत्व रूपस्येत्यर्थः । तत्रासत्त्वेन=निश्चितसाध्यतदभाववद-
वृत्तत्वेऽसत्त्वेन । प्रकृतलक्षणस्य = विरोधान्यत्ववदितं सव्यभिचारं साध्यत्व-
णस्य । तत्साधारण्याऽसम्भवान् = निश्चित साध्य तदभाव वदव्यवृत्तत्वं सा-
ध्याऽसम्भवान् । तथा च निश्चित साध्यतदभाव वदव्यवृत्तत्वरस्य अनुमिति-वत्त-
वान्यतरं विरोधित्वेन हेत्वाभास सामान्य लक्षणाऽक्रान्तत्वेऽपि साध्य सम्भवे-
करण्यं ग्रहा विरोधित्वरूपं विरोधान्यत्वस्य तत्राऽसत्त्वेन तद्वदितं सव्यभिचारं स-
न्यलक्षणस्य तत्रासत्त्वात्निश्चित साध्यतदभाववदव्यावृत्तत्वं स्वरूपमपि नास्य-
मितिभावः ॥

ननु हेतुमन्यक्षाऽर्घटित केवलं साध्य व्यापकीभूताभाव प्रतियोगि हेतुस्ये-
साधारण्यमस्तीत्यत आह नापीति । पक्षवृत्तित्येति । सामानाधिकरण्यं सम्भवे-
त्यदिः । हेतु नष्टत्वसहितामन्याप्यं पूरणीयम् तेनोत्तरं ग्रन्थविरोध इति-त्येत् ।
निश्चेद्वेतुमाह न ज्ञानस्येति । इदुान्तं साध्यव्यापकीभूता भाव प्रतियोगि-
ज्ञानस्यापीत्यर्थः । तज्जनकज्ञानेना = अनुमिति जनक परामर्शेण । अविरोधित्वा-

ॐ शादाघरी ॐ

यत्साक्षात्प्रतिबन्धकत्वादित्युच्यते, तदा तादृशधर्मस्य पक्षे साक्षात्
साक्षात्प्रतिबन्धकत्वात् सत्यन्तार्थविरहादिति ॥

अत्र केचित् पक्षवृत्तित्वविशेषितं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतिरोधित्वेन
त्वमेवासाधारण्यम्, सत्यन्तदले च विरोधितापदकप्रतिबन्धकतायाः
शासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वविशेषणं प्रक्षिप्य साक्षात्
प्रकृतलक्षणस्योपपादनीयमित्याहुः ।

ॐ विवृतिः ॐ

विशिष्टप्रकृत्यादिधर्मिकप्राप्तीभूतवद्वपादेरभावव्याप्तिनिश्चयवेनैवैयं । प्रकृत
स्यादिति । तथा च हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य प्रकृत
प्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन हेतुभासासामान्यलक्षणकाम्बतया तस्यासाधारण्य
त्वेऽपि सतिविरह इतिभावः । तादृशधर्मस्य=हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभाव
गित्वरूपधर्मस्य । साध्येति । साध्यप्रतिबन्धकतायच्छेदकविपरितानिरूप
वच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थः । सत्यन्तार्थविरहः=पक्षः साध्यवान् हेतुमन्त्रेण
ऽविरोधित्वरूपसत्यन्तार्थस्य विरहः । तथा च सत्यन्तार्थभावादेव हेतुनि
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य नासाधारण्यस्वरूपत्वमित्यशाशयः ॥

अत्र = निरुक्तपूर्वपक्षे ॥ केचिदिति ॥ आहुरिति परेणान्वयः । पक्षवृत्ति
विशेषितं = पक्षनिरूपितवृत्तित्वविशिष्टम् । साध्येति । हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूत
भावप्रतियोगित्वमेवेत्यर्थः । ननु पक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतिरोधित्व
त्वस्य पक्षधर्मिकसाध्यप्रतिबन्धकतायाः सत्यन्तार्थभावेन कथं तत्र सम्बन्धित्वस्य
लक्षणसम्बन्धः, इत्यत्र आह—सत्यन्तदले चेति । सम्बन्धित्वसामान्यलक्षणस्य
मूलेत्यादिः । अविरोधिनेति । पक्षे साध्यहेतुवैशिष्ट्यावगादिप्रतिबन्धक
च्छेदकविपरितानिरूपकतानवच्छेदकधर्मवत्त्वपक्षकीभूतायां प्रतिबन्धकतायमित्यर्थः ।
तादृशेति । साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षरूपासाधारण्यविषयकत्वान्न
च्छिन्नव्याप्तिकविशेषणमित्यर्थः । तन्साधारण्यम् = पक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्यव्यापकीभूत
वप्रतियोगित्वसाधारण्यमाधारण्यम् । प्रकृतलक्षणस्य = सम्बन्धित्वसामान्यल
क्षणस्य । उपपादनीयमिति । तथा च सम्बन्धित्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्त्व
साधारण्यस्य । तादृशधर्मस्य = पक्षधर्मिकसाध्यप्रतिबन्धकतायाः । सत्यन्तदले
चेति । सम्बन्धित्वसामान्यलक्षणस्य । मूलेत्यादिः । अविरोधिनेति । पक्षे साध्यहेतुवैशिष्ट्यावगादिप्रतिबन्धक
च्छेदकविपरितानिरूपकतानवच्छेदकधर्मवत्त्वपक्षकीभूतायां प्रतिबन्धकतायमित्यर्थः ।
तादृशेति । साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षरूपासाधारण्यविषयकत्वान्न
च्छिन्नव्याप्तिकविशेषणमित्यर्थः । तन्साधारण्यम् = पक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्यव्यापकीभूत
वप्रतियोगित्वसाधारण्यमाधारण्यम् । प्रकृतलक्षणस्य = सम्बन्धित्वसामान्यल
क्षणस्य । उपपादनीयमिति । तथा च सम्बन्धित्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्त्व
साधारण्यस्य । तादृशधर्मस्य = पक्षधर्मिकसाध्यप्रतिबन्धकतायाः । सत्यन्तदले
चेति । सम्बन्धित्वसामान्यलक्षणस्य । मूलेत्यादिः । अविरोधिनेति । पक्षे साध्यहेतुवैशिष्ट्यावगादिप्रतिबन्धक
च्छेदकविपरितानिरूपकतानवच्छेदकधर्मवत्त्वपक्षकीभूतायां प्रतिबन्धकतायमित्यर्थः ।

● गादाधरी ●

वृत्तिरवनिवेशे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकः
 क्षीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयामावः तादृशत्वस्य वा

● विवृति ●

तद्रूपावधीभूतं यद्यकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वम्,
 इत्ययं । यादृशेति । यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापक इत्ययं ।
 यामावइत्यनेन सम्बन्धः ।

पक्षधर्मतेति । प्रकृतप्रक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनत्व,
 बन्धकत्वोभयामाव इत्ययं ।

तादृशत्वस्य = तद्रूपत्वस्य । निवेशादिति ।
 सव्यभिचारसामान्यलक्षणपटकविशेष्यद्वयार्थतया चेत्यादिः । तथा च
 यान् हेतुमांशचेत्याकारयत्किञ्चिदज्ञानं
 बन्धकत्वानिरूपितप्रतिबन्धत्वाभावनं तद्रूपत्वस्य
 त्वव्यापकः

तद्रूपत्वम् सव्यभिचारत्वम्
 हृदो बहिर्मानुषमादित्यादौ पक्षधर्मताज्ञानकालीनेऽपि बहुपभाववद्दृष्टिः
 प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वविरहेण उभयामावसत्वात् निवृत्तोभयामावस्य
 षवद्दृष्टत्वाद्यवच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापकतया
 मादाय बहुपभाववद्दृष्टादौ हेत्वाभाससामान्यलक्षणसम्बन्धः ।

क्षीमूताभावप्रतियोगित्वनिश्चयो यदि पक्षधर्मताज्ञानकालीनस्तदा तत्र प्रकृतानुमित्य
 प्रतिबन्धकत्वविरहेणोभयामावोऽस्तएव, यदिच तादृशनिश्चयो न पक्षधर्मताज्ञान
 कालीनस्तदा तत्र पक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वाभावेन उभयामावो वर्ततएवेति निश्चय
 भयामावस्य हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नविषयकनिश्चय
 त्वव्यापकतया तादृशप्रतियोगितास्वरूपधर्ममादाय हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूतत्व
 प्रतियोगित्वरूपासाधारण्ये सव्यभिचारसामान्यलक्षणसम्बन्धः । एवं व्यभिचार
 वपि यथोक्तरीत्या सव्यभिचारसामान्यलक्षणसम्बन्धः स्वयमूर्तनीपः ।

केवलपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वाभावे यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापक

● मनोरमा ●

यद्ये साध्यकारक साध्यव्यापकहेतुधकारकानुमितोतु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिता
 याऽसाधारण्य विवृतितावाद्दृष्टित्वाऽसम्भवेन तादृशाऽसाधारण्यविवृतिताया उद्भवकत्वव्यपकत्व
 कोऽपिदोष इति वदन्ति ॥
 नचात्राऽपि हृदः काचनमवहद्वान् भूमादित्यादी काचनयत्त्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिता

ॐ गादाधरी ॐ

विवक्षिते तु तद्विषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताशून्यपक्ष-
कहेतुमत्तानिश्चयकालीनज्ञानावृत्तित्वेन तत्रातिव्याप्तिवारकतया तत्सा-

ॐ विवृतिः ॐ

ति । पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनयद्रूपवच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापकम्
अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वस्यैव सामान्यलक्षणतया पक्षधर्मिकहेतुमत्ता-
कालीनानाद्याभ्यंस्वरूपासिद्धिनिश्चयस्याप्रसिद्धया स्वरूपासिद्धित्वस्य यद्रूपपदेनो-
नाऽसम्भवादित्याशयः ॥

ननु वस्तुतस्तु-कल्पस्यादरे वा कपमुक्तदोषनिरासदित्यत आह-यथेति । तादृशं
द्विज्ञानं यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्याप्रतिबन्धं तद्रूपत्वेवसति ।
रावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतारान्तर्यसमर्थताज्ञानका-
ज्ञानावृत्तिं तद्रूपवत्त्वादेरेव सव्यभिचारसामान्यलक्षणार्थत्वे सत्यन्तदलपरि-
गेन विशेष्यदलमात्रस्य हेत्वाभाससामान्यलक्षणार्थत्वे च विवक्षिते त्वि-
रः । तद्विषयकनिश्चयत्वस्य = स्वरूपासिद्धिविषयकनिश्चयत्वस्य । अनुमितीति ।
तानुमितिप्रतिबन्धकतारान्तर्यं यत्पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनम् घटादिज्ञानम्
वृत्तित्वेनेत्यर्थः । तत्र = स्वरूपासिद्धौ । तत्सार्थकत्वादिति । तथाच विशेष्य-
व्यपकयद्रूपपदेन स्वरूपासिद्धित्वस्यापि घटुं शक्यतया स्वरूपासिद्धौ सव्यभिचार-
मान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिः, अतस्तद्वारणाय सत्यन्तदलघटकव्यतिक्रान्ताने हेतु-
तारपरवनिवेशान् सार्थकं सम्भवतीतिभावः ।

ॐ मनोरमा ॐ

तद्विदित्विषयकनिश्चये अनुमित्यप्रतिबन्धकविरहात्, तादृशहेतुमत्ताभिन्नपक्षसदृशत्वे च
तद्विदित्विषयके कल्पसिद्धहेतुमत्ताभिन्नकालीनवविरहादिति बाध्यम् । पक्षधर्मिकहेतुमत्ता-
व्यपककालीनपक्षमदुक्तानुमित्यप्रतिबन्धकत्वं, तादृशमात्रावाप्यविषयिण्युक्त्यभिमताभाववद् यद्रू-
पव्यपकविषयकनिश्चयत्वं विवक्षिततया तादृशमात्रव्यतिरेकविभाक्तसम्भवादित्यस्य पूर्वम-
दित्यतः ।

यथाविवक्षिते त्विति । ननु एतत् वन्देति सव्यभिचारस्येव न स्वस्वसिद्धिकारकव्यतिरे-
कसदृशत्वं यथा सामान्यलक्षणे स्वस्वसिद्धिकारकविषयिण्युक्त्यभिमताभाववद् यद्रूप-
व्यपककालीनपक्षमदुक्तानुमित्यप्रतिबन्धकत्वं, तादृशमात्रावाप्यविषयिण्युक्त्यभिमताभाववद् यद्रू-
पव्यपकविषयकनिश्चयत्वं विवक्षिततया तादृशमात्रव्यतिरेकविभाक्तसम्भवादित्यस्य पूर्वम-
दित्यतः ।

यद्यप्यनुमित्यनुसारेण तादृशमात्रव्यतिरेकविभाक्तसम्भवादित्यस्य पूर्वमदित्यतः ।
तद्विदित्विषयकनिश्चये कल्पसिद्धहेतुमत्ताभिन्नकालीनवविरहादिति बाध्यम् । पक्षधर्मिकहेतुमत्ता-
व्यपककालीनपक्षमदुक्तानुमित्यप्रतिबन्धकत्वं, तादृशमात्रावाप्यविषयिण्युक्त्यभिमताभाववद् यद्रूप-
व्यपकविषयकनिश्चयत्वं विवक्षिततया तादृशमात्रव्यतिरेकविभाक्तसम्भवादित्यस्य पूर्वम-

● सादाधरी ●

सामानाधिकरण्याभावादिसाप्यासामानाधिकरण्यविशिष्टसाधनादिरूप-
विविधयिरोधानामेकस्य भेदनिवेशेऽन्यत्रानिश्चयान्तिर्दुर्वारेव । एवं सा-
प्यासामानाधिकरण्यादिविशिष्टसाधनादिरूपविरोधभेदनिवेशे साप्य-
भाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाधनादिरूपस्य विरुद्धस्थलीयव्यभिचारस्यासंप्र-
गोत्ववद्वृत्तित्वविशिष्टाश्वत्वादितो गोत्वाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टाश्वत्वा-

● विवृतिः ●

योरभिन्नत्वमते केवलहेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावरूपविरोधभिन्नत्वस्य सम्-
सामानाधिकरण्यवद्वेदरूपविरोधभिन्नत्वस्य वा निवेशे न तादृशैकविधविरोधेऽभि-
व्याप्तिरतः साप्यनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्याभाववद्व्यन्तानुसरणम् । तथा च हेतुनिष्ठ
साध्यसामानाधिकरण्याभावरूपविरोधभिन्नत्वस्य निवेशे साप्यनिष्ठहेतुसामानाधिक-
रण्याभावेऽतिव्याप्तिरिति भावः । हेतुनिष्ठसाप्याऽसामानाधिकरण्यमेव विरोधः ननु स-
प्यनिष्ठहेत्वसामानाधिकरण्यम्, इत्युक्ती केवलहेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यभाव-
पविरोधभेदनिवेशेनैवोरपत्तिः स्यादतः साप्यासामानाधिकरण्यविशिष्टसाधनवद्व्यन्तानु-
सरणम् । अतिव्याप्तिरिति । तथा च हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यभावरूपवि-
रोधभिन्नत्वनिवेशे साप्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टहेतुरूपविरोधेऽतिव्याप्तिः, साप्य-
सामानाधिकरण्याभावविशिष्टहेतुरूपविरोधभिन्नत्वनिवेशे तु हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधि-
करण्याभावेऽतिव्याप्तिरित्याशयः ॥

ननु यावन्तो विरोधाः प्रत्येकं तत्तद्व्यपकित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटवृत्तने-
शानुमितिरोधिनि विवक्षणीयमिति न कोऽपि दोष इत्यत आहैयमिति । सप्य-
धिकरणवृत्तित्वाभावविशिष्टहेतुरूपविरोधभेदस्य अनुमितिविरोधिविशेषणत्वे गोत्व-
तान् अदस्तादित्यत्र गोत्वाभाववद्वृत्तित्वस्य रूपव्यभिचारेऽव्याप्तिः, गोत्ववद्वृत्तित्व
साप्यविशिष्टाश्वत्वाभेदस्य प्रकृतानुमानिरोधिनि गोत्वाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टाश्वत्वा-
वेरटादित्यत्र साध्येति । साप्याधिकरणवृत्तित्वाभावाविशिष्टहेतुरूपविरोधभेद-
नेवग इत्यर्थ । विरुद्धस्थलीयव्यभिचारस्य = गोत्वसाप्यकारत्वहेतुकरस्योपयोगोत्वा-
नववद्वृत्तित्वस्य अत आहैयमिति । अनग्रहे हेतुमाह— गोत्वैति । गोत्व-
धिकरणवृत्तित्वाभावविशिष्टहेतुरूपविरोधभेदस्य अनन्तारकत्वान् = अभिन्नत्वात् ।

● मनारमा ●

हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यभाववद्व्यन्तानुसरणम् । अत आहैयमिति । अनग्रहे हेतुमाह— गोत्वैति । गोत्व-
धिकरणवृत्तित्वाभावविशिष्टहेतुरूपविरोधभेदस्य अनन्तारकत्वान् = अभिन्नत्वात् ।

अनुग्रहात्— अत आहैयमिति । अनग्रहे हेतुमाह— गोत्वैति । गोत्व-
धिकरणवृत्तित्वाभावविशिष्टहेतुरूपविरोधभेदस्य अनन्तारकत्वान् = अभिन्नत्वात् ।

६ शाब्दात्मी ६

... आह—हेतुत्वान्तेदकावच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा वा साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा अपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा वा साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा अपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा वा साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा अपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा वा साध्यतावच्छेदका-

६ विवृतिः ६

हेतुतेति । हेतुत्वान्तेदकावच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा वा साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा अपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा वा साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा अपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा वा साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा अपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा वा साध्यतावच्छेदका-

तेन = साध्यतावच्छेदकत्वमन्तनिवेशेन । विरोधप्रददशायां = गोत्ववद्दृष्टित्वा-
भावप्रदत्वमित्याकारकज्ञानदशायां । रूपान्तरेण = प्रमेयत्वादिना । साध्यतेति ।
प्रकृतहेतुत्वमित्याकारकज्ञानदशायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा वा साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा अपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा वा साध्यतावच्छेदका-

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा अपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा वा साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा अपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा वा साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा अपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारानि रूपिणा वा साध्यतावच्छेदका-

निरूप्यनिरूपकभावापनसामानाधिकरण्याविषयतावैशेष्यफलमाह—न घेति ।
अवृत्तिहेतुकस्थले = बहुत्वादिसाध्यकज्ञानादिहेतुकस्थले । तदुभयेति । साध्यता-
मानाधिकरण्याविशिष्टगणनादेरप्रसिद्धत्वैःपर्यः । तत्स्थलीयेति । अवृत्तिहेतुकस्थ-

७ मनोरमा ७

भावाधिकरणताविशिष्टत्वमेवैव सभ्यमित्यात्वम् । वैदित्येन स्ववृत्तिभ स्वकालानपकृतप्रवृत्ति-
त्यनिरूप्यनिरूपकभावापनसामानाधिकरण्याविषयतावैशेष्यफलमाह—न घेति ।
अवृत्तिहेतुकस्थले = बहुत्वादिसाध्यकज्ञानादिहेतुकस्थले । तदुभयेति । साध्यता-
मानाधिकरण्याविशिष्टगणनादेरप्रसिद्धत्वैःपर्यः । तत्स्थलीयेति । अवृत्तिहेतुकस्थ-

ॐ गादाधरी ॐ

प्येपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नोपत्यं वैज्ञानिकमेव न तु वाग्वान्,
तेन नावृत्तिसाध्यकसाधारण्यासंग्रहः । अधिरुद्धहेतुकस्योपत्यमिवा-

ॐ विवृतिः ॐ

सीयसाध्यव्यापकीमूलाभावप्रतियोगिहेतुरूपासाधारण्यासंग्रह इत्यर्थः । बहिमान् गग-
नादित्यत्र वास्तवसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुग्रहाऽप्रसिद्ध्या तदविरोधित्वेन नि-
रुक्तासाधारण्यस्य धर्तुमशक्यत्वात् तत्राध्याप्तिरतः साध्यसामानाधिकरण्यप्रकार-
निरूपितहेतुविशेष्यताशालिग्रहाऽविरोधित्वमनुमितिविरोधिनि विवक्षणीयमित्युच्यते ।
इदमुपलक्षणम् 'गोत्ववान् अरुत्व्या'दित्यादौ गोत्वसामानाधिकरण्यविशिष्ट-
श्वचक्षानदशायां मेयन्वादिरूपेणाश्वत्वहेतौ गोत्वसामानाधिकरण्यग्रहोत्पादात् तद-
साविरोधेऽतिव्याप्तिरतो हेतुतावच्छेदकरूप्यन्तनिवेश इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

ननु साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधिन् यदि वास्तवसाध्याधिकरणनिमित्त-
चित्त्वप्रकारतानिरूपितहेतुविशेष्यताशालिग्रहाविरोधिन् तदा गगनवान् धूमरि-
त्यादौ गगनाभाववद्भूतित्वविशिष्टधूमरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिः, गगनस्याधिकरण-
ऽप्रसिद्ध्या साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वस्य तत्रोत्पादयितुमशक्यत्व-
स्यनग्राह-सामानाधिकरण्येऽपीति । घटकत्वं सप्तम्यर्थः, तस्य च साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नोपत्येऽन्वयः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नोपत्यम्=साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितत्वम् । वैज्ञानिकमेव=शानीयसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशयत्वरूपमेव ।

एवकारण्यवच्छेद्यमाह भरियति । वास्तवं=साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूप-
कतानिरूपितत्वविशिष्टाधिकरणत्वरूपं । तेन=वैज्ञानिकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नी-
यत्वविवक्षणेन । नाऽवृत्तीति । गगनवान् धूमादित्यत्र गगनाभाववद्भूतित्व-
विशिष्टधूमरूपसाधारण्यस्य नाऽसंग्रह इत्यर्थः ॥

ननु साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वं हि यथाभूतं तादृशग्रहसामान्य-
रूपिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरण-
लक्ष्यतावच्छेदके निवेशनीयम् तथा च धूमवान् बहिरित्यादौ धूमाभाववद्भूतित्व-
विशिष्टवद्विरूपव्यभिचारेऽव्याप्तौ, धूमादिसाध्यवद्बह्यादिहेतुकस्यले साध्यसामान-
नधिकरण्यग्रहप्रतिबन्धकत न न संकृतावपादतानिरूपकतावच्छेदकरूपस्याऽप्रसि-
द्ध्या तद्वदस्य नदस्य वच्छेदकतादशाः व्यभिचारत्व दुर्हरपादत्वादित्यत्र अ-

ॐ मनोरमा ॐ

१४ अथवा यद्वानाकाशं नाकादप्रतिपत्तिगानाकं यदप्यग्नयवा अनुमितिनिष्ठावच्छेदकानिरूपित-
१-१६०, १६०० अष्टा-१-३३६-१-१६०० ननु यानिग्राहकवच्छेदकगानाकविषय विषयविरतिग्राहकवच्छेद-

● गादाधरी ●

धित्वघटकानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतायां निवेशनीयतया धूमवान्हुर्मित्या सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनोऽप्रमिद्धावपि न क्षतिः ।

केचित्तु सत्यन्तस्य विशिष्टहेतौ विशिष्टपक्षवृत्तित्वप्रशङ्गोक्ति-
मेवार्थं वर्णयन्तो बाधादिवारणाय पन्थानमन्यमेवाभ्यन्ते तन्मतमार्ति-
पनि-सम्बन्धपदेति । प्रकृतहेतुसन्बन्धितया विरोधित्वे इति । ग्रह-
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशक्ति

● विवृति ●

निश्चयप्रतिबध्यतायाः हेतुधर्मिकसाप्यसामानाधिकरण्यग्रहत्वव्यापकत्वात् । हे-
तुमानाधिकरण्यमाशय्यविशिष्टसाप्यादे विरोधत्वान्शुभगमेऽपि क्षत्यभावोक्तिप्येन
सामानाधिकरण्येति । हेतुधर्मिकसाप्यसामानाधिकरण्यग्रहप्रतिबध्यतान-
रिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकरूपयेत्यर्थः । न क्षतिः=न धूमसाप्यग्रह-
दिहेतौ व्यभिचारेऽव्याप्तिः ॥

बाधादिवारणाय प्रकारान्तरमाश्रयता मतं व्याख्यातुमुपन्यस्यति-केचित्किं-
चित्यन्तरस्य = पक्षवृत्तित्वे सतीत्यन्तरस्य । विशिष्टहेतौ = हेतुतावच्छेदकावच्छि-
हेतौ । विशिष्टेति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितवृत्तित्वग्रहाऽविरोधीत्यन्ते-
इत्यर्थः । बाधादिवारणाय = साप्याभावपक्षप्रशङ्गावृत्तित्यामिवारणाय । आदिना
आश्रयासिद्ध्यादिपरिग्रहः । प्रकृतेति । तथा च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रोक्त-
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षनिरूपितवृत्तित्वप्रकारकग्रहत्वाऽव्यापिका या प्रकृत-
तित्वव्यापिका प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबध्यकतावच्छेदकं हेतुतावच्छेदक-
मविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयव तद्रूपवत्त्वं सत्यभिचारवर्ति-
फलितम् । प्रकृतहेतुधर्मिकयत्किञ्चिद्दर्मावच्छिन्नपक्षवृत्तित्वग्रहत्वाऽव्यापकत्वस्य-
तपक्षवृत्तित्वप्रकारकयत्किञ्चिद्दर्मावच्छिन्नप्रोक्तविशेष्यकग्रहत्वाऽव्यापकत्वस्य वा ति-
क्षणं हृदो वक्षिमान् धूमादित्यादौ धूमनिग्रहद्वृत्तित्वामावेऽति व्याप्तिः, धूमधर्म-
हृदवृत्तित्वामावनिश्चयस्य द्रव्यत्वादिना हृदवृत्तित्वप्रकारकधूमविशेष्यकग्रहे, ह-
त्वादिना धूमविशेष्यके प्रकृतहृदवृत्तित्वप्रकारके या ग्रहेऽप्रतिबध्यतया तत्र
निश्चयप्रतिबध्यतायाः तादृशप्रशङ्गादिवृत्तिः सम्यक्त्वाऽन्यपकत्वात् अतोऽव्यापक-
कतया पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकरणम् ॥

● मनोरमा ●

प्रकृतहेतुविति । न च न प्रकृतहेतुविति बन्धकतावृत्तित्वे तत्र सभ्यमिचारतत्त्व-
गतवृत्तित्वे न च न प्रकृतहेतुविति बन्धकतावृत्तित्वे तत्र सभ्यमिचारतत्त्व-
गतवृत्तित्वे न च न प्रकृतहेतुविति बन्धकतावृत्तित्वे तत्र सभ्यमिचारतत्त्व-

ॐ गादापरी ॐ

अथैवं हेत्वघटितमाध्याभाववद्दृष्टित्वादिकमेव व्यभिचारः स्यात् ।
न चेष्टापत्तिः, तस्य सामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वात् । हेतुनावच्छेदकस्य
च्छिन्नहेतुनिष्ठत्वस्य विरोधिविशेषणत्वोपगमेन तादृशातिप्रसङ्गवादेन
माध्याभाववद्दृष्टित्वादिविशिष्टसाधनादेः साध्याभावनिष्ठसाधनत्वमा-

ॐ विवृतिः ॐ

धूमविशेष्यकत्वेऽपि धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वविरहात् न तादृशनिष्ठनदत्त
तादृशवह्यभावादावतिव्याप्तिरितिभावः ॥

धूमवान् बह्वंरित्यादौ हेतुतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वनिष्ठधूम-
भाववद्दृष्टित्वत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिष्ठयत्नस्य अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्य
यद्गुरवेन धूमाभाववद्दृष्टित्वन्वमादाय हेत्वघटिते धूमाभाववद्दृष्टित्वेऽतिप्रस-
ङ्गिवाशङ्कते-अथैवमिति । एवं=तादृशतद्रूपवत्त्वस्य लक्षणार्थत्वे । इहाराशेऽत्र
माह-तस्येति । हेत्वघटितसाध्यवद्दृष्टित्वादेरित्यर्थः । सामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वात्
हेत्वाभाससामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वात् । केवलसाध्याभाववद्दृष्टित्वविरयकत्वतः
विषयकेऽपि शाने सत्त्वात् तत्रानुमितिप्रतिबन्धकताया विरहेण तादृशविषयकतया
अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वान् इत्याशयः । ननु हेतुसम्बन्धतया विदितं
न पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकवह्नित्वविशेष्यकत्वानिरूपितत्वघटितमपि तु हेतुनिष्ठत्वनिष्ठं
यद्गुरवच्छिन्नविषयताशालिनिधमन्त्रं प्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं हेतु-
त्वघटिततद्रूपत्वत्वं सव्यभिचारत्वं तथा च न केवलसाध्याभाववद्दृष्टित्वेऽतिप्रस-
ङ्गवत्त्वात्-हेतुनायच्छेदकैति । केवलहेतुनिष्ठत्वस्य विरोधिविशेषणत्वे द्रव्यं ध्वनि-
धूमादिस्पर्शदो द्रव्यनिष्ठत्वविशिष्टवह्न्यभावेऽतिव्याप्तिरतो हेतुतावच्छेदकत्वान्त-
नुसरणम् ।

विरोधिविशेषणत्वोपगमेन = तादृशतद्रूपावच्छिन्नत्वविशेषणत्वोपगमेन । ए-
तातिप्रसङ्गवादेऽपि = केवलसाध्याभाववद्दृष्टित्वेऽतिप्रसङ्गवादेऽपि । साध्या-
येति । तथा च साध्याभाववद्दृष्टित्वविशिष्टसाधनत्वादेः हेतुनिष्ठत्वविशिष्ट-
यद्गुरवेनोपादानुसङ्गक्यत्वात् हेतुनिष्ठत्वस्य विरोधिविशेषणत्वे साध्याभाववद्-
त्वविशिष्टसाधनेऽव्याप्तिरितिभावः ॥

ननु तुन्यावित्तिवेदत्वन्यायेन साध्याभाववद्दृष्टित्वविशिष्टसाधनविषयक-
स्य साधनवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववद्दृष्टित्वविरयकतया तादृशयद्गुरवच्छि-
यवनिष्ठनपदेन साध्याभाववद्दृष्टित्वविशिष्टसाधनत्वावच्छिन्नविषयकनिष्ठत्व-
धनं शक्यतया सव्यभावावद्दृष्टित्वविशिष्टसाधनेऽव्याप्तिरत आह-साध्याभावे

ॐ गात्राधरी ॐ

नाधिकरण्यादेश्चासङ्गहः । न च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नघटितत्वे नति
 विरोधित्वमेव प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वम्, तद्य विशेष्यविशेष-
 गभावभेदभिन्नसकलव्यभिचारसाधारणमेवेति वाच्यम् । तथा सति हृदो
 बहिमानभावादित्यादौ बन्धभाववद्दृष्टादिरूपवाधादौ गगनवान् अभा-
 दित्यादौ अवृत्तित्ववत् गगनादिरूपव्याप्यत्वामिद्धौ चातिव्याप्त्यापत्तेः ।
 मैवम्, व्यभिचारलक्षणस्य नैतादृशरीत्या परिष्कारः, अपि तु व्य-
 भचारिलक्षणस्यैवेति न साध्याभावनिष्ठप्रकृतसाधनसामानाधिकरण्या-
 यसङ्गहे हेत्वघटितसाध्याभाववद्दृत्तित्वादेः संप्रदे वा क्षतिः ।

ॐ विद्युतिः ॐ

येति । साध्याभाववृत्तित्वविशिष्टसाधनाधिकरणवृत्तित्वादेरित्यर्थः । असंप्रदहति ।
 हेतुनिष्ठत्वविशिष्टद्रूपपदेन साध्याभावनिष्ठसाधनाधिकरणवृत्तित्वादेः धर्तुमशक्य-
 तादित्याशयः ॥

ननु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नघटितत्वविशिष्टद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वं
 प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृशहेतुघटितत्वविशिष्टद्रूपवत्त्वं सव्यभिचा-
 रत्वमित्युक्तौ न कोऽपि दोषः, साध्याभाववद्दृत्तित्वविशिष्टसाधनादेः, साध्याभावनिष्ठ-
 साधनसामानाधिकरण्यादेश्च हेतुघटिततया तत्र तत्र लक्षणसम्बन्धे बाधकाभावादित्या-
 शङ्कते-नचेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । हेतुतावच्छेदकेति । हेतुतावच्छेदका-
 वच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वे सर्वात्यर्थः । विरोधित्वमेव = तादृशद्रूप-
 वत्त्वरूपं विषयनिष्ठविरोधित्वमेव । तद्य = हेतुघटितत्वविशिष्टविरोधित्वं च । विशेष-
 येति । हेत्वादिनिष्ठविशेष्यत्वविशेषणत्वयोर्भेदेन विभिन्नसकलव्यभिचारवृत्त्येव-
 त्यर्थः ॥ समावृत्ते-तथासतीति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतीतिविषयतावच्छेदक-
 द्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं हेतुतावच्छेद-
 कावच्छिन्नप्रतीतिविषयतावच्छेदकद्रूपवत्त्वमित्यस्य लक्षणार्थत्वे सर्वात्यर्थः । हेतुघ-
 टितत्वस्यैव पक्षाघटितत्वस्यापि विरोधिविशेषणत्वे बह्वयभाववद्प्रदादौ नातिव्याप्तिः-
 तस्य पक्षघटितत्वात् इति यदि श्रूयात् तदाप्याह-गगनवान् इत्यादि । अतिव्या-
 प्यापत्तेरिति । तथा च हेतुघटितत्वस्यानुमितिविरोधिविशेषणत्वे हृदो बाह्यमान्
 अभावादित्यत्र बह्वयभाववद्दृष्टरूपवाधे गगनवान् अभावादिन्यत्र च वृत्तित्वाभावव-
 द्गगनरूपस्य ध्वन्व-प्रसिद्धौ अतिव्याप्तिः तयोर्भावस्त्वहेतुघटितत्वदत्तौ हेतुघटित-
 त्वे सति विरोधित्वमिति न लक्षणार्थ इति भावः ॥

अन्वय-हेतुसम्बन्धितमिति ध्वन्व-लक्षणस्य = व्यभिचाररूपस्योपलक्षणस्य ।
 नैतादृशरीत्या = न ह्यन्यत्र वच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वेनैव 'दृष्टीत्या' । व्यभिचार-लक्षण-

● शाखाध्यायी ●

अथैवं हेतुपरिहृतमाप्याभाववद्वृत्तिरादिहमेव हेतुमिच्छाम
न श्रेयार्थिनः, नस्य साध्यात्प्रकृतज्ञानाकारणत्वम् ।
निष्प्रसहेतुमिच्छास्य विरोधिविरोधत्वसंबन्धमेव साहचर्येण
साध्याभाववद्वृत्तिरादिविनिष्प्रसहत्वान्तेः साध्याभावनि-

● विद्वृत्तिः ●

भूमिकर्तव्यत्ववैधेयं भूम्यापवच्छिन्नविद्येयत्वविहाय न साहचर्येण
साहचर्यद्वयसाहाय्यविध्यामिच्छित्तिभावः ॥

भूमयान् यच्छिन्नित्यादी हेतुतापच्छेदकवच्छिन्नविच्छिन्नविद्येयत्वान्
भाववद्वृत्तिसंज्ञावच्छिन्नप्रकारणकनिश्चयत्वस्य अनुमितिविधिः
यद्भवति न भूमाभाववद्वृत्तिसंज्ञासाहाय्य हेतुपरिहृते भूमाभाववद्वृ
त्तिसंज्ञावच्छेद-अर्थिसिद्धिः । अर्थ-साहचर्यद्वयसाहाय्यस्य लक्षणार्थं च । इह
साह-मच्छेदिति । हेतुपरिहृतमाप्यभाववद्वृत्तिरादिविरोधमेव साध्यात्प्रकृतज्ञान
हेतुतापच्छेदकवच्छिन्नविच्छिन्नविद्येयत्वान् । केवलसाध्याभाववद्वृत्तिसंज्ञा
विद्येयवैधेयि काने शक्यान् साध्यामिति प्रतिबन्धकताया विद्येय साहचर्येण
अनुमितिविधिसंज्ञकतामिच्छित्तिवृत्तिसंज्ञान् इत्याशयः । तन्तु हेतुतापच्छिन्नत्वया
म पूर्वोक्तहेतुतापच्छेदकवच्छिन्नविद्येयत्वानिश्चयत्वपरिहृतमिति हेतु
यद्भवति न भूमाभाववद्वृत्तिसंज्ञासाहाय्यनिश्चयत्वस्य प्रवृत्त्यामिति प्रतिबन्धकतापच्छेदः
एवमिति प्रवृत्तयः साध्याभाववच्छेदसाध्या अ न केवलसाध्याभाववद्वृत्ति
अत्र साह-हेतुतापच्छेदकेति । केवलहेतुतापच्छेदकत्वविरोधिविरोधत्वमेव प्रकृत
भूमादित्यादी प्रवृत्तिसंज्ञावच्छिन्नविच्छिन्नविद्येयत्वान्तेः साध्यामिच्छित्ति
गुणत्वम् ।

विरोधिविरोधत्वसंबन्धमेव साहचर्यद्वयसाहाय्यविद्येयत्वस्योपपत्तये
न नियमसाहाय्ये च - केवलसाध्याभाववद्वृत्तिसंज्ञे विद्येयसाहाय्येऽपि ।
वर्तिः । तस्य च साध्याभाववद्वृत्तिसंज्ञावच्छिन्नत्वान् । तस्य हेतुतापच्छेदकत्ववि
रोधमेव साहचर्यद्वयसाहाय्यस्य विद्येयसाहाय्यस्य साहचर्यस्य साध्याभा
ववद्वृत्तिसंज्ञावच्छिन्नत्वान् ।
साध्याभाववद्वृत्तिसंज्ञावच्छिन्नत्वान् । तस्य च साहचर्यद्वयसाहाय्यविद्येयत्वस्यो
पपत्तये न नियमसाहाय्ये च - केवलसाध्याभाववद्वृत्तिसंज्ञे विद्येयसाहाय्येऽपि ।
वर्तिः । तस्य च साध्याभाववद्वृत्तिसंज्ञावच्छिन्नत्वान् । तस्य हेतुतापच्छेदकत्ववि
रोधमेव साहचर्यद्वयसाहाय्यस्य विद्येयसाहाय्यस्य साहचर्यस्य साध्याभा
ववद्वृत्तिसंज्ञावच्छिन्नत्वान् ।

● साक्षात्कारी ●

अथैयं हेत्वपटितमाध्याभाववद्भूतित्वादि कमेव
न श्रेय्यापत्तिः, तस्य सामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वात् ।
विद्यन्नहेतुनिष्ठत्वस्य विरोधिविशेषणव्योपगमेन
माध्याभाववद्भूतित्वादि विशिष्टमाध्याभावेः ॥

● विवृतिः ●

धूमविशेष्यकत्वेऽपि धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वविरहात् न
तादृशवद्द्रव्यभावादावतिव्याप्तिरिति भावः ॥

धूमवान् बहुरित्यादी भाववद्भूतित्वे वा शब्दप्रकारता कनिष्ठपत्तय
यद्द्रव्यदेन धूमामारवद्भूतित्वन्वमादाय हेत्वपटिते
रित्याशङ्कते—अथैयमिति । एव—तादृशतद्द्रव्यत्वस्य लक्षणार्थवे
माह—तस्येति । हेत्वपटितसाध्यवद्भूतित्वादेरित्यर्थः ॥

हेत्वामाससामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वात्
विषयकेऽपि ज्ञाने सत्त्वात् तत्रानुमितिप्रतिबन्धकताया विरहेण
अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तभूतित्वात् इत्याशयः । ननु
न पूर्वोक्तेरनुवाचशब्दे कावच्छिन्नविशेष्यज्ञानरूपितत्वपटितमति
वद्द्रव्यावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वं

स्वसहिततद्द्रव्यत्वं मध्यमिचारस्य तथा च न
अत आह—हेतुतापच्छेदकेति । केवलहेतुनिष्ठत्वस्य विरो
धुमादित्यादी द्रव्यनिष्ठविशिष्टवद्भवाभावेऽतिव्याप्तिरतो
नुसरणम् ।

विरोधिविशेषणव्योपगमेन — तादृशतद्द्रव्यवच्छिन्न
न निप्रसंगव्योपगमेऽपि = केवलमाध्याभ्यवद्भूतित्वेऽतिप्रस
वेति । तथा च साध्यमाध्याभाववद्भूतित्वावच्छिन्न
हेतुनिष्ठत्वस्य विरोधिविशेषणव्योपगमेन
हेतुनिष्ठत्वस्य विरोधिविशेषणव्योपगमेन

ननु मध्यमिचारस्य लक्षणव्योपगमेन मध्यमिचारवद्भूतित्ववच्छिष्टता
ननु मध्यमिचारस्य लक्षणव्योपगमेन मध्यमिचारवद्भूतित्ववच्छिष्टता
ननु मध्यमिचारस्य लक्षणव्योपगमेन मध्यमिचारवद्भूतित्ववच्छिष्टता
ननु मध्यमिचारस्य लक्षणव्योपगमेन मध्यमिचारवद्भूतित्ववच्छिष्टता

ॐ गादाधरी ॐ

अथैयं हेत्वपटितसाध्याभाववद्दृष्टित्वादिकमेव व्यभिचारः स्यात् ।
न चेष्टापत्तिः, तस्य सामान्यलक्षणाक्रान्तत्वान् । हेतुतावच्छेदक-
च्छिन्नहेतुनिष्ठत्वस्य विरोधिविशेषणत्वोपगमेन तादृशाविप्रमङ्गल-
साध्याभाववद्दृष्टित्वादिविराटसाधनादेः साध्याभावनिष्ठसाधनत्व-
ननुसरणम् ।

ॐ विवृतिः ॐ

धूमविशेष्यकत्वेऽपि धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वविरहात् न तादृशनिष्ठत्व-
तादृशवह्यभावतावतिव्याप्तिरिति भावः ॥

धूमवान् बह्वेतित्यादौ हेतुतावच्छेदकवच्छिन्नत्ववच्छिन्नविशेष्यकत्वनिष्ठत्व-
भाववद्दृष्टित्वावच्छिन्नकारताकनिश्चयत्वस्य अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
यद्द्रव्यदेन धूमाभाववद्दृष्टित्वन्वमादाय हेत्वपटिते धूमाभाववद्दृष्टित्वेऽतिव्य-
रित्यासंभवे-अथैयमिति । एषं=तादृशतद्द्रव्यत्वस्य लक्षणार्थत्वे । इष्टापत्तौ-
माह-तस्येति । हेत्वपटितसाध्यवद्दृष्टित्वादेरित्यर्थः । सामान्यलक्षणान्क्रान्त-
हेत्वाभाससामान्यलक्षणान्क्रान्तत्वात् । केवलसाध्याभाववद्दृष्टित्वविषयकत्वस्यै-
विषयकेऽपि ज्ञाने सत्त्वात् तत्रानुमितिप्रतिबन्धकत्वाया विरहेण तादृशविषयक-
अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वान् इत्याशयः । ननु हेतुसम्बन्धितया विरोधेन
न पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकारच्छिन्नविशेष्यकत्वानिरूपितत्वपटितमपि तु हेतुनिष्ठत्वविशेष-
यद्द्रव्यवच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं हेतु-
त्वसहिततद्द्रव्यत्वं सव्यभिचारत्वं तथा च न केवलसाध्याभाववद्दृष्टित्वेऽतिव्य-
भवमाह-हेतुतावच्छेदकेति । केवलहेतुनिष्ठत्वस्य विरोधिविशेषणत्वे द्रव्यवच्छिन्न-
धूमादित्यादौ द्रव्यनिष्ठत्वविशिष्टवह्यभावेऽतिव्याप्तिरतो हेतुतावच्छेदकत्व-
ननुसरणम् ।

विरोधिविशेषणत्वोपगमेन = तादृशतद्द्रव्यवच्छिन्नत्वविरोधत्वोपगमेन । ता-
दातिप्रसंगकारणेऽपि = केवलसाध्याभाववद्दृष्टित्वेऽतिप्रसंगकारणेऽपि । साध्या-
येति । तथा च साध्याभाववद्दृष्टित्वविशिष्टसाधनत्वादे हेतुनिष्ठत्वविशिष्ट-
यद्द्रव्यदेनोपादानुसङ्गक्यत्वात् हेतुनिष्ठत्वस्य विरोधिविशेषणत्वे साध्याभाववद्दृ-
ष्टित्वेऽतिव्याप्तिसाधनेऽतिव्याप्तिरिति भावः ॥

ननु तुल्यवित्तिवैधत्वाभावेन साध्याभाववद्दृष्टित्वविशिष्टसाधनविषयकनि-
श्चय साधनवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववद्दृष्टित्वविषयकतया तादृशयद्द्रव्यवच्छिन्नवि-
षयनिश्चयपदेन साध्याभाववद्दृष्टित्वविशिष्टसाधनत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्व-
पदं चक्यनयान साध्याभाववद्दृष्टित्वविशिष्टसाधनेऽतिव्याप्तिरत आह-साध्याभावनि-

CONFIDENTIAL - SECURITY INFORMATION

CONFIDENTIAL - SECURITY INFORMATION

[Illegible text block]

CONFIDENTIAL - SECURITY INFORMATION

[Large block of illegible text]

ॐ गादाधरो ॐ

हेतुसम्बन्धितया विरोधित्वविवक्षणे तादृशबाधादिवारणसम्भवादसा-
ध्यत्वकथनम् । न चैवं हेतुसम्बन्धितयेत्यस्य वैदग्ध्यमिति वाच्यम् ।
अनुपादाने साध्यनिष्ठावृत्तित्वरूपव्याप्यत्वासिद्धावतिप्रसङ्गपातात्तस्या-
स्तसाध्यकानुमितिमात्र एव विरोधित्वात् । न च तदुपादानेपि हेतुनिष्ठा-

ॐ विद्वृत्तिः ॐ

नित्यत्वव्यापकप्रतिबन्धव्याप्यविवृत्तिप्रतिबन्धकत्वानच्छेदकं प्रकृतहेतुविशेषव्याप्यव्यापि-
तद्रूपवृत्तिलक्षणप्रकारवाक्यनिश्चयत्वं तद्रूपवृत्तमित्यस्य विवक्षणे इत्यर्थः । एतेन
कल्पविरयकहेतुप्रकारकानुमितिसामान्यविरोधित्वविवक्षणे व्यभिचारादावत्सम्भवः,
व्यभिचारादिनिश्चयस्य वैयर्थ्यहेतुप्रकारकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादित्याक्षेपेण निरस्तः ॥

तादृशोति । षट्त्वमनित्यं षट्त्वादित्यत्र नित्यत्ववदृष्टत्वरूपबाधादिवारणस-
म्भवेत्यर्थः । आदिपदात् तत्त्वत्वीयनित्यत्वव्याप्यषट्त्वरूपसत्प्रतिरक्षपरिमहः ।
प्रयत्नसाध्यव्यकथनमिति । तथा च षट्त्वमनित्यं षट्त्वा दित्यत्र अनित्यत्वरूप
कल्पप्रकारकषट्त्वरूपहेतुप्रकारकानुमितित्वस्य पक्षाद्विरोधकषट्पटादिधर्मिकानित्यत्व-
कल्पकमुचितवति साधेन तत्र च नित्यत्ववदृष्टत्वरूपबाधनिश्चयप्रतिबन्धत्वमा-
त्रं न निरस्यतादावतिव्याप्तिरतोऽतिव्याप्तिवारणस्यासाध्यत्वमनुत्वा प्रयत्नसाध्य-
त्वमनित्यं दधिदिशुनेत्याशयः ॥

तु तस्याप्यवृत्तहेतुकानुमितिसामान्यविरोधित्वविवक्षणेनैव बाधादिवारणसम्भवे
हेतुसम्बन्धितया विरोधित्वविधानमसंगतं तस्य बाधादिप्रकारपरिरोधनवत्त्वमित्येवं
न वैमिथ्यदिकोऽर्थवच समर्थते-तदनुपादानेति । हेतुसम्बन्धितयेत्यस्य अनुपादाने
त्यर्थः । साध्यनिष्ठेति । साध्यकार्थ्यं धूमदिशुने इतिव्याप्यवदृशत्वात्तद्व्या-
प्यव्याप्यवृत्तित्वमित्यर्थः । अतिप्रसंगे हेतुमत्-तस्या इति । निरस्यत्व-
मनित्यमित्यर्थः । तत्साध्येति । पक्षविरोधकषट्पटादिधर्मिकानित्यत्व-
कल्पप्रकारकमुचितयेत्यर्थः । विरोधित्वादिति । तत्र च हेतुसम्बन्धितया
तदनुपादाने तदसाध्यकार्थ्यसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारकवृत्तित्वव्याप्यव्यापि-
तद्रूपवृत्तिलक्षणप्रकारवाक्यनिश्चयत्वं तद्रूपवृत्तमित्यस्य विवक्षणे इत्यर्थः ।
व्यभिचारादिनिश्चयस्य वैयर्थ्यहेतुप्रकारकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादित्याक्षेपेण निरस्तः ॥
तत्त्वत्वीयनित्यत्वव्याप्यषट्त्वरूपसत्प्रतिरक्षपरिमहः । प्रयत्नसाध्यव्यकथनमिति ।
तथा च षट्त्वमनित्यं षट्त्वा दित्यत्र अनित्यत्वरूपकल्पप्रकारकषट्त्वरूपहेतुप्रकारकानुमितित्वस्य
पक्षाद्विरोधकषट्पटादिधर्मिकानित्यत्वकल्पकमुचितवति साधेन तत्र च नित्यत्ववदृष्टत्वरूपबाधनिश्चयप्रतिबन्धत्वमा-
त्रं न निरस्यतादावतिव्याप्तिरतोऽतिव्याप्तिवारणस्यासाध्यत्वमनुत्वा प्रयत्नसाध्यत्वमनित्यं
दधिदिशुनेत्याशयः ॥

ॐ गादापरी ॐ

न्यायं व्यापष्टे-त्तादोति । प्रथमं तादोति पक्षतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थ-
वम् । तदुच्यते तद्वेत्तावच्छेदकविशिष्टाप्रार्थकम् । ननु वद्विमान् वद्विमान
दद्विमान् इत्यादी हेतुनिष्ठसाध्यासामानाधिकरण्यादिरूपामाधारण्यासद्बुद्धः
कालान्य साध्यात्मकपक्षतावच्छेदकविशिष्टे हेतुमत्तामद्विरोधित्यादन

ॐ विवृतिः ॐ

पक्षतावच्छेदकेति । अन्यथा पक्षनिष्ठविशेष्यतापक्षमात्रविशेष्यं साध्य-
विद्वत्पक्षनिष्ठ्यासिः, काश्चनमयपरवतो वद्विमान् इत्यादी परमनिष्ठसाधनमय-
परमानादेः परवतमानविशेष्यकहेतुप्रकारकतादास्यविरोधिन्यात् । उदाहर्यं तनु=उदाहर्य
कालानिष्ठं । हेतुतावच्छेदकेति । अन्यथा हेतुनिष्ठप्रकारणापक्षमात्रविष-
यसाध्यासप्रतिपक्षतादास्यवित्यासिः, काश्चनमयधुमादिहेतुप्रकारणं धुमनिष्ठकाश्चन-
मयसाध्यासदेः काश्चनमयसाध्यासविरोधितधुमादिप्रकारणबुद्ध्याविरोधित्यादिति भावः ।

तस्य च पक्षतावच्छेदकाय-उदाहर्यविशेष्यतानिष्ठापरवतो हेतुतावच्छेदकव्या-
पक्षतावच्छेदकसाध्यासिका या प्रवृत्तपरामर्शत्वव्यापकप्रतिपक्ष्यता लजिसाधनप्रति-
पक्ष्यत्वनिष्ठिनाहृतिसिध्यासिनिष्ठपक्षतावच्छेदकपरममय साध्यासार्थः । न हि
साध्यासप्रतिपक्ष्यवित्यासिः, काश्चनमयवद्विसाध्यवच्छेदके वद्विमान्काश्चनमयपर-
मानादेरेणो पक्षवृत्तिसाध्यासप्रतिपक्ष्यवद्विमान्परामर्शाविरोधित्यादिति भावः, साध्य
कालानिष्ठविशिष्टसाध्यासप्रतिपक्ष्यवद्विमान्साध्यासिः अनुमितविरोधिनो विरोधीत्वक-
ल्पिते भावः ॥

अथ तावच्छेदकहेतुतावच्छेदकव्यपक्ष्यवद्विमान्साध्यासप्रतिपक्ष्यवद्विमान्काश्चनमयपर-
मानादेरेणो पक्षवृत्तिसाध्यासप्रतिपक्ष्यवद्विमान्परामर्शाविरोधित्यादिति भावः, साध्य
कालानिष्ठविशिष्टसाध्यासप्रतिपक्ष्यवद्विमान्साध्यासिः अनुमितविरोधिनो विरोधीत्वक-
ल्पिते भावः ॥ तस्य च पक्षतावच्छेदकाय-उदाहर्यविशेष्यतानिष्ठापरवतो हेतुतावच्छेदकव्या-
पक्ष्यत्वनिष्ठिनाहृतिसिध्यासिनिष्ठपक्षतावच्छेदकपरममय साध्यासार्थः । न हि
साध्यासप्रतिपक्ष्यवित्यासिः, काश्चनमयवद्विसाध्यवच्छेदके वद्विमान्काश्चनमयपर-
मानादेरेणो पक्षवृत्तिसाध्यासप्रतिपक्ष्यवद्विमान्परामर्शाविरोधित्यादिति भावः, साध्य
कालानिष्ठविशिष्टसाध्यासप्रतिपक्ष्यवद्विमान्साध्यासिः अनुमितविरोधिनो विरोधीत्वक-
ल्पिते भावः ॥

ॐ गादाधरी ॐ

पर्वं चेत्यत्र आह-विशेषयिष्यत इति । विशिष्टसाध्यसाधनप्रहाविरोधित्वं निवेद्य साध्याप्रसिद्ध्यादिकं चारयिष्यते । विशिष्टसाधनप्रहाविरोधी व्यभिचारोऽसिद्धावेवान्तर्भावनीयः । समूहालंबनात्मकनानाविधव्या- निहानमाहायात्यन्तान्योन्याभावगर्भा विविधा व्यभिचाराः सङ्गृही- यन्ते । व्याप्राभावो व्यभिचार एवान्तर्भावयिष्यते । तस्य षट्त्रिंशद्वि- भाग्यरे विशकलितयोरेषाव्यभिचारसामानाधिकरण्यायोक्तानमुपादेय-

ॐ विवृतिः ॐ

विनिष्टेति । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यमहाऽविरोधित्वं, साधनताव- च्छेदकविशिष्टसाधनमहाऽविरोधित्वं चेत्यर्थः । साध्याप्रसिद्ध्यादिकम्=साध्यताव- च्छेदकभाववत्साध्यादिकम् । चारयिष्यत इति । दीधितिकारेणेति शेषः ।

नन्वेवं धूमवान् अवृत्तियुक्तमित्यत्र धूमाभाववद्वृत्तियद्विरूपव्यभिचारेऽप्यासिः, एतदव्यभिचारनिश्चयस्य साधनतावच्छेदकाऽवृत्तित्वविशिष्टषट्त्रिंशदप्रतिबन्धकत्व- इत्यत्र आह चिदिति । साधनतावच्छेदकविशिष्टसाधनमहाप्रतिबन्धकत्वानि- ष्यतीत्यत्र चेत्यर्थः । व्यभिचारः=निरुक्तस्थलीयधूमाभाववद्वृत्तियद्विरूपव्यभिचारः । एतद्वि- शिष्टसाधनोऽप्रसिद्धावेव । अन्तर्भावनीय इति । तथा च धूमवान् अवृत्तियुक्तित्वस्य धूमाभाववद्वृत्तियुक्तः साधनोऽप्रसिद्धरूपत्वतया तस्य स्वव्यभिचार- एव साधनत्वस्य लक्षणत्वस्यापि, तत्र लक्षणाऽप्रसिद्धिरेव न क्षतिरिति ह्यस्य च ॥

समूहालंबनमिति । साध्यभाववद्वृत्तित्वसाध्यवत्त्वाऽपि साध्याऽव्यभिचार- निवृत्तिसिद्धिद्वयवत्त्वात्साधनज्ञानमाहास्ये चेत्यर्थः । अन्यो-पा-य-साधनगर्भाः= साध्या-साधनगर्भाः साध्यवद्वृत्तिसाध्यभावगर्भाश्च स्वव्यभिचाराः=साध्याभाववद्वृ- त्तिसाध्यव्यभिचारे साधिरूपाः साध्यवद्वृत्तिसाध्यव्यभिचारे साधिरूपरूपाश्च स्वव्यभिचाराः । अन्तर्भावनीय इति । साध्यत्वमप्येव इत्यदिः । दीधितिकारेणेति शेषः । व्यभिचार- एव साधनत्वस्य लक्षणत्वस्यापि, तत्र लक्षणाऽप्रसिद्धिरेव न क्षतिरिति ह्यस्य च ॥

अत्र साध्यत्वमप्येव साधनत्वमप्येव साध्याभाववद्वृत्तिसाध्यव्यभिचारे साधिरूपरूपाश्च स्वव्यभिचाराः । अन्तर्भावनीय इति । साध्यत्वमप्येव इत्यदिः । दीधितिकारेणेति शेषः । व्यभिचार- एव साधनत्वस्य लक्षणत्वस्यापि, तत्र लक्षणाऽप्रसिद्धिरेव न क्षतिरिति ह्यस्य च ॥

ॐ सादाधरी ॐ

मिष तज्ज्ञानदशायामपि, अवश्यकल्प्यप्रतिबन्धकताकल्पत्वेऽज्ञानत्वे
दोषत्वात्—अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वादित्यर्थः । तथा चानुगतधर्म-
ज्ञानदशायां प्रत्येकज्ञानस्यासत्त्वेऽनुमितिरिष्टैव, तत्सत्त्वे तु एवानुमि-
त्यनुत्पाद इति तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया अप्रामाण्यद्वारा एव
विभाजकत्वमिति भावः ।

ॐ विवृतिः ॐ

सदितानुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिमत्वरूपानुगतधर्मज्ञानदशायां प्रतिबन्धक-
नदशायामपि=निरुक्तानुगतधर्मज्ञानदशायामपि । अनुगतधर्मज्ञानमात्रस्यानुमिते-
तिबन्धकत्वे तज्ज्ञानविरुद्धदशायां साधारण्यादिज्ञानात् अनुमित्यनुत्पादात् । सा-
धारण्यादिज्ञानस्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमवश्यतम् एवञ्च तादृशसाधारण्य-
ज्ञानादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहसम्भवे निरुक्तानुगतधर्मज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया
निर्मुक्तिकतया तादृशधर्मेण विभाग एव न सम्भवति, यद्वावाञ्छितप्रविपरवृत्तय-
मितिप्रतिबन्धकं तद्रूपावच्छिन्नस्यैव विभाजकतायाः पूर्वमुक्तत्वम् । एतत्तत्र-
हायदयकलत्वेति । अवश्यतया प्रतिबन्धकता—यस्य साधारण्यादिप्रत्येकज्ञान-
तस्यैरेत्यर्थः । अनुमित्येति । अनुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः ॥

भावमाह—तथा चेति । प्रत्येकज्ञानस्य = साधारण्यादिप्रत्येकज्ञानस्य । अनु-
मितिरिष्टैवेति । अनुमितौ अनुगतधर्मज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादित्याशयः । तत्तत्र-
साधारण्यादिप्रत्येकज्ञानस्य सत्त्वे । तत एव=साधारण्यादिज्ञानत एव । तज्ज्ञानस्य-
अनुगतधर्मज्ञानस्य । प्रतिबन्धकताया इति । अनुमितीत्यादिः । अप्रामाण्य-
कस्यादिति । अनुगतधर्मज्ञानस्य प्राणाभावानवगाहित्वादित्याशयः ॥

तस्य = अनुगतधर्मस्य । विभाजकत्वमिति । यद्वावाञ्छितप्रविपरवृ-
त्तयमितिप्रतिबन्धकं तद्रूपावच्छिन्नस्यैव विभाजकतायाः पूर्वमभिहितत्वादितिद्वय-
स्य

अयमसाधकः पशुवृत्तित्वे सति अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमव्यावृत्तिमत्त्वात् । एत-
देतदनुमितिविरोधित्वदशानुत्पादाने पर्वतपशुवृत्तिसाध्यकधूमनिर्गम-
चारः । यथाभूतस्य पशुवृत्तित्वस्य पशु साध्यादिमहाद्विरोधिसम्बन्धवत्त्वस्य
तस्य निरुक्तधूमदौ सत्त्वेन तत्रासाध्यकारूपसाध्यस्यासत्त्वात् अतो निरुक्तधूम-
नीभूत पशुवृत्तित्वविशेषणमेव ध्येयं साध्यम् तादृशविशेषणस्य स्वरूपासिद्धरेव-
साध्यादिप्रयोजनकतया तदसत्त्वेऽपि केवलानुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्ति-
स्वरूपासिद्धादेः साधकत्वेन तत्र व्यभिचारप्रसक्तैर्न्यभिचारवारकविशेषणस्यैव

सत्त्वं साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे मतिसाध्याभाववन्मात्र वृत्त्यननं

ॐ दीधितिः ॐ

तदभाववद्भाववृत्तत्वमपि यदीदृश तदा अस्तित्तिरेव नो चे

ॐ गादाधरी ॐ

साध्यादिसामानाधिकरण्यसामान्याभावाविषयकतया साध्या
प्रहाप्रतिबन्धकत्वमिति च ।

विशेष्यदलप्रयोजनं स्फुटयति—अभिद्धिविशेष इति । ए
र्थाप्यत्वास्तित्तिर्वेत्यर्थः । एतच्चालक्ष्यतालाभाय ।

ननु निश्चयाघटितस्य साध्यतद्भाववद्भाववृत्तत्वस्य पृ
विरोधितया एतदनन्तर्भावे तस्याधिकहेतुत्वाभासत्वापत्तिरित्य

ॐ विवृतिः ॐ

भावाविषयकतया साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावाविषयकतये
कितः । साध्यादौति । साध्यसाध्याभावव्याप्तिप्रहाऽप्रतिबन्धकत्वमि
अयमाशयः । निश्चितसाध्यतद्भाववद्भाववृत्तत्वमसाधारण्यम्

साध्यादिमद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वाभावविषयकम् । न तु साध्यादिमद्वृत्तित्
भावविषयकम् एवं च निश्चलक्षणे निश्चलासाधारण्येऽव्याप्तिः साध्या
त्वघटितस्य साध्यव्याप्यत्वस्य ग्रहेसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वघटितस्य
व्याप्यत्वस्य च ग्रहे निश्चलव्यक्तिविशेषाऽवृत्तित्वरूपासाधारण्यज्ञानस्य
त्वात्, सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकबुद्धौ विशेषधर्मावच्छिन्नाभावनिश्
चयक्यायाः सर्वत्रादिभिदित्वान् इति । इति चेति । स चा स्वरस इति पूर्वे

विशेष्यदलप्रयोजनम्=वृत्तिमन्वप्रहाऽविरोधित्वरूपविशेष्यदलप्रयोजनम्
सिद्धि=हेतुनिष्ठाऽवृत्तित्वरूपस्वरूपानिद्धिविशेषः । ननु स्वरूपानिद्धिसा
साध्यादिमद्व्यक्तिप्रहाऽविरोधित्वान् । पक्षाघटितहेतुनिष्ठाऽवृत्तित्वस्य स्वरूपानि
धर्मे त्वात् इत्यप्यत्रास्तित्तिर्वेति । हेतुनिष्ठावृत्तित्वरूपव्याप्यत्वासिद्ध्यानि
च वृत्तिमन्वप्रहाऽविरोधित्वानुपादाने वादमन् गगनादित्यत्र गगननिष्ठाऽवृ
प्यत्वाऽसिद्धावनव्याप्ति गगननिष्ठाऽवृत्तित्वस्य साध्यादिसामानाधिकरण्यध
व्याप्तिप्रहावरोधित्वेन साध्यादिव्याप्ति प्रहावरोधित्वरूप विशेषणदलस्य तत्र
दुपादानम् । एव सात तदृशाऽवृत्तित्वरूप वृत्तिमन्वप्रहाविरोधितया वृत्तिमन्व
धमपदान नस्यापादानाऽनन्तर्भावाव्याप्तिरिति भावः ॥

नन्वित्यादि । वृत्तिमन्वप्रहावरोधितया=वृत्तिमन्वज्ञानप्रतिबन्धकप्रहा

६ शोधितः ८

।। अयं शोधयम् । साध्याप्रसिद्धादिप्राप्त्याथ विनिष्टसाध्यतायनप्र-
६ सादाधरी ८

ति । यदीदृशं—यदि वृत्तिमन्वप्रदविरोधि । वृत्तिमन्वप्रदं प्राप्ताभावा-
गाहितया मन्त्रामान्याभावापगादिज्ञानमेव विरोधि न त्वेवविनिष्टाप-
विशेषाभावरूपसाध्यतदभावपयावृत्तवृत्तानमित्यथशरमाशोनि । नि-
ष्टमनाभिप्रायेणाह—नोचेदिति । इदमेव निधयापदिगं साध्यतदभाव-
व्यावृत्तत्वमेव । एतकारेण निधयपदिताय एववच्छेदः ॥

नन्वप्र साध्यादिव्याप्यस्य यदि साध्यादिमदन्यावृत्तत्वे मति साध्या-

७ विहीनः ७

तदन्तर्भाव इति । साध्यतदभावव्यावृत्तत्वं वृत्तिमन्वप्रदविरोधिविरहत्वं तस्य
निरूपणव्यभिचारगामान्यलक्षणलक्ष्यत्वमेव न सम्भवतीति इदमम् ॥

तस्य = साध्यादिमद्यावृत्तत्वस्य अधिपत्तेरन्याभासस्यापत्तिरिति । प्त्ति-
प्रदविरोधित्वेनेत्यादिः पदानि विरोधेत्वाभासत्वापत्तिरित्यर्थः । एतेनाधिपदेत्याभाससाध्य-
विदधानदापत्तिरेव न सम्भवतीति पूर्वपक्षो निरमनः ॥

यदीत्यनिधानप्रयोजनमाह—वृत्तिमन्वप्रद इति । प्राप्ताभावापगाहितया—प्राप्त-
स्य वृत्तिमन्वादेयोऽभावस्तदवगाहितया । तस्सामान्येति । वृत्तिमन्वगामान्याभावा-
वगाहितानमेवेत्यर्थः । विरोधि=प्रतिबन्धकम् । न त्वेचेति । ननु साध्यपदतित्वविशिष्ट
साध्याभाववृत्तित्वाभावपगाप्यतदभावव्यावृत्तत्वज्ञानमित्यर्थः । प्रतिबन्धकमिति पूर्व-
णान्वयः । इत्यस्यरसाद्रिति । तथा च वृत्तिमन्वाप्रदविरोधित्वं यदि साध्यतदभाव-
व्यावृत्तत्वेऽपि वर्तते तदा तस्य उत्कलक्षणलक्ष्यत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

निष्कृष्टेति । परं नु कस्याभिप्रायेणाहेत्यर्थः । इदमेवेति । तथा च निधयाऽपदि-

तसाध्यतदभाववद्याऽन्वस्वीवासामाधारप्यस्वरूपतया न तत्राधिकहेत्याभासत्वापत्तिरित्याशयः ।

ननु काश्चनमयवर्तमान काश्चनमयधर्मादिन्यादी काश्चनमयत्वाभावाविशिष्टवहणादा-
वतिव्यापि तस्य साध्याद व्यापप्रवर्तव्येतिव्याप्त । वृत्तिमन्वप्रदाऽविरोधित्वात्तन्वयत आह
दीधितौ साध्याप्रसिद्ध्यादीनि । आदन साधनाऽप्रसिद्धिपरिग्रह । वारणाय=सव्य-
भिचारन्वाभावमप्यादभाव । विशाष्टेति । तथा च साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्य-
प्रहन्वाऽव्यापका मन्वतत्वावच्छेदकवदाष्टमावनप्रहन्वाऽव्यापिका वृत्तिमन्वप्रहन्वाऽव्या-
पिका च यः साध्यतदभावव्यापप्रहन्वव्यापवप्रान्वय्यता तत्तत्साध्यतप्रतिबन्धकताऽनातरि-
साध्याविषयानि रूपकतावच्छेदकवसवत्य लक्षणाय इति भावः ।

टीकाया साध्यादिव्याप्यत्वमिति । साध्यानिहयनव्याप्यत्व साध्याभाव

ॐ गादाधरी ॐ

उदास्य घटत्वादिनिष्ठासाधारण्याभावाद्यच्छेदकत्वेपि न क्षतिः ॥
 अथ शब्दादौ साध्यसन्देहदशायां शब्दत्वादावसाधारण्यव्यवहार-
 नकस्य तत्कालीनसाध्यादिनिश्चयविषयीभूतघटादिवृत्तित्वविरहस्य
 तदौ साध्यादिनिश्चयदशायामपि तत्र सत्त्वात् प्रकृतहेतुनिष्ठासाधा-
 रण्याप्रसिद्ध्याऽप्याप्तिः । न च तत्कालीनसाध्यादिनिश्चयविषयी-
 र्वाभिव्याहृतत्वरूपासाधारण्यघटकतत्कालादिविरहात्तदानीं तद्वदि-

ॐ विवृतिः ॐ

परन्तस्य । घटत्वाद्गोति । शब्दत्वादिभिन्नघटत्वादौ वर्तमानस्यासाधारण्याभाव-
 च्छेदकत्वेऽपीत्यर्थः । न क्षतिः=न तदानीं शब्दत्वादेरसाधारण्यानुपपत्तिः । हेतुनि-
 कारण्याभावाद्यच्छेदकशष्णाऽविवक्षणे शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यत्र यदा पक्षेऽनित्य-
 षु संदिहस्तदा शब्दत्वादावप्याप्तिः, शब्दत्वनिष्ठासाधारण्यस्यापि घटत्वनिष्ठासाधा-
 रण्यावच्छेदकतया तादृशशष्णावच्छिन्नसाध्यादिव्याप्तिशून्यत्वस्य शब्दत्वेऽगत्त्वादौ
 निष्ठासाधारण्याभावाद्यच्छेदकधननिवेशः, तथापि शब्दत्वादिनिष्ठासाधारण्यावच्छेद-
 प्रत्यक्ष शब्दत्वादिनिष्ठासाधारण्याभावाद्यच्छेदकत्वासम्भवात्, शब्दत्वादिनिष्ठासाधार-
 ण्यावच्छेदककालान्तरावच्छिन्नव्याप्तिद्वयशून्यत्वस्य शब्दत्वादेर्वदाऽसाधारण्यं
 तानीं सत्त्वेन तत्र लक्षणसमन्वयः इत्याशयः ॥

प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यभावात्प्रसिद्धिमाशङ्कते-अथेति । शब्दादौ=शब्दोऽ-
 नित्यः शब्दत्वादित्यादिस्पष्टीयपक्षीभूते शब्दान्तरे । साध्यसन्देहदशायाम्=अनि-
 त्तसन्देहदशायाम् । शब्दत्वादौ=हेतुभूते शब्दत्वादौ । असाधारण्ये इति ।
 शब्दत्वमिदानीमसाधारणमित्याकारकशब्दप्रयोगात्मकव्यवहारप्रयोजकत्वेत्यर्थः । तन्
 कालीनेति । तत्कालावच्छिन्नसाध्यव्यवहारभावनिक्षपविषयीभूतघटगगनवृत्तित्वविर-
 हस्येत्यर्थः । शब्दप्रयोगात्मकव्यवहारं प्रति व्यवहर्तव्यज्ञानस्य जनकतया तादृश-
 अनिच्छतावच्छेदकत्वेन निरुक्तवृत्तित्वविरहस्य तादृशव्यवहारप्रयोजकत्वमित्याशयः ॥

साध्यादिनिश्चयदशायामपि=अनित्यत्वादिनिश्चयदशायामपि । तत्र=शब्दत्वादौ ।
 सत्त्वादिति । घटगगनवृत्तित्वावरहस्य सर्वदेव शब्दत्वे विद्यमानत्वादिति भावः ।
 प्रुतेति । प्रकृतशब्दत्वरूपहेतुनिष्ठासाधारण्याभावस्येत्यर्थः । अव्याप्तिरिति ।
 तथा च शब्दत्वादेर्वदुनिष्ठासाधारण्याभावात्प्रसिद्ध्या तादृशभावात्साध्यावच्छिन्न-
 व्याप्तिद्वयसम्भवात् तत्रावगतसमन्वयान्तरदृश्यम् ।

नयेति । तत्रान्वयः । तत्कालीनेति । शब्दादौ साध्यस्य
 चकारान्वयः । नक्षत्रान्वयः । तत्रान्वयः । साध्यस्य साधारण्यव्यवहार-
 नकस्य इत्यर्थः । तत्रान्वयः । तत्रान्वयः । शब्दादौ साध्यस्य चकार-
 न्वयः ।

ॐ गादाधरी ॐ

दित्यादौ यदा क्वचिदपि साध्यस्य साध्याभावस्य वा निश्चयो नास्ति
सव्यभिचारत्वप्रसङ्गः-तादृशक्षणस्य प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यादि-
व्यत्याप्यनधिकरणत्वेन तदा तादृशनिश्चयक्षणावच्छिन्नसाध्यादिव्या-
भावस्य हेतौ सत्त्वात् तदा चासाधारण्यघटकसाध्यादिनिश्चयासत्त्वे-
साधारण्यस्य साधारण्यस्य च विरहेणैष्टापत्तेरयोगात् । प्रकृतहेतुनिष्ठा-

ॐ विवृतिः ॐ

मिति । तथा च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा साध्यसदेहस्तदा हेतु-
रप्येकसाध्यादिनिश्चयस्यासत्त्वात् कालान्तरीणशब्दादिविशेष्यकसाध्यादिनिश्चय-
प्रसङ्गावच्छिन्नव्याप्तिद्वयशून्यत्वस्य साध्यसंशयकाले शब्दत्वे सत्त्वादुक्तवि-
शेष्याम् असाधारणे लक्षणसमन्वय इत्याशयः ।

यदा = यस्मिन्क्षणे । क्वचिदपि=हेतुमति तद्विधेऽपि च । इदञ्ज्ञेष्टापत्तिव्युदा-
यमिदितम् । तदा = तस्मिन् क्षणे । सव्यभिचारत्वप्रसङ्गः=तदानीं शब्दत्वाद्दौ
विश्यातिः । सव्यभिचारत्वप्रसङ्गे हेतुमाह तादृशक्षणस्येत्यादि । साध्यादिनि-
धानधिकरणक्षणस्येत्यर्थः । प्रकृतेति । शब्दत्वादिमद्विशेष्यकसाध्यासाध्याभाव-
व्यत्याप्यनधिकरणत्वेनेत्यर्थः । अपिना तादृशक्षणस्य हेतुमद्विशेष्यकसा-
ध्यादिनिश्चयानधिकरणत्वं सूचितम् । तदा = तादृशनिश्चयानधिकरणक्षणे । तादृशो-
ने । कालान्तरीणसाध्यादिनिश्चयक्षणावच्छिन्नसाध्यादिव्याप्तयभावस्येत्यर्थः । हेतौ =
शब्दत्वाद्दौ । तथा च यस्मिन्क्षणे शब्दत्ववति शब्दादौ साध्यादिनिश्चयो नास्ति
तदानीं शब्दत्वादेरसाधारण्यपत्तिः । कालान्तरीणशब्दादिविशेष्यकसाध्यादिनिश्चय-
प्रसङ्गावच्छिन्नसाध्यादिव्याप्तिशून्यत्वस्य साध्यादिनिश्चयानधिकरणक्षणे शब्दत्वाद्दौ
असाधारण्येति हृदयम् ।

ननु तदानीमसाधारण्यमिष्टमेवेत्यत आह तदेति । शब्दादिधर्मिकसाध्यादि-
निश्चयानधिकरणक्षणे चेत्यर्थः । असाधारण्येति । तत्कालावच्छिन्नसाध्यादिनिश्च-
यविषयधर्मिव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यपटवत्कालावच्छिन्ननिश्चयासत्त्वेनेत्यर्थः । साधा-
रण्यस्यापि असाधारण्यभावघटिततया शब्दत्वादेरसाधारण्यस्यैष्टापत्यसम्भवेन साधा-
रण्यत्वानि इष्टानिर्णयं सम्भवतीत्याशयेनाह-साधारण्यस्येति । अयोगा-
दिति । तथा च शब्दत्ववति साध्यादिनिश्चयविरहकाले शब्दत्वादेरलक्ष्यताभौष्ये
उक्तविशेष्यां तदानीं शब्दत्वाद्दौ अतिव्याप्तिःकालान्तरीणतादृशसाध्यादिनिश्चय-
प्रसङ्गावच्छिन्नसाध्यादिव्याप्तिशून्यत्वस्य शब्दत्वाद्दौ सत्त्वादिति भावः ।

उक्तव्याप्तिनिरासं च पुनः संकते-प्रकृतेति । हेतुतावच्छिन्नसाध्यादिनिश्चयं

ॐ गादापती ॐ

न्यादित्यादी यदा कचिदपि साध्यस्य साध्याभावस्य वा निश्चयो नास्ति
तदा सध्यभिचारत्वप्रसङ्गः-तादृशक्षणस्य प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यादि-
निश्चयस्याप्यनधिकरणत्वेन तदा तादृशनिश्चयक्षणावच्छिन्नसाध्यादिव्या-
प्यभावस्य हेतौ सत्त्वान् तदा सासाधारण्यघटकसाध्यादिनिश्चयसत्त्वे-
नासाधारण्यस्य साधारण्यस्य च विरहेणैष्टापत्तेरयोगान् । प्रकृतहेतुनिष्ठा-

ॐ चिद्वृत्तिः ॐ

नामिति । तदा च कश्चिदितिः साध्यन्यादित्यादी यदा साध्यहेतुस्य हेतु-
मद्विशेष्यकसाध्यादिनिश्चयस्यासत्त्वान् फलान्तरीयताद्वैदिकविशेष्यकसाध्यादिनिश्चयस्य
विरहापक्षवच्छिन्नसाध्यादिनिश्चयस्य साध्यस्यैष्टापत्तेरुक्तत्वे कश्चिदुक्तनि-
वधानान् प्रसाधारणे साधारण्यस्य इत्यास्यः ।

यदा = परिमन्सापे । कचिदपि = हेतुमति तादृशेति च । इदमेष्टापत्तियुदा-
न्यादितिम् । तदा = परिमन्सापे । सध्यभिचारत्वप्रसङ्गः = यदानीं साध्यव्यती
भविष्यति । साध्यभिचारत्वप्रसङ्गे हेतुमत् तादृशक्षणस्येत्यादि । साध्यादिनि-
श्चयनिश्चयक्षणावच्छेदार्थः । प्रकृतेति । साध्यव्यतीद्विशेष्यकसाध्यादिनिश्चयसाध्या-
दिनिश्चयसाध्यनिश्चयकवेदेत्यर्थः । अस्मिन् तादृशक्षणस्य हेतुमद्विशेष्यकसाध्या-
दिनिश्चयसाध्यनिश्चयकत्वे इतिम् । तदा = तादृशनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्य-
ति । साध्यव्यतीद्विशेष्यकसाध्यादिनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्य-
न्यादित्यादी । तदा च परिमन्सापे साध्यव्यती साध्यादी साध्यव्यतीद्विशेष्यक-
न्यादी साध्यव्यतीद्विशेष्यकसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्य-
साध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्य-
न्यादिति इतिम् ।

ननु तदानीं साध्यव्यतीद्विशेष्यकसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्य-
निश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्य-
निश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्य-
निश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्य-
निश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्य-
निश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्य-
निश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्य-
निश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्य-
निश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्य-
निश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्य-

तदा साध्यव्यतीद्विशेष्यकसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्यनिश्चयसाध्य-

ॐ दीपितिः ॐ

हाविरोधिन्वं वाच्यम् । व्यापकसामानाधिकरण्यमिह व्याप्यत्वेन

ॐ गादाधरी ॐ

तासाधारण्यविरहोऽक्षत एवेति वाच्यम् । प्रतियोगिकोऽप्रविष्टविशेषे सत्त्वस्याभाषीयविशिष्टाभावाप्रयोजकत्वात् अन्यथा दण्डाद्यसत्त्वे विशिष्टपुरुषाभावादेरिव दण्डविशिष्टपुरुषाभावाद्यभावस्यापि कृतज्ञान् । यदि च प्रकृतहेतुमद्विशेषकसाध्यतद्भावान्यतरनिश्चयस्य साधारण्याभावकालेत्यनेन विवक्षितमित्युच्यते, तदा शब्दोऽस्ति ।

ॐ विवृतिः ॐ

तद्वदिति । पक्षे साध्यसंशयकालरूपतत्कालघटितसाध्यादिनिश्चयविपर्ययत्वाभावरूपासाधारण्याभाव इत्यर्थः । अज्ञत एवेति । तथा च यदा अनित्यत्वादेर्निश्चयः तदा पक्षे साध्यसंदेहकालरूपतत्कालाभावात् तद्वत्त्वादौ तत्कालावच्छिन्नत्वविशेषितसाध्यादिनिश्चयविपर्ययमिच्छित्त्वाभावाभावाधारण्याभावस्य वर्त्तमानत्वात् कुतः प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्याभावप्रतिरित्याशयः ।

प्रतियोगीति । साक्षात्परम्परासाधारण्यप्रतियोगितावच्छेदप्रकृतत्वसंज्ञे सत्त्वस्येत्यर्थः । अमाद्योयेति । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतिरिद्धविशिष्टाभावाऽप्रयोजकत्वादित्यर्थः । अन्यथा अभावप्रतियोगिकोऽप्रतियोगिविशेषिताभावाभावप्रयोजकत्वे । दण्डाद्यसत्त्वे—दण्डाभावदशाया । दण्डविशिष्टपुरुषो नास्तीत्याकारकप्रतीतिसिद्धाभावादेरिवेत्यर्थः । दण्डविशिष्टे दण्डविशिष्टपुरुषाभाषी-नास्तीत्याकारकप्रतीतिसिद्धदण्डपुरुषाभावाभावस्यै

सत्त्वप्रसंगादिति । दण्डगून्यपुरुषवति देशे इत्यादिः । तथा च विशिष्टपुरुषाभावाभावां यदि दण्डाभावप्रयुक्तः स्यात् तदा दण्डगून्यपुरुषवृत्तित्वावति स्यात् दण्डपुरुषाभावावदित्याकारकापत्तिभियां सत्त्वसंज्ञेयत्वाभावस्य स्वाभावाभावप्रयोजकत्वं नांगीकर्त्तव्यम् । एवं च तत्कालवच्छिन्नादिनिश्चयविपर्ययमिच्छित्त्वाभावाभावरूपासाधारण्याभावस्य तत्कालवच्छिन्नतया प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्याभावस्याप्रसिद्धिरस्येवेति भावः ।

यदि येति । इत्युच्यते इति परेणान्वयः । प्रकृतैति । हेतुतावच्छेदकत्वे दण्डसंशयः सः साध्यतद्भावान्यतरनिश्चयस्तदधिकरणं स्य दवेत्यर्थः । सत्त्वस्येति दण्डाभावां पदत्वावच्छिन्नवति प्रमेयत्वावच्छिन्नवति वाच्यत्वमिति । अत्र साधारण्याभावस्येदृश्या हेतुतावच्छेदकत्ववच्छिन्नत्वमित्युच्यते । असाधारण्याभावाकाट्येति । प्रकृतहेतुनिष्ठैविति ।

ॐ गादाधरो ॐ

।।दित्यादौ यदा कचिदपि साध्यस्य साध्याभावस्य वा निश्चयो नास्ति
 दा सव्यभिचारत्वप्रसङ्गः—तादृशक्षणस्य प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यादि-
 श्वयस्याप्यनधिकरणत्वेन तदा तादृशनिश्चयक्षणावच्छिन्नसाध्यादिव्या-
 यभावस्य हेतौ सत्त्वात् तदा चासाधारण्यघटकसाध्यादिनिश्चयासत्त्वे-
 ।साधारण्यस्य साधारण्यस्य च विरहेणैष्टापत्तेरयोगात् । प्रकृतहेतुनिष्ठा-

ॐ विवृतिः ॐ

मिति । तथा च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा साध्यसंदेहस्तदा हेतु-
 द्विशेष्यकसाध्यादिनिश्चयस्यासत्त्वात् कालान्तरीणशब्दादिविशेष्यकसाध्यादिनिश्चय-
 करणक्षणावच्छिन्नव्याप्तिद्वयशून्यत्वस्य साध्यसंशयकाले शब्दत्वे सत्त्वादुक्तवि-
 क्षयाम् असाधारणे लक्षणसमन्वय इत्याशयः ।

यदा = यस्मिन्क्षणे । कचिदपि=हेतुमति तद्विज्ञेऽपि च । इदञ्चेष्टासत्तियुदा-
 ष्याभिहितम् । तदा = तस्मिन् क्षणे । सव्यभिचारत्वप्रसङ्गः=तदानीं शब्दत्वादौ
 ।तिव्याप्तिः । सव्यभिचारत्वप्रसङ्गे हेतुमाह तादृशक्षणस्येत्यादि । साध्यादिनि-
 यानधिकरणक्षणस्येत्यर्थः । प्रकृतेति । शब्दत्वादिमद्विशेष्यकसाध्यसाध्याभाव-
 रश्वयस्याप्यनधिकरणत्वेनेत्यर्थः । अपिना तादृशक्षणस्य हेतुमद्विशेष्यकसा-
 ध्यादिनिश्चयानधिकरणत्वं सूचितम् । तदा = तादृशनिश्चयानधिकरणक्षणे । तादृशो-
 ते । कालान्तरीणसाध्यादिनिश्चयक्षणावच्छिन्नसाध्यादिव्याप्तयभावस्येत्यर्थः । हेतौ=
 शब्दत्वादौ । तथा च यस्मिन्क्षणे शब्दत्ववति शब्दादौ साध्यादिनिश्चयो नास्ति
 दानीं शब्दत्वादेरसाधारण्यापत्तिः । कालान्तरीणशब्दादिविशेष्यकसाध्यादिनिश्चय-
 णावच्छिन्नसाध्यादिव्याप्तिशून्यत्वस्य साध्यादिनिश्चयानधिकरणक्षणे शब्दत्वादौ
 ष्यादिति ह्युदयम् ।

ननु तदानीमसाधारण्यमिष्टमेवेत्यत आह तदेति । शब्दादिधर्मिकसाध्यादि-
 नेश्चयानधिकरणक्षणे चेत्यर्थः । असाधारण्येति । तत्कालावच्छिन्नसाध्यादिनिश्च-
 यविषयधर्मिव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यघटकतत्कालावच्छिन्ननिश्चयासत्त्वेनेत्यर्थः । साधा-
 ण्यस्यापि असाधारण्यभाववदिततया शब्दत्वादेरसाधारण्यस्येष्टापत्त्यसम्भवेन साधा-
 ण्यस्यापि इष्टापत्तिर्न सम्भवतीत्याशयेनाह—साधारण्यस्येति । अयोगा-
 दिति । तथा च शब्दत्ववति साध्यादिनिश्चयविरहकाले शब्दत्वादेरलक्ष्यताधौव्ये
 उक्तविषयायां तदानीं शब्दत्वादौ अतिव्याप्तिःकालान्तरीणतादृशसाध्यादिनिश्चय-
 णावच्छिन्नसाध्यादिव्याप्तिशून्यत्वस्य शब्दत्वादौ सत्त्वादिति भावः ।

उक्तातिव्याप्तिनिराशय पुनः संकते—प्रकृतेति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठं

● गादाधरी ●

साधारण्यघटको यो यस्तदन्यक्षणस्य विवक्षणे तु यादृशसाधारण्य
यादृशसाधारण्यस्य हेतोः कदापि नासाधारण्यं तत्राव्यसि-
स्यासाधारण्यस्याप्रसिद्धेः ।

मैवम् । तत्तत्कालावच्छिन्नत्वविशिष्टस्य तत्कालोत्पत्त्या

● विवृतिः ●

यदसाधारण्यं तद्वदको यो य इत्यर्थः । सामान्यतोऽसाधारण्यपदकमिन्नत्वोत्पत्ति-
प्रसिद्धिः, सर्वस्यापि क्षणस्यान्ततो गगनादिनिष्ठासाधारण्यपदकत्वम् । यिन्नि-
साधारण्यपदकमिन्नत्वविवक्षणे शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यारो यदा यदपि
साधारण्यं तत्कालस्यापि यदत्तादिनिष्ठासाधारण्यपदकमिन्नत्वया यत्र कल्पते
आयामपि शब्दावादाव्यसिद्धिः । हेतुनिष्ठासाधारण्यपदकमिन्नत्वविवक्षणेऽपि
वच्छिन्ननिष्ठासाधारण्यपदकमिन्नत्वस्य शब्दत्वावच्छिन्ननिष्ठासाधारण्यस्य
व्यसिद्धिः प्रसिद्धातिरतो हेतुतावच्छेदकवच्छिन्नार्थकं प्रकृतहेतुत्वम् । कालोत्पत्त्य-
सादिनिष्ठासाधारण्यपदकमिन्नत्वस्य प्रकृतकालरूपे शब्दत्वादिनिष्ठासाधारण्य-
तत्त्वात्तदानीं शब्दत्वादाव्यसिद्धिः यो य इति वीजानुवर्णनसिद्धिं ध्येयम् ।

विवक्षणे स्थितिः । तथा च यदा कश्चिदपि साध्यस्य तदभासस्यैव
नास्ति तदापि शब्दत्वादेर्न सम्बन्धिसाधारण्यतया, तादृशनिष्ठासाधारण्यं
शब्दत्वादिनिष्ठासाधारण्यपदकमिन्नत्वया तत्कालावच्छिन्नताव्याप्यमित्युक्तत्वात् ।
त्यादौ विरहादिति भावः ।

यादृशसाधारण्यतले = यामादिसाध्यवस्तुतले । यादृशसाधारण्यस्य हेतोः = य-
दिङ्गनासाधारण्यस्य हेतोः । साधारण्यम् = निश्चितसाध्यवस्तुतावच्छिन्नत्वम्
तत्र = साधारण्ये हेतोः । प्रकृतमेति । वदित्वात्प्रसिद्धनिष्ठास्य निश्चितसाध्य-
वस्तुतावच्छिन्नतावच्छिन्नत्वस्य हेतुत्वस्य । उक्तविवक्षायां यादृशस्यैव यामादिसाध्यवस्तु-
मिहेतो कदापि न निश्चितसाध्यवस्तुतावच्छिन्नत्वस्य तादृशस्यैव विरहादे-
नासाधारण्येनावच्छिन्नता, वदित्वादेरुनिष्ठासाधारण्यतावच्छिन्नता प्रकृतहेतुत्वस्य
सम्बन्धेऽवच्छिन्नतावच्छिन्नत्वस्य ।

असाधारण्येऽपि मैवमिति । तत्तत्कालेति । यदनुच्छेदे तद्वदको
यदसाधारण्यपदकमिन्नत्वविवक्षणेऽपि । यदा शब्दत्वादेरसाधारण्यं तदापि य-
दसाधारण्येनावच्छिन्नतावच्छिन्नतावच्छिन्नत्वस्य तादृशस्यैव विरहादे-
नासाधारण्येनावच्छिन्नता, वदित्वादेरुनिष्ठासाधारण्यतावच्छिन्नता प्रकृतहेतुत्वस्य
सम्बन्धेऽवच्छिन्नतावच्छिन्नत्वस्य ।

● दीधिति ●

य द्वितीयस्य भेदः । रीतिस्तुल्येय ।

● गादाधरी ●

अथवा प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकमाप्यतदभावान्यतरनिधयानविशेष्य
द्विद्विशेष्यकमाप्यतदभावनिधययत्त्रोभयाभाववान् क्षत्र एवम
रण्याभावकाष्ठेत्यनेन विवक्षितः । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादिवादी वा
कचिदपि साप्यस्य तदभावस्य या न निधयः तत्क्षणे प्रकृतहेतुमद्विशेष्य
कमाप्यतदभावान्यतरनिधयानधिदरणस्यमत्त्वेपि साप्यतदभावस्य

● विवृतिः ●

मानस्य हेतौ सत्त्वादव्याप्तिः, न च तत्तत्कालायभित्तप्रत्ययिसेति वदन् भवत्ये
तत्तत्प्रत्ययेकाभाय कृटरस्य प्रकृतहेतौ विवक्षणाधेयमव्याप्तिरिति वाच्यम्, हेतुनिष्ठ
द्वयस्य तादृशमाधारण्यभाय कृटरस्य विवक्षणे पूर्वोक्तः व्याहृत्यस्तौ हेतुनिष्ठ
सातकृटविषयाने तु यादृशसाधारण्यहेतौः कदापि नामाधारण्य तादृशसाधार
ण्यभायो । नच हेतुनिष्ठ हेतुमिन्ननिष्ठ च यद्यप्य तादृशसाधारण्य तत्तद् द्वये
सातकृटविषयानादौ इति वाच्यम्, तथा सति यादृशसाधारण्यविशेष्ये साप्यतदे
नामाधारण्य तादृशसाधारण्यविशेष्ये प्रकृतहेतुमद्विशेष्यनिष्ठ तादृशसाधारण्यस्य
तदभावस्य शब्दत्वादिपुनरादयितुमशक्यं तादिति विभागादव्याप्येति ॥ प्रकृत
हेतुनाप्युद्देश्याभित्तप्रविशोयको यः साप्यतदभावान्यतरनिधयानविशेष्य
विद्विशेष्यभित्तप्रविशोयको यः साप्यस्य तदभावस्य वा निधयानविशेष्यस्य
कनित्यस्य । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादिवादी यदा कचिदपि सत्त्वादेर्द्वि
तदा विविक्षणाधेयमिदं वा विविक्षणाधेयमवहायोमयामापो विविक्षितः भवत्ये
निवेसेति । यदा कचिदपि साप्यहेतुनिधयानविशेष्येऽप्यन्यत्र सत्त्वात् ॥
सत्त्वात्तदव्याप्तिस्य तादृशसाधारण्यभायो नानिदित्यः । नच द्विद्विशेष्यस्य
साप्यनिधयानविशेष्यस्य न च तत्तत्कालायभित्तप्रत्ययिसेति वदन् भवत्ये
साप्यनिधयानविशेष्येन वाच्यम्, यदा शब्दत्वादिवादी साप्यतदेनिधयानविशेष्य
साप्यहेतुनिधयानविशेष्येन साप्येन तदभावस्य शक्यादेन तादृशसाधारण्य
कदापि शब्दत्वादिपुनरादयितुमशक्यं तादिति विभागादव्याप्येति ॥

ननु सत्त्वादिनिधय साप्यत्वादिवादी यदा कचिदपि सत्त्वादेर्द्वि
यः शब्दत्वादिवादी यदा शब्दत्वादिवादी यदा कचिदपि सत्त्वादेर्द्वि
प्रकृतहेतुः । शब्दत्वादिवादी यदा कचिदपि सत्त्वादेर्द्वि
साप्यहेतुः । यदा कचिदपि सत्त्वादेर्द्वि

* गादापरी *

वत्त्वाभावेनोभयाभावोऽश्रुत एवेति तदा न सव्यभिचारिताप्रसङ्गः ।

प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यचटको यो यस्तदन्वयलक्षणे एव विवक्षणीयः यत्साध्यकस्थले यस्य साधारणहेतोः कदापि नासाधारण्यं तत्साध्यके तत्स्यलीयलक्षणेऽसाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वं नोपादेयमेव साध्यसाधनभेदेन लक्षणभेदादित्यपि कश्चिन् ।

विशेषणाभावान्-असाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वरूपं यद्याप्तिद्वयस्य विशेषणं तदभावात् । संप्रहः—तादृशविशेषणविशिष्टव्याप्तिद्वयस्या-

ॐ विवृतिः ॐ

तादृशक्षणे । न सव्यभिचारताप्रसंग इति । तथा च निरुक्तोभयाभावकालावच्छिन्नत्वमन्वयलक्षणेऽसाधारण्यादिव्याप्तिद्वयत्वस्य शब्दत्वादीं विरहान्न तदानीं शब्दत्वादावतिव्याप्तिरिति भावः ।

मतान्तरमाह-प्रकृतिति । नन्वेवं तादृशसाधारण्यहेतोः कदापि नासाधारण्यं तत्राव्यतिरिक्त आह-यत्साध्यकस्थलेति । तत्स्यलीयलक्षणे=तादृशसाध्यहेतुकस्थलीयलक्षणे । नोपादेयमेवेति । तथाच तादृशकालेऽसाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वाविशेषितसाध्यादिव्याप्तिद्वयत्वमेव लक्षणं वक्तव्यम्, साधारण्यहेतौ कदाचिदपि साध्यादिव्याप्तिविरहात् तत्र लक्षणत्वमन्वय इति भावः । लक्षणभेदेन लक्षणस्य नानात्वं न युक्तिसहमित्त्वस्वरसः कश्चिदित्युक्त्वा सूचितः । अधिकमभिहितम् प्राक् ॥

शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्वादी यदा शब्दत्वादेरसाधारण्यं तदा शब्दत्वादी साध्यनिरूपितव्याप्तेः सत्त्वेऽपि असाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वविशेषिततादृशव्याप्तेरसाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वरूपविशेषणाभावेन तदानीं शब्दत्वादावभावकत्वान्न लक्षणसमन्वयार्थं विशेषणाभावादित्यस्य व्याख्यानमाहासाधारण्येति । तदभावात्=असाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वमन्वयविशेषणत्वाभावात् । तादृशेति । असाध्यस्याभावकालावच्छिन्नत्वमन्वयविशेषणादिनिष्ठासाध्यादिव्याप्त्यभावात्त्वमित्यर्थः । अत्र च मते न तादृशविशेषणविरहान्नसाध्यस्य प्रशून्यत्वं सति स साध्यभावव्याप्तिद्वयत्वमेव

विवक्षणीयम् । ननु न तादृशविशेषणविरहान्नसाध्यस्य प्रशून्यत्वं सति स साध्यभावव्याप्तिद्वयत्वमेव विवक्षणीयम् । ननु न तादृशविशेषणविरहान्नसाध्यस्य प्रशून्यत्वं सति स साध्यभावव्याप्तिद्वयत्वमेव विवक्षणीयम् । ननु न तादृशविशेषणविरहान्नसाध्यस्य प्रशून्यत्वं सति स साध्यभावव्याप्तिद्वयत्वमेव विवक्षणीयम् । ननु न तादृशविशेषणविरहान्नसाध्यस्य प्रशून्यत्वं सति स साध्यभावव्याप्तिद्वयत्वमेव विवक्षणीयम् ।

ॐ दीर्घिनिः ॐ

केचित्तु असाधारण्याभावकालावच्छिन्नसाध्यतदभावव्याप्तिशून्य-

ॐ साध्यापरी ॐ

भाववत्त्वम् । एतन्मते च पूर्वलक्षणे साध्याभाववदवृत्तित्वघटितायां
उत्तरत्र च तद्वदन्यावृत्तित्वघटिताया व्याप्तेरनुप्रवेशात् लक्षणयोरभेदः ।
स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरभावश्च निवेशयितुमशक्यः तादृश
व्याप्तेः स्वरूपघटिततया हेतुभेदेन भेदात् साधारणहेतुकस्येते तदप्रति-

ॐ विवृतिः ॐ

साध्याभावकालावच्छिन्नहेत्वघटितसाध्याभाववदवृत्तित्वरूपसाध्यव्याप्यत्वसामान्याभाव-
वत्त्वे सति हेत्वघटिततादृशसाध्यवदवृत्तित्वरूपसाध्याभावव्याप्यत्वसामान्याभावस्य
विवक्षितत्वात् । असाधारण्याभावकाले शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ स यन्तार्य
स्य शब्दत्वादौ विरहेण तदानीं शब्दत्वादेरसाधारण्यावत्यनवकाशादिति ज्ञेयम् ।

ननु क्लृप्तलक्षणे स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिर्वाच्या अन्यथा द्विती-
यलक्षणस्य साध्यवदन्यावृत्तित्वादिरूपव्याप्तिघटिततया तेन पौनसक्त्यप्रसंगः स्यात् ।
तथाच स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपायाः व्याप्तेस्तत्तद्वेतुभेदेन भिन्नतया तादृ-
शतच्छून्यत्वस्य लक्षणार्थत्वे धूमवान् बह्वेरित्यादौ बह्विहेतावव्याप्तिः बह्विव्यापक-
धूमसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धया तदभावस्य प्रकृतहेतावुपपादयितुमशक्य-
त्वादित्यत आदेतन्मते चेति । निरुक्तोपाध्यायमते चेत्पर्यः । पूर्वलक्षणे=साध्या-
व्याप्यत्वादिलक्षणे । साध्याभावेति । तथा च निरुक्तव्याप्तेः साधनभेदेऽभ्यन्ति-
तया असाधारण्याभावकालावच्छिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वशून्यत्वे सति साध्यवद-
वृत्तित्वशून्यत्वमित्यस्यैव लक्षणार्थतायाः पर्यवसिततया न धूमवान् बह्वेरित्यादाव-
व्याप्तिः । आर्द्रैर्गन्धसयोगादौ प्रसिद्धाया, धूमाभाववदवृत्तित्वरूपायाः व्याप्तेरभावस्य
बह्वपादौ सत्त्वादिति भावः ।

उत्तरत्र च = साध्यवन्मात्रेत्यादिलक्षणे च । तदुच्यते इति । तथा चासाधार-
ण्याभावकालावच्छिन्नसाध्यवदन्यावृत्तित्वशून्यत्वे सति साध्याभाववदन्यावृत्ति-
शून्यत्वमेव द्वितीयलक्षणार्थं इति भावः । न लक्षणयोरभेद इति । पूर्वलक्षणस्य
साध्यावत्यन्ताभावघटितव्याप्तिघटितत्वात्, द्वितीयलक्षणस्य तु साध्यवदन्याभाव-
रूपव्याप्ति घटितत्वात् पूर्वोत्तरलक्षणयोर्भेद इत्याशयः ।

ननु तादृशरूपव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिशून्यत्वविवक्षणे को दोष
इत्यत्र आह—तादृशव्याप्तेरिति । स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरित्यर्थः ।
स्वरूपघटिततया=तदवृत्तित्वघटिततया । हेतुभेदेन=धूमालोकादिहेतुभेदेन । सा-

ॐ दीपितिः ॐ

विवक्षितं विशेषणाभावात् । वस्तुतो व्याप्यस्य चिद्वद्भ्यश्च वा असा-

ॐ गादाधरी ॐ

ऽअभावप्रहाऽसंभवात् । शिरोमणिव्याख्यायां च तादृशव्याप्तैर-
 द्वेत्वेपि तद्वद्वकपदार्थानां परस्परौपश्लेषावगाहिज्ञानविरोधिताया
 निवेशेनानुपपत्त्यभावात् व्यापकसामानाधिकरण्यमिह व्याप्यत्व-
 लुप्यत्वात् । एवमेतन्मते दुष्टलक्षणपर एवायं ग्रन्थो न तु दोषलक्षणप-
 र तादृशव्याप्तिद्वयशून्यत्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वाभावादित्यवधेयम् ।

ॐ चिद्वृत्तिः ॐ

हेतुकस्थले = धूमादिसाप्यकवह्न्यादिहेतुकस्थले । तदप्रसिद्ध्या = बह्निव्यापक-
 सामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यप्रसिद्ध्या । अभावप्रहाऽसम्भवादिति । अमा-
 दे प्रतियोगिप्रसिद्धहेतुत्वात् तादृशाभावस्य प्रमाणसिद्धत्वमेव न सम्भवतीति
 यम् ।

इदमुपलक्षणम्—शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ धूमवान् बह्नेरित्यादौ च
 व्यापकसाध्याभावसामानाधिकरण्यरूपसाध्याभावव्याप्तैरप्यप्रसिद्धिर्दृष्ट्या ।

नतु दीपितिप्रकारमते प्रथमलक्षणस्य स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्ति-
 त्वेतया सन्मते फलं न साधारणहेतुकस्थले तादृशव्याप्तैरप्रसिद्धिरत आह-
 शिरोमणीति । तादृशव्याप्तैः = स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपायाः व्याप्तैः ।
 तद्वकपदार्थानाम् = निरुक्तव्याप्तिपदकपदार्थानां । परस्परौपश्लेषेति । हेतुवि-
 त्तिरिति व्यापकव्यतिरिक्तानि रूपेण साध्यविषयानि रूपेण सामानाधिकरण्यविष-
 यानि साध्यव्यतिरिक्तानि रूपेण साध्यविषयानि रूपेण सामानाधिकरण्यविष-
 यानि साध्यव्यतिरिक्तानि रूपेण साध्यविषयानि रूपेण सामानाधिकरण्यविष-
 यानि साध्यव्यतिरिक्तानि रूपेण साध्यविषयानि रूपेण सामानाधिकरण्यविष-

अनुपपत्त्यभावादिति । साधारणहेतुकस्थले

व्यभिचारपदार्थत्वाभावादित्यवधेयम् ।

अथ-

व्यभिचारपदार्थत्वाभावादित्यवधेयम् ।

अथ-

व्यभिचारपदार्थत्वाभावादित्यवधेयम् ।

अथ-

व्यभिचारपदार्थत्वाभावादित्यवधेयम् ।

अथ-

व्यभिचारपदार्थत्वाभावादित्यवधेयम् ।

ॐ दीधितिः ॐ

धारणस्य सङ्घट्ट इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

ॐ माशुभरो ॐ

तच्चिन्त्यमिति । चिन्ताबीजं चासाधारण्यशरीरे तत्तत्पुरुषीयनिर्भयनि
 वेशस्यायश्यकृतया सामान्यलक्षणाय पुरुषविशेषनियमित्वापत्तिः ।
 न चेष्टापत्तिः । तथासति माधारणहेताव्यसाधारणदेवाविद्यामुक्तं प्रत्यय
 व्यभिचारीति व्यवहारप्रसङ्गात् । एवं सव्यभिचारपदस्य पारिभाषि
 क्यमपि ।

ॐ विवृतिः ॐ

चिन्ताबीजं चेति । दीधितिः कृतामिति शेषः । असाधारण्यशरीरे = निभ
 तसाध्यतदमावाद्वावृत्तान्वरूपासाधारण्यशरीरे । घटकत्वं सतत्पर्यम् । तस्य च तत्तत्पु
 रुषीयनिर्भयेऽन्वयः । तत्तत्पुरुषीयेति । तत्तत्पुरुषीयत्वेन निभयनिवेशयेत्पर्यः
 व्यापदयकृतयेति । तथा च तत्तत्पुरुषीयनिर्भयविषयीभूतसाध्यदिमङ्गावृत्तान्वये
 साधारण्यं यत्कथम्, निभये तत्तत्पुरुषीयवाऽनिवेशे शब्दोऽनिस्य शब्दत्वादिपर्य
 नैवस्य शब्दादी साध्यनिर्भयशायां शब्दत्वादेः शब्दादी साध्यतदेवपुङ्गवत्त्वात्
 प्रत्ययसाधारण्यं न स्यात् शब्दत्वादी साधारण्यः साध्योऽनिर्भयविषयीभूतस्य
 व्यावृत्तत्वस्यामावादिनि भावः ।

सामान्यलक्षणस्य = तत्तत्पुरुषीयनिर्भयविषयीभूतसाध्यदिमङ्गावृत्त साधारण्य
 साध्यत्वेनसाध्योऽनिर्भयत्वात्तन्वय-व्यवसायसामान्यलक्षणस्य । पुरुषविशेषनियमित्वापत्ति
 पत्तिः = तत्तत्पुरुषीयनिर्भय-व्यपत्तिः । चिन्ताबीजमिति पूर्वोक्तं सम्बन्धः । इष्टान्ते
 साध्यतमाद-तथा कर्तव्येति । सामान्यलक्षणस्य पुरुषविशेषनियमित्वापत्ते सतीत्यर्थं
 साधारण्यहेतावित्यादि । तथा च सामान्यलक्षणस्य पुरुषविशेषनियमित्वापत्ते नैव
 साधारण्यहेतुमुक्तं प्रति व्यभिचारीति व्यवहारो भवति तथा साधारण्योऽपि हेतु
 यमुक्तं प्रति व्यभिचारीति व्यवहारोऽपि स्यात् । न चेष्टापत्तिः । साधारण्यस्य निभय
 देवताया सकृद-वनेव साधारण्यहेतोः व्यभिचारीत्यादित्यशयः । निभयसाध्यत्वे
 च्छब्दादिदृष्टान्तसम्बन्धेऽप्यादिवमिति । पारिभाषिक्यमपि = साध्यकारीयमपि
 तन्मपि । चिन्ताबीजमिति पूर्वोक्तम् ।

साधारण्यसाध्यः पूर्वोक्तसाध्योऽपि विवृतिव्यवहारस्य इत्यर्थेऽप्यपि पूर्वोक्तसाध्य
 कश्चिद्व्यवहार इत्युच्यते हेतुवदन्तिदन्तं तं चोक्तं पूर्वोक्तसाध्योऽपि विवृतिव्यवहार
 साध्यसाध्यत्वेऽपि तदन्तं चोक्तं अत्रापि हेतुवदन्तिदन्तं तं चोक्तं पूर्वोक्तसाध्योऽपि विवृतिव्यवहार
 व्यभिचारीत्यादित्यशयः । निभयसाध्यत्वेऽपि तदन्तं चोक्तं अत्रापि हेतुवदन्तिदन्तं तं चोक्तं पूर्वोक्तसाध्योऽपि विवृतिव्यवहार

वेति परास्तम् । व्यर्थविशेषणत्वात् प्रथमं हेत्वाभामन्वाप्तानाद्य ।
गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादिवाचविन्दमूर्त्तीणांसाप्रा-
रणाव्याप्तिरिति कश्चिन् ॥

६ शोधितः ७

व्यर्थेति । विरोधादेवार्थं साध्याभावेत्यादि व्यर्थं तस्य पार्थक्ये
प्रमाणाभावादिति भावः । प्रथममित्यादि गगनमित्यादि च दूषणं यथाधुते ॥

६ गादापरी ७

इतरभेदानुमाने वैयर्थ्यसंभवे असाधकतानुमाने वैयर्थ्यपरतया
व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलव्याख्यानमनुचिनमित्याशयेन इतरभेदानुमान-
वैयर्थ्यपरतयैव मूलं व्याचष्टे व्यर्थेतीति । विरोधादेरित्यादिना अशुक्ति-
त्वपरिग्रहः । साध्याभावेत्यादीति । साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधित्वं वृत्ति-
मत्त्वग्रहाविरोधित्वं चेत्यर्थः । तस्य-विरोधादेः । पार्थक्ये-व्यभिचारपदा-
र्थवर्हिर्भूतत्वे । प्रमाणाभावादिति । तथा च विरोधादावपि व्यभिचारप-
दार्थरूपपक्षे इतरभेदसत्त्वेन तद्व्याघर्तकविशेषणानवच्छिन्नस्यैवेतरभेदानु-

६ विवृतिः ७

सरमिन्ना वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधिसाप्यवदभावव्याप्तिग्रहविरोधिरुपपत्त्वात् इत्यनुमान-
मेव । हेतुपटकविशेषणयोः वैयर्थ्यसम्भवेऽसाधकतानुमाने तयोः व्यर्थत्वपरतया मूल-
व्याख्यानं न समोचानम् । नच विनिगमनादिरहात् उभयानुमाने एव तयोर्वैयर्थ्ये
वाच्यमिति वाच्यम्, लक्षणत्येतेतरभेदानुनितिफलकतया तादृशानुमाने व्यर्थताया
एव प्रकृतौनयोगित्वात्, इतरभेदानुमाने व्यर्थत्वस्य सम्भवे असाधकतानुमाने
व्यर्थत्वानिधानस्य प्रकृतानुनयोगित्वादित्याहेतरभेदानुमाने इत्यादि । व्यभिचारः
स्वैतरमिन्नः । वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधिसाप्यवदभावव्याप्तिग्रहविरोधिरुपपत्त्वादित्यनु-
मानेइत्यर्थः । वैयर्थ्यसम्भवेहेतुविशेषणवृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वसाध्याभावव्याप्तिग्रहवि-
रोधित्वयोर्वैयर्थ्यसम्भवे । असाधकतानुमाने=अपनसाधकः तादृशधर्मवच्छिन्नवत्या-
दित्यनुमाने । वैयर्थ्यपरतया = धर्मविशेषणतादृशविशेषणयोर्वैयर्थ्ययोपेक्ष्योद्यरित-
या । मूलम्=व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलम् । व्याचष्टे दीधितिकार इति शेषः । अशु-
चित्वपरिग्रहः = गगनादिनिहावृत्तिमत्परिग्रहः । व्यभिचारपदार्थवर्हिर्भूतत्वे=व्यभि-
चारमिन्नत्वे । भावमाह-तथा चेति । इतरभेदसत्त्वेन=व्यभिचारैतेतरभेदसत्त्वेन ।
तद्व्याघर्तकेति । विरोधादिव्याघर्तकविशेषणं यत् साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधित-
्वस्य केवलसाध्याव्याप्तिग्रहविरोधित्वविशिष्टधर्मस्यैतेतरभेदानुमानरक्तत्वस्य

● शीघ्रिणिः ●

धारणस्य सङ्गह इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

● शाश्वतो ●

तच्चिन्त्यमिति । चिन्ताबीजं चासाधारणशरीरे तत्तत्पुरुषीयनिश्चयनि-
वेशम्यावश्यइतया सामान्यलक्षणाय पुरुषविशेषनियमित्वापत्तिः ।
न चेष्टापत्तिः । तथासति साधारणहेताव्यसाधारणहेताविवाभुक्तं प्रत्ये-
क्यभिचारीति व्यवहारप्रसङ्गात् । एवं सध्यभिचारपदस्य पारिभाषि-
कत्वमपि ।

● विवृतिः ●

चिन्ताबीजं चेति । शीघ्रिणिकृतामिति शेषः । असाधारणशरीरे = निश्चि-
तसाध्यदमावश्यत्वात्तत्त्वस्यासाधारणशरीरे । षट्कत्वं सतत्पर्यः । तस्य च तत्तत्पु-
रुषीयनिश्चयेऽन्वयः । तत्तत्पुरुषीयेति । तत्तत्पुरुषीयत्वेन निश्चयनिवेशस्येत्यर्थः ।
आवश्यकतयेति । तथा च तत्तत्पुरुषीयनिश्चयविषयीभूतसाध्यादिमज्जापृथक्त्वमेव
साधारण्यं यत्कल्प्यम्, निश्चये तत्तत्पुरुषीयत्वाऽनिवेशे शब्दोऽनिन्वयः शब्दत्वादित्यदौ
चैत्रस्य शब्दादौ साध्यनिश्चयदशायां शब्दत्वादेः शब्दादौ साध्यतदेवतत्पुरुषीयत्वात्
प्रत्येकसाधारण्यं न स्यात् शब्दत्वादी सामान्यतः साध्यादिनिश्चयविषयीभूतस्यभि-
चारात्तत्त्वस्याभावादिति भावः ।

सामान्यलक्षणस्य = तत्तत्पुरुषीयनिश्चयविषयीभूतसाध्यादिमज्जापृथक्त्वमावश्य-
कावच्छिन्नसाध्यादिव्याप्तिगुण्यत्वरूपसामान्यलक्षणस्य । पुरुषविशेषनियमित्वाप-
त्तिः = तत्तत्पुरुषनियमित्वापत्तिः । चिन्ताबीजमिति पूर्वज्ञ सभ्यन्धः । इष्टापत्तौ
साधकमाह—तथा सतीति । सामान्यलक्षणस्य पुरुषविशेषनियमित्वापत्तौ सतीत्यर्थः ।
ऽसाधारणोद्देशरमुक्तं प्रति स्यभिचारीति व्यवहारो भवति तथा साधारणोऽपि हेतुः
अमुक्तं प्रति स्यभिचारीतिव्यवहारोऽपि स्यात् । न चेष्टापत्तिः साधारणस्य नित्य-
दोषतया सकलं प्रत्येक साधारणहेतोः स्यभिचारित्वादित्याशयः । निरुक्तव्यवहारस्य
पदाविदिष्टापत्तिरन्वयेऽप्याहैवमिति । पारिभाषिकत्वमपि = शास्त्रकारीपदकेति-
तत्त्वमपि । चिन्ताबीजमिति पूर्वज्ञान्वयः ।

यथाव्ययमसाधकः वृत्तिमत्त्वप्रज्ञाऽविरोधिसाप्यतदभावव्याप्तिप्रज्ञाविरोधिसमा-
वच्छिन्नवत्त्वादित्यनुमाने हेतुषट्कनिरुक्तचर्मविशेषणीभूतवृत्तिमत्त्वप्रज्ञाविरोधित्वात्
साध्याभावव्याप्तिप्रज्ञाविरोधित्वदलं च व्यर्थम् अतृभ्यादेर्विरुद्धस्याप्यसाधकतया तत्र तत्र
स्यभिचाराप्रसक्त्या निरुक्तविशेषणयोर्व्यभिचारात्साधकत्वात्, तथापि व्यभिचारात् स्वे

वैति परास्तम् । व्यर्थविशेषणत्वात् षड्यमं हेत्वाभासत्वात्तानाद्या-
गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादिवाधविरुद्धमङ्गीर्णासाधा-
रणाव्याप्तिरिति कथितम् ॥

ॐ दीधितिः ॐ

व्यर्थेति । विरोधादेर्कारकं साध्याभावेत्यादि व्यर्थं तस्य पार्थक्ये
प्रमाणाभावादिति भावः । प्रथममित्यादि गगनमित्यादि च द्रूपणं यथाश्रुते ॥

ॐ गादाधरी ॐ

इतरभेदानुमाने वैयर्थ्यसंभवे असाधकतानुमाने वैयर्थ्यपरतया
व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलव्याख्यानमनुचितमित्याशयेन इतरभेदानुमान-
वैयर्थ्यपरतयैव मूलं व्याचष्टे व्यर्थेतीति । विरोधादेरित्यादिना अवृत्ति-
त्वपरिग्रहः । साध्याभावेत्यादीति । साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधित्वं वृत्तिः
मत्त्वग्रहाविरोधित्वं चेत्यर्थः । तस्य-विरोधादेः । पार्थक्ये-व्यभिचारपदा-
र्थवह्निर्भूतत्वे । प्रमाणाभावादिति । तथा च विरोधादावपि व्यभिचारप-
दार्थरूपपक्षे इतरभेदसत्त्वेन तद्व्याघर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नस्यैवेतरभेदानु-

ॐ विवृतिः ॐ

चरभिन्ना वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधिसाप्यतदभावव्याप्तिग्रहविरोधिरूपवत्त्वात् इत्यनुमान-
मेव । हेतुघटकविशेषणयोः वैयर्थ्यसम्भवेऽसाधकतानुमाने तयोः व्यर्थत्वपरतया मूल-
व्याख्यानं न समीचीनम् । नच विनिगमनाविरहात् उभयानुमाने एव तयोर्वैयर्थ्यं
वाच्यमिति वाच्यम्, लक्षणस्येतरभेदानुमितिकलकतया तादृशानुमाने व्यर्थताया
एव प्रकृतोपयोगित्वात्, इतरभेदानुमाने व्यर्थत्वस्य सम्भवे असाधकतानुमाने
व्यर्थत्वाभिधानस्य प्रकृतानुपयोगित्वादित्याहेतरभेदानुमाने इत्यादि । व्यभिचारः
स्वेतरभिन्नः । वृत्तिमत्त्वग्रहाऽविरोधिसाप्यतदभावव्याप्तिग्रहविरोधिरूपवत्त्वादित्यनु-
माने इत्यर्थः । वैयर्थ्यसम्भवे हेतुविशेषणवृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वसाध्याभावव्याप्तिग्रहवि-
रोधित्वयोर्वैयर्थ्यसम्भवे । असाधकतानुमाने अयमसाधकः तादृशधर्मावच्छिन्नवत्त्वा-
दित्यनुमाने । वैयर्थ्यपरतया = धर्मविशेषणतादृशविशेषणयोर्वैयर्थ्ययोर्बेच्छयोर्चारित-
तया । मूलम् = व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलम् । व्याचष्टे दीधितिकार इति शेषः । अवृ-
त्तित्वपरिग्रहः = गगनादिनिवृत्तित्वपरिग्रहः । व्यभिचारपदार्थवह्निर्भूतत्वे = व्यभि-
चारभिन्नत्वे । भावमाह-तथा चेति । इतरभेदसत्त्वेन = व्यभिचारेतरभेदसत्त्वेन ।
तद्व्याघर्त्तकेति । विरोधादिध्यावर्त्तकविशेषणं यत् साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधित्वं
तदनवच्छिन्नस्य केवलसाध्यव्याप्तिग्रहविरोधित्वविशिष्टधर्मस्येतरभेदानुमापकत्वसम्भ-

नापि सपक्षविपक्षगतसर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तान्नननु

ॐ दीप्तिः ॐ

नापीत्यादि । सपक्षविपक्षत्वावच्छिन्नव्यावृत्तत्वं सर्वव्यावृत्तं

ॐ गादाधरी ॐ

मापकत्वसमवादिभिः । हेत्याभासपदस्यान्यथा व्याख्यानादुच्यते
त्वरूपहेत्वाभासत्वस्य लक्षणापटक्त्यान् प्रथममित्यादिदूषणत्वात् ।
एवं गगनमनित्य शब्दाभयत्वादित्यादौ हेतोः साध्याभावव्याप्यत्वे
साध्याभावव्याप्तिप्रदविरोधिदर्शितघर्मवत्त्वं तत्राक्षतमेवेति तत्राक्षतमि
नमप्यसङ्गतमित्यतो यथाभुतार्थे तादृशदोषद्वयं सङ्गमयति-प्रथममिति ॥

ॐ विवृतिः ॐ

वादित्यर्थः । तथाच साध्यव्याप्तिप्रदविरोधिघर्मवत्त्वमेव लक्षणमित्याशयः ।
ननु प्रथमं हेत्वाभासत्वाशानाच्छेति मूलमसंगतं हेत्वाभासपदस्य वृत्तित्वात्
दाविरोधित्वात्पर्यकत्वात् दीप्तिरुदमिदित्यत्वात् । प्रथमं तुष्टहेत्वाशानेऽपि इव
भावात् । एवं गगनम् अनित्यं शब्दाभयत्वादित्यादावपि शब्दाभयत्वस्य नित्यत्वम्
साध्याभावव्याप्यत्वेऽपि साध्याभावव्याप्तिप्रदविरोधिनिमित्तसाध्यपदमात्रपदपृ-
त्त्वघर्ममादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात्तत्रात्यातिदानमप्यनंगतम् अतो यथाभुतार्थे
हेतुत्वादिरूपहेत्वाभासत्वात्पर्यकतामभिप्रेत्यैव दूषणाभिधानम् सगमविदुं दीप्तिहेतु
तारयति हेत्या-भासपदस्येति । अन्यथ-व्याख्यानात्=हेत्वाभासपदस्य वृत्तित्वात्
प्रदविरोधित्वरूपपर्यकरणत् । साध्याभावव्याप्यत्वपदस्य च साध्याभावव्याप्यत्वे
विरोधित्वरूपपर्यकरणाय ।

हेतोः = शब्दाभयत्वस्य । साध्याभावव्याप्यत्वेऽपि = नित्यत्वव्याप्यत्वेऽपि ।
साध्याभासेति । नित्यत्वनिरूपितव्याप्तिप्रदविरोधिनिमित्तसाध्यपदमात्रपद-
त्त्वघर्मवत्त्वमित्यर्थः । तत्र = शब्दाभयत्वे । तत्रात्यातिदानम् = गगनं अनित्यं
शब्दाभयत्वादित्यादौ शब्दाभयत्वे अध्यानिदानम् । यथाभुतार्थे = साध्यपदपृ-
दिरूपार्थे । तादृशदोषद्वयम् = प्रथममित्यादिदूषणम्, गगनमित्यादिदूषणं च ।
प्रथममिति । तथा च . . .

न सतिरिति भावः ।
मूलं नापीति ।

यथा उक्तं
तिरिक्ते

व्यर्थविशेषणत्वात् अनुपसंहार्यव्याप्तेश्चे । किञ्च पक्षाति-

ॐ दीधितिः ॐ

त्वम् । व्यर्थति । सपक्षवृत्तित्वविपक्षव्यावृत्तत्वयोर्द्वैपकतायामनुपयो-

ॐ गादापरी ॐ

एकमात्रसपक्षविपक्षस्थले सर्वसपक्षाद्यप्रसिद्धिरित्याशंकां व्याचष्टे सपक्षेति । सपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावो विपक्षवृत्तित्वः प्रावच्छिन्नाभावा-
द्येत्यर्थः । सर्वतद्व्यावृत्तत्वं सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वपदार्थः । तावतीव

ॐ विद्युतिः ॐ

विप्राप्तिवारणाय प्रथमदलम् । यद्विष्णोः पक्षधूमादावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयदलम् ।
निश्चितत्वानुपादाने पर्वतोः यद्विष्णोः धूमादित्यादौ संदिग्धसाध्यादिमनि पर्वतादौ
पर्वतमने धूमेऽतिप्रसंगः अतस्तदनुपादानं । न च साध्याभाववति निश्चितत्वोपा-
दानादेव तद्विष्णोः पक्षधूमिधारणसम्भवे साध्यवति निश्चितत्वोपादानमनर्थकमिति
वाच्यम् । अगाधारणे अव्याप्तिवारणाय हृदाः यद्विष्णोः जलादित्यत्र हृदादौ यद्विष्णोः
समदसायां विरुद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय च साध्यवन्वयि निश्चितत्वांशोपादानरथापस-
पक्षान् । व्यर्थविशेषणत्वादिति । विरुद्धस्य सम्यग्भिचारतया तद्विष्णोः सपक्ष-
वृत्तित्वांशोपादानस्य निरर्थकत्वादिति भावः ।

विरुद्धस्य सम्यग्भिचारभिपक्षेऽप्यादानुपसंहार्ये इति । सर्वमनित्यं मेघ-
सादित्यादौ निश्चितसाध्यादिमनोऽप्रसिद्धतया नैयत्यरूपानुपसंहारिष्यद्यतिरिति
दृश्यम् ।

ननु उक्तलक्षणपक्षीभूतं निश्चितत्वमपसपक्षलक्षणविषयं यत्तद्व्यवस्थया
धूमदानं कहेरित्यादौ धूमादिनिधयानुसन्धेयदसायां यद्विष्णोः साध्यवन्वयिः स्यात् एवञ्च
नानुपसंहारिष्यद्यत्यतिः अनुपसंहारिताभ्युपगतदसायां साध्यादिनिधयस्य प्रसि-
द्धतया तत्कालीननिश्चितताप्यादिमदृशान्यत्र सर्वस्यानुपसंहारितादसायानि नैय-
त्येतेषां साध्यवन्वयि आह-विश्वेति । सपक्षस्थे इति । विदधिते इति कृष्णवत्सा
प्रमेयार्थेनेत्यादि । अयमेव सपक्षस्थमितिः प्रमेयव्यतिरिक्तं नैयत्यरूपव्यतिरिक्तं
तेनैव सर्वं अनित्यं नैयत्यवतिव्ययं नैयत्यरूपानुपसंहार्ये साध्यवन्वयि-पर्यः । साध्य-
विश्ववन्वयि । पक्षेति । प्रथमे पक्षान्वित्तत्वापसपक्षोऽप्रसिद्धः । द्वितीये च
साध्यवन्वयि साध्यवन्वयिऽप्रसिद्धतया । यद्विष्णोः हृदादौ यद्विष्णोः जलादित्यत्र हृदा
संदिग्धसाध्यादिमनिः । निश्चितसाध्यादिमनिऽप्रसिद्धतया साध्यवन्वयिऽप्रसिद्धतया ।
सपक्षोऽप्यवतिव्ययं पक्षे विष्णोः पक्षे सपक्षे इति इतिमत्र विदध्यादिः ।

नापि सपक्षविपक्षग्नसर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तान्यवस्तम्

ॐ दीपितिः ॐ

नापीत्यादि । सपक्षविपक्षत्याघच्छिन्नव्यावृत्तत्वं सर्वतश्चाह

ॐ गादापरी ॐ

मापकत्वसंभवादितिभावः । हेत्वाभासपदस्यान्यथा व्याख्यानाद्दुष्टे
त्वरूपहेत्वाभासत्वरस्य लक्षणाघटकत्वान् प्रथममित्यादिदूषणस्यासङ्गति
एवं गगनमनित्य शब्दाश्रयत्वादित्यादौ हेतोः साध्याभावव्याप्यत्वे
साध्याभावव्याप्तिप्रहविरोधिदर्शितघर्मभरयं तत्राक्षतमेवेति तत्राव्याप्ति
नमप्यसङ्गतमित्यतो यथाश्रुतार्थे तादृशदोषद्वयं सङ्गमयति-प्रथममिति

ॐ विवृतिः ॐ

वादित्यर्थः । तथाच साध्यव्याप्तिप्रहविरोधिघर्मवत्वमेव लक्षणमित्याशयः ।

ननु प्रथम हेत्वाभासत्वाज्ञानाच्चेति मूलमसंगतं हेत्वाभासपदस्य वृत्तिरति
हाविरोधित्वार्थकताया दीपितिक्रममिदित्वात् । प्रथमं दुष्टहेतुत्वाज्ञानेऽपि स-
भावात् । एवं गगनम् अनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादावपिशब्दाश्रयत्वस्य नित्यत्वम्
साध्याभावव्याप्यत्वेऽपि साध्याभावव्याप्तिप्रहविरोधिनिमित्तसाध्यतदभाववदपानु-
त्वंघर्ममादापैव लक्षणमन्ययसम्भवात्तत्राव्याप्तिदानमप्यसंगतम् अतो यथाश्रुत-
हेतुत्वादिरूपहेत्वाभासत्वार्यकतामभिप्रेत्यैव दूषणाभिधानम् संगमयितुं दीपितिव्य-
वारयति हेत्वा-भासपदस्येति । अन्यथाव्याख्यानात्=हेत्वाभासपदस्य वृत्तिरति
प्रहविरोधित्वरूपार्थकरणत् । साध्याभावव्याप्यत्वपदस्य च साध्याभावव्याप्तिप्र-
विरोधित्वरूपार्थकरणाय ।

हेतोः = शब्दाश्रयत्वस्य । साध्याभावव्याप्यत्वेऽपि = नित्यत्वव्याप्यत्वेऽपि
साध्याभावेति । निमित्तनिरुक्तिव्याप्तिप्रहविरोधिनिमित्तसाध्यतदभाववदपानु-
त्वंघर्मवत्वमित्यर्थः । तत्र = शब्दाश्रयत्वे । तत्राव्याप्तिदानम् = गगनं अनित्यं
शब्दाश्रयत्वादित्यादौ शब्दाश्रयत्वे अव्याप्तिदानम् । यथाश्रुतार्थे = साध्यव्याप्य-
दिरूपार्थे । तादृशदोषद्वयम् = प्रथममित्यादिदूषणम्, गगनमित्यादिदूषणं च ।
प्रथममिति । तथा च दीपिति शारोक्तव्याख्यायां तादृशदूषणस्या संगतत्वेऽपि
न क्षतिरिति भावः ।

मूले नापीति । निमित्ते साध्यवृत्ति साध्याभाववदे च यो वसते यत्र तादृशं
व्यवसायवृत्ति साध्याभाववृत्ति च न वसते तद्व्यवसायमिति नियमः । विपक्षेऽ-

व्यर्थविशेषणत्वात् अनुपसंहार्यव्याप्तेश्चै । किञ्च पक्षाति-

ॐ दीपितिः ॐ

त्वम् । व्यर्थति । सपक्षवृत्तिव्यपिपक्षव्यावृत्तत्वयोर्द्वैपकृतायामनुपयो

ॐ गादापरी ॐ

एकमात्रसपक्षविपक्षस्थले सर्वसपक्षाद्यप्रसिद्धिरित्याशंकां व्याचष्टे सपक्षेति । सपक्षवृत्तित्वावच्छिद्यप्राभाषो विपक्षवृत्तित्वं व्याचच्छिद्यप्राभाष-
श्चेत्यर्थः । सर्वतद्यावृत्तत्वं सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वपदार्थः । तावतैव

ॐ विद्युतिः ॐ

तिव्याप्तिवारणाय प्रथमदलम् । वह्निसाप्यवधूमादावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयदलम् ।
निश्चितत्वानुपादाने पर्वतो । वह्निमान् धूमादित्यादौ संदिग्धसाध्यादिमति पर्वतादौ
वर्त्तमाने धूमेऽतिप्रसंगः अतस्तदुपादानं । न च साध्याभाववति निश्चितत्वोपा-
दानादेव सदेतावतिव्याप्तिवारणसम्भवे साध्यवति निश्चितत्वोपादानमनर्थकमिति
वान्वयम् । असाधारणे अव्याप्तिवारणाय हृदो वह्निमान् जलादित्यत्र हृदादौ वह्निसं-
शयदशायां विरुद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय च साध्यवत्यपि निश्चितत्वांशोपादानस्यावश्यक-
त्वात् । व्यर्थविशेषणत्वादिति । विरुद्धस्य सव्यभिचारतया तद्वारकसपक्ष-
वृत्तित्वांशोपादानस्य निरर्थकत्वादिति भावः ।

विरुद्धस्य सव्यभिचारभिन्नत्वेऽप्याह्वानुपसंहार्ये इति । सर्वमनित्यं मेय-
त्वादित्यादौ निश्चितसाध्यादिमतोऽप्रसिद्धतया मेयत्वरूपानुपसंहारिष्यव्याप्तिरिति
हृदयम् ।

ननु उक्तलक्षणघटकीभूतं निश्चितत्वमवश्यमुपलक्षणविषयैव वक्तव्यमन्यथा
धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमादिनिश्चयगून्यत्वदशायां बह्वुपादावव्याप्तिः स्यात् एवञ्च
नानुपसंहारिष्यव्याप्तिः अनुपसंहारितागून्यतादशायां साध्यादिनिश्चयस्य प्रसि-
द्धतया तत्कालीननिश्चितसाध्यादिमद्गतान्यतरत्वस्यानुपसंहारितादशायामपि मेय-
त्वहेतौ सत्त्वादित्यत्र आह-किञ्चेति । सपक्षत्वे इति । विपक्षिते इति पूरणीयम् ।
प्रमेयत्वेनेत्यादि । अयमेतद्व्युत्तयभिन्नः प्रमेयत्वादित्यत्र मेयत्वरूपव्यभिचारिणि
हेतौ सर्वम् अनित्यं मेयत्वादित्यत्र मेयत्वरूपानुपसंहार्ये चाध्याप्तिरित्यर्थः । अध्या-
प्तिमुपपाटयति । पक्षेति । प्रथमे पक्षातिरिक्तसाध्यवतोऽप्रसिद्धिः । द्वितीये च
पक्षातिरिक्तत्वस्यैवाप्रसिद्धिरित्याशयः । पक्षमात्रवृत्तिहेतौ असाधारणेऽव्याप्तिः तस्य
संदिग्धसाध्यवद्दृत्तित्वान् निश्चितसाध्याभाववद्दृत्तिव्याप्तेत्यत्र आहाप्रसिद्धिरिति ।
गगनादौ साध्यवद्वृत्तित्वस्य विपक्षवृत्तित्वस्य च सत्यं दाह वृत्तिमतवित्यादि ।

व्यर्थविशेषणत्वात् अनुपसंहारव्यव्याप्तेश्च । किञ्च पक्षानि-

ॐ ईषिनिः ॐ

त्वम् । व्यर्थेति । सपक्षवृत्तिव्यतिपक्षव्यावृत्तव्ययोर्दृष्टकतायामनुपयो

ॐ गादाधरी ॐ

एकमात्रसपक्षविपक्षमथले सर्वसपक्षायप्रसिद्धिरित्याशंकां व्यापष्टे सपक्षेति । सपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावो विपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावश्चेत्यर्थः । सर्वतद्यावृत्तत्वं सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वपदार्थः । तावत्तत्र

ॐ विवृतिः ॐ

वित्यातिवारणाय प्रथमदलम् । वदिसाप्यवधूमादावतिव्यातिवारणाय द्वितीयदलम् । निश्चितत्वानुपादाने पूर्वतः बहिमान् धूमादित्यादौ संदिग्धसाध्यादिमति पूर्वतादौ वक्तृमाने धूमेऽतिप्रसंगः अतस्तदुपादानं । न च साध्याभाववति निश्चितत्वोपादानादेव सदेतावतिव्यातिवारणसम्भवे साध्यवति निश्चितत्वोपादानमनर्थकमिति वान्यम् । असाधारणे अत्रानिवारणाय हृदो बहिमान् जलादित्यत्र हृदादौ बहिसंशयदशायां विरुद्धेऽतिव्यातिवारणाय च साध्यवत्यपि निश्चितत्वानुपादानस्यावश्यकत्वात् । व्यर्थविशेषणत्वादिति । विरुद्धस्य स्वयमिचारतया तद्धारकसपक्षवृत्तित्वांशोपादानस्य निरर्थकत्वादिति भावः ।

विरुद्धस्य स्वयमिचारभिरत्वेऽप्याहानुपसंहार्ये इति । सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यादौ निश्चितसाध्यादिमतोऽप्रसिद्धतया मेयत्वरूपानुपसंहारिण्यव्यातिरिति हृदयम् ।

ननु उक्तलक्षणवटकीभूतं निश्चितत्वमवश्यमुपलक्षणविषयैव वक्तव्यमन्यथा धूमवान् बहोरित्यादौ धूमादिनिश्चयसूत्रत्वदशायां बह्व्यादावव्याप्तिः स्यात् एवञ्च नानुपसंहारिण्यव्याप्तिः अनुपसंहारितासूत्रतादशायां साध्यादिनिश्चयस्य प्रसिद्धतया तत्कारणनिश्चितसाध्यादिमद्वतान्यतरस्वस्यानुपसंहारितादशायामपि मेयत्वहेतौ सत्त्वादित्यत्र आह—किञ्चेति । सपक्षत्वे इति । विवक्षिते इति पूर्णायम् । प्रमेयत्वेनेत्यादि । अपनेतद्वचसमिन्नः प्रमेयत्वादित्यत्र मेयत्वरूपव्यभिचारिणि हेतौ सर्वम् अनित्यं मेयत्वादित्यत्र मेयत्वरूपानुपसंहार्ये चाव्याप्तिरित्यर्थः । अत्रावधिमुपनादयति । पक्षेति । प्रथमे पक्षातिरिक्तसाध्यवतोऽप्रसिद्धिः । द्वितीये च पक्षातिरिक्तत्वस्यैवाप्रसिद्धिरित्याशयः । पक्षमात्रवृत्तिहेतौ असाधारणेऽव्याप्तिः तस्य संदिग्धसाध्यवद्वृत्तित्वात् निश्चितसाध्याभाववद्वृत्तित्वाच्चेत्यत्र आह—प्रसिद्धिरिति । गगनादौ साध्यवद्वृत्तित्वस्य विवक्षाऽवृत्तित्वस्य च सत्त्वादाह वृत्तिमत वित्यादि ।

रिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेयत्वेनाभेदसाधनेऽनुसार्थो

ॐ दीधितिः ॐ

गादिति भावः । पक्षातिरिक्तेत्यादि । व्यान्यविद्वयोरसाधारणे सहहाय पक्षातिरिक्तपक्षे । पक्षत्वं सन्दिग्धसाध्यकत्वम् । धूनेर्गा दूपणं यथाधुते न तु सप्तमीसमासात् पक्षातिरिक्ते पक्षेते यस्मात् न्माश्रुति साध्याभाववन्माश्रुति च तद्विप्रत्यमित्यर्थे इति खेत् ।

ॐ गादाधरो ॐ

यदिक्वचित्सपक्षविपक्षव्यावृत्तयोर्न्याप्यविद्वयोरनातिव्याप्यवकाश भावः । सपक्षगतत्वविपक्षन्यावृत्तत्वयोर्विशेषणयोर्विद्वदतिव्याप्यविद्वद्वारकतया सार्थक्यं संभवत्यवेत्यादाह्वय दूपकतानुपयोगित्वरूपैर्य

ॐ विवृतिः ॐ

ननु सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्व यदि यावत्सपक्षविपक्षवृत्तत्वाभावस्तदा पृथिवी पूर्णवोगगनान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् पृथिवीत्वादित्यादौ पृथिवीत्वरूपासाधारणेऽन्यसपक्षीभूते गगने यावत्ताऽपविद्धे, एव पृथिवी गगनभिन्ना पृथिवीत्वादित्यसाधारणेऽव्याप्तिः विपक्षीभूते गगने यावत्स्यस्याप्रसिद्धत्वादत्, सर्वेत्यदिकन् अन्यत्वावकाशानां दीधितिभूता सपक्षेति—अन्यमवहारमति टीकायामेकमात्रेति पूर्वोक्तस्यलक्ष्ये चेत्यर्थः । सर्वसपक्षप्रसिद्धिरिति । गगनादेरेवत्वादित्यस्य समान्वाभावनिवेशाभिप्रायं कर्णवनि- सपक्षेति । तावतेव = सपक्षवृत्तित्वाभावनिवेशादेव । यदिक्वञ्चिदिति । शब्दोऽनित्य शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्दे च ग्राह्यस्य निधयस्तदा शब्दस्वरूपे व्याप्ये सपक्षीभूतवत्किञ्चिददृष्टिभावमादाय, शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्दे शब्दे च ग्राह्यता निधयस्तदा शब्दस्वरूपविद्वे विपक्षीभूतवत्किञ्चिददृष्टित्वाभावमादाय च स्वःस्यनरकात् इत्यर्थः । यदा अर्थं स्वर्गवान् रूपादित्यादौ यदिक्वञ्चिददृष्टित्वाभावमादाय स्वर्गव्याप्ये रूपे, अर्थं गौरश्वत्वादित्यादौ च यदिक्वञ्चिदपश्रुत्तत्वाभावमादाय गौरश्वविद्वेऽश्वत्वे चातिव्याप्यनरकात् इत्यर्थः ।

सपक्षगतत्येति । सपक्षवृत्तित्वाभाववोरित्यर्थः । विपक्षेते विपक्षगतत्वसाध्यव्यावृत्तराद्ये विपक्षणीभूतयोः । विद्वदाऽतिव्याप्यविपक्षकतये अन्यविपक्षगतत्वसपक्षव्यावृत्तव्यवहारस्य लक्षणात्वे गौरश्वत्वादित्यादौ अतिव्याप्यतः अस्यस्य विपक्षवृत्तित्वान् सपक्षव्यावृत्तत्वोऽति भावः । इत्यनिरक्तविपक्षगतत्वोऽतिव्याप्यसाध्यव्यावृत्तत्वात् सार्थक्यमाश्रय । दूपकतेति । प्रवृत्तवृत्ते

यमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति पक्षे

ॐ दीर्घितिः ॐ

सम्यन्धस्य सपक्षसत्यादेरभायस्तद्वृत्त्वमित्यर्थः । सपक्षविषयत्वात्

ॐ गाराधरी ॐ

तदभावान्यतरनिश्चयदशायां शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावतिव्याप्तिः
मिथ्यभावरूपपक्षताविशिष्टपरत्वे पक्षे सिद्धिदशायां तत्र विशिष्टातिरि-
त्वसवोपगमात् अतिरिक्तान्तस्य पक्षताशून्यपरत्वोपगमाद्वा अतिरि-

ॐ विवृति ॐ

स्यान्यतरनिश्चयदशायामित्यर्थः । इत्यादाविति । आदिना शब्दो निष्क-
त्वादित्यादि स्थलीयशब्दत्वहेतोः परिग्रहः । अतिव्याप्तिरिति । शब्दोऽने-
शब्दत्वादित्यादी यदा शब्दोऽनित्यत्वस्य निश्चयस्तदानीमपि शब्दस्य तद्वृत्त्य-
त्वेन पक्षतया तत्काले शब्दत्वादावतिव्याप्तिः शब्दत्वस्य यथाऽप्युक्तं तत्र
चित्त्वेन पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वादित्याशयः ।

ननु पक्षान्तं सिद्धयभावविशिष्टपरमेष्वन्यम् तथा च पक्षे साध्यनिश्चयस्य
न शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, पक्षे साध्यनिश्चयस्य शब्दोऽने-
सिद्धयभावविशिष्टशब्दभिन्नत्वस्य शब्दे सत्त्वात् तत्र च शब्दत्वस्य पक्षवन्त-
शब्दस्य पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वविरहादित्यत आह-सिद्धयभावोऽपि
पक्षवन्मिथ्यसाध्यनिश्चयरूपायाः सिद्धयभावरूपपक्षतापरत्वे इत्यर्थः । पक्षे=पक्षे
सिद्धिदशायां=अनित्यरूपसाध्यनिश्चयदशायां । तत्र=शब्दे । विशिष्टोऽपि
सिद्धयभावविशिष्टशब्दभिन्नत्वसत्त्वोपगमादित्यर्थः ।

ननु येदस्य व्याप्यवृत्तितया शब्दादिरूपवधे साध्यनिश्चयदशायां सिद्धय-
वविशिष्टशब्दभिन्नत्वस्यानभ्युपगमात् कथं तदानीं शब्दत्वादावतिव्याप्तिरिति चेन्न
आहानिरिक्तान्तस्येति । पक्षातिरिक्तान्तस्येत्यर्थः । पक्षनेति । पक्षवन्त्वस्य
वविशिष्टपरत्वादेत्यर्थः । अनिग्रसंगधारणेपीति । तथा च शब्दोऽनित्य-
त्वादित्यादी यदा शब्दादी अनित्यत्ववन्मिथ्यत्वस्य निश्चयवन्मिथ्यत्वस्य
निश्चयवन्मिथ्यत्वस्योपगमात् तदा तदानीं शब्दत्वस्य व्याप्य-
व्याप्यवन्मात्रवृत्त्येन कानिच्यमिति भवः ।

पक्षातिरिक्तस्य यदि सिद्धयभाववन्मिथ्यत्वस्यान्यत्वं तदा शब्दो निष्क-
त्वादित्यादी यदा शब्दे निश्चयवन्मिथ्यत्वस्य शब्दे सिद्धयभाववन्मिथ्यत्वस्य

रिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वम्, अनुपसंहार्यव्याप्तेः धृमा-

ॐ गादाधरी ॐ

वारणसंभवेपि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ बाधनिश्चयदशायामतिप-
सङ्गो दुर्बार एष, सिद्धिबाधान्यतराभावरूपपक्षताविवक्षणे च गौरवमतः
संशयरूपपक्षतापरतया व्याचष्टे पक्षत्वमिति । सन्दिग्धसाध्यकत्वं विप-
यतासम्बन्धेन साध्यसन्देहविशिष्टत्वम् । फालान्तरीणसंशयविषयेपि
संशयरूपविशेषणासत्त्वदशायां तद्विशिष्टभेद उपगम्यते । अतिरिक्तान्तं
ॐ विभृतिः ॐ

लावच्छेदेन पक्षताशून्यत्वस्य शब्दे विरहात् तदानीं शब्दत्वेऽतिव्याप्तिः शब्दत्वस्य
पक्षीभूतशब्दवृत्तितया पक्षताशून्यसाध्यवन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वादित्याह शब्दोऽनित्य
इत्यादि । बाधनिश्चयदशायाम्, = अनित्यत्वाद्यभावनिश्चयदशायाम् । दुर्बार
एवेति । तदानीं शब्दस्य पक्षत्वेन धर्तुं शक्यत्वादित्याशयः ।

ननु पश्चातिरिक्तान्तं सिद्धिबाधान्यतरत्वावच्छिन्नाभावरूपपक्षताशून्यरमेव
वक्तव्यम् तथा च न कोऽपि दोषः, यदा शब्दे बाधनिश्चयः तदा शब्दे सिद्धिबाधा-
न्यतराभावस्यासत्त्वेन शब्दस्य पक्षत्वेन धर्तुं शक्यतया तद्वृत्तिशब्दत्वादौ पक्षता-
शून्यसाध्यवन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वविरहात् न शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ बाधनिश्चय-
दशायां शब्दत्वादावतिव्याप्तिः अत आह सिद्धीति । पक्षधर्मिकसाध्यनिश्चयबाध-
निश्चयान्यतरत्वावच्छिन्नाभावरूपपक्षताविवक्षणे चेत्यर्थः । गौरवमिति । लक्षणस्य
व्यवहाररूपतया तं प्रति व्यवहृतं व्यञ्जानविधया निरुक्तान्यतरत्वघटितलक्षणार्थज्ञानस्य
हेतुत्वेन विनिगमनाविरहात् सिद्धिभेदविशिष्टबाधनिश्चयभेदावच्छिन्नभेदज्ञानत्वेन-
बाधनिश्चयभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्नभेदज्ञानत्वेन च कारणताद्वयकल्पनेन गौर-
वमित्याशयः ।

संशयेति । साध्यसंशयरूपा या पक्षता तत्परतयेत्यर्थः । विषयतास-
म्बन्धेनेति । तथा च विषयतासम्बन्धेन साध्यसंशयविशिष्टधर्मिभिन्नसाध्यादिव-
न्मात्रवृत्त्यन्तत्वं सव्यभिचारत्वमित्येष लक्षणं वक्तव्यमिति भावः ।

ननु शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्दोऽनित्यत्वस्य निश्चयः तदाति-
व्याप्तिः, शब्दस्य तदानीं कालान्तरीणसंशयविशिष्टशब्दभिन्नत्वविरहेण पक्षत्वेन धर्तुं
शक्यत्वादत आह कालान्तरीणेति । विषयतासम्बन्धेन कालान्तरीणसंशयवि-
शिष्टेऽपि शब्दादावतिव्यर्थः । संशयरूपेति । शब्दादावनित्यत्वनिश्चयदशायाम्
अनित्यत्वसंशयरूपविशेषणस्यासत्त्वमित्येवमर्थः । विशिष्टभेदः = विषयतासम्बन्धेन
महायविशिष्ट धर्मिभेद । उपगम्यत इति । भेदत्वाद्यप्यवृत्तत्वं स्वीकृत्य संशय-

दावतिव्याप्तेथ तस्य पक्षे साध्यवति वृत्तेः । नापि पक्षवृत्तिः

ॐ दीधितिः ॐ

त्वस्य चासाधारण्यस्य असाधारण्यनिश्चये पक्षे साध्यसामानाधिकरण्यात्

ॐ गादाधरी ॐ

या पक्षताशून्यपरमतः साध्यादिनिश्चयदशायो नातिप्रसङ्गः । यदा साध्यतद्भावयोर्न निश्चयो नापि संशयस्तदा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वस्यादेर्नासाधारण्यता किन्तु यथायथं सङ्गतुष्यं चेति नाध्यात्मिकसङ्गभावात् ।

ॐ विवृतिः ॐ

रूपविशेषणभावकालावच्छेदेन संशयविशिष्टशब्दभेदस्य शब्दादौ साध्यनिश्चयस्य स्वीकरणीयमित्याशयः ॥

ननु भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि विषयतासम्बन्धेन साध्यमशयविशिष्टं पक्षतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकृत् एष निवेशनीयः, अन्यथा तत्तच्छब्दादिस्थस्यन्यसाध्यकतत्तच्छब्दत्वदेतुकरमलं पक्षे साध्यभेददशायामध्याप्तिः, किं विशिष्टशब्दान्तरव्यक्तिभेदस्य तत्तच्छब्दव्यक्तौ साधनेन तदानीमपि तत्तच्छब्दपश्चात्तिरिक्तत्वसम्भवात्, एवञ्च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा साध्यत्वनिश्चयः तदानीं शब्दत्वादावनिव्याप्तिर्दुर्विरेव संशयविशिष्टशब्दव्यक्तिवच्छिन्नभेदस्य शब्दे विरहात् इत्यत्र आहानिरिक्तान्तमेवेति । पक्षतेति । त्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसंशयाभावाविशिष्टपरमित्यर्थः । वृत्तयनियामकसम्बन्धवन्नियोगितावच्छेदकत्वमतेनेदमिति ध्येयम् ।

साध्यदिनिश्चयदशायाम् = शब्दादौ अनित्यत्वनिश्चयदशायाम् । नापि इति । शब्दादौ साध्यनिश्चयदशायाम् विषयानसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसंशयतथा साधनेन शब्दस्य पश्चात्तिरिक्तत्वादिनिभावात् ॥

ननु शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ पक्षे साध्यस्य साध्याभावरस्य वा न निश्चयो न वा संशयः तदा तत्र तत्र तदानीं शब्दादौ पक्षताशून्यत्वस्य सत्यात् अतएवयोग्यतदानीमन्यद्वेनाप्यपरिवर्तुं भावमाह यदेत्यादि । पक्षे=शब्दे । तदा=तस्मिन् काले । नित्यत्वादिवदन् शब्दपक्षकनित्यःपक्षाध्यकशब्दत्वदेतेरपि परिग्रहः । इति । तथा च तदानीं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेः शब्देऽनन्तः नित्यः शब्दत्वादित्यादेभ्यो विरहत्वमेवेति तदा तद्योरन्यत्ववत् । अद्वैतस्यः ।

विरुद्धान्यत्वे च सत्यनुमित्यापयिकसम्बन्धशून्यत्वम् । व्यर्थविशेष-

ॐ दीधितिः ॐ

रूप्यसन्देहात् तस्य तज्ज्ञानविरोधित्वम् ।

ॐ गादापरी ॐ

पक्षातिरिक्तवृत्ति यत्साध्यतदभाववन्मात्रवृत्ति तदन्यत्वार्थवत्त्वे
वृद्धिमानधूमादित्यादौ नातिव्याप्तिसंभवः भेदप्रतियोगितावच्छेदक-
दृढयस्यैव तत्र सत्त्वेन विशिष्टभेदासत्त्वादतः पक्षातिरिक्तत्वस्य साध्या-

ॐ विवृतिः ॐ

सर्वमनित्यं नैवत्वादित्यादौ पक्षातिरिक्तस्या प्रसिद्धतया नैवत्र रूपानुपसंहारिणि
निरुक्तलक्षणस्याप्यामिः, यदि च तत्र पूर्वोक्तरीत्या लक्षणसमन्वयः सम्भवति तदा-
प्याह मूले धूमादायतिव्याप्तियेति । तथा च पर्यतो वृद्धिमान् धूमादित्यादौ
रुपाभूतं निरुक्तलक्षणं धूमहेतावतिव्याप्तं न्यात् धूमस्य पक्षेऽपि यत्तमानतया
पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वात् पक्षातिरिक्तसाध्याभापयन्मात्रवृत्तिभिन्नत्व-
योतिभावः ।

पक्षातिरिक्ते यत्तमानं यत् साध्यवन्मात्रवृत्ति तदन्यत्वे एव पक्षातिरिक्ते यत्तमानं
यत् साध्याभापयन्मात्रवृत्ति तद्विपत्त्यं यदि लक्षणधरतदा धूमहेतौ नातिव्याप्तिः,
धूमादेः पक्षातिरिक्तमहान्नादिवृत्तित्वेन पक्षातिरिक्तवृत्तित्वविरुद्धसाध्यवन्मात्रवृ-
त्तिभावविरुद्धभेदरूपेण तत्र साध्यवन्मात्रवृत्त्यात्, एवं यथाशुक्तार्थे श्रेयाश्रेयो-
रदन्तवादित्यादौ अरण्यवृत्तिरुद्धेऽदितिव्याप्तिः, तस्य पक्षेऽपि यत्तमानतया पक्षा-
तिरिक्त साध्याभापयन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वात् एतः पक्षातिरिक्तवृत्तित्वं साध्यवन्मात्रवन्मा-
त्रवृत्तिभिन्नत्वमेव साध्यम् तथा च पक्षातिरिक्तत्वस्य साध्यवन्मादौ विरोधत्वत्वरथा
एव धूमादायतिव्याप्तिः ननु निरुक्तत्वधूमहेतव्यमे इत्येव मूलाद्यप्रसंगपरं धूमे-
रपक्षेऽपि वृत्तित्वविरुद्धेऽपि निरुक्तत्वधूमहेतव्यमे इत्येव मूलाद्यप्रसंगपरं धूमे-
रपक्षेऽपि वृत्तित्वविरुद्धेऽपि निरुक्तत्वधूमहेतव्यमे इत्येव मूलाद्यप्रसंगपरं धूमे-
रपक्षेऽपि वृत्तित्वविरुद्धेऽपि निरुक्तत्वधूमहेतव्यमे इत्येव मूलाद्यप्रसंगपरं धूमे-

धूमहेतव्यवृत्तिविरुद्धं साध्यं भेदेति । तदन्वयवृत्तिसंज्ञित्वेतिहाय-
च्छेदकत्ववृत्तित्वं पक्षातिरिक्तवृत्तित्वविरुद्धत्ववृत्तित्वविरुद्धत्वमेवैतः । एत-
द्गौरी ।

विरुद्धत्वोऽप्यत्र च पक्षातिरिक्तवृत्तित्वविरुद्धत्ववृत्तित्वविरुद्धत्व-
विरुद्धत्वोऽप्यत्र च पक्षातिरिक्तवृत्तित्वविरुद्धत्ववृत्तित्वविरुद्धत्व-

पन्वान् उद्गावन् वादिनिवृत्तेश्च ॥

इति धीमतामहोराध्याय गंगेद्वीपाध्यायविरचितं मन्त्र्यभिषार
पूर्यक्ष लक्षणं समाप्तम् ॥

८ गादाधरी ८

वृत्तित्वस्य साध्यमामानाधिपरण्यस्य च यो प्रहृष्टविरोधीत्यर्थः । अनु-
मित्यौपचिकश्चेति समासेन लिखनं जनकज्ञानविषयेत्याय समुदायव्या-
ख्यानतायामेव सम्भवतीत्यनो व्यासेन लिखनम् । सपक्षमन्त्र्यादेर्नानु-
मितिजनकत्वमपि तु सज्ज्ञानार्थवेत्तौपचिकपदस्य जनकनार्थत्वं न सम्भ-
वतीति उद्गावच्छे जनकज्ञानविषयश्चेति । नन्वग्रामाधारण्येऽव्याप्तिः
तस्य सपक्षव्यावृत्तत्वघटिततया साध्यवृत्तित्वप्रहृष्टविरोधित्यादित्यत आह
सपक्षविषयव्यावृत्तत्वस्य चेति । चान्यर्थः । सपक्षत्यं-निश्चितसाध्यव-
च्यम् । पक्षे-पक्षान्तभाषेण । तस्य-असाधारण्यस्य । सज्ज्ञानविरोधित्वं-
साध्यमामानाधिपरण्यज्ञानविरोधित्वम् । साध्यवृत्तित्वमामान्याभाव-

७ विहृतिः ७

साधित्वेती सत्त्वादिति वाच्यम् , अनुमित्यौपचिकेण्यज्ञानुमितिपदस्य अनुमिति-
कारणरत्वात् इति भावः ॥

अनुमित्यौपचिकजनकज्ञानविषयेत्यादिरीत्या समासेन लिखनम् अनुमित्यौपचिक-
जनकज्ञानविषयस्यन्तरस्य व्याख्यानतायामेव सम्भवति ननु अनुमित्यौपचिकेत्यस्य
व्याख्यानतायामित्याह समासेन लिखनमिन्यादि । समुदायव्याख्यानता-
याम्=अनुमित्यौपचिकजनकविषयेत्यादिसमुदायव्याख्यानतायाम् । न त्वनुमि-
त्यौपचिकेत्यादेर्व्याख्यानतायामिति पुरणीयम् । व्यासेन लेखनम्=अनुमित्यौपचिक-
म्येत्यादिरीत्या लेखनम् ॥

सपक्षमन्त्र्यादेरिति । आदिना विपक्षमत्वपक्षसत्त्वादेः परिग्रहः । तज्ज्ञान-
स्यैव = सपक्षसत्त्वादेर्ज्ञानस्यैव । तद्व्याचष्टे = अनुमित्यौपचिकपदार्थं व्याचष्टे ।

नन्विति । अत्र=अस्मिन् लक्षणे । अव्याप्तिमुत्सादयति तस्येति । असा-
ध्यव्येत्यर्थः । सपक्षव्यावृत्तत्वघटिततयेति । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्यैवासा-
ध्यव्येत्यर्थः । सपक्षव्येत्यर्थः । सपक्षव्येत्यर्थः । सपक्षव्येत्यर्थः । सपक्षव्येत्यर्थः ।
नन्विति । अत्र=अस्मिन् लक्षणे । अव्याप्तिमुत्सादयति तस्येति । असा-
ध्यव्येत्यर्थः । सपक्षव्यावृत्तत्वघटिततयेति । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्यैवासा-
ध्यव्येत्यर्थः । सपक्षव्येत्यर्थः । सपक्षव्येत्यर्थः । सपक्षव्येत्यर्थः । सपक्षव्येत्यर्थः ।

ॐ गादाधरी ॐ

ज्ञानमेव साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानविरोधि न तु तद्विशेषाभावात्
सपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानमपीति भावः ।

अथात्र विरुद्धहेतवो यदलक्ष्याः तदा सपक्षवृत्तित्वात्साध्यात्
मादाय सर्वेषु तेष्वतिव्याप्तिः, तेषां लक्ष्यत्वे साध्यसामानाधिक
महाविरोधित्वोपादानमनर्थकमेवेति चेन्न ।

दुष्टहेतुलक्षणे विरुद्धा लक्ष्या एव, उक्तविशेषणोपादानं च दोष
विरोधातिव्याप्तिवारणायैव । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्यासाधारण
त्यत्र विपक्षपदं संपात्तायात्मचेत्यवधेयम् ।

ॐ विवृतिः ॐ

साध्यवृत्तित्वेति । साध्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावविषयनिश्चय एवैव
साध्येति । साध्यवृत्तित्वज्ञानप्रतिबन्धकमित्यर्थः । तद्विशेषेति । नि
साध्यवृत्तित्वविशेषवृत्तित्वाभावज्ञानमपीत्यर्थः ॥

ननु यदि साध्यसामानाधिकरण्यदहाने सपक्षवृत्तित्वाभावज्ञानं न प्रतिक
तदा सर्वत्र विरुद्धहेतौ अनुमितजनकज्ञानविषयसपक्षवृत्तित्वाभावमादात्कालि
न च विरुद्धहेतुना लक्ष्यत्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्, तथा तत्रि
मानाधिकरण्यमहाऽविरोधित्वदलस्य व्यर्थतापत्तेः तस्य विरुद्धमाश्रयकारक
शान्ते अयेति । अत्र=अस्मिन् दीधितिकारोक्तव्याख्यातलक्षणे । तेषु=नि
जातिव्याप्तिरिति । सपक्षवृत्तित्वाभावरूपानुमित्यौपविकसम्बन्धाभावरूपकार
सामानाधिकरण्यमहाऽविरोधित्वाच्चेति हृदयम् ॥

तेषां = विरुद्धानाम् । अनर्थकमिति । साध्यसामानाधिकरण्यमहाविरो
दलस्य विरुद्धानिव्याप्तिवारणमात्रप्रचोक्तमकत्वादिति भावः । समापत्ते तु
लक्षणे इत्यादि । लक्ष्या एवेति । तथा च सपक्षवृत्तित्वाभावमादाय
सपक्षवृत्तित्वमनेऽपि न क्षतिरित्याशयः ॥

उक्तविशेषणज्ञानम् = साध्यसामानाधिकरण्यमहाऽविरोधिविशेषणज्ञान
फलार्थे । विरोधातिव्याप्तिवारणायैव = साध्यसामानाधिकरण्यभावेऽतिव्याप्ति
शान्ते । साध्यसामानाधिकरण्यभावस्यानुमित्यौपविकसम्बन्धाभावरूपकत्वे
तस्य साध्यसामानाधिकरण्यमहाऽविरोधित्वात् न तथातिव्याप्तिरित्यशयः ॥

ननु दीधितौ विपक्षवृत्तित्वाभावपटित्वापारम्भज्ञानस्य साध्यसामानाधिक
पराऽविरोधिव्यवधानमनर्थकम्, विपक्षवृत्तित्वाभावज्ञानस्य साध्यस
साध्यसामानाधिकरण्यमहाऽविरोधित्वात् सर्वसम्भवात्वा दिव्य अ

ॐ गादाधरी ॐ

संपदः । निश्चयांशज्ञानस्यानुमित्यहेतुतया तद्वद्विदतादृशवर्गविधि-
विषयतावत्त्वेनानुमितिजनकत्वाभावात् । येन केनापि रूपेण दूषण-
यानिरूपितविषयतावत्त्वेन जनकता तद्रूपावच्छिन्नाभावविवक्षणे
द्वित्वावच्छिन्नाभाववारणमशक्यमेवेति दूषणमशक्यसमाधाननित्य-
धेयम् ।

उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः संप्रदाय मिभा अन्यैरेतद्वयं

ॐ विवृतिः ॐ

ननुषिकनिषन्वादिन्यायेन निश्चितसाध्यवद्भूतित्वज्ञानमपि अनुमितिकारणं कर्तव्य-
येत्यत्र आह-निश्चयांशेति । निश्चयविषयकज्ञानस्येत्यर्थः । तद्वद्विदतेति । निश्च-
यवद्वितसाध्यवद्भूतित्वरूपधर्मावच्छिन्नविषयतावत्त्वेनेत्यर्थः । अनुमिति-जनकता-
भावादिति । अवश्यकृतसाध्यवद्भूतित्वज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वसिद्धौ निश्चित-
वद्भूतित्वज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वादिति हृदयम् ॥

ननु साध्यवद्भूतित्वत्वेन रूपेण निश्चितसाध्यवद्भूतित्वाधपनिरूपितविषयता-
धनुमितिजनकतावच्छेदकतया न निश्चितसाध्यवद्भूतित्वत्वारच्छिन्नाभावात्तद-
द्वयत्र आह येन केनापीत्यादि । यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्ना या यद्रूपावच्छिन्न-
विषयिता तद्वत्त्वेनेत्यर्थः । द्वित्वावच्छिन्नेति । तत्रश्रुतित्वपटोभपरावच्छिन्न-
वारणमित्यर्थः । इति दूषणमिति । तथा च निश्चितविषयत्वेऽध्येयत्वमेव वदितुं
धूमादित्यादी धूमादिहेतावनिव्याप्तिः, साध्यवद्भूतित्वत्वेन रूपेण साध्यवृत्तिसौ-
प्रतद्वित्वाधपनिरूपितसाध्यवद्भूतित्वविषयिताया अपि अनुमितिजनकतावच्छेदक-
तादृशद्वित्वरूपवद्भूपावच्छिन्नाभावस्य धूमहेतौ सावदित्याशयः ।

उपदर्शितेति । हृदयवधूमसाध्यकवद्विरूपसाधारणशब्दरूपकनिरूप-
णशब्दस्वरूपासाधारणयोः इत्यर्थः । संप्रदायेति । यथाधुतवधुमे तद्वत्त्व-
पूर्वमुक्त्यादित्याशयः ।

ॐ मनोरमा ॐ

वेदितव्यं च तत्रतत्रान्य वक्तव्यं तत्रतत्रानुमितिकारणता-
निरूपकत्वस्य च भावकत्वस्य-येनेति धेयम् ॥

इति श्री वेदव्यासक समाचारक मठे कर्तव्यं भावकत्व-
पूर्वमुक्त्यादित्याशयः ।

पूर्वमुक्त्यादित्याशयः ।

ॐ गादाधरी ॐ

अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वविवक्षुण्णमावश्यम् । अन्यथा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षावृत्तेरपि येन केनापि सम्बन्धेन पक्षवृत्तितया स्वरूपासिद्धेरपि पक्षवृत्तिवृत्तितया सद्धारणासंभवान् । एतच्च हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन पक्षवृत्तित्वं यत्राप्रमिष्ट तादृशस्यभिचारिणिव्याप्तिः । एवं गगने माध्यनिश्चयदशायां घटः शब्दयान् घटत्वादित्ये

ॐ विवृतिः ॐ

वृत्तित्योपादानम् विरोधस्य विरुद्ध एव वर्तमानत्वात् न तत्र व्यभिचारित्वं रित्याशयः ॥

निरुक्तमिभ्रमतेऽस्वरसं प्रदर्शयति—अत्र चेति । निरुक्तमिभ्रमते चेत्सं । अस्य च इत्यस्वरसं इत्यनेन सम्बन्धो बोद्धव्यः । पक्षवृत्तावित्यत्र पक्षनि स्तित्वे त्वमवश्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं वाच्यम् अन्यथा पर्वतो बहिर्मान् सत्त्वादित्यादौ महानसत्त्वादेरपि कालिकादिसम्बन्धेन पर्वतवृत्तितया तत्र पर्वतस्य पर्वतवृत्तिव्याभावरूपस्य स्यादित्येऽपर्वतवृत्तौ सत्त्वान्, निरुक्तसम्बन्धे ङ्पादावतिव्याप्तिः स्यात्, एवं च गुणो धूमवान् पहेरित्यादौ, जातिनिश्चय इत्यादित्यादौ च व्यभिचारिणि बहुधादिहेतावव्याप्तिः, गुणादिनिश्चयिनोपेक्षादिनाम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वात्प्रसिद्धेरित्याह हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यादि—निरुक्तमिभ्रमते रित्याशयः ।

पक्षधर्मतामात्रपक्षकपक्षधर्मत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नमेवेत्येव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षावृत्तेरपीति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तिव्याभावरूपमहानसत्त्वादेरपीत्यर्थः । येन केनापि-सम्बन्धेन = वाचित्वात् सम्बन्धेन । पक्षवृत्तितया = पर्वतादिवृत्तितया । स्वस्यासिद्धेरपि = पर्वतवृत्तित्वात्भावस्यापि । पक्षावृत्तितया = कालिकादिसम्बन्धेन पर्वतादिवृत्तितया । तद्वत्त्वस्य स्वस्यासिद्धेरप्युपेक्षणम् । यत्र = गुणो धूमवान् पहे, जातिनिश्चय इत्यादिहेतौ अप्रमिष्टमिति । एतच्च गगने, घटो च शब्दयान् । कस्याप्यवकलमानस्य इत्यादि व्याख्यानिमित्तम् । इत्यनेन सम्बन्धेन = पर्वतो बहिर्मान् सत्त्वादित्यादौ महानसत्त्वादेरपि कालिकादिसम्बन्धेन पर्वतवृत्तितया तत्र पर्वतस्य पर्वतवृत्तिव्याभावरूपस्य स्यादित्येऽपर्वतवृत्तौ सत्त्वान्, निरुक्तसम्बन्धे ङ्पादावतिव्याप्तिः स्यात्, एवं च गुणो धूमवान् पहेरित्यादौ, जातिनिश्चय इत्यादित्यादौ च व्यभिचारिणि बहुधादिहेतावव्याप्तिः, गुणादिनिश्चयिनोपेक्षादिनाम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वात्प्रसिद्धेरित्याह हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यादि—निरुक्तमिभ्रमते रित्याशयः ।

६ गादाधरो ६

दावसाधारणेऽप्यामिः सपशक्यावृत्तःस्य विरुद्ध एव यत्तमानत्वादिभ्य-
स्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

इति श्रीमहासरोवरादावसाधारणवृत्तार्थविरचिता सव्यभिचार-
पूर्वप्रकरणस्य आरम्भ समाप्ता ।

७ विवृतिः ७

शायामिति । तथा च तदानीं घटः घटवद्वान् घटव्यादित्वादावसाधारणेऽप्यामिः,
निक्षिप्तसम्प्रतदभाववद्वान्घटवद्वान् घटव्यादिमाप्रनिष्ठवया तत्र विरुद्धे एव यत्त-
मानत्वादिति भावः । केचिन् इत्यनेन सूचितइति । तथा च निधमने
न युक्तमित्यामयः ।

मूले व्यर्थविशेषणत्वादिति । असाधारणानुमाने असाधारणत्वे सति इत्य-
दिविशेषणस्य व्यर्थत्वं स्वरूपासिद्ध्यादेरप्यसाधारणत्वादित्यामयः ।

एतेन = पूर्वोक्तदूषणगणप्रतिने । प्रत्येकानेव = असाधारणत्वादिनासाधार-
णादेरेव । दूषणवान् = दोषवात् । उद्भावने = साधारणत्वादिना साधारणादेरे-
व उद्भावने । यादिति नृत्तेश्चेति । प्रत्युक्तमिति पूर्वोक्तान्वयइति दिक् ॥

७ इति श्रीरजितप्रवरवामाचरणगृह्याचार्यन्यायाचार्यतर्कतीर्थविरचिता
सव्यभिचारपूर्वप्रकरणविवृतिः समाप्ता ७३

६ शीघ्रिणि. ९

परन्तु तज्जानत्यानुमिन्प्रतिपन्नयश्चतया नैषां ऐत्याभासतायच्छेदस्त्वयं न घटने, न घटनां किन्नेन, नैषां ऐत्याभासप्रमाणमाशोपयोगित्यादि

६ मादायी ९

घातप्यग्य विपन्नय्याहृत्यपटिताम्नाघातप्यग्य च विरोधिनि प्रथमलक्ष-
णस्य नाख्यामिः प्रथमलक्षणस्येत्ये तत्र च विरोधिनापटितलक्षणस्य वा
नादिव्यामिरिति भावः । तेषां-कोटिद्वयोपयापकतावच्छेदकत्व्यादि-
रूपानुगतधर्मावच्छिन्नानां नाद्यरूपादात्मकत्वव्यवधानाम्, ऐत्याभासता-
वच्छेदकत्वम्-अनुमितिप्रतिपन्नयश्चतयायाम् विपनयावच्छेदकत्वम् । विभा-
गमात्रेति । मात्रपदेन दुष्टत्वव्यवहारव्यवच्छेदः, दुष्टत्वव्यवहारनियाम-
कोऽनुमितिप्रतिपन्नयश्चतयावच्छेदकधर्म एव विभाजक इति नियमे मानाभा-
वादिति भावः ।

६ विरुधिः ९

त्ययः । विरोधेति । निमित्तसाप्यभावयद्वाहृत्यवच्छेदिनिमित्तसाप्यदभावयद्वा
वृत्तवन्नरतयः प्रत्येक्ययः । विरोधेऽपीति । विरदे इति पूर्वोक्तस्यः । प्रथम
लक्षणस्य = संस्यजनयत्पटितलक्षणस्य । नाख्यामिरिति । नान्यतन्नयत्पटित-
लक्षणवादिना मते विरद्वत्पटितस्य तत्र लक्षणसात्वन्दिनेवेति भावः ॥

प्रथमलक्षणस्ये = संस्यजनयत्पटितलक्षणस्ये । तत्र च = पूर्वोक्तवि-
रदे च विरोधितेति । प्रतिपन्नयत्पटितविरुधिपलक्षणस्येत्ययः । नानिव्या-
मिरिति । प्रतिपन्नयत्पटितविरुधिपलक्षणस्येति मते विरद्वत्प लक्षणस्य तत्र
लक्षणान्ननिष्टमेवेत्यशयः ।

कोटिद्वयधिति । संस्यजनयत्कोटिद्वयोर्विपत्तजनयत्पटितलक्षणस्य
वच्छेदकत्वमिति नान्यतन्नयत्पटितलक्षणस्ये । अदियद्वयोपुचित्वेकत्वमित्ति-
वित्ति एवमत्र. एतद्विमानस्य इत्यनुत्तमव्यतिरेकः । तादृशेति । कोटिद्वये-
पयस्य लक्षणस्य चरः प्रथमोऽयं. अनुमित्तानि अनुमित्तविषयस्य
वच्छेदकत्वमिति नान्यतन्नयत्पटितलक्षणस्ये । तत्र च = पूर्वोक्तवि-
रदे च विरोधितेति । प्रतिपन्नयत्पटितविरुधिपलक्षणस्येत्ययः । नानिव्या-
मिरिति । प्रतिपन्नयत्पटितविरुधिपलक्षणस्येति मते विरद्वत्प लक्षणस्य तत्र
लक्षणान्ननिष्टमेवेत्यशयः ।

श्रीः

ॐ नमोगणेशाय

अथ सव्यभिचारसिद्धान्तलक्षणम्

उच्यते । धर्म्यकोट्यपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तस्य ।
तच्च साधारणत्वादि ।

ॐ दीधितिः ॐ

पूर्वोक्तलक्षणानां यथोक्तरीत्या यथामतं नाध्यात्म्यादिमन्माणा

ॐ गादाधरी ॐ

ननु पूर्वपक्षमन्योक्तलक्षणावलम्बनेन सिद्धान्तप्रणयनमसङ्गतं इति
होषाणां जागरूकत्वादित्याशङ्कां निराकरोमि पूर्वोक्तेति । यथामतिभिः ।
यद्यन्मतमालम्ब्य यद्यलक्षणमभिहितं तत्तन्मते तत्र नाध्यात्मिमात्रस्यै
त्यर्थः । तत्र साधारण्यस्यासाधारण्यस्य च संशयकृतमते प्रथमद्वयं
इत्यादिप्रह्लादिविरोधितामते च 'सादृशविरोधितापटितलक्षणम् । तस्यै
विरोधित्यपटितलक्षणक्षये विरुध्ये संशयप्रयोजकस्य सपञ्चतृत्विचपटितलक्षणम्

ॐ विवृतिः ॐ

उच्यते इत्यादिना मूलकृता सिद्धान्तलक्षणाभिधानम् अगंगतम्, निरकलक्षण
पूर्वपक्षोक्तलक्षणमदृशतया पूर्वपक्षलक्षणोक्तदोषाणामप्रापि लक्षणे जागरूकतादिपरि-
वा निराकरणपरं पूर्वोक्तलक्षणानामित्यादि दीधितिप्रणयनकारणनि-तन्निवृत्त्यादि ।
तदोषाणाम् = पूर्वपक्षलक्षणोक्तदोषाणाम् । तत्र=तेषु लक्षणेषुमध्ये । साधारण्य-
साध्यपदभावाद्बुद्धिस्यैव । असाधारण्यपद=निधित्वात्पदभावात्तद्व्युत्पत्त्या ।
मगापकृतमते = नाध्यात्म्यस्य तत्र तत्रवच्छेदकव्यवहारावच्छेदकत्वमते । प्रथम-
मते = मनवत्तन्मते तत्र तत्रवच्छेदकत्वम् ।

इत्यादिप्रह्लादि । अतिप्रह्लादि-वचनवच्छेदकविधित्वात्तत्र तत्रवच्छे-
दकत्वमते इत्यर्थः । सादृशोक्ति । एतेनेत्यादिनामि इत्यन्तिकवचनवच्छेदकवि-
दोषाणामर्थः । तेन=तेषु लक्षणेषुमध्ये तत्र तत्रवच्छेदकत्वमते । तदो-
षाणाम् = पूर्वपक्षलक्षणोक्तदोषाणाम् । तत्र=तेषु लक्षणेषुमध्ये । साधारण्य-
साध्यपदभावाद्बुद्धिस्यैव । असाधारण्यपद=निधित्वात्पदभावात्तद्व्युत्पत्त्या ।
मगापकृतमते = नाध्यात्म्यस्य तत्र तत्रवच्छेदकव्यवहारावच्छेदकत्वमते । प्रथम-
मते = मनवत्तन्मते तत्र तत्रवच्छेदकत्वम् ।

६ त्रिपितिः ६

एतु तन्नामस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् नैषां तेषामात्मतावच्छेदकत्वं
घटते, न घटतां किन्नेन, नैषां ऐश्याभासप्रमाणमात्रोपयोगित्वादि
७ मादापरी ७

परिणाम्य विपक्षव्यापृत्तव्यपटितासाधारण्यस्य च विरुद्धेषु प्रथमलक्ष-
णस्य नात्यासिः प्रथमलक्षणालक्ष्ये तत्र च विरोधिताचटितलक्षणस्य वा
वित्त्यासिरिति भावः । तेषां-कोटिद्वयोपस्थापनतावच्छेदकत्वादि-
पानुगतधर्मावच्छिन्नानां नादृशरूपात्मात्मकलक्षणानाम्, ऐश्याभासता-
वच्छेदकत्वम्-अनुमितिप्रतिबन्धकतायाम् विषयतावच्छेदकत्वम् । विभा-
गात्रेति । मात्रपदेन दुष्टत्वव्यवहारव्यवच्छेदः, दुष्टत्वव्यवहारनियाम-
ोऽनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्म एव विभाजक इति नियमे गानाभा-
ादिति भावः ।

७ विपृत्तिः ७

पर्यः । विपृच्छेति । निश्चितसाध्याभाष्यव्यापृत्तव्यपटितनिश्चितसाध्याप्रतदभाष्यव्या-
ृत्तव्यरूपासाधा-परस्येत्यर्थः । विरुद्धेषीति । विरुद्धे इति पूर्वोक्तान्वयः । प्रथम
लक्षणस्य = संशयजनकतावटितलक्षणस्य । नात्यासिरिति । संशयजनकतावटित-
लक्षणवादिनां मते विरुद्धस्यालक्ष्यतया तत्र लक्षणासत्त्वमिष्टमेवेतिभावः ॥

प्रथमलक्षणालक्ष्ये = संशयजनकतावटितलक्षणाऽलक्ष्ये । तत्र च = पूर्वोक्तवि-
रुद्धे च विरोधितेति । प्रतिबन्धकतावटितद्वितीयलक्षणस्येत्यर्थः । नातिव्या-
सिरिति । प्रतिबन्धकतावटितद्वितीयलक्षणवादिनां मते विरुद्धस्य लक्ष्यतया तत्र
लक्षणगमनमिष्टमेवेत्याशयः ।

कोटिद्वयविति । संशयजनककोटिद्वयोपरिस्थितिजनकतावच्छेदकप्रकारता-
वच्छेदकत्वादिरूपानुगतधर्मावच्छिन्नानामित्यर्थः । आदिपदात्पक्षवृत्तित्थेऽनुमिति-
विरोधिसम्बन्धाव्यापृत्तामत्त्वत्वादिरूपानुगतधर्मररिग्रहः । तादृशेति । कोटिद्वयो-
परिस्थितिघटितपूर्वोक्तलक्षणानामित्यर्थः । अनुमितीति । अनुमितिप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वमित्यर्थः । विभागमात्रोपयोगित्वादित्यत्र
मात्रपदव्यवच्छेद्यमाह-दुष्टत्वेति । दुष्टत्वव्यवहार प्रति अनुमितिप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मस्यैव प्रयोजकत्वादिराशयः ।

नन्वनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मस्यैव विभा-
जकतायाः पूर्वमुक्तत्वात् कथमुक्तेपरिष्कारतावच्छेदकधर्मस्य विभाजकत्वमित्याशं-
कानिराकरणाय भावमाह-दुष्टत्वेति । इतिनियम इति । यत्रानुमितिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्व तत्रैव विभाजकत्वमित्याकारक-

ॐ दीधितिः ॐ

त्याशयेनाह उच्यत इति । सन्देहं प्रत्येय साधारण्यदिविशिष्टा
चद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिद्वयोपस्थिति प्रति तु तादृ

ॐ गादाधरी ॐ

नन्वत्र लक्षणे पक्षधर्मतापदानुपादानित्यत्वादिसाध्यक्यते के
योपर्यापकसाधारणधर्मवत्ताज्ञानविषयोभूते ह्यणुहादौ अनिश्चयि
शंकां निराचिकीर्णुरभिप्रायं धर्णयति सन्देहमित्यादिना । एव
कोटयुपस्थितौ तादृशरूपेण हेतुताव्यवच्छेदः । तादृशधर्मोति । साध्या
दिविशिष्टधर्मत्वर्थः । मात्रपदेन धर्मविषयकत्वस्य कोटिद्वयोपस्थि
कतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तथाच कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वात्
कीभूता या विषयता तदवच्छेदकधर्मवत्त्वं नोत्तरयते ह्यणुहादौ अ
दिविषयताया एव तथातत्वादिति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।

अथैतन्मते संशयं प्रति साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुताया

ॐ विवृतिः ॐ

इत्याप्तवित्त्वर्थः । मानामायादिति । अनुकूलतर्कविरहेनेत्यादिः । को
परिधितिजनकतावच्छेदकविषयतावच्छेदधर्मवत्त्वमात्रं यदि सव्यमिचारत्वन क
इदं शृणुक नित्यम् अणुत्वात् इत्यादौ सन्देहो इत्यणुदेऽतिव्याप्तिः, मिदं
तदभावसद्वचरिताणुव्यदिद इत्यणुकमित्याकारकज्ञाननिष्ठायां नित्यकारकत्वे
परिधितिजनकतायां इत्यणुकविषयतायाः अप्यवच्छेदकत्वात् अतः पूर्वोक्त
अत्रापि लक्षणे पक्षधर्मतापदानुपादानमावश्यकमित्याशंका निराकरणार्थं सन्देहं दूरी
त्यादिदीधितिमन्धमवतारयितुमाह— नन्वयमेति । तादृशरूपेण-साधारण्य
द्वित्वादिविशिष्टधर्मवद्धर्मविषयकज्ञानत्वेन रूपेण । साधारण्यवरीति ।
साध्यादिमद्द्वित्वादिविशिष्टधर्मविषयकज्ञानत्वेनेत्यर्थः । मात्रमाह-तथाप्येति ।
एवं च नित्यत्वतदभाववद्दृश्यत्वमित्याकारकज्ञानस्यैव कोटयुपस्थितौ प्रक
पया तज्जनकतावच्छेदिका तादृशवृत्तित्वात्कल्पतानिश्चिन्तित्वानुपस्थितौ न
इत्यणुकविषयता, निश्चय्यादिमद्द्वयणुवत्त्वं इत्यणुकमित्याकारकज्ञानस्यैवोत्पत्ति
तावदेतन्न, सद्य एव नित्येव तादृशज्ञानस्य जनकत्वम् इति पक्षधर्मताद निहा
केवल्योभार्याण्यपरिधितिजनकतावच्छेदकविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य सशक्यते
न तादृशत्वस्यैव इत्यणुदेऽतिव्याप्तिरिति तु समुद्रितव्याप्यम् ॥

सन्देहं धर्णयन्त्य इति । न यत्तदधर्मज्ञानत्वेन कोट्याभिधितिजनकता
द्विनाः सन्ते इत्यर्थः । भाविकतायामेवमिति । प्रथमस्ये तु एतेन साधारण्य

ॐ गादाधरी ॐ

अथास्तु कोट्युपरिथी साधारणधर्मज्ञानत्वेनैव हेतुता तथारि संशये धर्मिभाननियमाय तत्र साधारणधर्मबद्धमिज्ञानत्वेन हेतुत्वमच्छेदोऽप्युपस्थितेः संशयहेतुतायां साधारणधर्मज्ञानजन्यत्वनिवेशस्थाने साधारणधर्मबद्धमिज्ञानजन्यत्वनिवेशनादेव तन्नियमोपपत्तेः स्वतन्त्रकारणतानापेक्षया ह्युपकारणतायामवच्छेदकगौरवस्यैवोचितत्वान् । न च धर्मिज्ञानस्य संशये साक्षाद्धेतुताया भवि ह्युपत्वात्तत्र साधारणधर्मकारकत्वामात्रं निवेश्यत इति नास्माकमपि स्वतन्त्रकारणताकल्पनम्, इत्यस्यैव च विप्रतिपत्तिवाक्याधीनसंशये कोट्योरिव धर्मिणोरिव पश्यन्तौ ।

ॐ पितृतिः ॐ

पुन. शक्यते—अथास्तित्यति । धर्मिभाननियमाय= तत्तद्धर्मिभिपदात्तद्विधानमाय । सत्र = संशये । संशयहेतुतायामिति । सत्त्वमर्थोऽवच्छेदकत्वम्, इति च साधारणधर्मज्ञानजन्यत्वादावन्यथा । तन्नियमोपपत्तेः = सशयस्य तत्तद्विधिना कल्पनियमोपपत्ते ॥

अनु संशयं प्रति साधारणादिधर्मबद्धमिज्ञानजन्यकोट्युपरिथित्वेन इत्युपपत्तयुगमे धर्मिभिपयकत्वादेरपि तादृशकारणतावच्छेदककोटी प्रविष्टतया तौघत्वात् आद—स्वतन्त्रेति । प्रथक् साधारणधर्मज्ञानजन्य कोट्युपरिथित्वेन सशयकारणतया ह्यनापेक्षयैवर्षः । गौरवस्यैवोचितत्वादिति । तथा च संशयनिवृत्तत्वमिच्छित्वनियमार्थं यदि साधारणधर्मबद्धमिज्ञानत्वेन सशयहेतुत्वमवश्यमेव तादृशज्ञानजन्यकोट्युपरिथित्वेन संशय प्रत्येककारणत्व कल्पनेनैव तादृशविज्ञानवशात्प्रत्येक साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपरिथित्वेन प्रत्येकमवश्यमेव कल्पयित्वासाध्याय अत्र प्रत्येकमौकेक कारणत्ववच्छेदकत्वम् मने न स तन्वमाकर्तव्यमित्येति ।

नच तत्र संशयं प्रति ॥ ५ ॥ । तद्व्याप्येति । ॥ ५ ॥ सशये धर्मिभानमि
 । मी न । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ ।
 स शयं प्रति ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ ।
 ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ ।
 ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ । ॥ ५ ॥ ।

● गादाधरी ●

यत्वस्य घर्मिविषयताघटितत्वान् कोट्युपस्थितेर्घर्मिभेदेन कारणतो
आवश्यक इति वाच्यम् । संशयत्वशरीरे घर्मिविशेषविषयताया स्थिते
तात्वेन किञ्चिद्दमार्गच्छिन्नविशेष्यतात्वेनैव वा सामान्यतो निवेशोक्त
घर्मिभेदेन कारणताभेदानावश्यकत्वादिति दिक् ।

पूर्वलक्षणोक्तातिप्रसङ्गवारणाय साध्यसन्देहजनकत्वस्य कोट्युप
निविशेष्यताया आवश्यकत्वाद्ग्र तदुपरथापकपदानुपादाननिवृत्तं
निवेशभ्रमं निराकुरुते साध्यसन्देहेति । प्रकृतं-प्रकरणवशात्मान
न्दस्य विशेषपरतया प्राप्तम् । तथा च साध्यसन्देहजनिका वा मापे
परिस्थितस्तजनकतावच्छेदिका सती तयाविषयाभ्यामायोपरिस्थित
तावच्छेदीभूता या विषयता तदवच्छेदकतापर्यायधिकरणधर्मो

● विवृतिः ●

संशयत्वस्य तत्तद्घर्मिविषयताकभावाभावप्रकारवशान्त्वस्वल्पतयाऽपि
दकतत्तद्घर्मिविषयताभेदेन भवन्मतेऽपि उपस्थितिकारणताभेदोऽन्यदप्यौ
इत्याशयस्य समापत्ते-संशयत्वशरीरे इति । विशेष्यतात्वेनेति । त
विशेष्यतात्वावच्छिन्नविषयताकतादृशज्ञानभावच्छिन्नं प्रत्येक साधारणदिधर्म
जन्यकोट्युपस्थितित्वेन हेतुतया न घर्मिभेदेन उपस्थितिकारणताभेद इत्य
ननु विशेष्यतान्वावच्छिन्नविषयताकतादृशज्ञानत्वं यदि संशयत्वं तदा त
त्तावच्छेदकत्ववद्विमात्रकेत्याकारवशान्त्वापि तथात्वावृत्तिः, नचोक्तहने नि
त्वेनापि विषयताया भाननाद्वीक्रियत इति वाच्यम्, साध्यताभावेन विवेक
तत्र भानान्मुपगमान् विशेष्यतावृत्तिरिच्छिन्नमात्रच्छिन्नविषयताकज्ञानधर्मो
वच्छेदकत्वज्ञानवान् इति यदि न्यायदायाह किञ्चिदिति । तथा च विद्वि
च्छिन्ना या विशेष्यता तादृशविशेष्यतावृत्तिरिच्छिन्नविषयताकविद्विमात्रमात्र
ज्ञानत्वं मत्तत्त्वं, तदवच्छिन्नं प्रत्येक साधारणदिधर्मजनकत्वकोट्युपस्थि
दन्ववृत्ति न घर्मिभेदेन कोट्युपस्थितिकारणताभेद इति भावः ॥

कोट्युपस्थितौ संशयजनकत्वोऽनियतो नृपत्त भवन्ति च जनान् इत्यपि
तदभावि विषयकज्ञानजनयमिदं चकारकतः नमादाय गदौ कथेऽतिवृत्तिः ।
वस्थितौ संशयजनकत्वमवश्यं निवेशनीयम् तत्र न वाच्छिन्नविषयता
तदेकवृत्तिदीर्घतमकतावृत्ति — पूर्वलक्षणोक्तातिप्रसङ्गवारणायैव
निगदुक्ते इत्यभेदः । ताम्भ्यस्यभ्यस्यः ॥ भावः इत्यपि वृत्तिलक्षणमवच्छिन्न
निगदुक्ते इत्यभेदः । ताम्भ्यस्यभ्यस्यः ॥ भावः इत्यपि वृत्तिलक्षणमवच्छिन्न
वृत्तिलक्षणमवच्छिन्नविषयताकज्ञानधर्मो । पूर्वलक्षणोक्तातिप्रसङ्गवारणायैव
इत्युक्तं ननु विदुमाह तयावेति । या विषयमेति । च प्रकृतं परं । नि

ॐ गादाधरी ॐ

त्वमिति पूर्वोक्तदिशा लक्षणायां निष्कर्षयितव्यः । बहिसाहचर्यबहुध-
 भाववद्वावृत्तत्वावच्छिन्नधूमादिविषयतायाः पूर्वोपदर्शितरीत्या तथावि-
 षसाध्याभावोपधितिजनकतावच्छेदकत्वेपि सामादायातिप्रसङ्गः पूर्वव-
 देव चारणीयः । समवायादिघटतसाधारण्यमादाय संयोगादिना धूमादे-
 र्बह्यादिसाप्यकसन्ध्यभिचारतावारणाय प्रकृतसम्बन्धेन यत्साध्यबहु-
 त्वं साध्याभाववद्भूतित्वं च तद्वदितत्वेन विषयतावच्छेदकधर्मो विव-
 क्षणीयः असाधारण्यशरोरेपि अभावप्रतियोगितया साध्यादिमद्भूतित्व-
 नेवेशान्न तदसंग्रहः ॥

ॐ विवृतिः ॐ

पयितव्य इति । तथा च बहिमान् धूमादित्यादौ बहिसहचरितधूमवान् बहुधभा-
 वसहचरितधूमवांश्च पर्वतइत्याकारकसमूहालम्बनज्ञानमादाय नातिव्याप्तिः, नवा बहिव-
 द्भवभावसहचरितधूमवान् पर्वत इत्याकारकभ्रमात्मकज्ञानमादायापि तत्रातिव्या-
 प्तिरितिभावः ॥

पूर्ववदेव चारणीय इति । मैवं साध्यविषयकत्वघटितेत्यादिकल्पोक्तरीत्या
 चारणीयेत्यर्थः । साधारण्यघटकसाध्यतदभाववद्भूतित्वं सव्यभिचारताघटकसम्बन्धेनैव
 यत्सव्यमन्यया समवायेन बहुधभाववद्भूतित्वघटितसाधारण्यज्ञानमादाय धूमादाव-
 तिव्याप्तिः स्यात् एवमसाधारण्यघटकनिश्चितसाध्यादिमद्वावृत्तत्वप्रतियोगिवृत्तित्वमपि
 सव्यभिचारताघटकसम्बन्धेनैव वाच्यम् अन्यथाशब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ पक्षे-
 साध्यसदेहदशायां निश्चितसाध्यवति घटादौ कालिकसम्बन्धेन शब्दत्वस्य वर्तमान-
 त्वेऽपि न तदानीं शब्दत्वादावव्याप्तिरित्याह समवायघटितसाधारण्य-
 मादायेत्यादि । प्रकृतसम्बन्धेन = सव्यभिचारताघटकसम्बन्धेन । साध्यबहुत्ति-
 त्वमिति । अन्यथा विरुद्धे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यबहुत्तित्वमादायातिव्याप्तिः
 स्यादितिभावः ॥

तद्वदितत्वेनैव = सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वेनैव ।
 विषयतावच्छेदकधर्मः = संशयजनकक्रोडिद्वयोपस्थितजनकतावच्छेदकप्रकारताव-
 च्छेदकधर्मः । प्रतियोगितयेति । विशेषणे तृतीया, प्रतियोगिताविसिष्टमित्यर्थः ।
 शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यत्र पक्षे साध्यसदेहदशायां निश्चितसाध्याभाववति घटादौ

ॐ मनोरमा ॐ

प्रकृत सम्बन्धेन साध्यबहुत्तित्वमित्यादि । अत्र सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्न-
 साध्यादिमद्भूतित्वविषयताघटकधर्मोऽवच्छिन्नत्वेन संशयजनकत्वेन विवक्षणीयः ननु तादृशसाध्यति-

ॐ दीधितिः ॐ

यथाकयञ्चित् कोटिद्वयोपस्थितिः स्मृतनुभवमात्रा

ॐ गादाधरी ॐ

साधारणधर्मवद्दमिज्ञानसत्त्वे उद्बोधकान्तराधीनद्योतिनार
नुभवात्मककोट्युपस्थितेषां संशयोपगमे क्षतिविहात् । किं
ज्ञानादिमुद्रया कोट्युपस्थितिहेतुनयैषोपपत्तेः साधारणधर्मज्ञानजन
ट्युपस्थितित्वेन स्वतन्त्रहेतुताकरूपनमनर्थकमिति व्याख्यातकान्तरं
न्देहजनकरूपकोट्युपस्थितिषोपपत्तेः साधारणधर्मवद्दमिज्ञानसत्त्वे
नायाक्षासत्त्वेन निवेशनासंभवादुक्तप्रसङ्गो दुर्वार एवेत्यभिप्रेयम्

ॐ विवृतिः ॐ

कालिकसम्बन्धेन शब्दत्वस्य वर्तमानत्वात्तदानीं तत्राग्यातिविरागात् निमित्त
भाववद्वापृत्तत्वप्रतियोगिवृत्तित्वमपि प्रकृतसम्बन्धेनैव बोद्धव्यमिति दिह ॥

यथाकयञ्चिदित्यादिदीधितिमन्थनवतारयति साधारणेति । साधारण
द्वृत्तधर्मवद्दमिज्ञानसत्त्वे इत्यर्थः । उद्बोधयेति । निवृत्तधर्मवद्दमिज्ञानसत्त्वे
दिरूपोद्बोधकमन्थकोटिरमरणादित्यर्थः । अनुभवारमयेति । स्वकारणधीन
त्याद्यात्मककोट्युपस्थिते इत्यर्थः । क्षतिविहादिनि । यथासाधारणीया निवृत्त
करयापि दोषस्यासम्भवादिवाचयः ॥

विशेषज्ञानादिमुद्रया = विशेषज्ञानव्यादिना । आदिपदान् विशेषणव
पप्रकारवत्तन्परिमह ॥

इति व्याख्यातकल्पे = धर्मिणीत्यादिना स्वस्यैवतकल्पे । साधारणधर्मवद्दमि
कोट्युपस्थितौ संशयजनकराज्युपस्थितौ वर्यमात्रतीत्या भावं निष्ठाः स्व
दावतिव्यक्तिवितिभावः । विशदशोति । साधारणधर्मादिज्ञानमन्थवद्विदुर्वा
त्त्वेन साधारणधर्मवद्दमिज्ञानसत्त्वेनेत्यर्थः । उक्तानिप्रसंग इति । यथासाः

ॐ मनोरमा ॐ

उद्बोधकान्तराधीनद्योतिनारनुभवात्मककोट्युपस्थितेषां संशयोपगमे क्षतिविहात् । किं
ज्ञानादिमुद्रया कोट्युपस्थितिहेतुनयैषोपपत्तेः साधारणधर्मज्ञानजन
ट्युपस्थितित्वेन स्वतन्त्रहेतुताकरूपनमनर्थकमिति व्याख्यातकान्तरं
न्देहजनकरूपकोट्युपस्थितिषोपपत्तेः साधारणधर्मवद्दमिज्ञानसत्त्वे
नायाक्षासत्त्वेन निवेशनासंभवादुक्तप्रसङ्गो दुर्वार एवेत्यभिप्रेयम्

उद्बोधकान्तराधीनद्योतिनारनुभवात्मककोट्युपस्थितेषां संशयोपगमे क्षतिविहात् । किं
ज्ञानादिमुद्रया कोट्युपस्थितिहेतुनयैषोपपत्तेः साधारणधर्मज्ञानजन
ट्युपस्थितित्वेन स्वतन्त्रहेतुताकरूपनमनर्थकमिति व्याख्यातकान्तरं
न्देहजनकरूपकोट्युपस्थितिषोपपत्तेः साधारणधर्मवद्दमिज्ञानसत्त्वे
नायाक्षासत्त्वेन निवेशनासंभवादुक्तप्रसङ्गो दुर्वार एवेत्यभिप्रेयम्

ॐ दीधितिः ॐ

यथाकथञ्चित्

कोटिद्वयोपरिस्थितिः

स्मृत्यनुभवसाधनयोः

ॐ गादाधरी ॐ

साधारणधर्मवद्भूमिज्ञानसत्त्वे उद्बोधकान्तराद्योनकोटिस्मरण
नुमवात्मककोट्युपस्थितेषां संशयोपगमे क्षतिविरहात् । विद्वेस-
ज्ञानादिमुद्रया कोट्युपस्थितिहेतुतयैवोपपत्तेः साधारणधर्मज्ञानव्यवहारे
ट्युपस्थितित्वेन स्वतन्त्रहेतुताकरूपनमनर्थकमिति व्याख्यातकरूपे साधन-
न्देहजनकरूपकोट्युपस्थितिविशेषणस्याव्यापत्तकतया विलक्षणता
नायाश्वासत्त्वेन निवेशनासंभवाद्दुक्तातिप्रसङ्गो दुर्बार एवेत्यभिप्रेतव्यम्

ॐ विवृतिः ॐ

कारिणमन्वन्धेन शब्दत्वस्य वर्त्तमानत्वात्तदानीं तत्राव्याप्तिरारम्भेन निधिगत-
भाववज्राद्युत्पत्त्यप्रतियोगिभूतित्वमपि प्रकृतसम्बन्धेनैव बोध्यमिति रिक् ॥

यथाकथञ्चिदित्यादिदीधितिमन्वन्धतारयति साधारणेति । साधनसाध-
न्युत्पत्तिधर्मवद्भूमिज्ञानसत्त्वे इत्यर्थः । उद्बोधकेति । निरुक्तसम्बन्धिजननिष्कार-
दिरूपोद्बोधकस्यकोटिस्मरणमित्यर्थः । अनुभवात्मकेति । साधारणधीनमुद्र-
त्यायात्मककोट्युपस्थितेनेत्यर्थः । क्षतिविरहादिति । वक्ष्यमाणरीत्या निरुक्त-
करणापि दोषस्यासम्भवादित्यशयः ॥

विशेषणज्ञानादिमुद्रया = विशेषणज्ञानादिना । आदिपदान् विशेषणसाधन-
कप्रकारणज्ञानरिमह ॥

इति व्याख्यातकरूपे = धर्मिणीत्यादिना न्यायव्यवहारे । साध्यायत्तं इत्यर्थः ।
कोट्युपस्थितौ संशयजनकानुपदानेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या नार्थं नित्या इत्यर्थः ।
दावनिष्कामिगिति भावः । विलक्षणोति । साधारणधर्मोक्तिज्ञानस्यकोट्युपस्थि-
त्वेन संशयजनकतायाः साधारणेनेत्यर्थः । उक्तानिप्रसंग इति । यथाभुवन्त्ये

ॐ मनोरमा ॐ

मनुस्मृत्यनुवर्त्तमानेन, विषयवचनोपलक्षणम् । निरुक्तरीत्या तत्रावपि संकीर्णमात्रव्यवहारेणैव
साधनस्योत्पत्त्यर्थो भूयः । ननु तत्रैव वक्ष्यमाणवचनस्योत्पत्त्यात्तदानीं साधनस्य
वचनस्योत्पत्त्यर्थो भूयः । ननु तत्रैव वक्ष्यमाणवचनस्योत्पत्त्यात्तदानीं साधनस्य
वचनस्योत्पत्त्यर्थो भूयः । ननु तत्रैव वक्ष्यमाणवचनस्योत्पत्त्यात्तदानीं साधनस्य

साधारणधर्मोक्तिज्ञानस्यकोट्युपस्थितिविशेषणस्याव्यापत्तकतया विलक्षणता
नायाश्वासत्त्वेन निवेशनासंभवाद्दुक्तातिप्रसङ्गो दुर्बार एवेत्यभिप्रेतव्यम्

ॐ दीपितिः ॐ

सन्देहजननी नियामकन्तु साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानम्, एत

ॐ गादापरी ॐ

दिकम् । साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपरिहितत्वेन संशयहेतुने स्मरण
ककोट्युपरिहितेरेव तथात्वात् साधारणधर्मवत् धर्मविषयकन्याविषयेऽप्ये
परिहृत्या संशयद्वयजननसम्भवेपि संशयान्तरोत्पत्तौ तथाविधस्मृत्यात्मके
परिहृत्यन्तरोत्पादेऽप्येक्षणीयतापर्याय अविरलसंशयत्रितयादिकं नोपर्यु
एतन्मते तु संशयात्मककोट्युपरिहितेरपि संशयान्तरोत्पादसम्भवेनाप्य
कोटिस्मरणानपेक्षणात्साधारणधर्मवत् धर्मविषयकद्वितीयादिसंशयात्परि
मक्षणेपु संशयान्तरोत्पादे बाधकाभावः । न चारम्भमतेपि संशयात्परि
टिज्ञानस्यापि साधारणधर्मज्ञानजन्यतयान्तरा कोटिस्मृतिं विनैव संश
यान्तरोत्पादः सम्भवतीति वाच्यम् । अथच्छेदकभेदभिन्नयोः स्मृतिभेद
यनिष्ठतादृशज्ञानजन्यतयोरनुगततया स्मृतिनिष्ठजन्यताया एव निरे
नीयतया स्मरणानपेक्षाया बाधदयकर्यादिति भावः । एवसामानाधिकर

ॐ विवृतिः ॐ

शयोक्त्यादक्षण एव चिन्ताया साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपरिहितेरादत्तौमत्त
अनुभवस्मरणसाधारणविशेषज्ञानत्वेन कोट्युपरिहितेः संशयजनकतासौ तु
साहसविषयादिमद्ययानुपार्चि, द्वितीयमशयस्यै गनुभव-मककोट्युपरिहितेऽप्ये
तस्य चित्तप्रसङ्गपूर्व सत्त्वादित्याह साधारणेति । तथात्वात्=संशयजनकता ।

साधारणधर्मवत् धर्मिण्येव कोट्युपरिहितेः संशयजनकत्वमित्येतेत्याह साधा
रणधर्मोति । बाधकाभाव इति । तथा च साधारणधर्मवत्त्वादि संशयोत्पादयन्
कोट्युपरिहितेः विशेषज्ञानत्वेन संशयजनकत्वमवश्यं कल्पयति भावः ॥

ननु साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपरिहितत्वेन संशयजनकत्वमीदोऽपि न च
साधारणधर्मवत्त्वादेरनुपार्चः द्वितीयमशयस्य साधारणधर्मज्ञानजन्यत्वेन को
ट्युपरिहितेऽप्येव साधारणधर्मवत्त्वादेरनुपार्चः कल्पयति सत्त्वादिसंशयपूर्विकता
दि-वत्तदुते न चेति । बाधकाभाव इति भावः, अस्मिन्मतेऽपि = साधारणध
र्मादित्यन्तरोत्पादोत्पत्ति-त्वेन संशयजनकत्वमिति भावोऽपि ।

समाधत्ते एवच्छेदक इति । एतन्मतेऽनुभवजनकत्वात् इत्यन्तरोत्पादयन्तेऽपि
संशयजनकत्वमिति । अत्रानुगततयेति । न च संशयच्छेदकत्वमिति । इत्ये
तिहेति । इत्येतेषुः स च साधारणधर्मवत्त्वादेरनुपार्चः कल्पयति संशय
अनुभव-मककोट्युपरिहितेऽप्येव साधारणधर्मवत्त्वादेरनुपार्चः कल्पयति संशय

உத்தரவு

இவ்வாறு செய்து கொள்ளும்படி உத்தரவு செய்துள்ளேன்.

இவ்வாறு செய்து கொள்ளும்படி உத்தரவு செய்துள்ளேன்.

உத்தரவு

இவ்வாறு செய்து கொள்ளும்படி உத்தரவு செய்துள்ளேன்.

இவ்வாறு செய்து கொள்ளும்படி உத்தரவு செய்துள்ளேன்.

இவ்வாறு செய்து கொள்ளும்படி உத்தரவு செய்துள்ளேன்.

இவ்வாறு செய்து கொள்ளும்படி உத்தரவு செய்துள்ளேன்.

இவ்வாறு செய்து கொள்ளும்படி உத்தரவு செய்துள்ளேன்.

ॐ दीधितिः ॐ

यद्रूपविशिष्टज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपयत्वमेव यत्तद्व्यम् । को

ॐ गादाधरी ॐ

च्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया पर्यतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकधूमत्वारिनि-
वृत्ताज्ञानस्य अनकतया धूमत्वादि कमादायातिप्रसङ्गवारणाय धर्मि-
च्छेदकविशिष्टे इति । धर्मितावच्छेदकपदं फलीभूतसंशयधर्मितावच्छे-
तापर्याप्तद्वयधिकरणधर्मपरम् । अन्यथा पर्यतत्वादेरुपशान्तमंशयनि-
वृच्छेदकषटकतया वृत्तातिप्रसङ्गवारणामम्भयात् । एवं च तद्रूप-
धर्मितावच्छेदकताकथत्किंचित्संशयनिरूपितायां जनकतायामवच्छे-
भूता याया तद्रूपनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यतानिरूपयत्य-
तन्निरूपितावच्छेदकतापर्याप्तद्वयधिकरणधर्मवत्त्वमिति प्राङ्निर्दिष्टव्यं ।

ॐ विवृतिः ॐ

जनकतयाधूमविशिष्टपर्यतधर्मिकथत्किंसंशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदक-
द्वयधिकरणधूमवत्त्वस्य धूमे सत्त्वादित्याशयः ॥

ननु धर्मितावच्छेदकविशिष्टे इत्युक्त्वावति तरोपनादवस्थम् पर्यत-
पर्यते धूमप्रकारकज्ञानस्यैव धूमवान् पर्यतो बद्धिमात्रवेदि संशयजनकता-
धाह—धर्मितावच्छेदकपदमिति । फलीभूतेति । यादृशसंशयमादाय ।
संगमनीयं तादृशसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्तद्वयधिकरणधर्मिणे चोप-
विष्टेति ।

उक्तविवक्षणे न धूमवान् पर्यतइत्याकारकज्ञानमादायातिप्रसङ्गः, निवृत्त-
धूमप्रकारताया धूमवान् पर्यतो बद्धिमात्रवेत्याकारकसंशय धर्मितावच्छेदक-
द्वयधिकरणधूमपर्यतवधर्मिण्यवच्छिन्नविशेष्यताद्वयनिरूपितावच्छेदक-
पदमिति ।

अस्यमेति । धर्मितावच्छेदकपदस्य फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदक-
पर्याप्तद्वयधर्मपर्यतज्ञानधूमपदमे इत्यर्थः । उक्तानिप्रसंगवारणाराभायादि-
संशयधर्मितावच्छेदकवेत्तपर्यतवधर्मिण्यवच्छिन्नविशेष्यताद्वयनिरूपितावच्छे-
दकप्रकारकज्ञानधूमप्रकारतायां गतवदिति सत्यः ॥

फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्तद्वयनिरूपितावच्छेदक-
पर्याप्तद्वयधर्मपर्यतज्ञानधूमपदमे इत्यर्थः । उक्तानिप्रसंगवारणाराभायादि-
संशयधर्मितावच्छेदकवेत्तपर्यतवधर्मिण्यवच्छिन्नविशेष्यताद्वयनिरूपितावच्छे-
दकप्रकारकज्ञानधूमप्रकारतायां गतवदिति सत्यः ॥

६ गाथापरी ६

वसितः । तेन सत्साध्यान् जातेरित्यादीं सत्साधायत्तममेतत्त्वाप्रसिद्ध्या
 पदपदं सत्साधयसमयेतत्त्वमात्रोपादानसम्भवेनातिव्याप्तिरिति परास्तम् ।
 वक्ष्यं-श्यान्देश्यम् । एवं च मूलरथमुभयकोट्युपस्थापकपदं संशयकपर-
 मित्यभिप्रायः । मूलसूत्रेण निरुद्धमते स्वातन्त्र्येणैवतल्लक्षणमिति चेत् ।

प्राचीनास्तु साधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताशास्त्रिज्ञानत्वेन न सशय-
 जनकत्वा पुनरत्यतदभावसदृशरितत्वेन यदा कदाचिज् शातम्योर्द्धत्वादेन-
 र्द्धत्वत्यादिमात्रेण धर्मिणि ज्ञानादप्ययं पुरुषो न वेति संशयान्, किन्त्वनु-
 र्द्धसंस्कारान्यसाधारण्यादिप्रकारकविशिष्टधर्मिज्ञानत्वेनैव, साधारण्यादि-
 प्रकारकत्वं च संस्कारज्ञानसाधारणम्, भवत्स्वप्रकारकज्ञानासत्त्वेपि
 नजन्यतथाविधसंस्कारविशिष्टोर्द्धत्वादिज्ञानात्संशयनिर्वाहः । वैशिष्ट्यं

७ विवृतिः ७

तद्विप्रकारतानिरूपित्वाद्यच्छेदकत्वापर्याप्त्यधिपकरणधर्मकत्वं सत्यभिचारत्वमित्यर्थः ।
 पूर्ववदसम्भवेनारण्य संशये मन्किञ्चित्त्वनिवेशः । केवलसाध्यवद्दृष्टित्वादिकमादाय
 व्याप्यादावविस्मातिवारणाय प्रकारतायां यावत्त्व निवेशइत्यवधिपम् ॥

तेन = निरुक्तोत्सा लक्षणाधर्मनिर्बन्धनेन । परास्तमितिपरेणान्ययः) एवञ्चेति ।
 निरुक्तमताभद्रपेक्षेत्यर्थः । संशयकपरम् = संशयजनकपरम् । उभयकोट्युपस्था-
 पकपदस्य संशयजनकपरत्वनिर्बन्धनेनैव निरुक्तलक्षणाधर्मपर्यवसानसम्भवे स्वतन्त्र-
 लक्षणाभिधानम् नमुक्तमित्यस्वरसः चेदित्युक्त्या सूचितः ॥

केचित्तु तत्तदभाववद्दृष्टित्वादिस्वरसाधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन
 संशयजनकत्वं न स्वीकृतं व्यम् तथासति प्रहरादिपूर्वोदन्नेन पुरुषत्वतदभाव-
 वद्दृष्टित्वाद्यच्छिन्नोर्द्धत्वज्ञानेन जायमानोपः पुरुषत्वतदभाववद्दृष्टि ऊर्ध्वत्वमित्या-
 कारकसंस्कार स्तस्महितात् केवलोर्द्धत्वत्वेन ऊर्ध्वत्वज्ञानयमित्याकारकज्ञानात्
 अयं पुरुषो न वेति संशयानुत्पादः स्यादतः तत्तदभाववद्दृष्टित्वादिस्वरसाधारण्याद्य-
 वच्छिन्नप्रकारताकां दोऽनुबुद्धसंस्कारान्यस्तद्विशिष्टधर्मिज्ञानत्वेनैव संशयजनकत्वं
 यावत्पुं निरुक्तसाधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वस्य संस्कारज्ञानादिसाधारणतया
 पुरुषत्वतदभाववद्दृष्टिऊर्ध्वत्वज्ञानयमित्याकारकज्ञानादपि संशयनिर्वाह इत्याहु-
 र्ध्वत्वज्ञानयमित्यर्थः-प्राचीनास्त्विति । ऊर्ध्वत्वान्वादिनात्रेण धर्मिज्ञानात् =
 ऊर्ध्वत्वज्ञानयमित्यर्थः-कारकधर्मिज्ञानाय ॥

अत इति । तदभाववद्दृष्टि-प्रकार-त-क-व-त्-त्व-न-प्रकार-ज्ञान-साधार-ण-वादि-
 त्वाः । न-प्रकार-के-ति । स-व-त्-व-द-प्र-क-र-त-व-त्-त्व-न-प्रकार-ज्ञान-य-
 मित्यर्थः । न-प्रकार-के-ति । स-व-त्-व-द-प्र-क-र-त-व-त्-त्व-न-प्रकार-ज्ञान-य-

● दीपितिः ●

सद्वचरितत्वादिना शतस्य ऊर्ध्वं तथादेऊर्ध्वं तथादिना धर्मिणि हानेन

● गादाधरी ●

एव स्वविशेष्यतायच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वसामानाधिकार्योभयस्य
मध्यमेन । अत एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारवहानादि
द्विधात् अपरधर्मावच्छिन्नप्रकारकधर्मिहानात् संशयः ईदृशापत्तिपरस्य
यैव एकविशिष्टापरस्य हेतुना स्वीक्रियते न तूमयोः पुरुषात्वन, ए
विशिष्टापरस्येन हेतुत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनारिणो

● विवृतिः ●

न्येति । साधारण्यादिप्रकारकज्ञानजन्यसाधारण्यादिप्रकारकगहनारविशिष्टोर्ध्वान्ते
ज्ञानादित्यर्थः ॥

स्वविशेष्यत इति । स्व साधारण्यादिप्रकारकत्वेनः भिन्नतः संशयः
तद्विशेष्यतायच्छेदकं यत् ऊर्ध्वत्वत्वं तदवच्छिन्नप्रकारताकत्व, एवमसाधारण्यो
भयमध्यमेनेत्यर्थः । पुरुषत्वतदभावसद्वचरितम् ऊर्ध्वत्वमित्याकारकताया
सद्विधात् इत्यज्ञानधर्मित्याकारकज्ञानात् पुरुषत्वमशयापनिवारणाय प्रथमसाधारण्य
निवेशः । तत्रैव पुरुषत्वतदभावसद्वचरितम् ऊर्ध्वत्वमित्याकारकतायाईदृश
तादृशसंशयः। इदंशून्यस्य सैवस्योर्ध्वत्वज्ञानधर्मित्याकारकज्ञानात् पुरुषत्वमशयाप
निवारणाय द्वितीयमध्यमधनुषावनम् । एवम् पुरुषत्वतदभावसद्वचरितोर्ध्वत्वान्त
मित्याकारकज्ञानदशायां पुरुषत्वतदभावसद्वचरितोर्ध्वत्वमित्याकारकज्ञान
तोर्ध्वत्वज्ञानधर्मित्याकारकज्ञानदशायासि पुरुषत्वमशयापनिवारणायधेयम् ।

प्रथममध्यमनिवेशप्रयोगमाह— अत इत्यादि । एकधर्मावच्छिन्नोर्ध्व
ऊर्ध्वत्वमवच्छिन्नार्थकम् । अपरधर्मावच्छिन्नेति । इत्यवच्छिन्नार्थक
न संशयः = न पुरुषात्प्रतिषेधः ॥

ननु विनिगमनारिणोर्ध्वत्वान्तेन स्वविशेष्यतायच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वसामानाधिकार्योभयस्य
मध्यमेन । अत एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारवहानादि
द्विधात् अपरधर्मावच्छिन्नप्रकारकधर्मिहानात् संशयः ईदृशापत्तिपरस्य
यैव एकविशिष्टापरस्य हेतुना स्वीक्रियते न तूमयोः पुरुषात्वन, ए
विशिष्टापरस्येन हेतुत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनारिणो

ॐ दीधितिः ॐ

यजनकं न तु तदानीं सादृचर्य्यज्ञानमपेक्षत इति नये तु यद्रूपवि-

ॐ गादाधरी ॐ

णताद्वयमात्रम्, पृथक् कारणतामते तु एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यक-
 ारण्यादिप्रकारकज्ञानादिसहितादन्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकधर्मिज्ञानात्म
 ापत्तेः । तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकमाधारण्यादिप्रकारकत्वेन तत्तद्धर्मा-
 वृत्तप्रकारकधर्मिज्ञानत्वेन च हेतुताकल्पनमन्तरेण दुर्वारतया तादृ-
 तुवायीकारे उद्धृत्यत्वादिरूपविषयतावच्छेदकानन्तधर्मभेदेन हेतु-
 गा आनन्त्यं स्यादिति घटन्ति ।

ॐ विद्युतिः ॐ

एकविशिष्टेति । साधारण्यादिप्रकारकादिविशिष्टधर्मिज्ञानादेमित्यर्थः । विशेष-
 विशेषणभावेति । विनिगमनाधिरहात् = साधारण्यादिप्रकारकादिविशिष्टधर्मि-
 ज्ञानेन, धर्मिज्ञानादिविशिष्टसाधारण्यादिप्रकारकत्वादिना च कारणताद्वयवत्त्वम-
 धर्मिज्ञानायाः ॥

प्रथमकारणतामतेषु = साधारण्यादिप्रकारकत्वादिना धर्मिज्ञानत्वादिना च एव-
 रणताद्वयवत्त्वमतेषु । एकधर्मेति । धूमगतभाववद्विषयवृत्तिवित्याकारक-
 ण्यैकधर्मधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारकज्ञानसहितानित्यर्थः । अन्य-
 मेति । इत्यपदानयमित्याकारकद्रव्यत्वादीन्तत्प्रकारकतावच्छिन्नज्ञानादित्यर्थः ।
 तत्त्वार्थः = धूमगति संवादापत्तेः । दुर्वारतयेति परंपराजयगः ॥

तत्त्वार्थेति । तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात्
 एकधर्मोऽर्थः । तत्त्वार्थेति । तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात्
 तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात्
 तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात्
 तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात्

एकधर्मव्यवस्थादिति तदर्थः । तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात्
 तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात्
 तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात्
 तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात्
 तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात् तद्विषयवृत्तित्वात्

ॐ दीधितिः ॐ

शिष्टत्वेन गृहीतस्य धर्मस्य धर्मिवृत्तितान्नानं तथा तद्व्यत्ययेनान्नम्
तद्योति ॥

ॐ गादाधरी ॐ

तन्मते यथाऽयास्यातलक्षणे शुद्धधूमत्वावच्छिन्नप्रकारणाया धी
वन्त्यादिसन्देशजनकतावच्छेदकत्वात् शुद्धधूमत्वादिस्मादावच्छिन्नप्र
रणमशक्यमिति तन्मते कल्पान्तरमाह कोटिद्वयेति । इदं त्वकारितेन
केवलेत्यादिः । तदानीं—संशयप्राकाशे । यदुपेति । यद्वावच्छिन्नप्रमो
यकविशिष्टत्वेन यद्विशिष्टसंशयजनकता तदुपयव्यमित्यर्थः । यद्विशिष्ट
यजनकतावच्छेदकतानिरूपिता या निरूपकत्वसंसर्गावच्छिन्नावच्छेद
तदाश्रयविषयता पर्याय्यधिकरणधर्मव्यवस्थम्, यद्विशिष्टमंशयजनकता

ॐ विवृतिः ॐ

तन्मते=निरुक्तप्राचीनमते । यथाऽयास्यातलक्षणे=तद्व्यत्ययेनान्नम्
व्यातलक्षणे । शुद्धधूमत्वेति । धूमवान्प्रसृतस्याकारकजनोपकारणाया धी
शक्तिव्याप्तिसारकमशक्यमिति । पर्यतोऽद्विगन् धूमादिगदो केवलेपका
द्वितित्वेन यदाकदाचित् शान्तस्य धूमादेः केवलधूमत्वादिना धूमवान्प्रसृत
रुक्त शानं यदाजातं तदानीं निरुक्तधर्मिज्ञानस्यापि पूर्वोक्तोपयव्यमितेन स
दिप्रकारकविशिष्टतया पर्यतोऽद्विगदो केवलादिगदयजनकत्वात् तद्विषय प्रकाशकता
कतापर्याय्यधिकरणकेवलधूमत्वावस्थस्य धूमे तत्वात् यथाऽयास्यातलक्षणे केवले
धूमेऽनिरुक्तधर्मिज्ञानस्यापि ॥

यदुपेति । यद्वावच्छिन्नप्रकारणाया धीवच्छिन्नप्रकारणाया धीवच्छिन्नप्रकारणाया धी
धर्मिज्ञानभेदेतिपूर्णीयम् । यद्विशिष्टं च पूर्वोक्तान्यव्यमितेन बोद्धव्यम् । तदुप
यव्यमिति । तथा च धूमादौ यद्विशिष्टमंशयजनकत्वात् तदुपयव्यमितेन पूर्व
द्वितित्वेनान्नम् ॥

ननु केवलधूमत्वादिमद्विगदो केवलादिगदयजनकत्वात् तदुपयव्यमितेन धर्मिज्ञान
संशयजनकत्वमने निरुक्तजनकत्वमद्विगदो केवलादिगदयजनकत्वात् तदुपयव्यमितेन धर्मिज्ञान
निरुक्तधर्मिज्ञानभेदेतिपूर्णीयम् । यद्विशिष्टं च पूर्वोक्तान्यव्यमितेन बोद्धव्यम् । तदुप
यव्यमिति । तथा च धूमादौ यद्विशिष्टमंशयजनकत्वात् तदुपयव्यमितेन पूर्व
द्वितित्वेनान्नम् ॥

ॐ मनोरमा ॐ

यद्विशिष्टमंशयजनकत्वात् तदुपयव्यमितेन धर्मिज्ञानभेदेतिपूर्णीयम् । यद्विशिष्टं च पूर्वोक्तान्यव्यमितेन बोद्धव्यम् । तदुपयव्यमिति । तथा च धूमादौ यद्विशिष्टमंशयजनकत्वात् तदुपयव्यमितेन पूर्वद्वितित्वेनान्नम् ॥

ॐ मादापरी ॐ

च्छेदकतावच्छेदकविशिष्टानुपदकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापर्याय्यधि-
रणधर्मवत्त्वमिति पर्ययप्रतिपाद्यः ॥

तद्येत्यादिगूढप्रत्ययः साधारण्यामाधारण्यरूपमंशयप्रयोज-

ॐ विवृतिः ॐ

प्रादेधासाधारणहेतौ विग्रहान् इत्यतः प्रकारान्तरेण लक्षणार्थं व्याचष्टे यत्कि-
ञ्चिदिति । यत्किञ्चिन्संशयनिष्ठजन्यतानिरूपिता या साधारण्यादिप्रकारताक-
विशिष्टधर्मिज्ञाननिष्ठा जनकता तन्निरूपितनिरुक्तोभयसम्यग्धत्तवच्छिन्ना या साधा-
रण्यादिप्रकारताकनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपकं निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्ने यत्
साधारण्यादिप्रकारतानिष्ठमवच्छेदकत्वं तदाधर्याभूता या प्रकारता तत्पर्याय्यधि-
करणधर्मवत्त्वं समुदितलक्षणार्थः, तथा च संशये यत्किञ्चित्त्वादिनिषेधान्नागभवा-
दिकमितिभावः ॥

द्वितीयावच्छेदकतायाः संसर्गानवच्छिन्नत्वेन लाघवमनुसृत्य निरुक्तमेवाधर्म-
न्यथा निर्वक्ति यत्किञ्चित्संशयेति । यत्किञ्चित्संशयनिष्ठजन्यतानिरूपिता
या साधारण्यादिप्रकारताकविशिष्टधर्मिज्ञाननिष्ठा जनकता तन्निरूपिता या तादृश
प्रकारताकनिष्ठावच्छेदकता तदवच्छेदकीभूतं यत् स्वविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छि-
न्नप्रकारताकत्व-स्व-सामानाधिकरण्योभयात्मकं वैशिष्ट्यं तद्वटकीभूताया विशेष्य ता
तन्निरूपितप्रकारतापर्याय्यधिकरणधर्मवत्त्वमर्थः । तादृशी च प्रकारता साधार-
ण्यादिधर्मनिष्ठत्वव्येयम् ।

धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमधूमाभाववद्बृत्तिवह्निमानयमित्याकारकज्ञानम्,
धूमधूमाभाववद्बृत्तिवह्नेरित्याकारकज्ञानसहितं वह्निमानयमित्याकारकज्ञानं, धूमादि-
मद्बृत्तित्वेन शतस्य वह्न्यादेः धूमधूमाभाववद्बृत्तिवह्नेरित्याकारकसंस्कारसहितं
वह्निमानयमित्याकारकज्ञानञ्चादाय लक्षणसमन्वयः । निरुक्तज्ञाननिष्ठधूमादिसंशय-
जनकतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकनिरुक्तोभयसम्यग्धत्तकविशेष्यतानिरूपितप्रका-
रतापर्याय्यधिकरणधूमधूमाभाववद्बृत्तित्वस्य वह्नौसत्त्वादिति दिक् ॥

तद्येत्यादिदीर्घातिमवतारयति तद्येत्यादीति । साधारण्येति । संशयज-

ॐ मनोरमा ॐ

एवम इत्यर्थः, प्रकारताया मन्त्रवैशिष्ट्यं तन्निरुक्तजन्यतानिरूपितजनकतावत्त्वसम्बन्धेन,
जनकतावत्त्वं च, स्वावच्छेदकत्व, -स्वावच्छेदकतावच्छेदकत्वसमर्थविषयित्वाव्यापकविषयित्वाक-

८ द्विप्रतिः ८

द्विप्रतिदोषदर्शनतया संशयविरोधिभ्यासात् । स्वप्रतिपक्षे च यथा

८ सादापरी ८

कर्मोदितमहाशुभस्यैवकोटिदशाप्यस्याया आपदकर्मणोपि न भेदप्रतिनेका-
भोग्गतिः । तद्वदित्यर्थं च न तदुभायदशाप्यर्थं तत्परिहारे तदुभायभा-
गत्वेन तस्यानिवेशादित्यर्थश्चेत्यम् ।

विरोधिप्रमददर्शनतया । संशयविरोधिभ्यासादिति ।
पुरुषत्वाभावाभायदशुभित्यादिमानयमित्याकारकदशापामिच पुरुषा-
शुभित्यादिमानयित्यादिनिशयदशापामिच पुरुषत्वादिशुभित्यादिपुरुषत्वानु-
स्य तर्धानुभवमित्यादिनिशयदशुभित्यादि तद्वदशुभित्वेन श्रुतानुभवमवस्थापान-
त्य प्रतिबन्धकतया आपदकर्मणादिति भावः । तथा च निरुक्ततया-
प्यविशिष्टप्रमदसाक्षात्तया संशयप्रतिबन्धकतया संशयजनकत्वामर-
वान् कथं सादृशसाधारण्यस्य संशयप्रयोजकता । न च सादृशसाक्षात्तया

८ विद्युतिः ८

इति वास्तविर्दिकोदित्याप्यस्यापि तत्तत्कोटिमहाशुभस्यैव तादृश स्यात्पक्षसा ज्ञान-
विषयत्वानुच्छिन्न भेदगत्वान् नेवार्था संगतिरिति भावः ।

एतेन = सादृशत्वानुच्छिन्नतया गृहीतरथोऽप्यर्थकरणेन । आपदकर्मणोपि = अनित्य-
त्वपदवृत्तेरेव वास्तविकानित्यत्वाभावव्याप्यत्वादिवाशयः । ज्ञानस्यैवपक्षमेदमदर्शनं
नद्वन्द्वेति । तत्परिहारे = तद्वदशुभित्वपरिहारे । अनिवेशादिति । साप्यतदभाव-
प्रत्याशुभित्वेन गृहीतस्य साप्यतदभावव्याप्यभिनगत्वं निर्विवादमेवेति हृदयम् ।

विरोधिप्रमददर्शनतया = तत्तदधिकरणाशुभित्वमज्ञानत्वेन । पुरुषत्वाभाववति
पुरुषत्वाभावव्यप्यशास्त्रादिमानयमित्याकारकज्ञानदशापामिचेत्यर्थः । पुरुषेति ।
पुरुषत्वाभावाभावत्वानुभवमाहिपुरुषाशुभित्यादिमानयमित्याकारकनिश्चयदशापाम-
पीत्यर्थः । तेन पुरुषस्य पुरुषत्वाभावाभावाधिकरणस्वरूपत्वेऽपि नेवार्थाऽसंगतिः ।

सादृशतादृशद्वी = पुरुषत्वादिप्रकारकद्वी । तद्वदशुभित्वेन = पुरुषत्वादिमद-
शुभित्वेन । गृहीतत्वमवज्ञानस्य = गृहीतशास्त्रादिमसाक्षात्तया । एतेनपुरुषाऽशु-
भित्यादिदृष्टान् च न नमर्शनस्य वैश्वशास्त्रादिमसाक्षात्तयापि पुरुषप्रकारकद्वी
प्रतिबन्धकत्व-व-मुच्यते ।

समुच्चिन्नतया च तद्वदशुभित्यादिति । निरुक्ततया । साप्यतदभावव्याप्यत्वाभावा-
साप्यतदभावव्याप्यत्वाभावाभावत्वानुभवमाहिपुरुषाशुभित्यादिमानयमित्याकारकनिश्चयदशापाम-
पीत्यर्थः । तद्वदशुभित्वपरिहारे = तद्वदशुभित्वपरिहारे । अनिवेशादिति । साप्यतदभाव-
प्रत्याशुभित्वेन गृहीतस्य साप्यतदभावव्याप्यभिनगत्वं निर्विवादमेवेति हृदयम् ।

कथमित्यादि । तथा च साप्यतदभावव्याप्यत्वाभावा-

(चि०) विरुद्धान्यपक्षट्टित्वे सत्यनुमिति विरोधिसम्बन्धा-

● शोधितिः ●

मशांप्रामाण्यसंशयोत्तरमेव साध्यसन्देहान् । नापि निश्चितमाप्यनर
भायधमागृह्यत्वम् । तद्धि यत्र यत्र साध्यादिमत्तानिधयस्तथागृह्यत्वम् ।

● गादाधरी ●

संशयप्रतिबन्धकत्वेपि तत्रान्यकोट्युपस्थितेः संशयजनकत्वं सम्भवयेत्
भाशानन्तरं तत्रान्यकोट्युपस्थितया संशयजननसम्भवात्साधारणधर्मव
द्वर्मिज्ञानस्यात एव साधकारमाशाद्येतुस्त्वासम्भवेन तत्रान्यकोट्युपस्थिति-
त्वेन हेतुनायां गौरवस्याकिंचित्करत्वादिति तादृशकार्यकारणभावपरिह-
लक्षणपरतथैव मूल व्याख्येयमिति साध्यम् । किन्त्वादिनाऽपि निर्वाण्य
व्यासाधारण्यस्य मुद्येः संशयविरोधितया तज्ज्ञानरथैव साधारणसंशयजन
कत्वसम्भवेन गौरवाद्दुक्तत्वेण कोट्युपस्थितेरेतुस्त्वात् कोटिगृहितजनक-

● विवृतिः ●

सम्बन्धात् तस्यासाधारण्यस्यपरत्वमेव न सम्भवतीति हृदयम् ।

ननु साप्यनरभावपक्षगृह्यत्वज्ञानस्य साध्यादिमध्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्र-
साध्यागृह्यत्वस्यकोट्युपस्थितेः संशयजनकत्वं स्वीकृत्य तादृशोपस्थितिको-
शले संशयागृह्यत्वे न कोट्यपि दोष निवृत्तोरपि विवृतिरिति चेत् संशयजनकत्व
कस्य तादृशसाध्यागृह्यत्वज्ञानस्य विनाशादित्याशङ्कते चेत्तस्य । साध्यमितिमेव-
न्वयः । तन्नाशानन्तरम् = असाधारणधर्मज्ञाननाशानन्तरम् । असाधारण्यसाध्या-
संशयप्रतिबन्धकत्वस्य सत्यात् । तत्रान्यकोट्युपस्थितिरेव = असाधारणधर्मसंशयप्रति-
बन्धकत्वकोट्युपस्थितित्वेन । गौरवस्य = कारणत्वपक्षेऽप्यगौरवस्य । अकिंचि-
त्करत्वादिति । गौरवस्य लक्षणानुसंधेः कारणमूलकत्वात् ।

तादृशेति । संशयजेन, असाधारणधर्मसंशयसंशयकोट्युपस्थितिको-
शले साध्यकारणत्वकार्यकारणत्वसाध्यागृह्यत्वम् । मूलम् = मूलोपस्थितयम् । साध्यागृ-
ह्यत्वमिति । तत्रान् संशयसाध्यागृह्यत्व-सम्बन्धे निरपेक्षमिति भाः ।

तत्रान्ये किन्त्वादित्येति । किन्तु साध्यादिमत्तानिधयस्तथागृह्यत्वम् । किन्-
= निधयस्य । असाधारण्यसंशय = संशयप्रतिबन्धकत्वम् । तत्रान्येति = असाधार-
ण्यसाध्यागृह्यत्वम् । साध्यजनकत्वसंशय = कोट्युपस्थितिकोशलेऽपि । तत्र-
त्वमिति । तत्र = संशयसाध्यागृह्यत्वम् । तत्रान्येति = असाधारण्यसाध्यागृह्यत्वम् । तत्र-
मुत्पादिति । तत्र = संशयसाध्यागृह्यत्वम् । तत्रान्येति = असाधारण्यसाध्यागृह्यत्वम् ।

ॐ गादाधरी ॐ

ताघटितलक्षणस्यासम्भवात्संशयजनकताघटितलक्षणकरणे च तादृशासाधारण्यमादाय व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तेश्च ।

ननु सत्प्रतिपक्षमंबलनदशायामिव कोटिद्वयव्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानदंशायामपि संशयोत्पत्तिरमुभवसिद्धैवेति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपि तदभावद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्योत्प्रेक्षकत्वमगत्या कल्पनीतमिति कोटिद्वयव्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयकत्वमव्याहृतमेव येन रूपेण प्रतिबन्धकता तेनैव रूपेण जनकत्वानभ्युपगमादित्यत आह सत्प्रतिपक्षे चेति विरोधिकोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानसमय इत्यर्थः । परामार्शप्रामाण्यसंशयेति । तथा च तुल्ययुक्त्या प्रकृतेऽपि तत्तत्कोटिमद्वृत्तित्व-

ॐ विवृतिः ॐ

ननु असाधारण्यज्ञानजन्यत्वमनिवेश्य कोटिद्वयोपस्थितिजनकताघटितमेवलक्षणं करणीयम् इत्यत आह कोटिस्मृतोति । असम्भवादिति । कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकधर्मवत्वस्य लक्षणार्थत्वे नित्यत्वसाध्यकज्ञानहेतौ नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयमित्याकारकज्ञानमादायातिव्याप्तिरतः तादृशोपस्थितिजनकताघटितलक्षणं न सम्भवतीत्याशयः ।

संशयेति । संशयजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकधर्मवत्वस्य लक्षणार्थत्वेत्यर्थः । तादृशोति । संशयजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकवक्ष्यमाणसाध्यतदभावसदचरिताभावप्रतियोगित्वरूपामाधारण्यमादायेत्यर्थः । व्याप्यविरुद्धयोः=बहिःसाध्यकधूम, गोत्वसाध्यकाश्वत्यहेत्वोः । अतिव्याप्तेरिति । धूमादौ बह्विदभावसदचरिताभावप्रतियोगित्वसत्त्वादिति भावः ।

नन्विति । यथा रत्नकोपकारमते बह्विव्याप्यधूमवानयम् बहुषभावव्याप्यजलवनयमित्यकारकज्ञानद्वयामकसंप्रतिपक्षसम्बलनदशायामयम् बह्विमान्नवेत्याकारकमशयो भवत्येव बह्वपिप्रकारकबुद्धौ बह्वपादिव्याप्यवत्तानिधयविरहविशिष्टवदभावव्यप्यवत्तानिधयवत्तानेव प्रातवन्धकतायाः पल्पनीयतया तदानीं तादृशसंशयविरहः । तय बह्ववद्वयन व दमद्व्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानदशायामपि बह्वव्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयोत्पत्तिरमुभवसिद्धैवेति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपि तदभावद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्योत्प्रेक्षकत्वमगत्या कल्पनीतमिति कोटिद्वयव्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयकत्वमव्याहृतमेव येन रूपेण प्रतिबन्धकता तेनैव रूपेण जनकत्वानभ्युपगमादित्यत आह सत्प्रतिपक्षे चेति विरोधिकोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानसमय इत्यर्थः । परामार्शप्रामाण्यसंशयेति । तथा च तुल्ययुक्त्या प्रकृतेऽपि तत्तत्कोटिमद्वृत्तित्व-

● गाथाधरी ●

विशिष्टवत्ताज्ञाने प्रामाण्यसंशयादेव संशयः स्वीक्रियत इति नैककोटिम
व्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपरकोटिमव्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानस्यो
त्तेजकरत्वं प्रामाणिकमप्रामाण्यज्ञानोत्तेजकरत्वैवोपपत्तं । अप्रामाण्यज्ञान
नास्किन्दितस्यैव च ज्ञानस्य जनकतया निरुक्तासाधारण्यस्य बुद्धेर्जनक
त्वोपगमे प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपेणैव जनकताप्रसङ्ग इति भावः । नि

● विवृतिः ●

साधनभ्रुरगमास्तत्प्रकारकबुद्धौ तद्ददृत्ति धर्मवत्ताज्ञानत्वेन तादृशज्ञानस्यप्रतिबन्ध
कत्वेऽपि तदभाववददृत्तिधर्मवत्ताज्ञानविरहविशिष्टतद्ददृत्तिधर्मवत्ताज्ञानत्वेन जन
कतायास्तु बाधकाभावात् । तथा च तदशयजनकतावच्छेदकत्वस्यैव सम्यक्तत्वे द्वितीय
क्षणानुसरणमनुचितमेवेत्यात्मनस्यसत्प्रतिपक्षेत्वादिदीधितिमवतारतति संप्रतिप
क्षसम्यकजनदशायभिधेत्यादि ।

उत्तेजकरत्वमिति । तथा च तद्ददृत्तिधर्मवत्ताज्ञाननिवृत्तप्रकारकजनप्रति
बन्धकतायां तदभाववददृत्तिधर्मवत्ताज्ञानविरहवैशिष्ट्यवच्छेदकं वाच्यमित्यस्यः ।

आगत्या=लक्षणानुरोधेन 'एकरूपेणप्रतिबन्धकत्वजनकत्वयोरनभ्युपगमाद-
येनरूपेणेत्यादि ॥

संप्रतिपक्षसम्यकजनदशायामुभयप्रामाण्य संशयाद्यत्वे संशयएवास्तिद्वस्तप
दृष्टान्तवत्तादृष्टान्तकस्थलेऽपि तद्ददृत्ति धर्मवत्ताज्ञाने तदभाववददृत्तिधर्मवत्ताज्ञाने च
प्रामाण्यमशयं विना तत्संशयएव नोत्पद्यते अप्रामाण्यज्ञानविरहविशिष्टतदभाववत्ताज्ञान
धर्तानिधयत्वेनेव अप्रामाण्यज्ञानविरहविशिष्टतद्ददृत्तिधर्मवत्तानिधयत्वेनपि तद-
प्रकारकबुद्धीप्रतिबन्धकतायाः सर्वसम्मतत्वादित्येवं दीधितिकृतामाशयं माह तथा
चेति । नन्वेव तद्ददृत्तिधर्मवत्ताज्ञानादौ प्रामाण्यसंशयदशायतत्संशयोत्पादो निर्दि-
ष्टादएवस्यादित्यत—आह। प्रामाण्यज्ञानेति । अप्रामाण्यज्ञानविरहविशिष्टस्यैवंत्वर्थः
ज्ञानस्य = निधयस्य । तेन ज्ञाननिवृत्तजनकतावच्छेदकताया अप्रामाण्यनिधयभाव
एव सत्त्वेऽपि नासंगतिः ।

निरुक्तासाधारण्यस्य = साध्यादिमद्रूपावृत्तत्वस्य । जनकत्वोपगमे=संशयजन-
कत्वस्वीकारे । प्रतिबन्धकत्वेति । अप्रामाण्यज्ञानविरहविशिष्ट साध्यादिमद्रूपा-
वृत्तधर्मवत्तानिधयत्वरूपधर्मेणेत्यर्थः । जनकताप्रसंग इति । संशयादिजनक-
तावृत्तिरित्यर्थः । तथा च तत्कारण्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणं यं
अनन्यसाध्यावृत्तित्वसहितस्य स्वाभ्यवहितपूर्ववृत्तिवृत्तित्वसम्बन्धेन तत्कारण्यव-
त्त्वात् सदा तत्कारण्यजनकतावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणं स्यादिति सामान्यतो
वधिपतध तत्संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणाप्रामाण्यप्रहृविरह

ॐ दीधितिः ॐ

येन रूपेण यत्र यत्र तद्विधयस्तेन तेन तद्व्यावृत्तत्वं वा । आद्ये सर्वानि
प्यन्याप्यवन्ति साध्यवन्ति, सर्वानि वा साध्यवन्ति प्रमेयाणीत्यादि-

ॐ गादाधरो ॐ

उसाध्यतद्भाववद्व्यावृत्तत्वमिति । असाधारण्यमित्यनुपज्यते । येन
रूपेणेति । यद्यद्रूपं धर्मितावच्छेदकीकृत्येत्यर्थः । तेन तेन रूपेण
व्यावृत्तत्वं—तत्तद्वर्धविशिष्टतत्तद्वर्धन्यावृत्तत्वम् । प्रमेयत्वादिसामाना-

ॐ विवृतिः ॐ

शेष्टतद्वद्विधर्मवत्तानिधयत्वं यदि अनन्ययासिद्धवृत्तित्वसहितस्य व्यावृत्तित्व
वृत्तिवृत्तित्वसम्बन्धेन तत्संशयवत्स्यात् तदा तत्संशयजनकतावच्छेदकता-
याप्यधिकरणं स्यात् ॥

न चेष्टापत्तिः योपत्कार्यं प्रतिबन्धकतावच्छेदकता पर्याप्यधिकरणं भवति
वजनकतावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणं न भवति, तद्व्यवधिभाववदिति सामान्य-
ताप्या अप्रामाण्यग्रहविरहविशिष्ट तद्वद्विधर्मवत्तानिधयत्वे तत्संशयजनकताव-
च्छेदकतापर्याप्यधिकरणत्वाभावस्यैव सिद्धेरितिभावः ।

वस्तुतः कारणोभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य कारणत्वविरुद्धतया प्रतिब-
न्धकतावच्छेदकरूपेण कारणत्वसिद्धिर्न सम्भवतीतिध्येयम् ॥

निधित—साध्यतद्भाववद्व्यावृत्तत्वस्यासाधारण्यरूपतां निराकर्तुमाह—दीधितौ
अथ यत्रेत्यादि । विशिष्टत्वावच्छिन्ने निरवच्छिन्ने वा यस्मिन् यस्मिन् धर्मिणि
प्यादिनिदचय इत्यर्थः । येन येन रूपेणेत्यादेव्याख्याना माह टीकायां यद्य-
रूपमित्यादि । तत्तद्वर्धेति । धर्मितावच्छेदकीभूततत्तद्वर्धवच्छिन्नविशेष्यता-
याभूततत्तद्वर्धन्यावृत्तत्वमित्यर्थः । तेन बुद्धचिद्वर्धितावच्छेदकवैशिश्य स्याप्र-
सिद्धत्वेऽपि न क्षतिः ॥

ननु येन येन रूपेण यत्र यत्र साध्यादिनिधयस्त्वत्तद्वर्धन्यावृत्तत्वोक्तपेप-
यामवस्ये तत्तद्वर्धन्यविशिष्टतत्तद्वर्धन्यावृत्तत्वनिवेदो व्यर्थ इत्यत्र आह प्रमेयत्वा-
दिनेति । आदिना वाच्यत्वादिरपि ग्रहः । प्रमेयत्वावच्छेदेनानित्यत्वनिधयस्त्वे-
वद्वत्त्वादेरसाधारण्य विरहात् प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन साध्यनिधयस्त्वेरसाध्या
पदस्युक्तम् तथा च तत्तद्वर्धन्यविशिष्टतत्तद्वर्धन्यवच्छिन्नविशेष्यता-
याभूततत्तद्वर्धन्यावृत्तत्वमित्यर्थः । तद्वत्त्वादेरसाधारण्येन साध्यनिधयस्त्वे-
वद्वत्त्वादेरसाधारण्येन साध्यनिधयस्त्वेरसाध्यापदस्युक्तम् तथा च तत्तद्वर्धन्यविशिष्टतत्तद्वर्धन्यवच्छिन्नविशेष्यता-
याभूततत्तद्वर्धन्यावृत्तत्वमित्यर्थः । तद्वत्त्वादेरसाधारण्येन साध्यनिधयस्त्वे-
वद्वत्त्वादेरसाधारण्येन साध्यनिधयस्त्वेरसाध्यापदस्युक्तम्

ॐ दीधितिः ॐ

विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयं चिनैव शब्दादिना साध्यव्याप्यत्वनिर्ण-

ॐ गादापरी ॐ

त्वेन पक्षातिरिक्तमात्रविषयकनिश्चयदशायामसाधारण्यानुपकस्यनव-
शास्त्रक्षर्यापि निश्चयविषयत्वमाविष्कर्तुं सर्वाणीति । सर्वपक्षेन सर्व-
वाचिन्नोद्देश्यकताक्रोधः केवलान्वयिसर्घत्वावच्छेदेन विधेयविष-
य एव जन्यत इति तथाविषयोपरस्यैव सर्वाणि साध्यवन्तीत्याकारकता-

ॐ विद्युतिः ॐ

व्याह साध्यव्याप्येति । पक्षातिरिक्तेति । शब्दातिरिक्तयावदनित्यत्व-
व्याप्यविषयकनिश्चयदशायामित्यर्थः । असाधारण्यानुपकस्यनवकाशादिति ।
साध्यव्याप्यत्वेन साध्यनिश्चय विरयोभूतेषु पक्षीभूतशब्दातिरिक्तेषु यावत्सर्वेव शब्द-
शादेरवसमानत्वादित्याशयः ।

पक्षव्यतिरेकशादेरपि । निश्चयविषयत्वम् = साध्यनिश्चयविषयत्वम् । सर्वा-
णीतीति । सर्वाणीत्यनुचया साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्तीत्युक्ती शब्दादिप्रमित्यः शब्द-
शादित्यादी शब्दत्वादि नानाधारणाभावप्रसंगाः, साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्ती-
पक्षव्यतिरेकनिश्चयस्य पक्षीभूतशब्दातिरिक्तानित्यत्ववशाप्यपक्षविषयकत्वसम्भवेन साह-
चर्यनिश्चयविरयोभूते सर्वत्रैव शब्दशादेरवसमानत्वादतः शब्दादिशब्दशादेरपि
साध्यनिश्चयविषयत्वं शब्दादीर्भूत सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्तीत्युक्तदोषिदि-
शब्देत्यभिप्रायः ॥

अतु सर्वाणि साध्यवन्ति इत्यापक्षव्यतिरेकस्य सर्वत्रैव साहचर्यसम्भवा पक्षी-
भूतशब्दादिनिश्चयविरयोभूते शब्दपक्षे शब्दशादेरवसमानत्वात्साध्यव्याप्यवन्ति
सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्तीत्यभिप्रायमनुचितमत्रापि सर्वपक्षेनेत्यादि । विशेष-
तस्तत्रैव साध्यव्याप्यवन्तीत्यभिप्रायमनुचितमत्रापि सर्वपक्षेनेत्यादि । विशेष-
तस्तत्रैव साध्यव्याप्यवन्तीत्यभिप्रायमनुचितमत्रापि सर्वपक्षेनेत्यादि । विशेष-

अतु सर्वाणि साध्यवन्ति इत्यापक्षव्यतिरेकस्य सर्वत्रैव साहचर्यसम्भवा पक्षी-
भूतशब्दादिनिश्चयविरयोभूते शब्दपक्षे शब्दशादेरवसमानत्वात्साध्यव्याप्यवन्ति
सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्तीत्यभिप्रायमनुचितमत्रापि सर्वपक्षेनेत्यादि । विशेष-
तस्तत्रैव साध्यव्याप्यवन्तीत्यभिप्रायमनुचितमत्रापि सर्वपक्षेनेत्यादि । विशेष-

ॐ दीधितिः ॐ

येऽपि तथात्थापत्तिः । नैव दोषो यादृशव्याप्तिप्रहे सति नासाधार

ॐ गादाधरी ॐ

तथाच विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयदशायांमिव साध्यसन्देहविरोधि
सर्वाणि साध्यवन्तीति निश्चयस्य सत्त्वेऽप्यसाधारण्याभावरूपेष्टत्वात्मा
व्याप्यवन्तीति । तथा चैतादृशनिश्चयदशायां विशिष्य पक्षे साध्यसन्दे
हस्यानिवृत्तौनादृशनिश्चयस्य नासाधारण्यशक्तिकारकत्वमिति भावः । प्र

ॐ विवृतिः ॐ

उपसंहरति तथाचेति । विशिष्यपक्षेऽस्यादिः । शब्दोऽनित्यत्वा
रकनिश्चयदशायांमिवेत्यर्थः । साध्येति । शब्दोऽनित्यो नचेत्याकारकसंज्ञकप्रति
ग्यपर्येत्यर्थः । असाधारण्याभावरूपेष्टत्वादिति । पक्षे साध्यनिश्चय
निश्चयविषयीभूते पक्षे पक्षमात्रवृत्तिहेतोरसंमानतया तत्र निश्चितसाध्यस्यैव
स्यात्वात् पक्षदौ साध्यसंदेहविरहदशायां पक्षमात्रवृत्तिहेतोरसाधारण्यस्य सर्वा
मपरिवृत्तत्वमेतन्नः ॥

साध्यस्याप्यवन्तीति । सर्वाणिसाध्यवन्तीत्येतावन्मात्रनिश्चयोपदाने शब्द
नित्यः शब्दत्वादिःपक्षे शब्दत्वरूपासाधारणे वक्ष्यमाणया साध्यहेतुत्वात्
स्यात्, शब्दोऽनित्य इत्याकारकनिश्चयस्या नित्यत्वप्रकारकनिश्चयत्वेन अनित्य
त्वाभावात्पक्षे प्रतिबन्धकतया शब्दोऽनित्यो नचेत्याकारकसंज्ञकप्रतिबन्धकत्वमे
सर्वाणि साध्यवन्तीत्यकारकसंज्ञकत्वमेतदेनानित्यत्वप्रकारकनिश्चयस्यापि शब्दो
द्योप्यवन्तीत्येनानुभवस्यात् शब्दादिधर्मिणानित्यत्वसंज्ञकप्रतिबन्धकत्वस्यापि तत्र
सम्मततया निवृत्तनिश्चयविषयशब्दवृत्तित्वादेव शब्दत्वादी सत्त्वेन तादृशनिश्चय
दशायां शब्दादी साध्यसंदेहानुत्पत्त्यात् तथा साधारण्याभावरूपेष्टत्वात् ता
साध्यस्याप्यवन्ति साध्यवन्तीत्युक्तमित्यभिप्रायः ॥

ननु सर्वाणि साध्यवन्तीत्येव साध्यवन्तीत्यकारकनिश्चयस्य सर्वासाध्यवन्
वत्त्वच्छेदेन साध्यनिश्चयसंज्ञकतया तत्र नैव साध्यं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादि
त्वादी सन्देहो साध्यसंज्ञकः, कथं वा तत्र शब्दत्वादायनपरसाधारण्याभावरूपे
साध्यसंदेहो न स्यात् चेति । एतद्विनिश्चयदशायां—सर्वाणि साध्यवन्तीत्येव साध्य
वन्तीत्यकारकनिश्चयसंज्ञकत्वम् । 'विशेष्यत्वे' शब्दत्वेन चेत्येव शब्दे । साध्यवन्ती
इत्यादिनिवृत्तमिति । तत्र च साध्यवन्तीत्येव साध्यवन्तीत्यकारकनिश्चयस्य
साध्यवन्तीत्येव साध्यवन्तीत्येव साध्यवन्तीत्येव साध्यवन्तीत्येव साध्यवन्तीत्येव

ॐ दीपितिः ॐ

येऽपि तथात्यापत्तिः । नैव दोषो यादृशव्याप्तिग्रहे सति नासाधारण्यं

ॐ गादाधरी ॐ

उयाप विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयदशायामिव साध्यमन्देहविरोधिनः सर्वाणि साध्यवन्तीति निश्चयस्य सत्त्वेप्यसाधारण्याभावस्येष्टवान्साध्यव्याप्यवन्तीति । तथा चैतादृशनिश्चयदशायां विशिष्य पक्षे साध्यमन्देहस्यानिवृत्तैस्तादृशनिश्चयस्य नासाधारण्यक्षतिकारकत्वमिति भावः । प्रत्य-

ॐ विवृतिः ॐ

उपरांहरति तथाचेति । विशिष्यपक्षेऽस्यादिः । शब्दोऽनिवर्तककारकनिश्चयदशायामिवेत्यर्थः । साध्येति । शब्दोऽनित्यो नवेत्याकारकमशयप्रतिपत्त्यकार्येत्यर्थः । असाधारण्याभावस्येष्टव्यादिति । पक्षे साध्यनिश्चयान्ते निश्चयविधीयमाने पक्षे पक्षमात्रवृत्तिहेतोर्यथैवमानत्रया तत्र निश्चितसाध्यपक्षवृत्तिस्यसत्त्वात् पक्षदो साध्यमन्देहविरहदशायां पक्षमात्रवृत्तिहेतोरसाधारण्यस्य सर्वाणि भवविदुःशब्देति भावः ॥

साध्यव्याप्यवन्तीति । सर्वाणि साध्यवन्तीत्येतावन्नापनिश्चययोगान्ते शब्दोऽनित्यः शब्दवादितादौ शब्दस्वरूपासाधारणे यद्यमाणाया अप्यनेतुर्गतिरित्यत् । शब्दोऽनित्य इत्याकारकनिश्चयस्या नित्यत्वप्रकारकनिश्चयवेन अस्मिन्नाभाववृत्तौ प्रतिबन्धकत्वात् शब्दोऽनित्यो नवेत्याकारकमशयप्रतिपत्त्यकार्यमेव सर्वाणि साध्यवन्तीत्यकारकमर्थ-यावच्छेदेनानित्यत्वप्रकारकनिश्चयस्यापि शब्दोऽनित्यत्वमेव नानुभव इत्यन् शब्दादिधर्मिकानित्यत्वमशयप्रतिपत्त्यकार्यस्यैव सम्मतमयः निरुक्तनिश्चयविषयवृत्तिहेतुत्वादेव शब्दस्यादौ सत्त्वेन तादृशनिश्चयदशायां शब्दादौ साध्यमन्देहानुवादात् तथा साधारण्याभावस्येष्टव्यादयं सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्तीत्युक्तमिदं यथार्थम् ॥

ननु सर्वाणि साध्यवन्तीति साध्यवन्तीति शब्दोऽनित्य इत्यन् शब्दादिधर्मिकानित्यत्वमशयप्रतिपत्त्यकार्यस्यैव सम्मतमयः निरुक्तनिश्चयविषयवृत्तिहेतुत्वादेव शब्दस्यादौ सत्त्वेन तादृशनिश्चयदशायां शब्दादौ साध्यमन्देहानुवादात् तथा साधारण्याभावस्येष्टव्यादयं सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्तीत्युक्तमिदं यथार्थम् ॥

ॐ गादाधरी ॐ

नपद्ये धर्मितावच्छेदकानिवेशात्सामान्यधर्मावच्छिन्नधर्मिकं विशिष्य
संशयानिवर्तकं निर्णयमिव निर्द्धर्मितावच्छेदमतया अप्रसक्तसंशयनिवर्त-
कभावनिश्चयमाहायापि दोषदानं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह सर्वाणि वेति ।
साध्यवत्त्वावच्छिन्ने सर्वत्वविधेयकस्य साध्यवन्ति सर्वाणोत्याकारक-

ॐ विवृतिः ॐ

धर्मिकाऽनित्यत्वसंशयाऽप्रतिबन्धकत्वादन्यथा गुणोऽनित्यः इत्याकारकनिश्चयस्यापि
शब्दोऽनित्यो नवेतिसंशयप्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नेऽस्यादित्याशयः ।

सादृशनिश्चयस्य = सर्वा णिसाप्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्तीत्याकारकनिश्चयस्य ।
साक्षात्साधारण्यश्रुतिकारकत्वमिति । सादृशनिश्चयस्य शब्दादौ साध्यसंशयाऽनि-
वर्तकत्वे तत्साधयेऽपि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वादेरसाधारण्यस्येष्टत्वा-
त्प्रदानी तत्राव्याप्तिः, सर्वसाध्यव्याप्यवत्त्वरूपसामान्यधर्मावच्छेदेन साध्यनिश्चयविप-
र्याभूतशब्दवृत्तित्वस्यैव शब्दत्वादौ सत्त्वादितिभावः ।

प्रथमपक्षे = यत्रयधेत्यादिकल्पे । धर्मितेति । यत्रयधेत्यादिना धर्मिमात्रस्यैव
निवेशादित्यर्थः । नानामान्येति । सर्वसाध्यव्याप्यवत्त्वरूपधर्मावच्छिन्नधर्मिताक-
मित्यर्थः । विशिष्य संशयाऽनिवर्तकम् = शब्दत्वावच्छिन्ने साध्यसंशयाऽप्रतिबन्ध-
कम् । निर्धर्मितावच्छेदकमेति । साध्यवत्त्वादेरित्यादि । अप्रसक्तेति । अप्र-
सक्ता अवर्तमाना सादृशत्वावच्छिन्ने साध्यसंशयप्रतिबन्धकता यत्र निश्चये
सादृशमित्यर्थः ॥

सादृशानम् = शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वादेरसाधारण्यभावप्रसंग-
कपदोऽनित्यम् । तथा च यत्रयधेत्यादिकल्पे सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्ती-
त्याकारकतावच्छिन्नव्याप्यवत्त्वरूपधर्मितावच्छेदकत्ववच्छेदेन साध्यनिश्चयस्य शब्दत्वा-
वच्छिन्ने संशयाऽप्रतिबन्धकत्वय साधकत्वात् । यथा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ
शब्दत्वादेरसाधारण्यभावप्रसंगकतया निर्धर्मितावच्छेदकवत्त्वानि साध्यवन्ति इने-
त्यादि साध्यवत्त्वनिश्चयस्य सादृशत्वस्यऽप्रतिबन्धकत्वय साधकत्वात् । शब्दत्वादे-
रसाधारण्यभावप्रसंगोऽनित्येति प्रसंगेन सर्वाणि सादृशानि निश्चयान्तरानुसरन्तीनि-
मित्तत्वात्तुत्यादितिभावः ॥

तत्र शब्दोऽनित्यः साध्यवत्त्वनिश्चयस्येष्टत्वे तद्वत्त्ववत्त्वात् शब्दोऽनित्यो नवे-
त् । सादृशत्वसंशयाऽदेन सादृशो शब्दत्वादेरसाधारण्यभावप्रसंगोऽनित्येति सादृशमित्य-
नित्येति साध्यवत्त्वनिश्चयस्य सादृशत्वस्यऽप्रतिबन्धकत्वय साधकत्वात् । शब्दोऽनित्यः साध्यवत्त्वनि-
श्चयस्येष्टत्वे तद्वत्त्ववत्त्वात्

ॐ दीधितिः ॐ

तद्गृहामात्रेण विदोषलक्षणस्य साधारण्याभावविशिष्टस्य तद्गृहस्य चाभा

ॐ गादापरी ॐ

ज्ञानस्य पश्चाद्विषयकस्यापि सम्भवात्सर्वमाध्यवदुद्देश्यकप्रमेयत्वविधेय
कज्ञानानुधावनम् । तादृशज्ञानस्य वस्तुत्वव्यापकसर्वत्वावच्छेदेन साध्य-
वस्थानवगाहितया तत्सत्त्वं न पक्षे साध्यसन्देहनिवर्तकमिति तदानीम्
साधारण्यमक्षतमेवेति भावः । आदिपदान् शब्दो नित्यः शब्दरवादि-
त्यादौ सर्वाणि साध्याभावव्याप्यवन्ति साध्याभाववन्तीत्यादिनिश्चयः

ॐ विवृतिः ॐ

त्याकारकनिश्चयानुधावनं निरर्थकमित्यत आह साध्यवच्छेदेति । पश्चाद्विषयक
स्यापीत्यादि । तथा च साध्यवन्ति सर्वाणीत्याकारकनिश्चयस्य पक्षातिरिक्त-
व्यवृत्तिः सर्वत्वविधेयसत्त्वसम्भवस्य निश्चयादतया तादृशनिश्चयविषयीभूते च
पक्षातिरिक्ते शब्दत्वस्यावर्त्तमानत्वात् तदानीं शब्दत्वादेरसाधारण्याभावप्रसंगो न
स्यादतः साध्यवन्ति सर्वाणीत्याकारकनिश्चयमनुक्त्या सर्वाणि साध्यवन्ति प्रमेयाणी-
त्याकारकनिश्चयोऽभिहितो दीधितिकारेणेत्यभिप्रायः ॥

ननु सर्वाणि साध्यवन्ति प्रमेयाणीत्याकारकनिश्चयकाले शब्दत्वादेरसाधारण्य-
भावः कथं नैष्टः इत्यत आह तादृशज्ञानस्येति । सर्वाणि साध्यवन्ति प्रमेयाणीत्या-
कारकनिश्चयत्वेत्यर्थः ॥

उद्देश्यवाचकपदाऽसमभिध्याहृतं सर्वपदान् उद्देश्यवाचकवस्त्वादिपदमप्यह-
स्यैव शेषः सर्वानुभवसिद्ध इत्याह—वस्तुत्वेति । वस्तुत्वव्यापकीभूतं यन् यावत्
तदवच्छेदेनेत्यर्थः । साध्यवत्वावगाहितया = अनित्यत्वादिमत्तावगाहितया । व-
स्तुत्वम् = सर्वाणि साध्यवन्ति प्रमेयाणीत्याकारकनिश्चयसत्त्वम् । पक्षे = सन्देहे ॥

साध्यसन्देहनिवर्तकमिति । सर्वत्वावच्छेदेन साध्यप्रकारकनिश्चयस्यैव
सन्देहानित्यत्वसशयप्रतिबन्धकतया वस्तुत्वव्यापकसर्वत्वावच्छेदेन साध्यावगाहि-
तादृशनिश्चयस्यशब्दादिधर्मिकानित्यत्वसशयाऽप्रतिबन्धकरान्, तादृशविशिष्टसर्वत्वा-
वच्छेदेन साध्यनिश्चयसत्त्वेऽपि शब्दोऽनित्यो न वेति संशयो भवत्येवेत्याशयः ।

तदानीम्—मवाण सा यवन्ति प्रमेयाणीत्याकारकनिश्चयदशायाम् । असाधा-
रण्यमक्षतमेवेति । तथा च तदानीं शब्दोऽनित्यः शब्द-रादित्यादौ शब्दत्वादे-
रसाधारण्याभवेन, निरुक्तत्वविधेयवत्त्वात् शब्देऽपि सत्त्वेन तत्र शब्दत्वस्य
वृत्तिरिति भावः ॥

चिन्तितमनोरमाख्यटीकाद्वयलङ्कृतम् ।

ॐ गादाधरो ॐ

रिपदः साध्यादीत्यादिपदात्साध्याभावपरिग्रहः । अतथात्वम् असाधार-
ण्याभावः । द्वितीयपक्षे तत्तद्व्यक्तित्वरूपधर्मितावच्छेदकविवक्षणे प्रथमप-
क्षोत्तप्रथमदोषस्य द्वितीयदोषस्य च यथाश्रुतेष्वनवकाशात्तत्र दोषान्तर-

ॐ विवृतिः ॐ

यादिपदादिति । इत्यादिनिश्चये इत्यत्रादिपदादित्यर्थः । इत्यादिनिश्चय-
परिग्रह इति । निरुक्तनिश्चयदशायां शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादाविव शब्दो-
नित्यः शब्दत्वादित्यादावपि सर्वाणि साध्याभावव्याप्यवन्ति साध्याभाववन्ति सर्वाणि
या साध्याभाववन्ति प्रमेयाणीत्याकारकनिश्चयदशायां शब्दत्वादेरसाधारण्याभाव-
प्रसंगः, निरुक्तनिश्चय विषयतायाः पक्षीभूतेशब्देऽपि सत्त्वादिति हृदयम् ॥

ननु येन येनेत्यादिद्वितीयकल्पे धर्मितावच्छेदकस्य प्रवेशेऽपि सर्वाणि साध्य-
व्याप्यवन्ति साध्यवन्तीत्याकारकसर्वसाध्यव्याप्यवत्त्वावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यनिश्चय
तादाय शब्दत्वादेरसाधारण्याभावप्रसंगरूपदोषस्य सम्भवेन द्वितीयकल्पे इत्यादि । येन
वित्यादिना दीपितौ दोषान्तराभिधानमसंगतमथाह द्वितीयपक्षे इत्यादि । येन
येनेत्यादिकल्पे इत्यर्थः । तत्तद्व्यक्तित्वरूपधर्मितावच्छेदकविवक्षणे इति ।
तथा च यद्यद्व्यक्तित्वेन रूपेण यत्रयत्र साध्यादिनिश्चयः तत्तद्व्यक्तित्वविशिष्ट
नचक्षुमिनिरुक्तिवृत्तित्वाभावस्यासाधारण्यस्वरूपविवक्षणे इत्यर्थः पर्यवसितः ।

प्रथमेति । यत्र यत्रेत्यादिकल्पेऽभिहितस्य सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति साध्य-
वन्तीत्याकारकनिश्चयमादाय शब्दत्वादेरसाधारण्याभावप्रसंगरूपदोषस्येति । नि-
रुक्तनिश्चयस्य साध्यव्याप्यवत्त्वरूपमान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यकतया तत्तद्व्यक्तित्व

रूपधर्मितावच्छेदकाऽविवक्षणादित्याशयः ॥
द्वितीय दोषस्येति । यत्र यत्रेति । सर्वाणि साध्यवन्ति प्रमेयाणीत्याकारकनिश्चय-
तावच्छेदकसाध्यादिनिश्चयमादाय शब्दत्वादेरसाधारण्याभावप्रसंगरूपदोषस्य

विवक्षणेऽपि द्वितीयदोषस्यासंगतः सूचितः ॥
तथा च सर्वाणि साध्यवन्ति प्रमेयाणीत्याकारक निश्चयस्य निर्धर्मितावच्छे-
दकत्वात् प्रवेशेऽपि यत्र यत्रेति निश्चयमादाय दोषप्रसंगरूपधर्मितावच्छे-
दकत्वात् । दोषान्तराभिधानमसंगतमथाह द्वितीयपक्षे इत्यादि ।

ॐ गादाधरी ॐ

माह द्वितीये त्विति । विशिष्य घर्मितावच्छेदकप्रकारेण सामान्यतः पक्षे साध्यवत्तानिश्चयं विना पक्षमात्रवृत्तिहेतौ साध्यवद्भूतत्वघटितव्यामि-
निश्चय एव न सम्भवतीत्यभिप्रेत्य एतदभिहितम् ।

अथवा विशिष्य विशेषधर्मं घर्मितावच्छेदकीकृत्य वृत्तविवक्षणे
सामान्यधर्मघर्मितावच्छेदकनिश्चयदशायामप्येतदोपर्य सम्भवात्तादृश-

ॐ विवृतिः ॐ

घर्मितावच्छेदकेति । घर्मितावच्छेदकीभूत किञ्चिद्धर्मप्रकारेणेत्यर्थः । तथा
च विशिष्यपक्षे इत्यादि दीधितिग्रन्थस्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यसाध्यनि-
श्चयं विनैवेत्यर्थः पर्यवसितः—

ननु शब्दोऽनियः शब्दत्वादित्यादौ पक्षमात्रवृत्तिसम्बन्धहेतौ हेतुव्यापकत्वात्
सामानाधिकरण्याप्यव्याप्तिनिश्चये पक्षान्तर्भावेनैव साध्यसामानाधिकरण्यानिश्चयस्य
हेतुत्वात् शब्दादौ साध्यनिश्चयं विना कथं तत्र व्याप्तिग्रहो दीधितिभूतोऽस्ति
इत्यत आह सामान्यत इत्यादि । निर्धर्मितावच्छेदकवृत्तौ साध्यवन्ति प्रमेय-
णीत्याद्याकारकनिश्चयं विनैवेत्यर्थः । पक्षमात्रवृत्तिहेतौ = शब्दत्वहेतौ साध्यवत्-
त्तयेति । साध्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तिनिश्चयएकेत्यर्थः । एतदभि-
हितम् = विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयविनैवेत्यभिहितम् । दीधिति वृत्तिसंज्ञेः ।

तथा च विशिष्यपक्षे साध्यनिश्चयं विनैवेत्यादिना यादृशस्यले घर्मितावच्छेद-
प्रकारेण साध्यनिश्चयो नास्ति किन्तु पक्षान्तर्भावेन निर्धर्मितावच्छेदकवृत्तौ
निश्चयस्य एव पक्षमात्रवृत्तिहेतौ साध्यव्याप्यत्वनिश्चयस्य तादृशस्यले पक्षोन्ने-
शब्दे संशयानुत्पादेन शब्दत्वस्याभावाव्याभावस्येष्टतया तादृशव्याप्तिनिश्चयस्य
शब्दत्वेऽनित्याप्तिः, अनित्यपदस्यावच्छिन्ननिश्चयस्य व्याप्तिः साध्यवृत्तवत्त्वस्य
सत्त्वात्, विशिष्य पक्षे इत्यनुक्तौ सामान्यत एव पक्षे साध्यनिश्चयसामान्यस्य दीधिति-
कारणमित्येवमस्मत्पक्षे तादृशनिश्चयं विना व्याप्तिग्रहानुत्पादेन दशोक्तौ
शब्दत्वाद्वावृत्तित्वात् न समभवतीति हृदयम् ॥

ननु पक्षान्तर्भावेन साध्यनिश्चयं विनापि साध्यसामानाधिकरण्याप्यव्याप्य-
पदाद्योऽनित्यव्याप्यस्य पक्षमात्रवृत्तिहेतौ साध्यव्याप्तिनिश्चयस्य सम्भवत्, विशिष्यपक्षे इ-
ति निश्चयस्येति इति, अत्र आह्वययेति । विनैवेत्यर्थः = शब्दत्वशब्दनिश्चयस्य
इत्यादि इति । घर्मितावच्छेदकीकृतयेति । तथा च विशिष्य पक्षे इत्य-
स्य शब्दत्ववृत्तित्वादिपक्षेण तादृशदौ साध्यनिश्चयं विनैवेत्यर्थः पर्यवसित-
इति भावः ॥

ॐ माहापरी ॐ

एतसंप्रहाय विशेषधर्मस्य धर्मितापच्छेदकत्वानुसरणम् । शंकरे नैव
 शिवि । यादृश व्याप्तिरिति । इदृशी च व्याप्तिः प्रकृत हेतौ प्रकृतमाध्या-
 न्यव्याप्तिः—व्यतिरेकव्याप्तिश्च । तदमहा भावेन । सादृश व्याप्ति
 इदमस्य विशेष्यता सम्यन्वाधच्छिन्नाऽभावेन । विशेषलक्षणमेति ।

ॐ विवृतिः ॐ

शब्दत्वद्वयव्यक्तिव्याप्यवच्छेदेन साध्यनिश्चयसत्त्वे शब्दत्वादौ तादृशधर्मा-
 वच्छेदकत्वसाध्यनिश्चयविरहेणातिव्याप्यसम्भवात् विशिष्येत्यादेः सम्प्रयोजनान्यसम्भ-
 वेऽपि स्वयम् प्रयोजनान्तरमाहोक्तविचक्षणोऽस्ति । विशिष्यरक्षे इत्यादिप्रत्यय-
 शब्दत्वादिविशेषधर्मावच्छेदेन साध्यनिश्चयं विनियेष्यविषयमे इत्यर्थः ।

सामान्येति । सर्वाणि साध्यवन्तीत्याकारकसर्वस्वरूपसामान्यधर्मधर्मिता-
 वच्छेदकत्वसाध्यनिश्चयदशायामित्यर्थः । एतदोपस्य=शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादि-
 त्यादौ शब्दत्वादावातिव्याप्तिरूपदोषस्य । तादृशत्वसंप्रहाय=सामान्यधर्मधर्मिता-
 वच्छेदकत्वसर्वाणि साध्यवन्तीत्याकारकः साध्यनिश्चयदशायामपि शब्दत्वादावतिव्या-
 प्तिरूपदोषं संप्रहाय । विशेषधर्मस्य=शब्दनिश्चयव्यक्तिव्यादिरूपधर्मस्य । धर्मिताय-
 च्छेदकत्वानुसरणमिति ।

तथा च विशिष्यरक्षे इत्यादिना शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यादृशत्वत्वे
 शब्दत्वद्वयव्यक्तिव्यादिरूपविशेषधर्मावच्छेदेन शब्दादौ साध्यनिश्चयो नास्ति किन्तु
 तत्त्वव्यक्तित्वेन घटादावेव साध्यनिश्चयस्तादृशत्वत्वे यथा शब्दादौ साध्यव्याप्यव-
 च्चननिश्चयसत्त्वे शब्दत्वादावतिव्याप्तिः, तथा सर्वाणि साध्यवन्तीत्याकारकं सर्वत्वाव-
 च्छिन्नविशेष्यसाध्यादिनिश्चयकालेऽपि तत्रातिव्याप्तिः, तदानीमपि तत्त्वद्वयव्यक्तिव्या-
 वच्छिन्नघटादिव्यावृत्तत्वस्य शब्दत्वादौ सत्त्वात् इति सूचितं दौर्धितिकृतेत्याशयः ॥

नैव दोषवित्यादिदौर्धितिमवतारयति—शंकर इति । यादृशव्याप्तिमद्रे सतीत्यत्र
 व्याप्तिपदस्य केवलान्वयव्याप्यपरत्वे शब्दत्वादावतित्यव्यतिरेकव्याप्तिनिश्चय-
 दशायामतिव्याप्तिः, साध्यान्वयव्याप्तिमद्विरहविशेषितस्य साध्यादिनिश्चयविश-
 यीभूतघटगगनादिव्यावृत्तत्वस्य शब्दत्वे सत्त्वात्, केवलव्यतिरेकव्याप्तिमाश्रयणत्वे-
 तु तस्यैव दोषः अत्रः व्याप्तिपदस्य अन्वयव्यतिरेकोनयव्याप्यपरत्वं प्रदर्शयति तादृ-
 शीचेति । प्रकृतहेतावित्यादि । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकाव-
 च्छिन्ननिरूपितान्वयव्याप्तिः, तादृशव्यतिरेकव्याप्तिश्चेत्यर्थः ।

कालान्तरे यदा प्रमेयव्यतिच्छिन्नेऽनित्यत्वव्याप्तिमद्रेः शब्दादौ च साध्यनिश्चयो
 वर्तते तदानीमपि शब्दत्वादे रसाधारण्यभावस्येष्टतया शब्दादौ साध्यसंघट-
 नायां मेयत्वावच्छिन्ने तादृशव्याप्तिमदसत्त्वे शब्दत्वादेरसाधारण्यभावस्येष्टतयाः

ॐ दीपितिः ॐ

येन सामान्यलक्षणस्य विशेषणादतिव्याप्तिनिरासात् । विशिष्टाभादेव च

ॐ गादाधरी ॐ

विशेषणादित्यप्रमेणान्वयः । वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्य प्रत्यामर्या

ॐ विवृतिः ॐ

स्यात्, प्रमेयत्वावच्छिन्नधर्मिक प्रकृतसाध्यव्याप्तिप्रह विरहविशेषितस्य अनित्य षट्
नित्यगगनादिव्यावृत्तत्वस्य शब्दत्वे विहात् अतो हेतौ प्रकृतत्वनिवेशः । एवमन-
यैव दिशा साध्येऽपि प्रकृतत्वनिवेशव्यावृत्तिः स्वयमूहनीया ॥

तादृशव्याप्तिद्वयप्रहस्येत्यादि । प्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्यत्वव्याप्तिविरहको
यो प्रहः यच्च तादृशव्यतिरेकव्याप्तिविरहको प्रहस्तस्य विशेष्यत्वसम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगिताभावेनेत्यर्थः । तादृशव्याप्तिद्वयत्वावच्छिन्नविरहकप्रहभावेनेति तु-
नार्थः । तथासति शब्दत्वादी एकमात्रव्याप्तिप्रहदशापामतिव्याप्तिः स्यात् तदानी
व्याप्तिद्वयत्वावच्छिन्नविरहकप्रह विरह विशेषितस्य षट्गगनादिव्यावृत्तत्वस्य शब्द-
त्वादी सत्त्वादितिष्येयम् ॥

विशेषलक्षणस्येति । यद्यद्यक्तित्वेन यत्रयत्र साध्यादिनिश्चयस्तः तादृशनिश्चय-
कालीनस्य तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नतत्तद्व्यक्तित्वाव्यावृत्तत्वात्मकासाधारण्यलक्षणस्येत्यर्थः ।

तथा च प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकयादृशान्वयव्याप्तिप्रहे सति व्यतिरेकव्याप्ति-
प्रहे च सति नाऽसाधारण्यं तादृशान्वयव्याप्तिप्रहविरहविशिष्ट व्यतिरेकव्याप्तिप्रह-
विरहविशिष्टञ्च यद् यद्यद्यक्तित्वेन साध्यादिनिश्चयः तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नतत्तद्व्य-
क्तित्वाव्यावृत्तत्वमेवासाधारण्यम्, विशिष्य पक्षे साध्यादिनिश्चयं विना यत्र हेतौ साध्य-
व्याप्यत्वप्रहः तत्र तादृशव्याप्तिप्रहभावरूपविशेषणाभावेन यथोक्तव्याप्ति प्रहविरह-
विशिष्टस्य तादृशतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नषट्गगनादिव्यावृत्तत्वस्य शब्दत्वे विरहात् तदानीं
शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वादानतिव्याप्तिः, नवा पक्षेसाध्यसदेहदशायां
सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्तीत्याकारकनिश्चयसत्त्वे शब्दत्वादावव्याप्ति,
तादृशव्याप्तिप्रहविरहविशिष्टस्य षट्गगनादिव्यावृत्तत्वस्यैव शब्दत्वे सत्त्वादितिभाष ।

वैशित्य = विशेष्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताः तादृशव्याप्तिप्रहभावात् वैशि-
ष्ट्यम् । सामानाधिकरण्येति । स्वरूपसम्बन्धेन स्वाधिकरणनिरूपित स्वरूपस-
म्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसम्बन्धेनेत्यर्थः ॥

ननु शब्दादौ पक्षे साध्यनिश्चय विना शब्दत्वादी साध्यव्याप्यत्वप्रहदशाया
तादृशव्याप्तिप्रहविरहविशेषितस्य षट्गगनादि-व्यावृत्तत्वस्य शब्दत्वादावभाषान् तदानीं
यत्र यथोक्तान् स्वरूपलक्षणस्य वि यः नानागणे यं पूवाक्तस्ययप्रयोगकधर्मसत्त्वरूप-

● दीधितिः ●

येन सामान्यलक्षणस्य विशेषणादतिव्याप्तिनिरासात् । विशिष्टाभादेय च

● गादाधरी ●

विशेषणादित्यभिमेणान्वयः । वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्य प्रत्यासराया

● विवृतिः ●

स्यात्, प्रमेयत्वावच्छिन्नधर्मिक प्रकृतसाध्यव्याप्तिप्रद विरहविशेषितस्य अनित्य पर
नित्यगगनादिव्यावृत्तत्वस्य शब्दत्वे विहात् अतो हेतौ प्रकृतत्वनिवेशः । एतन्न-
येन दिशा साध्येऽपि प्रकृतत्वनिवेशव्यावृत्तिः स्वयन्मूहनीया ॥

तादृशव्याप्तिद्वयप्रदस्येत्यादि । प्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्यव्याप्तिप्रदो
यो प्रदः सद्य तादृशव्यतिरेकव्याप्तिविषयको प्रदस्तरस्य विशेषत्वमभ्यन्धावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावेनेत्यर्थः । तादृशव्याप्तिद्वयत्वावच्छिन्नविषयकप्रदामावेनेति
नार्थः । तथासति शब्दत्वादौ एकमात्रव्याप्तिप्रदशायावतिव्याप्तिः स्यात् तदानीं
व्याप्तिद्वयव्यावच्छिन्नविषयकप्रद विरह विशेषितस्य घटगगनादिव्यावृत्तत्वस्य शब्द-
त्वादौ सत्यादित्येयम् ॥

विशेषणलक्षणस्येति । यत्प्रकृतत्वेन यत्रयत्र साध्यादिनिरस्यतादृशानिरस-
कालीनस्य तत्प्रकृतित्वावच्छिन्नतत्प्रकृतित्वाव्यावृत्तत्वात्तमाकाशाधारण्यलक्षणस्येदर्थः ।

तथा च प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकयादृशान्वयव्याप्तिप्रदे सति व्यतिरेकव्याप्ति-
प्रदे च सति नाऽसाधारण्यं तादृशान्वयव्याप्तिप्रदविरहविशिष्टं व्यतिरेकव्याप्तिप्रद-
विरहविशिष्टस्य यद् यत्प्रकृतित्वेन साध्यादिनिरस्य । तत्प्रकृतित्वावच्छिन्नतत्प्रकृत-
कृतव्यावृत्तत्वंमेवासाधारण्यम्, विशिष्य पक्षे साध्यादिनिरस्यं विना यत्र हेतौ साध्य-
व्याप्यत्वप्रदः तत्र तादृशव्याप्तिप्रदामावृत्तविशेषणभावेन यथोक्तव्याप्ति प्रदविरह-
विशिष्टस्य तादृशतत्प्रकृतित्वावच्छिन्नघटादिव्यावृत्तत्वस्य शब्दत्वे विरहात् तदानीं
शब्दत्वनित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वादावतिव्याप्तिः, नवा फोसाध्यतेरदृशार्थ-
मर्थांति साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्ती वाकारकनिरस्यत्वस्य शब्दत्वादावतिव्यति,
न हनतव्यतिप्रदविरहविशिष्टस्य घटगगनादिव्यावृत्त पर्यैरुत्तरदाये सत्यादिनिमः ।

वैशिष्ट्यं = विशेष्यमभ्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितःकतादृशव्याप्तिप्रदायाव वै-
श्याम् । सामानाधिकरण्येति । स्वस्वमभ्यन्धेन स्वधिकरणनिकर्तित स्वस्व-
व्यावच्छिन्नान्वयमभ्यन्धेनेत्यर्थः ॥

ननु शब्दत्वे पक्षे साध्यनिरस्यं विना शब्दत्वादौ साध्यव्याप्यत्वप्रदस्य
विरहव्याप्तिप्रदविरहविशेषितस्य घटगगनादिव्यावृत्तत्वस्य शब्दत्वादौ सत्यादिनिमः
यत्र यथोक्तव्याप्यवच्छिन्नत्वस्य नकारणेन पूर्वोक्तमवयवस्यैव शब्दत्वावच्छि-
न्नत्वस्यैव

७ दीप्तिः ८

साधारण्ये व्याभिन्नमदशायां साधारणिरिति चेत् । अत्र साधारण्येन व्याभि-
 प्रतीकायामसाधारण्येन न साधारण्ये प्रति साधारण्येन व्याभि-

८ साधारण्ये ९

सौख्यम् । तद्विशेषोपगमेव तस्य संशय प्रयोजकतया साधारण्येन व्याभि-
 सामान्यलक्षणायामिव्याप्तिं साधारण्यभावे साधारण्येन । अत्र च व्याभि-

९ विष्णुः १०

सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य तादानीं साधारण्येन व्याभिन्नमदशायां साधारण्येन व्याभि-
 व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां
 संशयप्रयोजकत्वेन साधारण्येन व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां
 केवलप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां
 दीप्तिरस्येति । साधारण्येन व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां
 व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां

तस्य = येन येनरूपेण यत्र यत्र साधारण्येन व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां
 त्वरूपमस्य । संशयप्रयोजकतयेति । साधारण्येन व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां
 मित्रतादशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां
 प्रतिबन्धकतया साधारण्येन व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां व्याप्तिप्रदशायां
 कथमपि न सम्भवतीति दृश्यम् ॥

सव्यभिचारेति । संशयजनकफोडिद्वयोपरिस्थितिजनकतावच्छेदक प्रकारता-
 वच्छेदकधर्मात्मक सव्यभिचार सामान्यलक्षणस्यैत्यर्थः । अतिव्याप्तिम् = विशिष्यवक्षे
 इत्यादिनाऽभिहितमतिव्याप्तिम् । साधारण्येतीति । तथा च साधारण्यभाववि-
 शिष्टोयः प्रकृतहेतौ प्रकृतसाधारण्यव्याप्तिप्रदः यच्च साधारण्यतिरेकव्याप्तिप्रदः,
 विशेषत्वसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताक तादृश व्याप्तिप्रदाभाववत्वेसति साधारण्य-
 जनकफोडिद्वयोपरिस्थिति जनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकधर्मवत्वं सव्यभिचारत्व-
 मित्याकारक सामान्यलक्षणेपर्यवसिते नोक्तस्यलेशदत्त्वादी साध्यव्याप्यत्व निर्णय-
 दशायांमतिव्याप्तिः, साधारण्यभाव विशिष्टस्य निरुक्तव्याप्तिप्रदस्य विशेषत्वसंसर्गा-
 वच्छिन्नाभावस्यशब्दत्वादी विरहारितिभावः ॥

ननु विशेषत्वसंघर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताक तादृशव्याप्तिप्रदाभाववत्वं विशिष्ट
 संशयप्रयोजकरूपवत्त्वमात्रमेव सव्यभिचारत्वमस्तु किं व्याप्तिप्रदे साधारण्यभाववैशि-
 ष्ट्यविवक्षणेनेत्यत आहैतच्चेति । व्याप्तिप्रदे साधारण्यभाव वैशिष्ट्यविशेषण-
 चेत्यर्थः । इतिप्रदशायां = व्याप्तिप्रदशायां ॥

ॐ गादाधरी ॐ

प्रहृदशायां साधारणसंग्रहाय । वैशिष्ट्यं विशेषणविशेषविशेष्यत्रो-
भयघटितसामानाधिकरण्येन बोध्यम् । कंचिदपीति । व्याप्तिप्रहृदशून्य-
पुरुषं प्रत्यपीत्यर्थः ।

तन्नु तत्पुरुषीयव्याप्तिप्रहृदाभावः तत्पुरुषीयसाधारण्यशरीरे निवेश-
नीय इति नार्थं दोष इत्यत आह स्याद्वेति । तदपि—सामान्यव्यभिचार-

ॐ विवृतिः ॐ

साधारणसंग्रहायेति । व्याप्तिप्रहरे साधारण्यभाववैशिष्ट्याद्विवक्षणेभू-
वान् यद्धेरित्यादौ यदावहृथादौ धूमादिव्याप्तिप्रहस्तदा बहुपादौसाधारण्येऽप्यातिः
विशेष्यत्वसम्बन्धावच्छिन्न व्याप्तिप्रहृदाभावस्य बहुपादावसरत्वात्, साधारण्यनि-
त्यदोषतया व्याप्तिप्रहृदकालेऽपि निरुक्तबहुपादेऽप्यन्यात् । साधारण्यभाव वैशि-
ष्ट्यस्य व्याप्तिप्रहृदविशेष्यत्वे तु न तदानीं तत्राऽप्यातिः, साधारण्यभावरूपविशेषणा-
भावेन साधारण्यभाव विशिष्टस्य व्याप्तिप्रहृदस्य विशेष्यत्वसम्बन्धावच्छिन्न प्रतिषेधि-
ताकाभावस्य बहुपादा वनपादादित्याशयः ॥

वैशिष्ट्यमिति । व्याप्तिप्रहसाधारण्यभाववैशिष्ट्यमित्यर्थः । विशेषणने-
ति । स्वरूपविशेष्योभय घटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनेत्यर्थः । तथा च साधा-
रण्याभावरूपास्वरूपसम्बन्धेनयदधिकरण तद्विरुद्धिनि विशेष्यत्वसंगर्गावच्छिन्न इति-
त्यमेव व्याप्तिप्रह साधारण्यभाववैशिष्ट्यमितिप्रयः ॥

व्याप्तिप्रहृदशून्यपुरुषमिति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा प्रहृ-
दव्याप्तिप्रहृदशून्य पुरुषस्य वक्षे साध्यसंदेहः—पुरुषान्तरे च तादृशव्याप्तिप्रह शब्द-
शब्दत्वादेशसाधारण्यं नम्यात् तादृशव्याप्तिप्रहृदविशिष्टस्य निरुक्तसाध्यादिमदृशवृत्-
त्वस्य शब्दत्वादौ निरहात्, साध्यसंदेहकाले—पुरुषान्तराद्यव्याप्तिप्रहस्य च तत्रैव
साधारण्यभावरविशिष्टस्य व्याप्तिप्रहस्य विशेष्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभाववशातः शब्द-
त्वादावभावात् सामान्यत्वसंगत्यां तदानीं शब्दत्वादावप्याप्तिरये-वभिप्रयः ॥

स्यार्थत्वादिधीतिमवगारयति नित्यति । नार्थदोषइति । तथा च तत्पु-
षीयव्याप्तिप्रहृदविशिष्टं यत् तत्पुरुषीयमाप्यादिनिश्चयविरुद्धो मूत घटितवृत्त-
त्वम् तदेव तत्पुरुषं यसाधारण्यवाच्यम् साधारण्यभावरविशिष्टं च तत्पुरुषीयव-
्याप्तिप्रहस्य विशेष्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावरविशिष्टमवगतप्रयोजकत्वात्तदु तत्पुरुषं
साध्यनिश्चयत्वम् वक्तव्यमेव च न पुनरन्येन व्याप्तिप्रहृदशायां शब्दोऽनित्यः शब्द-
त्वादिशब्दो शब्दत्वादेशां प्रहृदशून्यपुरुषं प्रयगात्तदव्याप्तिः, न च सामान्यपुरुष-
सम्बन्धेन, तत्पुरुषीयव्याप्तिप्रहृदस्य तदानीं तदानीं नार्थदोष इति प्रयः ॥

ॐ दीधितिः ॐ

स्याद्वा तदपि तत्तत्पुरुषघटितमसाधारण्यवत्, साध्यादिव्याप्यवत्त्वेन
 षणे साध्यादिमत्त्वनिश्चयेऽव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । न हि घटोऽनित्यो घटाश्चा-

ॐ गादाधरी ॐ

त्तमपि । तत्तत्पुरुषघटितमिति । तथाचासाधारण्य इव साधारणेपि पुरुष-
 विशेषनियन्त्रितसव्यभिचारव्यवहारापत्तिर्धूमादौ साध्ये बह्व्यादिरमुकं
 प्रति व्यभिचारीति व्यवहाराभावेऽपि प्रापत्तेरयोगादिति भावः । तथाश्रुते-
 रलक्षणे प्रथमपक्षोऽप्यप्रथमदोषमप्याह साध्यादौति । आदिपदात्साध्याभा-
 वपरिग्रहः ।

ननु तदानीमसाधारण्याभावेऽपि तद्गमादेवानुमितिप्रतिबन्ध इति

ॐ विवृतिः ॐ

पुरुषविशेषेति अनुकं प्रति अयं सव्यभिचार इत्याकारक व्यवहारापत्तेरित्यर्थः ।

इत्युल्लक्षणम्, यस्मिन् साधारणहेतौ कस्यापिपुरुषस्य न व्याप्तिप्रमोक्षातः स कस्यापि
 सव्यभिचारो नस्यादित्यपि दोषो बोध्यः ॥

ननु व्यवहारात्स्वित्यत एवेत्यत आह धूमादाविति । इष्टापत्तेरयोगादिति ।

पुरषविशेषनियन्त्रित सव्यभिचार सामान्यलक्षणं न युक्तमिति हृदयम् ॥

यथाश्रुतेति । व्याप्तिप्रमोक्षाच्च विशिष्टत्वादिनाऽभिहितोक्तासाधारण्यादि लक्षणे

इत्यर्थः । तत्तद्व्यक्तिवत्स्य साधारण्यघटवत्त्वे वक्ष्यमाण दोषस्यासम्भवान् यथाश्रुते-
 त्युक्तम् । प्रथमेति । यत्र यत्र साध्यादिनिधय इत्यादिकल्पे इत्यर्थः । अभिहितमिति
 सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्तीत्याचारकनिधयमादाय शब्दत्वादे रसाधारण्या-
 नुपपत्तिस्य दोष निर्यर्थः । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ नदा सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति
 साध्यवन्ति इत्याकारको निधय इत्यादिसंज्ञादावप्याप्तिः साध्यासाध्यातिप्रदे साधारण्यं
 साध्यासाध्याति प्रमाणावविशिष्ट निरक साध्यदिमद्भातृत्वस्य शब्दत्वेविरहान्, साध्य-
 व्याप्यवाचनेन शब्दत्वात्पुनरादावुपपत्त्यादित्याशयः ॥

साध्यभायपरिग्रह इति । शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ नदा सर्वाणि

साधारण्यव्याप्यवन्ति साध्यासाध्यवन्तीत्याकारक निधयस्तदापि शब्दत्वादावप्यातिरिति
 म्मुक्तिः तात्पर्यम् ॥

मन्यति । तदानीम्-साध्यव्याप्यवत्त्वावच्छेदेन साध्यनिधयसंज्ञात्वात् । यत्र-

धारण्यमावेति-कारण्यसाध्याविरह विशेषितत्वात् अथवा साध्यदिमद्भातृत्वस्य
 तात्पर्यत्वात् इत्यादौ । तदानीमेव-साध्यव्याप्यवत्त्वेन साध्यनिधयसंज्ञात्वात् अथवा-
 साध्यव्याप्यवत्त्वेन साध्यव्याप्यवत्त्वेन साध्यव्याप्यवत्त्वेन साध्यव्याप्यवत्त्वेन साध्यव्याप्यवत्त्वेन

ॐ दीर्घितिः ॐ

किन्तु साध्यतदनावाभ्यां सहचरितत्वमिदं तत्सहचरितानाव-

ॐ गादाधरो ॐ

परेत्यादिना अयं घट पशुत्वादित्यादिपूर्वपक्षीयपंक्तिव्याख्यावसर इति
न संशयप्रयोजकमिति । तथाच तदाद्यासाधारणे न लक्षण-
सम्बन्धवन्मव इतिभावः । ननु तर्हि कीदृशमसाधारण्यं संशयप्रयोजकप्रव-
ह-इतिवदि । तत्सहचरितेति । साध्यतदनावसहचरितेत्यर्थः । पत्ता-
तनावाप्यस्य च न हेतुदोषवासम्भवः सद्येतुसाधारण्यान् अनुमिति-
विशेषकज्ञानाविपर्ययेन दोषसानान्यलक्षणानाक्रान्तत्वाच्चेति भावः ।

ॐ विवृतिः ॐ

नयं च मह परेन्वित्यादिनेति । मत्तनह तथाचेति । तदुदत्त-उदश्लि-
विदुत्तदिनपदतत्तनदत्त । नलक्षण समन्वय सम्भव इति । निवेद-
नस्यस्यवदप्राप्तये संशयप्रवृत्तत्वेव प्रवृत्तदिलोचयः ॥

किन्तु तर्हि दीर्घितेनवदरति नन्विति । सद्येति ! संशयजनकहेतुदो-
षविते जनकवच्छेदक प्रकृतवच्छेदकमूढमित्यर्थः । साध्यतदनावेति ।
सद्येति साध्यतदवेति च वर्तमानेनोक्तवत्प्रवृत्तयेवित्तनवधरत्य मिति अनु-
दि दीर्घित्यर्थः पर्यवसितः ।

एत. इतीति । साध्यतदनावसहचरितमव प्रवृत्ते मत्तनहस्यसाधारण्यत्वं चेत्यर्थः ।
हेतुसम्बन्धवन्मवे हेतुनह सद्येनायिति । तथा च वर्तमाने घटुदित्यर्था निरुक्त-
नपरमत्तनावसहचरितेति, वदितेति वदामवति च वर्तमाने घटुदित्यर्थेनान्य-
प्रवृत्तेतिवत्तः घटुनादत्त । नच तद्वत्तनदरतिवितवच्छेदक हेतुवच्छेदकत्वमे-
वसाधारण्यत्वं तथा च सद्येत्तु साधारण्य निरुद्धेन नन्वित्यन्तिद्विधम् । तदवति
दोषप्रवृत्तयेः साध्यतदित्यर्था परे साध्यतदित्यर्था सद्येतद वदतिः इतिवदति-
मिति साध्यतदनावसाधारण्यवर्तमानेन सद्येतदवदतिः । अतन्नावसहचरितप्रवृत्त-
वन्मत्तनाव सद्येतदवदतिवित्यर्थः ॥

ननु सध्यासदेन दीर्घत इतिवृत्तवन्मव निवेदित एतत् प्रवृत्तेतिवदन्म-
एतत् सध्यास न धूनादवत्तनमि , एतत् सद्येतिवदति विवृते महान्मे वसुंनदत्त
एत साहायुमिति । ननु सद्येतिवत्त एतत्साधारण्यत्वं मिति एतदवतिवदतिवदन्मे-
नेत्तं । शेषसाधारण्येति । एतन्म सध्यासवच्छेदकत्ववदन्मवदन्मः । एतन्म
साधारण्यत्वं सद्येतिवत्त एतत् साधारण्यत्वं सद्येतिवदतिवदन्म-
एतत् साधारण्यत्वं सद्येतिवत्त साधारण्यत्वं सद्येतिवदतिवदन्म-

ॐ वीथिति ॐ

प्रतियोगित्वम्, स्यात्प्रविष्टयोस्तु तत्प्रेम निश्चिन्तयोर्दर्शनं निष्पे
वशात्तत्राद्ये न संशय इति विभाष्य लक्षणात्तरमाह—(प्रकृत्याप्येति)

ॐ गाथापरी ॐ

विठ्ठलाभ्यवधारय हेतुविशेषणो भवाधारणामाहः, विरोधार्थं
साङ्गतासाधनाधिकरव्यवहारिणा निषेधेन तद्व्यवहारेणानुमितिरोपि

ॐ विवृति ॐ

तथा अनुमिती तत् कारणी वाऽप्रविष्टमथ वादेः तदसत्त्वानुपपन्न हेतुव्यवहार-
प्रकारादिति साहच प्रतियोगित्वेन कर्पणा साधारणतया सव्यभिचारव्यवहारेणानुमि
त्यापयः ॥

यद्विद्यमानो धूमे सन्निवेशदे न सन्ने सन्नि कल्पमान्य महत्प्रतिभास इति
योऽपि तस्य सत्त्वे सत्यं सत्यं यथाज्ञानतया तत्रैवैव सन्निवृत्तय धूमादि वदन्त
वदन्तस्य सत्त्वं इत्यर्थेन स्यात्प्रतिष्ठा इति सिद्धादि वीथिविषयव्यवहारस्य सन्नि
वृत्त्यादि । तदसत्त्वानुपपन्न तदभास महत्प्रतिभासाय प्रतियोगित्वव्यवहारेणानु
मितिरोपणोक्तकाम्येति । आभासात्कारिणोऽप्यसत्त्वानुपपन्नस्य सव्यभिचारिणोऽपि ।

तन्नेनेऽप्यभिधानस्य यथाज्ञानमाह आत्मय इति । आत्मयव्यवहारेणानु
मितिरोपणं इत्यर्थः ।

एतद्व्यवहारस्य न स्यात्प्रतिष्ठा इति तत्र सत्त्वं इत्यर्थेन सव्यभिचारव्यवहारेणानु
मितिरोपणं इत्यर्थः । यद्विद्यमानो धूमे सन्निवेशदे न सन्ने सन्नि कल्पमान्य महत्प्रतिभास इति
योऽपि तस्य सत्त्वे सत्यं सत्यं यथाज्ञानतया तत्रैवैव सन्निवृत्तय धूमादि वदन्त
वदन्तस्य सत्त्वं इत्यर्थेन स्यात्प्रतिष्ठा इति सिद्धादि वीथिविषयव्यवहारस्य सन्नि
वृत्त्यादि । तदसत्त्वानुपपन्न तदभास महत्प्रतिभासाय प्रतियोगित्वव्यवहारेणानु
मितिरोपणोक्तकाम्येति । आभासात्कारिणोऽप्यसत्त्वानुपपन्नस्य सव्यभिचारिणोऽपि ।

विद्यमानस्य न सत्त्वं इत्यर्थेन सव्यभिचारव्यवहारेणानुमितिरोपणं इत्यर्थः । यद्विद्यमानो
धूमे सन्निवेशदे न सन्ने सन्नि कल्पमान्य महत्प्रतिभास इति योऽपि तस्य सत्त्वे सत्यं सत्यं
यथाज्ञानतया तत्रैवैव सन्निवृत्तय धूमादि वदन्त वदन्तस्य सत्त्वं इत्यर्थेन स्यात्प्रतिष्ठा
इति सिद्धादि वीथिविषयव्यवहारस्य सन्निवृत्त्यादि । तदसत्त्वानुपपन्न तदभास महत्प्रतिभासाय
प्रतियोगित्वव्यवहारेणानुमितिरोपणोक्तकाम्येति । आभासात्कारिणोऽप्यसत्त्वानुपपन्नस्य
सव्यभिचारिणोऽपि ।

यद्विद्यमानो धूमे सन्निवेशदे न सन्ने सन्नि कल्पमान्य महत्प्रतिभास इति योऽपि तस्य सत्त्वे
सत्यं सत्यं यथाज्ञानतया तत्रैवैव सन्निवृत्तय धूमादि वदन्त वदन्तस्य सत्त्वं इत्यर्थेन स्यात्प्रतिष्ठा
इति सिद्धादि वीथिविषयव्यवहारस्य सन्निवृत्त्यादि । तदसत्त्वानुपपन्न तदभास महत्प्रतिभासाय
प्रतियोगित्वव्यवहारेणानुमितिरोपणोक्तकाम्येति । आभासात्कारिणोऽप्यसत्त्वानुपपन्नस्य
सव्यभिचारिणोऽपि ।

ॐ दीपिणिः ॐ

विशिष्टसाध्यहेतुसामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकमर्थतो विरोधिविरो-
ॐ गादापरी ॐ

शेषेणेपि साध्याप्रसिद्धादिवारणासम्भय इत्यत्र आह विशिष्टेति । साध्या
तावच्छेदकादिविशिष्टेत्यर्थः । एतदर्थः पूर्वपक्ष एव विवृतः । यथाशुत-
मूलो धर्मिविशेषणताया एव लाभादर्थत इति । तात्पर्यपल्लव इत्यर्थः ।
विरोधिविशेषणम्-भ्रुमिति विरोधिविशेषणम् । अशुचित्वे परस्परासमाना-
धिकरण्ये च साध्यासाधनयोरित्यनुपपद्यत । पक्षत्वानिवेशे प्रयोजनाभावा-
द्वाह पक्षपदमिति । पक्षवृत्तित्वस्य धर्मिविशेषणत्वे स्वरूपाभिन्नस्य व्यभि-
चारिणोसंप्रसङ्गाद्, हेतौ पक्षवृत्तित्वग्रहाविरोधित्वेन विरोधिविशेषणेपि

ॐ विवृतिः ॐ

साध्याऽप्रसिद्धादिवारणाऽसम्भय इति । आदिना साधनाऽप्रसि-
द्धादिपरिमहः । काञ्चनमप्रवृत्त्यादिसाध्यपरपले काञ्चनमयत्वाभाषवृत्त्यादि
रूपसाध्याऽप्रसिद्धादेः साध्यासामानाधिकरण्य भिन्नत्वात् अनुमिति विरोधि-
त्वाच्चेति भावः ।

एतदर्थः=साध्यसामानाधिकरण्यग्रहा विरोधित्वदलस्यार्थः । पूर्वपक्षएव=
पूर्वपक्षीयप्रतिबन्धकतापर्यन्त लक्षणएव । अर्थतइत्यभिधानप्रयोजनामाहयथा-
शुतेति । लक्षणादिना अन्यार्थस्यापि बोधसम्भवात् यथाशुतेत्युक्तम् ।

धर्मिविशेषणताया एव = सव्यभिचारत्वेनाभिघतहेतुविभेपणताया एव । अनु-
मिति विरोधित्वे च विशिष्ट साध्यादिग्रहाऽविरोधित्वं तात्पर्यबलाल्लक्षणमित्याह तात्प-
र्यवल्लत इति ।

प्रकृतं हेतौ प्रकृत साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाऽविरोधित्वं विषयने साध्यनिष्ठा-
वृत्तित्वे स धर्मनिष्ठ वृत्तित्वे साध्याऽप्रसिद्धादी च नानिध्यातिरित्याहावृत्तित्वे
इत्यादि । अनुपपद्यत इति । स व्य साधनयोरिव लक्ष्यस्य साध्यसाधनयोः परस्प-
रासमानाधिकरण्ये च नानास्य परस्परासतोर्दोषित्वेऽर्थः ॥

यत्नत नवना - स प्रसङ्गात्क सप्रदा यत्नत यानिषते अन्वयताभावप्रक-
तत्वात् यत्नत निवेशस्य वधे यत्नत पूर्वसम्भवाद्वाह प्रयोजनाभावादिनि । धर्मि-
विशेषणत्वं इत्यस्य पूर्वस्यार्थः ॥ ३०७ ॥ स्वरूपाभिन्नस्येत्यादि । हेतौ पक्षवृत्ति-
त्वविषयत्वं इति पृथक् न बद्धत्वात् हेतौ स्वरूपास्य वाहकस्य व्यभिचारिणि हेतौ च
व्याप्ति बद्धो हेतुवृत्तित्वेन साधनसाधनताद्वयम् ॥

ननु हेतुमिषयस्य लक्ष्यस्य व्यभिचार इति शेषे यदनुमेति विरोधिरूपं तद्वन्व
मव सव्यभिचारस्य च यत्नत नवनात्क इति च नवनात्क इति च नवनात्क इति च नवनात्क इति च

● तृपिति ●

यस्यम्, तेन साध्वरसाधनयोत्प्रसिद्धैरनुत्तिवस्य परम
करण्यारोनाञ्च निवत्सा । पक्षपक्ष धर्मिमात्रपरम्, त

● माराधयौ ●

साधमत्तविपक्षानिप्रसङ्गवाराणमशक्यमेवेति पूर्वत्वधर्मि
विशिरोपिसम्बन्धाभावात्पुनिरिति, स्वद्वन्द्वेन क्याशिमवद्विरे
विदम्बु तेषा मशिचरमगविद्वस्य साध्वरसाधनकोभूत्वाभा र्ग
भाभावरथाया संमद्द, निगेषणास्तदं प्रक्षिप्य साधविचारणे
मित्ये यत्पूर्वधर्मोक्तोति परिवचय्य प्रकारान्तरेण साधवि
स्वद्वन्द्वद्वयतिरुपार्थमाद् तथाप्येति । यद्युमीति । मधमि
पुमन्नि भयकाञ्चीतया दद्यानिशिप्रियय प्रतिभावयामाभ्यं
नदं दुक्तानिज्ययमनात्तर्पामता र्गद्वे र्गद्वानुमितिमामान्य

● विद्विति ●

नदं दुक्तानिज्ययमनात्तर्पामता र्गद्वे र्गद्वानुमितिमामान्य
नदं दुक्तानिज्ययमनात्तर्पामता र्गद्वे र्गद्वानुमितिमामान्य
नदं दुक्तानिज्ययमनात्तर्पामता र्गद्वे र्गद्वानुमितिमामान्य

नदं दुक्तानिज्ययमनात्तर्पामता र्गद्वे र्गद्वानुमितिमामान्य
नदं दुक्तानिज्ययमनात्तर्पामता र्गद्वे र्गद्वानुमितिमामान्य
नदं दुक्तानिज्ययमनात्तर्पामता र्गद्वे र्गद्वानुमितिमामान्य

नदं दुक्तानिज्ययमनात्तर्पामता र्गद्वे र्गद्वानुमितिमामान्य
नदं दुक्तानिज्ययमनात्तर्पामता र्गद्वे र्गद्वानुमितिमामान्य
नदं दुक्तानिज्ययमनात्तर्पामता र्गद्वे र्गद्वानुमितिमामान्य

नदं दुक्तानिज्ययमनात्तर्पामता र्गद्वे र्गद्वानुमितिमामान्य
नदं दुक्तानिज्ययमनात्तर्पामता र्गद्वे र्गद्वानुमितिमामान्य
नदं दुक्तानिज्ययमनात्तर्पामता र्गद्वे र्गद्वानुमितिमामान्य

ॐ दीधितिः ॐ

पणम्, तेन साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरष्टुत्तित्वस्य परम्परासामानाधिकरण्यादीनाञ्च निरासः । पक्षपदञ्च धर्मिमात्रपरम्, तथा च यद्यद-

ॐ गादाधरी ॐ

बाधसत्प्रतिपक्षातिप्रसङ्गवारणमशक्यमेवेति पूर्ववत्पक्षश्रुत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाध्यायश्रुत्तिरिति, दृढद्वयेन व्याप्तिप्रवृत्तिविरोधिधर्मवत्त्वस्य विवक्षणे च मणिकारमतसिद्धस्य साध्यव्यापकीभूताभावरतिर्योगित्वरूपासाधारण्यस्यासंग्रहः, विशेषणान्तरं प्रक्षिप्य बाधादिवारणे च गौरवमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षोक्तरीतिं परित्यज्य प्रकारान्तरेण बाधादिकं वारयितुमुक्तदृढद्वयनिष्पृष्टार्थमाह तथाचेति । यद्यदमीति । सधर्मितावच्छेदकत्वे तुमत्तानि श्रयकाळीनयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानकाळीनहेतुवृत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकं ता-

ॐ विकृतिः ॐ

महाद्विरोधित्वादतथाह हेतायिति । बाधेति । हृदयपक्षवद्दृष्टादि साध्यरूपे बहुधर्माय यद्वदरूपबाधवद्दृष्टाभावाद्यद्य वदहृदरूप सत्प्रतिपक्षयोरित्यनिरासमित्यर्थः । अशक्यमिति । तयो हेतुधर्मिक पक्षवृत्तिसम्बन्धाविरोधित्वात् अनुमितिविरोधित्वाच्चेतिभावः ॥

ननु व्याप्तिप्रवृत्तिविरोधिरूपवत्त्वमेवमयमिच्छात्त्वमस्तु, तथाचनकोद्विरोधेः बाधव्याप्तिसम्बन्धाविरोधिवादात्तथाह पुर्यधनु पक्षश्रुत्तिये इत्यादि । साध्यव्यापकीभूतेति । पक्षश्रुत्तित्वात्पक्षगतसाध्यव्यापकीभूताभावरतिर्योगित्वरूपसाधारण्यस्य संग्रहः । असंग्रह इति । निरुक्तसाधारण्यस्यव्याप्तिरविरोधित्वात् । इत्यत्र ॥

ननु साध्यव्यापकत्वे विरोधिवत्त्वानुमितिविरोधेय बाधादिकं वा-
रयितुमशक्यं विशेषणान्तरमिति । गौरवमिति बाधादिव्यवृत्तिसत्त्वानु-
मितिसम्बन्धाविरोधित्वात् । उक्तद्वयद्वयेति । तद्वत्त्वमेवमयनुमिति विरोधित्वमन्व-
यत्वेन तस्य तद्वत्त्वमिति दृष्टव्यमप्यथ ॥

सधामितेति । ननु 'कश्चिदभावात्' अत्र 'तथाप्यत्र हेतुप्रकारकनिश्चय-
वत्त्वमेवमय' इति तद्वत्त्वमन्वयमप्यथ । इत्युक्तमिति । एवं तावत्त्व-
मेवमय' इति तद्वत्त्वमन्वयमप्यथ । हेतुप्रकारकनिश्चयवत्त्वमेवमय-
वत्त्वमेवमय' इति तद्वत्त्वमन्वयमप्यथ । इत्युक्तमिति ॥

तादृशरूपयन्त्रमिति । तद्यथा ननु 'कश्चिदभावात्' अत्र 'तथाप्यत्र हेतुप्रकार-

ॐ गादाधरी ॐ

टादशमवचनमित्यर्थः। समूहालंभनात्मकस्योदासीनपदार्थविषयकनिश्चयस्य

ॐ विवृतिः ॐ

टादशवृत्तित्वनिश्चयस्यासम्भवेऽपि साक्षात्तरीय टादशनिश्चयविषय साध्याभाववद्वृत्तित्वमादापानुसंहारिणि लक्षण समन्वयः ।

अत एवाव्यावृत्तिपदमपि साधुसंगच्छते इति मतं, तन्मदम्, व्यभिचारित्वानुपसंहारित्वयोरभिज्ञत्वे तेन रूपेण विभागापुनश्चे. मियो विरुद्धधर्मेणैव विभागस्वधर्मेण सम्मतत्वात् ॥

सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्ता कथयादिकालीन व्यभिचारादिनिश्चयस्यापि टादशहेतुमत्ताज्ञानकालीन व्यभिचारादि निश्चयसामान्यान्तर्गतं तथा तन्निश्चयसमानकालीन हेतुमत्तानिश्चयाऽपि सिद्धे सर्वत्राऽसम्भव. स्यादत एतादृश हेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वमुपेक्ष्य टादशनिश्चय कालीनत्वयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यविशेषणम् ।

सधर्मितावच्छेदककनिश्चयेहेतु प्रकारकत्वाऽनिवेशेऽसम्भवः सधर्मितावच्छेदककोदासीन घटादिनिश्चयकालीनव्यभिचारादिनिश्चयस्यापि टादशनिश्चयसामान्यान्तर्गतं तथा तन्निश्चयसमानकालीन हेतुमत्तानिश्चयाऽपि सिद्धे रतस्तन्निवेशः ।

यादृशविशिष्टविषयज्ञानसामान्यमित्युक्ताऽप्यसम्भव. सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीन व्यभिचारादिकथयादेरपि टादश व्यभिचारादिज्ञानसामान्यान्तर्गतं तथा तत्र यथोक्तानुमिति प्रति बन्धकत्वस्यासत्त्वात्तो यादृश विशिष्ट विषयकनिश्चयपर्यन्तानुसरणम् ।

अयमशब्दत्वान् घटः शब्दत्ववाच्येत्याकारकज्ञानकाले टादश हेतुमत्तानिश्चयकालीन निश्चयव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्वनिश्चय कालीनहेतुमत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदककानुमिति सामान्यान्तर्गतायाम् घटो नित्यः नित्यत्वव्याप्तिमन्वद्वत्त्वमित्याकारकानुमितौ नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्वनिश्चयस्याप्यतिबन्धकतया टादशाऽसाधारण्येऽव्याप्ति रतः स्वसमानकालीनहेतुमत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदककत्वमनिवेश्य टादश निश्चयधर्मितावच्छेदककत्वमनुमितौ निवेशितम् ॥ अयं शब्दत्ववान् घटो रूपवाच्येत्याकारक निश्चय कालीनासाधारण्यनिश्चयस्य घटादिधर्मिभानुमित्यप्रतिबन्धकतया पूर्वोक्ताऽसाधारण्येऽव्याप्तिरतः स्वसमानकालीननिश्चये हेतुप्रकारकत्वनिवेश इत्यन्यत्र विस्तरः ।

सामान्यपदद्वयोनादानस्य सायंकरत्वे सम्भारत्वेव टादश विशिष्टविषयकनिश्चये सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वादि विशेषणम् सायंकरत्वे सम्भारत्वे नान्वया अतः पश्चादुक्तस्यापि सामान्यपदद्वयस्य प्रथमं एव प्रयोजनमाह समहा-

● शास्त्रार्थसंक्षेपसंग्रहप्रकरणम् ●

दशाधर्मवस्वमित्यर्थः। समूहाद्यनात्मकारयोदासीनपदार्थविषयकमिष्य

● विवृतिः ●

तादृशवृत्तिनिधयस्यासमायेऽपिकात्पत्तरीण तादृशनिधयविषय साध्याभावात्तद्वृत्ति
त्वमारःपानुसंहारिणि लक्षण समन्वयः ।

अथ एषां भाववृत्तिरदमवि तापुसंगच्छते इति मत्, तर्क्यम्, अविष्यन्निवृत्त
वसंहारित्ययोरेभिस्त्वे तेन रूपेण विभागात्पुनरयोः मिथो विरुद्धधर्मैरेव विभागात्पु
वसंगमात्तान् ॥

समन्वयवच्छेदकवच्छेदपुनरात्ता संज्ञायादिकालीन अविचारानिधयस्या
तादृशहेतुमत्तात्तन्नासीन अविचारानि निधयसामान्यास्तर्कत तया तन्निधयसम
नकारात्त हेतुमत्तानिधयःऽप्रसिद्धया तर्कयाऽप्रसम्भव एवादय एवादय हेतुमत्तात्
नकारात्तानावन्तुहेतु तादृशनिधय काशीनर्क्यादृशानिधयविषयनिधयसामान्य
विशेषणम् ।

समन्वयवच्छेदकवच्छेदपुनरात्ता संज्ञायादिकालीन अविचारानिधयस्या
तादृशहेतुमत्तात्तन्नासीन अविचारानि निधयसामान्यास्तर्कत तया तन्निधयसम
नकारात्त हेतुमत्तानिधयःऽप्रसिद्धया तर्कयाऽप्रसम्भव एवादय एवादय हेतुमत्तात्
नकारात्तानावन्तुहेतु तादृशनिधय काशीनर्क्यादृशानिधयविषयनिधयसामान्य
विशेषणम् ।

अथ एषां भाववृत्तिरदमवि तापुसंगच्छते इति मत्, तर्क्यम्, अविष्यन्निवृत्त
वसंहारित्ययोरेभिस्त्वे तेन रूपेण विभागात्पुनरयोः मिथो विरुद्धधर्मैरेव विभागात्पु
वसंगमात्तान् ॥

अथ एषां भाववृत्तिरदमवि तापुसंगच्छते इति मत्, तर्क्यम्, अविष्यन्निवृत्त
वसंहारित्ययोरेभिस्त्वे तेन रूपेण विभागात्पुनरयोः मिथो विरुद्धधर्मैरेव विभागात्पु
वसंगमात्तान् ॥

अथ एषां भाववृत्तिरदमवि तापुसंगच्छते इति मत्, तर्क्यम्, अविष्यन्निवृत्त
वसंहारित्ययोरेभिस्त्वे तेन रूपेण विभागात्पुनरयोः मिथो विरुद्धधर्मैरेव विभागात्पु
वसंगमात्तान् ॥

● हीयतिः ●

साध्यव्यापकीभूताभायप्रतियोगित्यन्तु तथा, साध्यप्रतिरोधी तु धर्मि

● साक्षात्परी ●

णंययव्यभिचारनिग्रयसाभान्यान्तर्गतस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्तास
नाप्रसिद्ध्याऽसंभवा इत्यादिति प्रथमं काळीनान्तं निग्रयविशेषस्य
निधर्मितावच्छेदकत्वे हेतुमत्तानिग्रयकालीनव्यभिचारनिग्रयकालीनहेतु
मत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकप्रसिद्ध्या तद्विशेषादवश्यमसौ हेतुमत्ताः
सर्धर्मितावच्छेदकत्वविशेषम् । अनुमितिसामान्यान्तर्गतायां स्वसमान

● विवृतिः ●

न तथापि व्याप्तिः, तादृशानुमितित्वस्य यद् अनुमत्तायविषयतादृशानुमितिवर्
त्तानेन तत्र वगन्नायवद्वृत्तादिनिवृत्तयः प्रतिवर्ष्यतायां विरहादिरतिशयावः ॥

सादृशविशिष्ट विषयकनिधये सर्धर्मितावच्छेदकत्वे हेतुमत्तानिधयः काळीनस्य
मुक्तौ अभावः, व्यभिचारादिनिधयसामान्यान्तर्गतं तादृशहेतुमत्ता निधयकमान-
कालीन व्यभिचारादिनिग्रयस्य तद्विशेषस्यमानकालीनहेतुमत्तादिधयाऽपेक्षितौ,

एवं हेतुमत्तानिधये सर्धर्मितावच्छेदकत्वाऽनिवेष्टौ पुनरसमाप्त एव
एव निर्धर्मितावच्छेदकत्वेन हेतुमत्तानिधयाकारक निधयः काळीन व्यभिचारा
दिनिधयकत्वात् सादृश निधयसामान्यान्तर्गतत्वात् तद्विशेष्य समानकालीन हेतुमत्त-
निधय धर्मितावच्छेदकत्वाऽपेक्षितौ हेतुमत्ताज्ञानात् समानकालीनस्यै
स्यादि सर्धर्मितावच्छेदकत्वस्य विशेषणमित्यन्तेन ॥

अनुमितौ सामान्ये समानकालीन हेतुमत्तानिधय समानधर्मिता वच्छेदक-
त्वात् विषयानुमत्तौ काळीनतायाः सादृश्यादित्यादावतादात्म्याऽपेक्षा, समान-
कालीनस्य चन्द्र इत्याकारक सर्धर्मितावच्छेदकत्वे हेतुमत्तानिधय काळीन निधयकत्वात्
सादृश्यात्तत्र प्रतियोगिसम्यक्त्वे निधयसाधननिधयस्य च दधनिधय समानकालीन
हेतुमत्ता निधया समानधर्मितावच्छेदकत्वाऽनुमिति सामान्यान्तर्गतायां सादृश्यात्
सादृश्यात् इति साध्याऽपेक्षा सादृश्यात्तदनुमिता च प्रतियोगिकत्वात् च दधनिधय वि-
षयनिधय इति निधयकत्वात्तस्य अनुमत्तात् प्रतियोगि साध्यात्तदनुमितात् साध्यात्तदनुमितात्
अनुमत्तकत्वात् इति अनुमिति सामान्यान्तर्गतायां सादृश्यात् इति ॥

● तदीयता ●

अनुमितौ । अनुमतिः कदाचित् इति अनुमतिः साध्यात्तदनुमितात् च दधनिधय वि-
षयनिधय इति निधयकत्वात्तस्य अनुमत्तात् प्रतियोगि साध्यात्तदनुमितात् साध्यात्तदनुमितात्
अनुमत्तकत्वात् इति अनुमिति सामान्यान्तर्गतायां सादृश्यात् इति ॥

ॐ दीधितिः ॐ

धिना विपक्षवृत्तित्वादिना । पथकारेणानुगमकं रूपं व्यवच्छेद्य तस्य

ॐ गादाधरी ॐ

हेतुरिति ज्ञानस्य हेतुमत्ताज्ञानासकान्नाडीनस्य साध्यवत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकतया तादृशज्ञानविषयस्य निरुक्तलक्षणात्कान्तत्वेन नासाधारण्यस्वरूपत्वोपपद्यते पक्षवृत्तित्वविशेषितस्य च बाधादिबद्धमिंविशेषघटितमूर्तिकातया नियतपक्षधर्मिकानुयिविधिरोधित्वमेव न तु यत्र यत्र हेतुमत्त्वज्ञायते तत्तद्धर्मिकानुमिति सामान्यविरोधित्वमिति न तस्यापि तथात्वसम्भव इति पाराम् ।

यत्तु-हेतुमत्ताज्ञानमनिवेश्य तत्तद्धेतुधर्मिकप्राध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकता, प्रतियन्धतावच्छेदकं तु धर्मविशेषविषयकत्वाघटितं तत्तद्धेतुमत्ताज्ञानजन्यानुमितित्वमतः शब्दत्वं नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगीतिनिश्चयसत्त्वे समानधर्मिवावच्छेदक

ॐ विवृतिः ॐ

जगदीशमत दूषयितुमुन्यस्यति यदिति । हेतुमत्ताज्ञान मनिवेश्य = सधर्मिवावच्छेदकक हेतुमत्तानिरचय वैशिष्ट्यमनिवेश्य । तत्तद्धेतुरिति । शब्दत्वादिधर्मिक नित्यत्वव्यापकीभूताभाव प्रतियोगित्वनिश्चयत्वे नैवेत्यर्थः । आद्यं धानिहृत्पर्यमाह प्रतियन्धतावच्छेदकत्वनिश्चयि । धर्मविशेषेति । तत्तद्धर्मि विषयत्वादेः प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वमनन्तर्मायैवेति तात्पर्यम् ॥ तत्तद्धेतुरिति । तत्तच्छब्दत्वादि प्रकारक निरचयजन्यानुमेतित्वमित्यर्थः । अत इति ।

ॐ मनोरमा ॐ

निश्चयीनिररूपिष्ठधर्मितावच्छेदकताकानुमितिसिद्धया सर्वथासम्भव एवम् अत एवमर्थे तावच्छेदकतायां निररूपिष्ठत्वप्रवेशः ।

यद्यपि अत्रवर्ष्यं अत्रान् सर्वथाकारकत्वमूहात्सर्वहेतुमत्तानिश्चयकारकेन बद्धिध्याच्छीघ्रमाभावप्रतियोगिजगदित्वाकारकनिश्चयवापि यथोक्तनिश्चयमनन्तर्गताया तत्त्वमानकारकेन हेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदकीभूतद्वयवशात्विद्यमानविशेष्यताकानुमितिभावारणे रूपनिश्चयकथासम्भवात् तादृशानुमितित्वव्यापककतिबन्धत्वात्प्रसिद्धतात्प्राकारव्येदक्यसि ।

न च मुख्यविशेष्यताद्वयत्वत्वेन हेतुमत्तानिश्चयस्य विशय्यव्यापकताप्रतिरिति साध्यम् । यत्र प्रथमवर्ष्यानुद्धवामको अत्रवर्ष्यमित्येहेतुमत्तनिश्चयसमी अत्रान् सर्वथा कारकहेतुमत्तानिश्चयमन्तरन् ततो बद्धिध्यावच्छेदकताया अतियोगिजगदित्वाकारकतायात्प्राकारव्येदक्यसि तावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकेन धारयितुमशक्यत्वात् ।

तथापि दोषविषयकनिश्चयकारकेन निश्चयवर्षेणुत्तरात्प्रतिरिति विशेष्यतावच्छेदकत्वमुक्ति-यथावच्छेदकविशेष्यताकानुमितिसिद्धताप्रकारताया प्रतिबन्धतायां निवेश्यप्रवेशः, हेतुमत्तानिश्चय-

ज्ञावनाच्च लक्षणानुरोधेन प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वम् ॥

ॐ दीपितिः ॐ

हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं निरस्यति (हेत्वाभास) लक्षणानुरोधेनेति ।

ॐ गादापरी ॐ

कशब्दत्वस्तानिश्चयस्य चासत्त्वे नित्यत्वाद्यनुमितेर्नानुपपत्तिः तदानीं हेत्वन्तरज्ञानेनैवानुमितिजननात्तस्याश्च शब्दत्वधर्मिकतादृशाभावप्रतियोगित्वनिश्चयाप्रतिबध्यत्वात्, एवं च पक्षवृत्तित्वाविशेषितं निरुक्तरूपमेवाधारण्यम्, लक्षणे अनुमितिपदस्य प्रकृतहेतुकानुमितिपरतया प्रकृतहेतुकानुमितिसामान्यविरोधित्वस्यान तिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वपटितस्यापि तत्र सत्त्वेन तदसंप्रहाप्रसक्तेरिति समाधानम्-तत्र मनोर्ज्ञं विज्ञा-

ॐ विवृतिः ॐ

यत्प्रादृशानुमितित्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं अत इत्यर्थः । समानेति । अनुमितीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्न विशेष्यक शब्दत्वादि प्रकारक निश्चयस्येत्यर्थः । तदानीम् = तादृशशब्दत्वनिश्चयाऽसद्वृत्त शब्दत्वधर्मिक नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वप्रकारक निश्चय दशायाम् । हेत्वन्तरज्ञानेनैव = शब्दत्वादिभिन्न हेत्वादि प्रकारकनिरुचयेनैव । तस्यास्य = हेत्वन्तरजन्यानुमितेश्च । शब्दत्वादिप्रकारकनिश्चयस्येत्यर्थः ॥

सपसंहारस्येयञ्चेति । निरुक्तेति । हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभाव प्रतियोगित्वमेवासाधारण्यमित्यर्थः । प्रकृतेति । प्रकृतहेतु प्रकारकनिश्चयजन्य प्रकृतसाध्यविधेयकामुमितिपरतयेत्यर्थः । प्रकृतहेतुकेति । प्रकृतहेतु प्रकारकनिश्चयजन्यतादृशानुमिति सामान्य विरोधित्वमित्यर्थः । तत्र = हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व रूपासाधारण्ये । तदसंप्रहाऽप्रसक्तेः = पक्ष वृत्तित्वाऽविशेषिततादृशाऽसाधारण्याऽसंप्रहाऽप्रसक्तेः ॥

इति समाधानमिति । तथाच यद्रूपावच्छिन्न विषयकनिश्चयत्वं प्रकृतहेतु-

ॐ मनोरमा ॐ

यद्यकिञ्चिद्भावोऽत्र विशेष्यताकानुमितित्वव्यापकत्वस्यासाधारण्यनिश्चयप्रतिबध्यतायां सत्त्वादि-
तिचेदिति ॥

यस्तु तदादृशहेतुमत्तानिश्चयविशिष्टानुमितित्वव्यापकत्वमेव प्रतिबध्यतायां निवेदयन् इति न-
कोऽपि दोषः, हेतुमत्तानिश्चयविशिष्टमनुमिती किञ्चिद्वच्छिन्नत्व निरवच्छिन्नत्वोभयाभाववत् रक्षीय
हेतुप्रकारतामिदमित्येव विशेष्यतावच्छेदकतावद्वर्णयति ॥

ॐ गादापरी ॐ

इत्वादिनिश्चयदशायां तस्यप्रमानधर्मितावच्छेदकताकशाब्दबोधोघाद्यापत्ते-
न्यहेतुकत्वाद्दशानुमित्यापत्तेश्च दुर्बारात्त्वान् । न चान्यहेतुकापि समान-
धर्मितावच्छेदककतद्वृत्ताहानाधोनानुमितिः तद्वृत्ताहानजन्यैवेति न तदा-
पत्तिसम्भव इति वाच्यम् । व्याप्यज्ञानवच्छिन्नहेतुप्रकारताशालिज्ञान-

ॐ विभृतिः ॐ

निश्चयदशायामित्यर्थः । तत्समानेति । शब्दत्वादिहेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेद-
कामूत्रधर्मावच्छिन्न विशेष्यकशाब्दाधारत्वेरित्यर्थः । आदिना ज्ञानलक्षणासन्निकर्षजन्य
नित्यत्वप्रापकसंग्रहः । अन्यहेतुकेति । शब्दत्वमित्यहेतुक हेतुमत्तानिश्चयधर्मिता-
वच्छेदकक नित्यत्वानुमित्यापत्तेरित्यर्थः ॥

इदंत्वावच्छिन्नविशेष्यकशब्दत्वप्रकारक निश्चयजन्यानुमितेः अयं नित्यइत्या-
कारधतया तादृशानुमितिप्रति यदिशब्दत्वधर्मिक नित्यत्वव्यापकामूत्राभावप्रतिपो-
गित्वनिश्चयस्यप्रतिबन्धकत्वं तदा निरूक्तनिश्चयद्वयकाले शब्दत्वान्यलिङ्गक तादृ-
शानुमित्यारत्तिरेव नसम्भवति, शब्दत्वादिदिशकानुमितित्वेन शब्दत्वान्यलिङ्गकत्वाद्-
शानुमितेरपि धर्तुशक्यतया तत्रापि तादृशप्रतिपोगित्य निश्चयस्य प्रतिबन्धवत्त्वं
सम्भवात् इत्यासांकेते नचेतिवाच्यमिति परेणान्वयः ॥

अन्यहेतुक उच्यते शब्दत्वान्यहेतुका उच्यते । समानेति । अन्यहेतुकानुमितीय
धर्मितावच्छेदककतद्वृत्त्व इदमज्ञान कालीनानुमिति रित्यर्थः । अन्यहेतुकेति
पूर्वेषाम्भेदः । ननु इदमन्वयैव = शब्दत्वादिमत्तज्ञानजन्यैव । नतदारत्तिसम्भवः =
शब्दत्वज्ञानहेतुकतास्य न तस्य सम्भवः । अन्यहेतुकानुमितेरपि शब्दत्वादिहेतुकानु-
मितेः तादृशप्रतिपोगित्येव कारणक निःचयप्रतिबन्धवत्त्वावच्छेदकधर्माज्ञानत्वादिति

ननु इदमन्वयैव न तस्य सम्भवः । नतदारत्तिसम्भवः = शब्दत्वज्ञानहेतुकतास्य न तस्य सम्भवः । अन्यहेतुकानुमितेरपि शब्दत्वादिहेतुकानुमितेः तादृशप्रतिपोगित्येव कारणक निःचयप्रतिबन्धवत्त्वावच्छेदकधर्माज्ञानत्वादिति

ॐ मनोमा ॐ

हेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदकामूत्रधर्मावच्छिन्न विशेष्यकशाब्दाधारत्वेरित्यर्थः । आदिना ज्ञानलक्षणासन्निकर्षजन्य
नित्यत्वप्रापकसंग्रहः । अन्यहेतुकेति । शब्दत्वमित्यहेतुक हेतुमत्तानिश्चयधर्मिता-
वच्छेदकक नित्यत्वानुमित्यापत्तेरित्यर्थः ॥

ॐ गादाधरी ॐ

स्यानुमितिजनकत्वे मानाभावात् अन्यलिङ्गकपरामर्शपटितसामग्र्यां तत्त-
द्धर्मिकतादृशनिश्चयाभावस्यानन्तर्भावेन तद्वद्वादापत्तेः कथामात्रेण वा-
वितुमशक्यत्वात् । एतेन समानधर्मितावच्छेदकत्वतद्वत्ताज्ञानानन्तरोत्प-

ॐ विवृतिः ॐ

मानाभावादिति । तथा च शब्दत्वं नित्यत्वव्यापकीभूताभाव प्रतिषेधोत्प-
त्तारकनिश्चयसहित शब्दत्ववानयमित्याकारक निश्चयदशायाम् शब्दत्वान्यलिङ्ग-
कथाः अयं नित्यइत्याकारकस्यानुमिते रागत्तिवारणम् भवन्मते दुःशक्यमेवेत्य-
शयः ॥

ननु लिङ्गदर्शनस्यानुमितिहेतुत्वान् तत्त्वेनन्याप्यत्वात्प्रतिषेधित हेतुप्रकारकज्ञ-
ानस्यापि अनुमितिजनकत्वं मुपपद्येत, तथा च शब्दत्ववानयमित्याकारक शन-
कालीन शब्दत्वान्यलिङ्गकेदत्वावच्छिन्न विशेष्यकनित्यत्वानुमितेरपि शब्दत्वादि-
लिङ्गकत्व सम्भारस्येवेत्यत आहान्यलिङ्गकेति । वस्तुनाऽन्यलिङ्गकैत्याद्यभिधान-
प्रयोजनं तु एतेनेत्यादिना स्वयमेवाप्ये दर्शयिष्यतीत्यवधेयम् ।

नित्यत्वव्याप्ति सहितशब्दत्वान्यलिङ्गकपरामर्शपटित सामग्र्या इत्यर्थः । तत्त-
द्धर्मिकेति । शब्दत्वादिधर्मिक नित्यत्वव्यापकीभूताभाव प्रतिषेधोत्पत्ति-
भावस्येत्यर्थः ।

अनन्तर्भावेणेति । शब्दत्वान्यलिङ्गकपरामर्शपटित सामग्र्यां शब्दत्वान्यलिङ्ग-
धर्मिक नित्यत्वादिधर्मिकभूताभाव प्रतिषेधोत्पत्तिनिश्चयभावस्यैवान्तर्भावादि-
त्याशयः ।

तद्वत्तात् = अन्यलिङ्गकपरामर्शपटित सामग्रीबलात् । आपत्तेः = अन्यलिङ्गका-
नुमित्यापत्तेः । धारयितुमशक्यत्वाच्चेति । तादृश निश्चयद्वयकाले नित्यत्वव्या-
प्तिसहित शब्दत्वान्यलिङ्गकपरामर्शपटित सामग्रीमत्वे शब्दत्वान्यलिङ्गक तादृशानु-
मित्यापत्तिवारण भवन्मते नमम्भरतीतद्वदयम् ॥

एतेनेति । ननिस्तार इति परेषान्वय । अन्यलिङ्गकपरामर्शपटित सामग्री-
मादाय द्वितीयरीत्या आपत्तदानेनेत्यर्थः । स्वमानेति । प्रकृतानुमितौधर्मिताव-
च्छेदकत्ववच्छिन्न विशेष्यकप्रकृतहेतुप्रकारक 'नश्चय नन्तरोत्पत्तिकत्व निवेष्टोप्यौ-
त्यर्थः ।

ॐ मनोरमा ॐ

नित्यत्वव्यापकत्वान्यलिङ्गकानुमितौ सर्वत्रहेतुयत्तानि चपपदन हेतुप्रकारकानिकल्पितमुक्यविति
अपत्तिसिद्धिर्वावयवमनैव संभवति । तत्रैववर्द्धमान् आपत्तकारित्वेन चपपभाववद्वत्त्वविति
द्वारेणवद्वत्त्वमित्यादिनिश्चयस्य मुख्यविशेष्येण एव हेतुप्रकारकत्वमन्यथा तादृशनिश्चय

ॐ गादाधरी ॐ

विकृतिनिवेशेपि न निस्तार इत्यलमत्यावेशन ।

एतन्नये पक्षवृत्तित्वाविशेषितहेतुनिष्ठसाध्याभाषीथान्वयव्यापरेरप्य-

ॐ विवृतिः ॐ

ननिस्तार इति । शब्दत्वादिप्रकारदेर्दत्त्वाद्यवच्छिन्नमिश्रप्यकनिश्चयान-
न्वरोत्पत्तिकानुमित्वावच्छिन्नं प्रतिशब्दत्वादिधर्मिक नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रति-
योगित्वादिरूपत्वेन प्रतिवक्ष्यत्वाच्छुभगे न तादृशनिश्चयसहकृतेर्दत्त्वाद्यवच्छिन्न
विशेष्यक शब्दत्वादिनिश्चयकाले शब्दत्वान्पत्तिगक तथाविधानुमित्वावच्छिः, निर-
ञ्चानुमितः शब्दत्वानपमित्वाकारक निश्चयानन्तरोत्पत्तिरूपत्वेन तादृशप्रतियोगि-
त्वनिश्चयप्रतिवक्ष्यत्वादिविषयाप्यत्वाविशेषितहेतुप्रकारकनिश्चयस्यानुमित्यहेतुत्वे-
प्रतिवक्ष्यत्वात् कौप्रतिशेय इतिवद्युच्यते तथानि अन्पत्तिगकपरामर्शादियदिति
सामर्थ्यात् अन्पत्तिगकानुमित्वावच्छेदुद्धारान्ननिस्तारइत्याशयः ॥

इदमत्रावधेयम् । लौकिकसन्निकर्माद्यवन्त्य तत्रप्रकारकवृद्धिसामान्यं प्रत्येव
दत्तमात्रान्वयवचनिश्चयत्वेन प्रतिवक्ष्यत्वादाः सर्वसम्मततया नित्यत्वव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगिशब्दत्वमित्वाकारकमिधयसहकृतेर्दत्त्वावच्छिन्न विशेष्यकशब्दत्वा-
रमर्शात्निश्चयत्वादि नित्यत्वाभाव व्यतिरेकव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया अयं नित्यइत्या-
परकविशिष्टेषु इक्षामान्यं प्रत्येवप्रतिवक्ष्यत्वादा आवरूपवत्तया जगदीशमतौ ताद-
रानुमित्वावच्छिन्नसम्भवसु सुधीभिर्विषेचनीयः ।

किञ्च तादृशतादृशधर्मावच्छिन्न विशेष्यतानिरूपित तादृशधर्मविषय प्रकृतहेतु-
प्रकारक निश्चयन तादृश तादृशधर्मावच्छिन्न विशेष्यतानिरूपित प्रकृतसाध्यविषे-
यक प्रकृतसाध्यव्यप्यहेतुप्रकारकानुमित्वात् व्यापकप्रतिवक्ष्यतानिरूपित प्रतिवक्ष्य-
वत्तानातिरिक्तवृत्ति तादृशधर्मयान् सन्धविचारः इत्युच्यते जगदीशमतं ब्रह्मणः
दूषावितुमशक्यमित्यदि विभावनीयमिति ॥

ननु अपरशब्दत्वान् इत्याकारकहेतुमत्ता निश्चयसहकृत नित्यत्वपरवृत्तेशब्दत्व-
मित्वाकारक निश्चयस्य धर्मनि अय नित्यइत्यादाकारकानुमितेनुत्पादा नित्यत्वप-
रवृत्तेशब्दत्वेऽतत्त्वान् न-प-अ-हे तत्रये इति । निश्चयसहकृततादिना नतेऽनर्थः ।

पक्षवृत्तित्वाति पक्षवृत्तित्वादि हेतुनिष्ठनित्यत्वपरवृत्तित्वरूपनिश्चयाना-

ॐ मनोरमा ॐ

यथाशब्द... एतद्वदन्तानुसृत्य...
ननु... इत्युच्यते...
किञ्च... इत्युच्यते...
यथाशब्द...

ॐ शादाघरी ॐ

साधारण्यरूपत्वमेवेति न तत्रातिव्याप्तिरित्यवधेयम् । तथा—निरुक्तानुमितिसामान्यविरोधि, धर्मविशेषितत्वात्—धर्मविशेषपटितत्वात् । न तादृशी न तादृशानुमितिसामान्यविरोधिनी ।

नन्वेवमपि सर्वमाकाशाभाववदित्यादिस्यलीयवाधप्रतिरोधयोरतिव्याप्तिः सर्वमाकाशाभाववदित्यादिनिश्चये क्वचिदप्याकाशाशानुमितेरनुदयादनुभवानुरोधेनासमानधर्मितावच्छेदकज्ञानेपितप्रतिबन्धकत्वक-

ॐ विवृतिः ॐ

योयान्वयव्याप्तेरपीत्यर्थः । न तत्रातिव्याप्तिरिति । तथा च हेतुर्ननु सभ्यवदृष्टवृत्तित्वस्याप्येतन्मते लक्ष्यत्वात्तत्रातिव्याप्तिशक्यताभाव ॥

निरुक्तेति । शब्दत्वादिनिश्चयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्ननित्यत्वात्तनुमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदक विपर्ययानिरूपकतावच्छेदक धर्मत्वमित्यर्थः ।

हृदोवह्निमानधूमादित्यादीषडादिधर्मिन्धूमादिमत्तानिश्चयकालीन बहुधाभावान्द्रूपवाधनिश्चयकालीन तादृशा हेतुमत्ता निश्चयधर्मितावच्छेदकघटात्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकवह्निवाद्यनुमितेरपि तादृशानुमितिसामान्यान्तर्गततया तत्र वाधमत्प्रतिबन्धनिश्चयस्याऽप्रतिबन्धकत्वाभावाधप्रतिरोधावतिव्याप्तिरित्वाशयेनाह धर्मविशेषेतेति । पक्षरूपधर्मिशेषपटितत्वादित्यर्थः । न तादृशाधिति । न तथाविधहेतुमत्ता निश्चय धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकानुमिति सामान्यविरोधिनावित्यर्थः ॥

सधर्मितावच्छेदककेत्यादिरीत्या लक्षणार्थनिर्वचनेऽपि सर्वमाकाशावन्नेयत्वादित्यनाकाशाभाववत् सर्वरूपवाधेऽति व्याप्ति, निरुक्तवाधनिश्चयस्यानुभवकलात्घटादिधर्मिकाशाशानुमितिप्रत्यभिप्रतिबन्धकतया तादृशानिश्चयसमानकालीन हेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककाकाशानुमितिसामान्यं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वात्, तादृशविशिष्टविषयक निश्चयपदेनाकाशाभावावत् सर्वरूपवाधनिश्चयस्य घटेश्चरत्वात् इत्याशङ्क्य सर्वमाकाशाभाववदितिदीधितिभवतारयति नन्वेव मपीत्यादि ।

ॐ मनोरमा ॐ

न च तत्र वि हृदोवह्निमान् बहुधाभावादिशब्द बहुधाभाववच्छेदकवाधनिश्चयस्य हृदुमरुविशेष्यकहेतुमत्तानिश्चयसमकलाया निरुक्तवाधेऽतिव्याप्तिशरणावैव स्वभिन्नत्वं हेतुमत्तानिश्चये शिवेदधर्मिन्वाच्यम् निरुक्तवाधदिसारण्यं पक्षवाधच्छेदकमाधवच्छिन्नविशेष्यकमाधानुमितिविरोधिपक्षे वाह्यविशिष्टविषयकनिश्चये विशिष्टतयात् ।

बहुधाभावात्तानाधिकरण्यमत्ताऽविरोधित्वेनैव वा निरुक्तवाधदिसारण्यमभवत् । एतेन प्रथमकालीनाऽनुयायानप्रवृत्तिसमयवसानेन संगतम्, हृदत्वावच्छेदेन प्रथमदृष्टकालीनहृदोवह्निमान् कञ्चिद्विषय तादृशवह्निवाधोभूताभावप्रतिरोधकलक्षणाधारण्यनिश्चयस्य हेतुमत्ता-

ॐ गादाधरो ॐ

साध्यांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकतया तद्विरोधित्वमुक्तवाधादेरक्षतमेवेत्या-
शयेनाह अनुमितीति । व्यभिचारस्यापि प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुक्रानुमिति
विरोधित्वात् सामान्येति । तथा च तस्यान्यहेतुक्रानुमित्यविरोधित्वात्
तदसंग्रहः । उक्तवाधदेश्च सर्वहेतुक्रानुमितिर्विरोधित्वात्तद्वारणमिति भावः ।

ॐ विवृतिः ॐ

वाधस्यसाध्यसामानाधिकरण्यद्रहाऽविरोधितायाः निर्विवादतया तत्रातिव्यति दुर्वा-
रेवेत्याशय प्रकारान्तरेण तादृश वाधादिवारणप्रयोजनकं साध्यानुमितिसामान्येत्यदि
दीधिनिग्रन्थमवतारयति निर्द्धर्मितावच्छेदककस्येत्यादि । अनुमितीति । तथा च
प्रकृतसाध्यविधेयताक्रानुमितित्वन्यावकप्रतिव्ययता निरूपित प्रतिबन्धकताशून्यत्वं
निरुक्तलक्षणघटकयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्ये विवक्षणीयमिति भावः ।

साध्यानुमितिसामान्येत्यत्र सामान्यपदप्रयोजनमाहव्यभिचारस्यापीति ।
प्रकृतेति । प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यविधेयताकस्यत्किञ्चिदनुमितिर्विरोधित्वादित्यर्थः ।

सामान्यपदोपादानेतुनव्यभिचारेऽभ्यासि रित्याह तथाचेति । तस्य = व्य-
भिचारस्य । अन्येति । प्रकृतहेतुभिन्नलिङ्गक्रानुमित्यविरोधित्वादित्यर्थः । तदसंग्रहः =
व्यभिचाराऽसंग्रहः । व्यभिचारनिश्चयस्य साध्यानुमितिसामान्यान्तर्गतायां प्रकृतहेतु-
भिन्नलिङ्गक्रानुमितावप्रतिबन्धनतया साध्यानुमितिसामान्याऽविरोधित्वं व्यभिचारस्य
सम्भवत्येवेति हृदयम् ॥

उक्तवाधादेश्च = आकाशाभाववत् सर्वरूपवाधादेश्च । आदिना आकाशाभावं
न्याप्यवत् सर्वरूप सत्प्रतिपक्षरिग्रहः । सर्वेति । प्रकृताऽप्रकृत हेतुक्रानुमित्यवि-
रोधित्वादित्यर्थः । तद्वारणम् = तादृशवाधादिवारणम् ।

सर्वमाकाशवत् प्रभेयत्वादित्यत्र आकाशाभाववत् सर्वरूपवाधनिश्चयस्य प्रभे-
यत्वहेतुक्रानुमितौ तदन्यहेतुक्रानुमितौ च प्रतिबन्धकतया साध्यानुमिति
सामान्याऽविरोधित्वस्योक्तवाधादौ विरहान् नतादृशवाधादावतिव्यतिरित्याशयः ॥

ननु साध्यानुमितिसामान्याऽविरोधित्वं यदि सर्वहेतुकतयाविधनुमिति सामा-
न्याऽविरोधित्ववत्तदनिव्यवज्यपकीभूताभावप्रतियोगिशब्दन्वरुप्राऽसाधारण्येऽभ्यासि,

ॐ मनोरमा ॐ

ननु तत्रातिव्यतिवच्छेदकतया तद्विरोधित्वमुक्तवाधादेरक्षतमेवेत्या-
शयेनाह अनुमितीति । व्यभिचारस्यापि प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुक्रानुमिति
विरोधित्वात् सामान्येति । तथा च तस्यान्यहेतुक्रानुमित्यविरोधित्वात्
तदसंग्रहः । उक्तवाधदेश्च सर्वहेतुक्रानुमितिर्विरोधित्वात्तद्वारणमिति भावः ।

ननु साध्यानुमितिसामान्याऽविरोधित्वं यदि सर्वहेतुकतयाविधनुमिति सामा-
न्याऽविरोधित्ववत्तदनिव्यवज्यपकीभूताभावप्रतियोगिशब्दन्वरुप्राऽसाधारण्येऽभ्यासि,

ॐ शाश्वरी ॐ

यद्यपि शब्दत्वादिनिष्ठनिष्पत्त्यव्यापकोभूताभाषप्रतियोगित्वरूपासाधार-
ण्यज्ञानमन्यद्विज्ञकानुमितायपि तत्समानधर्मिकशब्दत्वादिमत्ताज्ञानवि-
शिष्टं सत्प्रतिबन्धकमिति प्रकृतसाध्यकानुमितिसामान्यविरोधेष्वेवासाधा-
रण्यम्, तथापि ज्ञानान्तरवैशिष्ट्याविशेषितज्ञानसामान्यप्रतिबन्धकत्वघ-
टिताविरोधिताया एवात्र निवेशनीयतया तादृशविरोधिताशून्यत्वमसा-
धारण्यसाधारणमेव ।

ॐ विद्युतिः ॐ

तादृशासाधारण्यनिधयस्य सर्वद्वेषुकनित्यत्वसाध्यकानुमितिसामान्यप्रत्येवानुमितीयधर्मि-
तावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकशब्दत्ववत्तानिधयसहितस्य प्रतिबन्धकत्वात् इत्या-
शङ्कते यद्यपीति । तत्समानेति । अनुमितीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक-
शब्दत्वादिमत्तानिधयविशिष्टमित्यर्थः ।

सामाधत्ते तथापीति । ज्ञानान्तरेति । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नं प्रकृत-
साध्यानुमिति सामान्यप्रतिबन्धकत्वं तादृशतायाः तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविप-
यितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवस्वरूपाया विरोधिताया इत्यर्थः । अत्रानुमितिसामा-
न्याद्विरोधित्वे । निवेशनीयतयेति । तथा च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नं यत्साध्या-
नुमिति सामान्यप्रतिबन्धकत्वं तदवच्छेदकविपयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मशून्यत्व-
मेव लक्षणवटकयादृशविशिष्टविषयकनिधयसामान्यमित्यत्र यादृशविशिष्टविषयज्ञो-
यमितिभावः ॥

तादृशेति । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नतादृशानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकविपयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मशून्यत्वमित्यर्थः ॥

असाधारण्यसाधारणमेवेति । शब्दत्वादिमत्तानिधय सहितस्यैव नित्य-
त्वव्यापकोभूताभाव प्रतियोगिशब्दत्वरूपासाधारण्य निरवयवस्य साध्यानुमितिसामा-
न्यप्रतिबन्धकतया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्न साध्यानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्वस्यता-
दृशासाधारण्य निधयेविरहान् सर्वमाकाशवदित्यादिस्थलीय ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्न-

ॐ मनोरमा ॐ

तत्रया अत्रिधयममानकालीनहेतुमत्तानिधयधर्मितावच्छेदकत्वद्वयभाषावच्छिन्नविशेष्यकत्वद्वयानुमित्य-
धर्मित्वात्सम्भवापत्तेरिति चेन्न—प्रकृतसाध्यानुमितिधर्मितावच्छेदकतापत्रयशक्तिविषयधर्मवच्छिन्नहेतु-
मत्तानिधयकालानन्तरस्य यादृशविशिष्टविषयकनिधये विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ॥

ननु तथाप्युक्तव्यये बहिर्मुखकालीनवदिमान् अन्तर्मुखकालीनतरादित्यत्रवद्विध्यापत्ते-
नूताभाषप्रतियोगिजलसाधारण्यानामकेऽतिश्यामिः, हेतुमत्तानिधयकालीनतादृशानिधयसामान्य-
स्यैव बहिर्मुखकालीनतादृशानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्वात्—रतिचेन्न—रतिविशेष्यतावच्छेदकहेतु-

ॐ गादायया ॐ

साध्यांशे निर्द्धर्मितावच्छेदककतया तदविरोधित्वमुक्तवाधादेरक्षतमेवेत्या-
शयेनाह अनुमितीति । व्यभिचारस्यापि प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमिति
विरोधित्वात् सामान्येति । तथा च तस्यान्यहेतुकानुमित्यविरोधित्वात्
तदसंग्रहः । उक्तवाधदेश्च सर्वहेतुकानुमितिविरोधित्वात्तद्वारणमितिभावः ।

ॐ विवृतिः ॐ

वाधस्यसाध्यसामानाधिकरम्यग्रहाऽविरोधितायाः निर्विवादतया तत्रातिव्याप्तिं दुर्वा-
रेवेत्याशय प्रकारान्तरेण तादृश वाधादिवारणप्रयोजनं साध्यानुमितिसामान्येत्वंदि
दीधितिग्रन्थमवतारयति निर्द्धर्मितावच्छेदककस्येत्यादि । अनुमितीति । तथा च
प्रकृतसाध्यविधेयतावानुमितित्वव्यावकप्रतिव्यप्यता निरूपित प्रतिबन्धतानुस्यक्त
निरुक्तलक्षणघटयथादृशविशिष्टविषयवनिश्चयसामान्ये विवक्षणीयमिति भावः ।

साध्यानुमितिसामान्येत्यत्र सामान्यपदप्रयोजनमाहव्यभिचारस्यापीति ।
प्रकृतेति । प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यविधेयताकथत्किञ्चिदनुमितिविरोधित्वादित्यर्थः ।

सामान्यपदोपादानेनानुवच्यभिचारेऽव्याप्ति रित्याह तथाचेति । तस्य = व्य-
भिचारस्य । अन्येति । प्रकृतहेतुभिन्नलिङ्गकानुमित्यविरोधित्वादित्यर्थः । तदसंग्रहः =
व्यभिचाराऽसंग्रहः । व्यभिचारनिश्चयस्य साध्यानुमितिसामान्यान्तर्गतायां प्रकृतहेतु-
भिन्नलिङ्गकानुमितावप्रतिबन्धतया साध्यानुमितिसामान्याऽविरोधित्वं व्यभिचारस्य
सम्भवत्येवेतिहुदयम् ॥

उक्तवाधादेश्च = आकाशाभाववत् सर्वरूपवाधादेश्च । आदिना आकाशाभावा-
न्व्याप्यवत् सर्वरूप सत्प्रतिपक्षरिग्रहः । सर्वेति । प्रकृताऽप्रकृत हेतुकानुमित्यवि-
रोधित्वादित्यर्थः । तद्वारणम् = तादृशवाधादिवारणम् ।

सर्वमाकाशवत् प्रभेयत्वादित्यत्र आकाशाभाववत् सर्वरूपवाधनिश्चयस्य प्रभे-
यत्वहेतुकाकाशानुमितौ तदन्यहेतुकाकाशानुमितौ च प्रतिबन्धतया साध्यनुमिति
सामान्याऽविरोधित्वस्योक्तवाधादौ निरहान् नतादृशवाधादावति यातिरित्याशयः ॥

ननु साध्यानुमितिसामान्याऽविरोधित्वं यदि सर्वहेतुकतयाविधानुमिति सामा-
न्याऽविरोधिर्व्यतदानित्यस्त्वव्याप्यबीभूताभावप्रतियोगिसम्बन्धरूपेऽसाधारण्येऽव्याप्तिः ,

ॐ मनोरमा ॐ

ननु तद्विनावच्छेदकवच्छेदेन विवक्षणीया तेन हृदयसामानाधिकरम्येन, बहुसाध्यकप्रकारिहेतुक-
लक्षणे हृदयसामानाधिकरम्येन हेतुमत्तानिश्चयमादाव्याप्यसाधारण्येनाव्याप्तिः, ॥

अथ बहुसाध्यकान् सत्त्वान् बहुवधाव्याप्यकान् वाचकान् इत्याकारकहेतुमत्तानिश्चयकान् न-
वद्विधाव्याप्यभूताभावप्रतियोगिसम्बन्धरूपेण निश्चयस्यैव तादृशसाधारण्यनिश्चयमादाव्याप्य-

ॐ साक्षात्कारी ॐ

इदं त्ववधेयम् । सर्वमाकाशाभाववदित्यादिज्ञानस्याममानधर्मिणा-
च्छेदककानुमितिविरीधित्वे मानामाद्यः तादृशज्ञानकाले इदमपि सर्वान्तर्गतं
तमित्यादिज्ञानसत्त्वं एव इदमाकाशाभाववदित्याद्यनुमित्यनुदयात्तत्र च तादृ-
शज्ञानस्यैव साक्षात्कारावच्छेदकधर्मदर्शनविषया तादृशानुमित्यभावनि-

ॐ निवृत्तिः ॐ

सर्वेषुकारणानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविद्ययानि रूपवत्तावच्छेदकसाक्षात्कार-
व्यवस्थे निरुक्ताः साधारणसाधारणतया भवति तादृशाऽसाधारणसंज्ञास्यभिप्रायः ॥

तदभावादिनिधयस्य स्वसमानधर्मित्ववच्छेदकवत्प्रकारवपुद्गापेव प्रतिबन्ध-
कतया भावसाक्षात्कारादिमन्त्रनिधयस्य घटलाघवच्छिन्नधर्मिणाऽसाक्षिण्युद्धि-
प्रतिबन्धकत्वं निर्मुक्तवत् इति साक्षात्कारानुमितिसामान्याद्विरोधविरोधानु-
दयेऽपि निरुक्तवत्तावच्छेदकप्रकारेण तदुत्पादानं निरर्थकमित्यादेभ्यः व्युत्पत्तिः ।
नानिष्पत्तिर्नवेति परेणत्वयः । अगमानेति । घटलादिधर्मितावच्छेदकसाक्षात्-
कारानुमितिप्रतिबन्धकत्वे इत्यर्थः । मानामाद्य इति । मानमन्यादित्येनपरिबन्ध-
कवदित्या तादृशसाक्षात्कारविरोधकतादानु प्रभासनादौतिस्यावेननरूप-
कमेवेत्यस्यः ॥

न-वेत् सर्वमाकाशाभाववदित्याकारकनिधयदर्शात् इदमाकाशावदित्यनुमित्य-
नुदयस्य सर्वानुभवनिवृत्त्याऽप्यकारणसंज्ञात्तथात्वेनादौति । सर्वमाकाशाभाव-
वदित्याकारकनिधयवच्छेद इत्यर्थः । इत्यादिज्ञानगतत्वत्वे इत्याकारकनिधयस्य
एव । एवकारात् निरुक्तनिधयविरुद्धकाले इदमाकाशावदित्यकारकत्वनीत्यादिति-
इत्येवैतिस्यवत् ।

सप्रचेति । निरुक्तज्ञानवच्छेद इत्यर्थः । तादृशज्ञानस्यैव इदमर्थसाक्षात्-
कारनिधयवच्छेदः । एवकारात् साक्षात्कारवच्छेदकत्वमित्यनुमितिसंज्ञात्तथात्वेनादौ-
च्छेदः ।

प्राप्तोति । भावसाक्षात्कारवच्छेदकत्वमित्यनुमित्येव इत्यर्थः । तादृशोति । इद-
माकाशावच्छेदकत्वमित्यनुमित्यनुदयस्यैव इत्यर्थः । तथा च सर्वान्तर्गतवत् साक्षात्-

ॐ मनोरमा ॐ

कालेऽपि साक्षात्कारवच्छेदकत्वमित्यनुमित्यनुदयस्यैव इत्यर्थः । तादृशोति । इद-
माकाशावच्छेदकत्वमित्यनुमित्यनुदयस्यैव इत्यर्थः । तथा च सर्वान्तर्गतवत् साक्षात्-
कारवच्छेदकत्वमित्यनुमित्यनुदयस्यैव इत्यर्थः । तादृशोति । इद-
माकाशावच्छेदकत्वमित्यनुमित्यनुदयस्यैव इत्यर्थः । तथा च सर्वान्तर्गतवत् साक्षात्-

ॐ गादाधरी ॐ

वोद्भूत्वात्तथाच तादृशवाधवुद्धेनिरुक्तानुमितिसामान्यविरोधित्वाभावा-
देव नातिव्याप्तिर्न केति ।

वस्तुतस्तु तद्धर्मितावच्छेदककवुद्धौ तत्सामानाधिकरञ्ज्यमात्रेण ग्राह्या-
भावावगाहिवुद्धेरप्रतिबन्धकतया ग्राह्य भावाद्ये तद्धर्मितावच्छेदकव्याप-

ॐ विवृतिः ॐ

नाभावपन् सर्वान्तर्गतत्वबोधमित्याकारकज्ञान विशिष्टज्ञानत्पैव इदमाकाशवदि-
त्यनुमितिप्रतिबन्धकतया इदत्वावच्छिन्ने सर्वान्तर्गतत्वनिधयस्य ग्राह्याभावावच्छेद
कर्मद्वयान्वयवैवतादृशानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वमित्यभिप्रायः ॥

उपसंहरति तथाचेति । तादृशवाधवुद्धेः=सर्वमाकाशाभाववदित्याकारक
वाधनिश्चयस्य । निरुक्तेति । सधर्मितावच्छेदकक ऐतुमत्तानिश्चय कालीन तादृश
वाधादिनिश्चय कालीनेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदकीभूत घटत्वावच्छिन्नवि-
शेषकवाधमातृमिति सामान्यप्रतिबन्धकतया भावादित्यर्थः ।

इदमपिसर्वान्तर्गतमित्याकारकनिश्चयकाले तादृशवाधनिश्चयस्य इदत्वावच्छिन्न
विशेषकत्वान्तरप्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशनिश्चयसमानकालीनस्य वाधनिश्चयस्य
तथावधानेन तत्र प्रतिबन्धकत्वान्तरप्रतिबन्धकत्वसामान्यत्वात् न तथाविधानुमितिस्य
तदन्तर्गतत्वान्तरप्रतिबन्धकत्वान्तरप्रतिबन्धकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वमित्येति

ॐ गादाधरी ॐ

कृतावगाहित्वमेव प्रतिबन्धकतायां तद्धम्, तथा च ग्राह्याभावे तत्तद्धर्म-
व्यापकतानिश्चयस्य तद्धर्मावच्छिन्नांशे ग्राह्याभावाप्रकारकस्यापि तत्तद्धर्म-
धर्मितावच्छेदकताकमहप्रतिबन्धकत्वम्, तत्तद्धर्मव्यापकता च तत्तद्धर्मस-
मानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वम्, तज्ज्ञानस्यप्रतिबन्धकत्वेवृत्तिमदत्य-
न्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानमपि तथा, सामान्यघटितविशेषाभावप्रदस्य-

ॐ विवृतिः ॐ

तथाचेति । धर्मितावच्छेदकव्यापकतावगाहित्वस्य ग्राह्याभावे निश्चयनिष्ठ
प्रतिबन्धकताया तन्निश्चयेत्यर्थः । ग्राह्याभावे = आकाशाद्यभावे । तद्धर्मेति । सर्व-
त्वादिव्यापकतानिश्चयस्येत्यर्थः । तद्धर्मावच्छिन्नांशे = सर्वत्वाद्यवच्छिन्नांशे । ग्राह्या-
भावाऽप्रकारकस्यापि = आकाशाद्यभावाप्रकारकस्यापि । तद्धर्मेति । सर्वत्वादिधर्मि-
तावच्छेदकताके सर्वमाकाशादिमदित्याकारकमहप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । तद्धर्म-
व्यापकता च = सर्वत्वादिव्यापकता च ।

सर्वत्वावच्छेदेनाकाशाभावादि प्रकारकनिश्चयाऽसर्वेऽपि सर्वत्वप्रमानाधिकर-
णाभावाऽप्रतियोग्याकाशाभवइत्याकारकनिश्चयकाले सर्वत्वाद्यवच्छिन्ने आकाशादि-
प्रकारक बुद्धेरनुदयात् तादृशबुद्धिं प्रति आकाशाभाव धर्मिक सर्वत्वप्रमानाधि-
करणाभावप्रतिगतत्वरूप सर्वत्वव्यापकतानिश्चयत्वेनप्रतिबन्धकतायाः कल्पनीयतया
वृत्तिमदत्यन्ताभावाऽप्रतियोगित्वप्रकारक आकाशाभावादिविशेषकनिश्चयस्यापि
तादृशबुद्धिं प्रतिबन्धकत्वं सर्वानुभव सिद्धं सम्भवति, हृदादिधर्मिक महानसीय
बहुत्व्यादिरूपविशेषधर्मावच्छिन्नाभावादि निश्चयस्य तद्धर्मिक महानसीयबहुत्वप्रका-
रक बुद्धिप्रतिबन्धकत्वे हृदादिधर्मिकबहुत्वसामान्याभावनिश्चयस्यापि तद्धर्मिक महा-
नसीयबहुत्वप्रकारक बुद्धिप्रतिबन्धकताया आनुभविष्यत्वेत्येव सर्वत्याद्यधिकरणवृत्ति
तावदभावप्रतियोगितात्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकाकाशाभावादिविशेषक
निश्चयस्यसर्वमाकाशावदित्याकारकबुद्धिं प्रतिबन्धकत्वे वृत्तित्वावदभावप्रतियोगिता-
त्वरूपसामान्य धर्मावच्छिन्नाभाव प्रकारक तथापि निश्चयस्यापि तादृशबुद्धिप्रति-
बन्धकताया आनुभविकत्वादित्याह तद्धर्मव्यापकताचेत्यादि । तज्ज्ञानस्य =
तादृशव्यारकनाज्ञानस्य । तथा = प्रतिबन्धकम् । सामान्येति । वृत्तित्वावदभाव
प्रतियोगित्वघटितसर्वन्यववृत्तित्वावदभावप्रतियोगित्वरूपविशेषाभावनिश्चयस्येत्यर्थः ।

ॐ मनोरमा ॐ

धन । स्वरेणित्यर्थे धर्म, स्ववृत्तित्वमन्वयेन । वृत्तित्व स्वरेणित्यर्थे धर्मनिश्चयस्यमन्वयेन । स्वरेणित्यर्थे
निश्चयस्य स्वरेणित्यर्थे धर्मनिश्चयस्यमन्वयेन । निश्चयस्य च स्वमानस्य

ॐ गादाधरी ॐ

यत्र प्रतिबन्धकत्वं तत्र तत्सामान्याभावग्रहस्यापि तद्यात्त्वानुभवान् ।
सर्वमाकाशाभाववदिति बुद्धेर्आकाशाभावे वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगि-
गित्वं विषयः स एव बाधः तादृशानुमितिसामान्यविरोधी चेति ।

मूलस्थेन तेनेत्यनेन संशयप्रजोकयोर्विभाषकोभूतसपक्षवृत्तित्रविषय-

ॐ विद्युतिः ॐ

यत्र = आद्यप्रकारकबुद्धौ । तत्सामान्याभावग्रहस्यापि = वृत्तितावदभाव प्रतियोगि-
त्याभावनिश्चयस्यापि । तयात्यानुभवात् = प्रतिबन्धकत्वानुभवात् । स एव = तादृश
विषय एव । तादृशेति । सर्वदेतुफलाप्यानुमिति विरोधीत्यर्थः ।

तथा च सर्वमाकाशवत् प्रमेयत्वादित्यादौ वृत्तिमदत्यन्ताभावाऽप्रतियोगित्व-
विशिष्टाकाशाभावादिरूप बाधनिश्चयस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चय समानघ-
त्तावच्छेदककानुमितिसामान्यं प्रत्येवप्रति बन्धघतया तादृशनिश्चयविषयीभूते तथा-
विध बाधेऽतिव्याप्तिवारणार्थमेव साध्यानुमिति सामान्याऽविरोधित्वदलं सार्थकमि-
त्यभिप्रायः ॥

मूलेतेनैवेत्यादि । विरुद्धान्येत्यादिलक्षणघटकयोक्तानुमितिप्रतिबन्धकता
वच्छेदकप्रकारता धर्याभूतेन, साध्याभाववद्वृत्तित्वादिनारूपेणेत्यर्थः । न तु संशयप्र-
जोक्तयोभूतेन साध्यतदभाववद्वृत्तितादिना, निश्चित साध्यतदभाववद्वृत्तित्वा-
दिनावेत्यर्थः ।

साध्यवद्वृत्तित्वादिघटित निरुक्त धर्मादे रनुमित्यविरोधितयाऽप्रिमप्रतिबन्धक-
त्वादित्यस्या नन्वयापत्तेः ।

स्वरूपासिद्धित्वेनापि हेतुशान्त्यानुमिति प्रतिबन्धकत्वादेवकारोऽसंगतइतित्तु
नार्शकनीयम्, एव कारस्य यथोक्तानुमिति विरोधित्वादिरूप विभाजकतावच्छेदक
धर्मव्यवच्छेदार्थकत्वात् ।

शतस्य = तादृशरूपेणहेतुशान्तस्य । प्रतिबन्धकत्वात् = यथोक्तानुमितिप्रतिबन्ध-
कत्वात् ।

परकीकानुमिति प्रतिबन्धार्थमाह परस्येति । तथैव = पूर्वोक्तसाध्याभाववद्वृत्ति-

ॐ मनोरमा ॐ

ए नन्ववद्वृत्तौ नवमवधेन एववृत्तौ नवमवधेन एवसमानकालीनत्वसम्बन्धेन । तादृशप्रतिकल्प-
नः एववधेन एववृत्तौ नवमवधेनयोगान्नवमवधेन एववधेन निश्चयनिश्चयवच्छेदकत्वात् ।

ॐ गादाधरी ॐ

व्यावृत्तत्वघटितसाधारण्यासाधारण्ययोः परामर्शोऽसङ्गतिः सपक्षवृत्तित्वा-
 र्थशङ्कानस्यानुमित्यविरोधितया तद्वटितस्य हेत्वाभासवाविरहादिति तस्या-
 नुमितिविरोधितया प्रक्रान्तविपक्षवृत्तित्वाद्यंशमात्रपरामर्शकतामाह तेनेति
 विपक्षवृत्तित्वत्वादिनाऽप्राक्रान्तत्वान् प्रक्रान्ततालाभायानुमितिविरोधि-
 नेत्युक्तम् । अनुमितिविरोधित्वावच्छिन्नस्यानुमित्यविरोधित्वात्तत्पदस्य विप-

ॐ विवृतिः ॐ

त्वादिरूप साधारणत्वादिनैव । एवकारात् विभाजकत्वावच्छेदकानुगत धर्मवत्त्वेने-
 द्भावनव्यवच्छेदः ।

उदावनाद्येति । साधारणादिहेतोरिति शेषः । लक्षणेति । अनुमिति प्रति-
 बन्धक्यथार्थज्ञानविषयत्वरूपहेत्वाभाससामान्यलक्षणानुरोधेनेत्यर्थः ।

प्रत्येकमेव = साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नस्यैव । एवकारात् निरुक्तानुगत-
 धर्मस्य हेत्वाभासपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । हेत्वाभासत्वात् = अनुमिति
 तत्कारणान्यतरप्रतिबन्धक्यथार्थज्ञानविषयत्वात् ॥

टीकायां-संशयेति । संशयजनकतावच्छेदक प्रकारतावच्छेदकधर्मयोरि-
 त्यर्थः । असंगति विवृणोति सपक्षेति । अनुमित्य विरोधितयेति । वेवल-
 विपक्षवृत्तित्वज्ञानस्यैव अनुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्याशय । तद्वटितस्य = सपक्षवृ-
 त्तित्वादिघटितस्य । तस्य = मूलग्रन्थपदस्य । अनुमितिविरोधितया = अनुमिति-
 प्रतिबन्धकज्ञानप्रकारताभयत्वेन । विपक्षवृत्तित्वाद्यंशमात्रम् = साध्याभाववद्वृत्ति-
 त्वाद्यंशमात्रम् ।

अनुमितिविरोधिनेत्यभिधेयप्रयोजनमद विपक्षेति । अप्राक्रान्तत्वानु-
 पूर्वमनुपस्थितत्वेन । इत्युक्तमिति । तथ च अनुमतिरिति नवनवकपेस विपक्ष
 वृत्तित्वादे प्रान्तत्वानु पूर्वमनुपस्थितत्वेन । अनुमितिप्रतिबन्धकत्वानु पूर्वमनुपस्थितत्वेन ।
 विवृतेत्याशयः ।

अथानुमितिप्रतिबन्धकत्वानु पूर्वमनुपस्थितत्वेन । अनुमितिप्रतिबन्धकत्वानु पूर्वमनुपस्थितत्वेन ।
 अनुमितिप्रतिबन्धकत्वानु पूर्वमनुपस्थितत्वेन । अनुमितिप्रतिबन्धकत्वानु पूर्वमनुपस्थितत्वेन ।

ॐ नारायण ॐ

अथानुमितिप्रतिबन्धकत्वानु पूर्वमनुपस्थितत्वेन । अनुमितिप्रतिबन्धकत्वानु पूर्वमनुपस्थितत्वेन ।
 अनुमितिप्रतिबन्धकत्वानु पूर्वमनुपस्थितत्वेन । अनुमितिप्रतिबन्धकत्वानु पूर्वमनुपस्थितत्वेन ।

यद्वा साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्यत्वेसति साध्याभाववन्मात्तद्वृत्त्यन्य-
त्वम् । तेमाऽसाधारणस्य साध्यतद्भावोपस्थापकतया दूपकत्व
पक्षे नाव्याप्तिः । नचैव माधियये विभागव्याघातः, स्वरूप सता-

ॐ दीधितिः ॐ

तेनाऽनुमिति विरोधित्व घटितलक्षणकरणेन । असाधारणस्य
सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूपकत्वपक्षे नाव्याप्ति रन्ययापुनरव्यतिरेव ।

ॐ गादाधरी ॐ

च्छेदवत्तया प्रतिपाद्य, हेत्वाभासस्येयि पूरणम् । एवञ्च प्रत्येकमेवेति

ॐ विवृतिः ॐ

वादाद् टीकाया हेत्याभासस्येतीति । एवञ्चेति । प्रितयसाधारणानुगत-
धर्मस्यहेत्वाभासपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदेचेत्यर्थः । तथा च हेत्वाभास-
लक्षणानुरोधेन साध्याभाववद्भूतित्वत्वादिप्रत्येक धर्मस्यैवानुमिति प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकप्रकारतः । वच्छेदकत्वं ननु तादृश प्रितयसाधारणानुगतधर्मस्यतथात्वमितिभावः ॥

शिष्यबुद्धिवैशद्यप्रदर्शनार्थमाहमूले यद्वेति । साध्यवन्मात्रेति । निरुक्तल-
क्षणार्थस्तुपूर्ववदेवानुसरेयः । तेनेति । अनुमिति विरोधिताघटितद्वितीयलक्षणाद-
नेत्यर्थः । असाधारणस्य = साध्यव्यावकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतोः ।
साध्येति । सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेत्यर्थं । नृतीयाया दूपकत्वान्वयि प्रयुक्तत्वमर्थः ।
साध्यव्यावकीभूताभाव प्रतियोगि हेतुमत्पक्षः सत्प्रति पक्षः । तदुत्पादकत्वम्
तज्ज्ञानपरमक विरोधिपरामर्शजनकीभूत यद्विशेषज्ञानरूप साध्यव्यावकीभूताभाव
प्रतियोगिहेतुरूपाऽसाधारणज्ञानं तद्विषयस्वरूपम् तस्य च निरुक्तासाधारण हेतौ-
त्वादसाधारणस्यसत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमितिभावः ।

दूपकत्वपक्षे = अनुमिति विरोधित्वपक्षे । नाव्याप्तिरिति । साध्यव्यावकी
भूताभावप्रतियोगित्वस्य सद्यैव प्रयोजकत्वाभावात् प्रथमलक्षणादरे तत्राव्याप्ति रती
द्वितीयलक्षणादरः । द्वितीयलक्षणाददेदुनतप्रतिगिरियाद्ययः ॥

ननु साधारणस्यान्वयव्याप्ति घटानुत्पादप्रयोजकतया दूपकत्वम् असाधारणस्य
सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया तथात्वमनुसंहारिणस्तु व्यतिरेक व्याप्तिमानुत्पादप्रयोजक-
तयादूपकत्वमिति दूपकताप्रयोजकभेदेन साधारणादेरपि विभिन्नया हेत्वाभासानां
व्यवस्थेन विभागो न स्यात् इत्याशङ्कते सचैयमिति । विभागव्यापन्न इति परे-

ॐ मनोरमा ॐ

द्वितीय हेतुमत्प्रतिपक्षे, प्रथमज्ञानसाधनत्व, स्वच्छिन्नत्व, स्वभावान्वयि वार्यानुचितव्यवस्थेय ।

नुगतरूपेण त्रयाणामेकोकृत्य महर्षिणा विभाग करणात् । नचैवम् साध्याभावज्ञापकत्वेन बाधप्रकरणसमयोस्तद् ज्ञापकतयाऽन्येषामुपसंग्रहः कुतो न कृत इति वाच्यम्, स्वतन्त्रेच्छस्य नियोग पर्यनुयोगानर्हत्वात् ॥

॥ इति श्रीमन्महामहोपाध्याय गंगेशोपाध्यायविरचितं सव्यभिचार सिद्धान्त लक्षणं समाप्तम् ॥

ॐ दीधितिः ॐ

साध्याभावात् ज्ञापकत्वेन आह्लात् साध्यवचत्वाऽनुमिति विरोधित्वेन ॥

॥ इति श्रीमन्महामहोपाध्याय रघुनाथ शिरोमणि विरचिता-सव्यभिचार सिद्धान्तलक्षण दीधितिः समाप्ताः ॥

ॐ विद्युतिः ॐ

एतदर्थः । अत्र प्रति पक्षोक्त्यापत्त्वरूपदृष्टकता प्रयोजकमेवेनाऽसाधारणादेरपि विभिन्नत्वरूपाधिक्ये इत्यर्थः । विभागव्यापारः = हेत्वाभासानां पक्षत्वेन विभागव्यापारः । विभिन्नसाधारणादिकत्वादाय हेत्वाभासानां पक्षत्वाऽसम्भव इत्याशयः ।

समाधत्ते स्वरूपसत्तेति । अनुमितिप्रतिबन्धकत्वावच्छेदक प्रकारतावच्छेपत्वेनाऽऽशयदानेनेत्यर्थः । अनुगत रूपेण = अनुमिति विरोधित्वादिधर्मेण । त्रयाणामुपसंग्रहसाधारणासाधारणानुसंग्रहादिणाम् । महर्षिणा = गौतमेन । विभागकरणादिति । तथा च यथोक्तानुमिति विरोधित्वादिधर्मेणैव हेत्वाभासानां पक्षत्वेन विभाग इति भावः ।

नन्येषां हेत्वाभासानां द्विधर्मेणैव चरत्यात् ननु नर्थापत्त्वमित्याशङ्कते नचैवमिति । साध्यमिति परेणान्वयः । एवम् = अनुगतधर्मेणैवैकैव विभागकरणे । साध्याभावेति । आह्लात् साध्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्येनेत्यर्थः । साध्यप्रकरणमयोः = साध्याभावदत्त पक्ष, साध्याभावव्याप्यपक्षानुपपत्त्यापत्त्यवशिष्टयोः । तदज्ञापकतयेति । परानर्थापत्त्यवशदानुपपत्त्येनेत्यर्थः । अन्येषाम् = अन्यभिचारविच्छेदादीनाम् । कुतो न कृत इति । तथा च हेत्वाभासानां द्विधर्मेणैव चरत्यात् ननु पक्षानुपपत्तिमित्याहः ।

उत्तरार्थे इत्यनेति । अन्येषामर्थानुपपत्त्यात् महर्षिण्यर्थः । नियोगेति । तथाचत प्रति साध्यवचत्वात् एव न साध्यवचत्वेति इत्यहम् ॥

६ मशोमा ६

यदा साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्तद्वृत्त्यन्य-
त्वम् । तेषाऽसाधारणस्य साध्यतद्भावोपस्थापकतया दूषकत्व
पक्षे नाव्याप्तिः । नचैव साध्यवये विभागव्याप्यतः, स्वरूप सता-

● दीधितिः ●

तेनाऽनुमिति विरोधिन्य घटितलक्षणकरणेन । असाधारणस्य
सत्प्रतिपक्षोपस्थापकतया दूषकत्वपक्षे साध्यतापुनरप्यतिरेय ।

● साक्षात्कारी ●

ऋतेदवत्तया प्रतिपाद्य, हेत्याभासमयेति पूरणम् । एवञ्च प्रत्येकमेवेति

● विवृतिः ●

यदाह टीकायां हेत्याभासस्येतीति । एवञ्चेति । धितयसाधारणानुगत-
धर्मस्य हेत्याभासादप्रतिपाद्यत्वच्छेदकत्वव्यवस्थच्छेदेचेत्यर्थः । तथा च हेत्याभास-
लक्षणानुरोधेन साध्याभाववद्वृत्त्यन्यत्वादिप्रत्येक धर्मस्यैवानुमिति प्रतिपक्षकत्वापक्षे
दूषकत्वपक्षे च यच्छेदकत्वं मनुसादृश विवयसाधारणानुगतधर्मस्यतथात्वमिति भावः ॥

साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्यत्वे सति साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्यत्वे सति साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्य-
त्वम् । तेनेति । अनुमिति विरोधिन्य घटितलक्षणकरणेन । असाधारणस्य
सत्प्रतिपक्षोपस्थापकतयेत्यर्थः । मन्वीयाथा दूषकत्वपक्षे प्रपुनरप्यतिरेय ।
साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्यत्वे सति साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्यत्वे सति साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्य-
त्वम् । असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोपस्थापकतयेत्यर्थः । तदुपस्थापकत्वम्
नान्यथासक विरोधियसामग्राजनकोमून यद्विरोधिन्यघटितलक्षणकरणेन साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्य-
त्वम् । असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोपस्थापकतयेत्यर्थः । तदुपस्थापकत्वम्
नान्यथासक विरोधियसामग्राजनकोमून यद्विरोधिन्यघटितलक्षणकरणेन साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्य-
त्वम् । असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोपस्थापकतयेत्यर्थः । तदुपस्थापकत्वम्

दूषकत्वपक्षे = अनुमिति विरोधि पक्षे । साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्यत्वे सति साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्य-
त्वम् । असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोपस्थापकतयेत्यर्थः । तदुपस्थापकत्वम्
नान्यथासक विरोधियसामग्राजनकोमून यद्विरोधिन्यघटितलक्षणकरणेन साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्य-
त्वम् । असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोपस्थापकतयेत्यर्थः । तदुपस्थापकत्वम्

ननु साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्यत्वे सति साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्यत्वे सति साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्य-
त्वम् । असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोपस्थापकतयेत्यर्थः । तदुपस्थापकत्वम्
नान्यथासक विरोधियसामग्राजनकोमून यद्विरोधिन्यघटितलक्षणकरणेन साध्यवन्मात्तद्वृत्त्यन्य-
त्वम् । असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोपस्थापकतयेत्यर्थः । तदुपस्थापकत्वम्

● अन्वयः ●

असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोपस्थापकतयेत्यर्थः । तदुपस्थापकत्वम्

दुगत रूपेण त्रयाणामेकांकृत्य महर्षिणा विभाग करणान् । नचैवम्
साध्याभावतापकत्वेन बाधप्रकरणसमयो स्तद् द्वापकतयाऽन्येषा-
मुपसंग्रहः कुतो न कृत इति वाच्यम्, स्वतन्त्रेच्छस्य नियोग पर्यनु-
योगानर्हत्वात् ॥

॥ इति श्रीमन्महामहोपाध्याय गणेशोपाध्यायविरचितं मन्त्र्यभिचार
विद्वान्तलक्षणं समाप्तम् ॥

७ द्विधितिः ७

साध्याभाव तापकत्वेन आक्षान् साध्यत्रयसाऽनुमिति विरोधित्वेन ॥

॥ इति श्रीमन्महामहोपाध्याय शृणाथ शिरोमणि विरचिता-मन्त्र्यभिचार
विद्वान्तलक्षण द्विधितिः समाप्ताः ॥

७ विपृष्टिः ७

कान्वयः । सत्प्रति पक्षोऽथापकत्वरूपद्वयकता प्रयोजकभेदेनाऽसाधारणादिरपि
विभिन्नत्वपाधिक्ये इत्यर्थः । विभागध्यायातः = हेत्वाभासानां पञ्चत्वेनविभागध्या-
यातः । विभिन्नसाधारणादिकमादाय हेत्वाभासानां पञ्चत्वाऽसम्भवइत्याशयः ।

समाधत्ते स्वयंरूपस्ततेति । अनुमितिप्रतिबन्धकतायच्छेदक प्रकारतापच्छे-
कत्वेनाऽशापयानेनेत्यर्थः । अनुगत रूपेण = अनुमितिविरोधित्वादिधर्मेण । त्रयाणाम्
साधारणासाधारणानुपसंहारिणाम् । महर्षिणा = गौतमेन । विभागकरणादिति ।
तथा च यथोक्तानुमिति विरोधित्वादिधर्मेणैव हेत्वाभासानां पञ्चत्वेन विभाग
इति भावः ।

नन्वेवं हेत्वाभासानां द्विविधत्वमेवस्थात् ननुपचविधत्वमित्याशङ्कते नचैव-
मिति । वाच्यमितिपरेणान्वयः । एवम् = अनुगतधर्मेणैकीकृत्यविभागकरणे ।
साध्याभावेति । साधात् साध्यानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविपयत्वेनेत्यर्थः । बाधप्रक-
रणसमयोः = साध्याभाववत् पक्ष, साध्याभावव्याप्यवत्पक्षरूपबाधसत्प्रतिक्षयोः ।
तदक्षापकतयेति । परापक्षप्रतिबन्धकज्ञानविपयत्वेनेत्यर्थः । अन्येषाम् = सत्यभि-
चारविरुद्धादीनाम् । कुती न कृतइति । तथा च हेत्वाभासानां द्विविधत्वमेव-
स्थात् न तु पञ्चविधत्वमिति भावः ।

उत्तरयति स्वन्त्रेति । अन्येच्छानर्धनेच्छावतां महर्षेरित्यर्थः । नियोनेति ।
तथाचतं प्रति तादृशपूर्वपक्ष एव न सम्भवतीति हृदयम् ॥

७ मनोरमा ७

इत्युक्तानिश्चयवत्वमनुमिती, स्वीयनिरवच्छिन्नान्द्वेः कतावदमांश्चिच्छत्रविशेष्यतानिरुपितप्रकृतसाध्यवि

ॐ सादाधरी ॐ

मूळस्य विपक्षवृत्तित्वादिप्रत्येकमात्रवृत्तिरूपावच्छिन्नप्रथिवेत्ययः । तेनासाधारण्यस्येत्यादिमूळस्यानुमितिविरोधिताघटितलक्षणं परित्यज्य छद्मगान्तरकरणेनसाधारण्यस्य साध्यतद्भावोपस्थापकतया संशयकृतया दूषकस्यपक्षे नाक्यमित्यर्थकत्वेऽसङ्गतिः—सम्भवत्संशयप्रयोजकताकृष्णान्दभायमहचरिताभावप्रतियोगित्वरूपामाधारण्यस्य सङ्केतुमाधारण्यपदुक्तदोषत्वाम्भवदोषेणैयानुमितिविरोधिताघटितलक्षणस्यायतरितत्वात् । तेनेत्यस्य संशयकृता घटितलक्षणं परित्यागपूर्वकाऽपरलक्षणद्वयहरणया साधारण्यमंघदप्रयोजककार्यकत्वं साध्यतद्भावोपस्थापकतयेत्यस्य सरानिपक्षोत्थापकतयेत्यर्थकत्वं मधि न धाद्यु, असाधारण्यस्य संप्रतिपक्षोत्था-

ॐ विवृतिः ॐ

टीकाया तेनाऽसाधारण्यस्येतिवद्वीति । साध्यरग्मात्ते, यादिलक्षणोत्तरात्वादी नस्येतिदिः । अनुमितीति । विरुद्धान्ये यादिलक्षणं परित्यज्य साध्यरग्मात्तेव दिवृत्तीवलक्षणं दणोनेत्यर्थः ।

साध्यवृत्तिरिति । असाधारण्यस्य संशयजनकतया दूषकत्वस्योद्दितीवलक्षणोत्थापकत्वमभवेऽपि तृतीयलक्षणे तपनःश्यामि मित्यर्थकत्वे इत्यर्थः ।

असंगतिं प्रदर्शयति साध्यतद्भावस्य संशयेति । मध्यमजनकतावच्छेदकत्वकारतावच्छेदकत्वमप्यन्यदभाववत्त्वं यथावप्रतियोगित्वरूपताभावात्साध्येत्यर्थः । साद्वीत्यिति । यद्व्यादिमात्पक्षभूमिदोषेणैतन्मानवापुच्छोपो देतुदंतायाऽसाधारण्योत्थिताः तेनेत्येवमर्थः ।

अनुमितीति । विरुद्धान्यस्य परित्यादित्यर्थः ।

तेनेत्यस्येति । मूलस्यस्य तेनेत्यस्येति । संशयकृतेति । मध्यमजनकतावच्छेदकत्वस्य परित्याग अनुमितिं विरोधिताघटितलक्षणं अन्विष्टविरोधित्यादित्यस्य लक्षणं इवद्वारण्येत्यर्थः । द्वितीय तृतीयलक्षणं करणस्या साध्यतद्भावस्य संशयकृतयेत्यनुमत्तवदभावोत्थापकतयेत्यस्य संप्रतिपक्षोत्थापकतयेत्यर्थकत्वस्य न संगच्छते इत्येव साध्यतद्भावोत्थिति

असाधारण्यस्य संप्रतिपक्षोत्थापकतयेत्यर्थकत्वस्य न संगच्छते असाधा

ॐ अतोममा ॐ

ॐ अतोममा ॐ
 ॐ अतोममा ॐ
 ॐ अतोममा ॐ

ॐ गादाधरी ॐ

कतामते साध्यव्यापकी भूताऽभाव प्रतियोगित्वस्यैवासाधारण्यतया
स्य व्याप्तिप्रहाविरोधितया विरुद्धादि संकीर्णासाधारणानुरोधेन व्याप्ति-
प्रहाद्वय विरोधितापरतया व्याख्येयस्या व्यवहितलक्षणस्य तत्रा व्याप्तेरा-
पर्यक्तत्वाद्दत्त स्तत्पदं मध्यमलक्षणमात्रपरतया व्याचष्टे तेनेति । असा-
धारणस्य संशयकता पक्षे प्रथमलक्षणस्यैव साधुता नतु मध्यमस्य, संशय
प्रयोजकस्य निश्चित साध्यतद्भावचद्वयावृत्तत्वादेरनुमिति विरोधित्वा
देत्युपप्लवं भासंगति भयेन साध्यतद्भावोपस्थापकतयेत्यस्य संशयकत-
येत्यर्थं परित्यज्यार्थान्तरमाह सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेति । इतरलक्षणयो
अन्तरेऽसाधारणाव्याप्ति सत्त्ववोपप्लवं भसंगते रूपं भक्तां स्पष्टीकर्तुं

ॐ विवृतिः ॐ

एणस्येति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दोऽनित्यःशब्दत्वादित्यादौ च दशा-
विंशति शब्दत्वादे रसाधारणतया तादृशाऽसाधारण संग्रहार्थं नृतीवलक्षणस्य व्याप्ति
प्रहाद्वयविरोधिताप्रतिपक्षोत्थापकत्वादाह विरुद्धादीति । अव्यवहितलक्षणस्य =
साध्यव्यापकत्वादि लक्षणस्य । तत्र हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वे ।
स्तत्पदम् = तेनेत्यथ तत्पदम् । मध्यमेति । विरुदान्येऽव्यादिलक्षणपरतयेत्यर्थः

तथा च दतोऽसाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया इत्यतएव द्वितीय
लक्षणकरणेन नतत्राऽव्याप्तिः, अ-दया संशयजनकताप्रतिपक्ष प्रथमलक्षणे तु तत्रस्ये-
व्याप्ति २२-येवेति समुदितर्थाधित्यर्थः पर्यसितः ॥

ननु साध्यतद्भावोपस्थापकतयेत्यस्य शशय जनकोपरिधाति प्रयोजकतयेत्यर्थ-
देऽसमीचीनतया तादृशार्थपरित्यागो न युक्तः इत्यतश्च तासाधारणस्येति । तथा
च शशयप्रयोजकरूपस्य निश्चितसाध्यत्वादि मह्यावृत्तत्वस्य अनुमित्यविरोधितया
साध्यतद्भावोपस्थापकतयेत्यस्य तादृशार्थकरणेनाद्वितीयादि लक्षण स्यात् असाधारण्ये-
व्याप्त्यनुपप्लवं द्वितीयादि लक्षण स्यात्साध्यत्वस्य संग्रह प्रयोजकताभिधानपरत्वे
इति । अ-दया २२-येवेति समुदितर्थाधित्यर्थः पर्यसितः ॥

इति । अ-दया २२-येवेति समुदितर्थाधित्यर्थः पर्यसितः ॥

ॐ गादाधरी ॐ

तत्पूरयति अन्यथापुनरिति । इतरलक्षणयास्त्वित्यर्थः । अन्यात्तिरेवेति ।
सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्व पक्ष इत्यनुपज्यते । यथाश्रुतं साध्यामा-
शापकत्वंन बाधसाधारण मतस्तदर्थं व्याचष्टे साध्याभावेति । व्यवभिचा-
रादि व्यावृत्तस्यकारणी भूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकतापटितस्य
विरोधित्वस्यलाभाय साक्षादिति ॥

॥ इति श्रीमन्महासहोपाध्याय गदाधर महाचार्य विरचिता सव्यभिचार
सिद्धान्तलक्षण व्याख्या समाप्ता ॥

ॐ विवृतिः ॐ

क्षणभावकरणस्यैवा साधारणसंग्रहप्रयोजकताम् । इत्यनुपज्यते इति । तथा च
तन्मते साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिसन्दत्वरूपासाधारणे प्रथमतोपलक्षणपदे
रथास्ति रतो मध्यम लक्षणानुसरणमित्वभिप्रायः ॥

साध्याभावशापकत्व साध्याभावानुमितिजनकज्ञानविषयत्वं तद्य भवाधे, वाचकान-
स्यानुमित्यजनकत्वादित्यतो वाचस्व साध्याभावाशापकत्वसम्पादनाय साक्षात् साध्या-
भावानुमिति विरोधित्यादेः साध्याभावशापकत्वरूपतामुपगमयति यथाश्रुतमिति ।
साक्षात् इत्यस्यप्रयोजनमाहस्यमिचारादीति । साध्यानुमितिप्रयोजकीभूताभाव
प्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकतापटितस्येद साध्यानुमिति विरोधित्वं तदा तादृशसाध्यानु-
मिति विरोधित्वस्य व्यवभिचारादानपिसत्त्वेन साध्याभावशापकत्वेन व्यवभिचारादेरपि
संग्रहः स्यात् अतः कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूप प्रतिबन्धकतापटितविरोधित्व
लाभार्थं साक्षादित्युक्तम् दीधितिहृतेत्याह—कारणीभूतेतिदिक् ॥

॥ इति श्रीमुक्त पंडितप्रवर नामाचरण भट्टाचार्यं गवाध्याचार्यं तर्कगीर्षं विरचिता
सव्यभिचारप्रकरण विवृतिः समाप्ता ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तयोगीश्वरिचरितं सट्टिप्रबन्धम्

सव्यभिचारप्रकरणम् ।

फलोभूतसंशयधर्मितावच्छेदकता यादृशधर्मे पर्याया तादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानन्धं संशयजनकतावच्छेदकं तद्रूपव्यभिचारेण विवक्षणे फोद्विद्वयोपम्यापके त्यज्य धैर्यधर्ममुक्तं भूताचार्येण ।

अत्र फलोभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशे नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यो न वेति संशयं प्रति तादृशसंशयधर्मितावच्छेदकताशय-इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकनित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वेन जनकतया तद्रूपपदेन नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वमादाय नित्यत्वसाध्यकज्ञानादिहेतोः सव्यभिचारत्वापत्तिरवस्तन्निवेशः ।

अथात्र फलोभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानन्धं संशयजनकतावच्छेदकतावदित्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूप सम्यग्धर्मविशेषोऽनतिरिक्तशुचित्वं वा जाये धूमवत्पर्यंतकालीनवह्निमान धूमादित्यादौ धूमवत्पर्यंतकालीनवह्निमान्न वेति संशयजनकतावच्छेदकीभूतायां धूमवत्पर्यंतकालीनवह्निमतदभावसहचरितधूमवानयमित्यादिज्ञानीयसाध्यविषयत्वान्तः पातिपर्यंतत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नविषयताया फलोभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वमन्वाद्युक्तसाध्यकधूमोऽतिव्याप्ति

अथ फलोभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानन्धं संशयजनकतावच्छेदकतापद्याया प्रकारगणित विवक्षणे फोद्विद्वयोपम्यापके त्याज्यधर्ममुक्तं भूताचार्येण ।

भवापत्तेः धर्मप्रसाधारणज्ञानस्य जनकत्वानुरोधेन परस्परोपरलेपावगादि-
ज्ञानत्वेनैव जनकता वाच्या अखण्डसाधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताशक्तिज्ञा-
नत्वस्य संशयजनकतानवच्छेदकत्वादिति ।

नापि द्वितीयः—नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानर्थं ज्ञानवानिति ज्ञानो
यतादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितगुणज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि
नित्यत्वदभावविषयकज्ञानवानर्थं नित्यो न वेति संशयजनकतानतिरिक्त-
त्तितयाऽयं नित्यो ज्ञानादित्यत्रातिव्यास्यापत्तेः ।

अत्रोच्यते—स्वरूपसम्बन्धरूपमेव जनकतावच्छेदकत्वं तिवेशनीयं
धूमवत्पर्वतकालीनबहिमान्धूमादित्यत्र प्रागुक्तातिव्याप्तिस्तु फलीभूतसंशयध-
र्मितावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारत्वस्य ता-
दृशधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतामा-
मान्यस्य वा निवेशेभैव धारणीयेति ध्येयम् ॥ १ ॥

अथैवमपि नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानर्थं नित्यत्वतदभावविषयक
ज्ञानवानिति—ज्ञानीयतादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित नित्यत्वतदभाव-
विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
ततादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानर्थं
नित्यो न वेति संशयजनकतावच्छेदकतयाऽयं नित्यो ज्ञानादित्यत्रातिव्याप्ति-
दुर्वारैव ।

न च फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशे-
ष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकनिरूप्यताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वं सं-
शयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नत्वमिति विषयज्ञे नार्यं दोषः
इदन्त्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यतात्ववच्छिन्ननिरूपकताकनिरूप्यताघटितरूपस्यैव
तादृशसंशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकतया नित्यत्वतदभावविषयकज्ञान-
वदिदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकनिरूप्यतावत्तादृशज्ञान-
त्वावच्छिन्नप्रकारतात्वस्य तादृशजनकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वान् इति
वाच्यम् । नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वाव-
च्छिन्ननिरूपकताकनिरूप्यताया एकव्यक्तिमया इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यता-
त्वावच्छिन्ननिरूपकताकनिरूप्यतात्वेन रूपेण तादृशजनकतावच्छेदकता-
वच्छेदकतावच्छेदकत्वान्, तादृशप्रकारतात्वस्य जनकतावच्छेदकतावच्छेद-

यद्यपि विशिष्टस्य सुतरां जनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेनातिव्याप्तिताद-
रण्यादिति ।

यदि तादृशविशिष्टप्रकारतात्वे जनकतावच्छेदकतावच्छेदकतायाः पर्या-
येनिवेश्यते, तदा तादृशविशिष्टघटकज्ञानत्वावच्छिन्नानांशस्य तादृशजनकता-
वच्छेदकक्रोटावन्तर्भावेणोक्तातिव्याप्तिवारणेष्यसंभवः लाघवेन तद्वर्माव-
च्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदकत्वस्योपकारेणैवोप-
पादनवच्छेदधीभूतविशेष्यतात्वावच्छिन्नत्वांशान्तर्भावेण जनकतावच्छेद-
कतावच्छेदकत्वस्य पर्यायेरसंभवान्न, एतच्चानुभितिप्रत्यये प्रकारान्तरानुसरणे
गौरवमित्यादिना भट्टाचार्येणैव श्रुतीकृतमिति ।

किञ्च भ्रमप्रमासाधारण्यानुरोधेन निरूप्यनिरूपकभावापन्नप्रकारता-
त्वेनैव जनकतावच्छेदकताया वक्ष्यत्वेन साधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारतात्व-
स्यापि जनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावेनासम्भवाप-
त्तेरिति ।

एतेन पत्नीभूतसंशयमित्यावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रवि-
शेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वं संशयजनकतावच्छेदकतावच्छेद-
कत्वपर्याप्त्यधिकरणं नद्रूपवत्त्वगिन्युक्तापि न निरतार इति चेत् ।

अत्राहुः—तद्वर्मापर्याप्तावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेद-
कत्वानिरूपितजनकतायाम् तद्वर्मापर्याप्तावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेद-
कत्वपर्याप्त्यधिकरणं तद्वच्छेदकताया प्रकारता तद्वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूप-
वत्त्वमिति विवक्षणात् योऽपि शेषः ।

अनुगमात्तु—प्रकृतस्याप्यसंशयोद्यतोऽपि तानिरूपितविशेष्यताविशिष्टाव-
च्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेद-
कत्वपर्याप्त्यधिकरणं तद्वच्छेदकताया प्रकारता तद्वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूप-
वत्त्वमिति विवक्षणात् योऽपि शेषः ।

...

कृत्याभावात्, विशिष्टज्ञानपरिदृश्यायच्छिन्नविशेष्यत्पदितपर्यायच्छिन्न-
जन्यगानिरूपितजनकताच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि तादृशावच्छेदकतायां विशिष्टज्ञा-
नपरिदृश्यपर्यायावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नत्वाभावादिनि ।

वस्तुतस्तु फलोभूतमंशवीयमाभ्यन्तावच्छेदकावच्छिन्नकोटितानिरूपि-
तविशेष्यताविशिष्टा या आपेय-रसश्मन्धावच्छिन्नावच्छेदकता तन्निरूपित-
धर्मितावच्छेदकतानिन्नावच्छेदकतानिरूपितमुपयविशेष्यतानिन्नावच्छेदकता-
निरूपितावच्छेदकताकप्रकारतावच्छेदकतापर्याय्यधिकरणत्वरूपमेव वि-
वक्ष्यीमः ॥ तादृशकोटितानिरूपितविशेष्यताविशिष्टत्वं च स्यात्तच्छेद-
कतापर्याय्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्यायिकत्व-
पदितमंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्वोभयमसम्बन्धेन ।

अथ सामूह्यलक्षणमंशवीयविशिष्टज्ञानपरिदृश्यायच्छिन्नविशेष्यत्वपरि-
तपर्यायच्छिन्नजन्यगानिरूपितजनकतानिरूपितत्वस्येदम्बहुलितादृशावच्छे-
दकतायां सत्त्वेऽपि विशिष्टज्ञानपरिदृश्यायच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकता-
पर्याय्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्यायिकत्वाभावात्
अथ तादृशमंशवीयशब्देदृश्यावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकतापर्याय्यनुयोगि-
तावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्यायिकत्वसत्त्वेऽपि तादृशविशेष्यता-
वच्छिन्नधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्वामावाप् नोक्तसमूहा-
लक्षणमंशयमाहात्म्याः । मुख्यविशेष्यतानिरेषाच्च धुमरत्नरत्नादीनि-
वदिमान धुमादियादी न प्रागुक्तानित्यानिः ।

वेधिनू-करीभूतमंशवीयमाभ्यन्तावच्छेदकावच्छिन्नकोटितानिरूपि-
तविशेष्यतावच्छेदकता यादृशस्यै पर्याया तादृशधर्मावच्छिन्नानुयोगि-
तत्वताविशिष्टा या तद्विशेष्यतायादिसंशयतावच्छिन्नजन्यतानिरूपित-
जनकतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्यायिकत्वसत्त्वेऽपि नि-
वक्ष्यीमः । निरूपितत्वविशेष्यताविशिष्टत्वं च स्यात्तच्छिन्न-
विशेष्यतावच्छेदकत्वं च स्यात्सम्बन्धेन । अथयदनुयोगितावच्छेदकत्वं च स्यात्
जन्यतावच्छेदकतापर्याय्यत्वं च स्यात्तद्विशेष्यतावच्छेदकताकपर्याय्यत्वं च स्यात्
सम्बन्धवदन्तवत्त्ववच्छिन्नजन्यत्वानर्थं त्रिविधत्वसम्बन्धवत्त्ववच्छिन्नजन्यत्वान् इति
ज्ञानीवच्छिष्टज्ञानवच्छिन्नजन्यता नूनं निरूपितत्वविशेष्यतावच्छिन्नवि-
शेष्यतावच्छिन्नत्वानिः ।

साक्षात्ज्ञानजन्यतया साध्यमंशयत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वादिति धान्यम्
साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानियतजन्यतानिरूपकभूत
जनकताया एव पक्षधर्मताज्ञानविशेषणत्वोपगमान् नित्यवतद्भावविषय
ज्ञानवत्साक्षात्ज्ञानजन्यता च न तादृशजनकतानियतेति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्रोक्तमुक्तया साधारणादिधर्मवत्साक्षात्ज्ञानजन्यतावच्छेदककौटो-
व्यवहितोत्तरत्वनिवेशन्यावश्यकतया तादृशज्ञानजन्यत्वस्य साध्यमंशय
जनकतादृशज्ञानाव्यवहितोत्तरपटज्ञानादिसाधारणतया साध्यसंशयजना
साध्यभिचारित्वेनासंभवापत्तिरिति चेत् ।

अत्राहुः—साध्यसंशयजनकतानियतत्वं न तादृशजनकताशून्यावृत्ति-
येनाऽसंभवः स्यादिति, किन्तु तादृशजनकताशून्यसाध्यवतद्भावविषयको-
पस्थित्यवृत्तिव्यवपणैव धान्यम् । तथाच साधारणादिधर्मवत्साक्षात्ज्ञानजन्यो-
पस्थितिमात्रस्यैव साध्यमंशयजनकतावत्त्वेन तादृशजनकताशून्यत्वमसीधा-
रणादिधर्मवत्साक्षात्ज्ञानजन्योपस्थितावेवेति सादृशोपस्थित्यवृत्तिव्यवपण-
धर्मवत्साक्षात्ज्ञानजन्यतायामश्रुतत्वात्प्रदोषः ॥ अथवा तादृशजनकतानियतत्वं-
स्वव्यापकतादृशजनकताजन्यम् । स्वपदं तादृशजनकतानियतत्वाभिमत-
जन्यतापरम् । स्वव्यापकत्वं च स्वाधिकरणीभूतसाध्यवतद्भावविषयको-
पस्थित्यवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाम्, तथाच नित्यवतद्भावविषय-
कज्ञानजन्यतायाः साध्यमंशयजनकसाध्यवतद्भावविषयकोपस्थित्यवृत्ति-
वृत्तेन साध्यमंशयजनकताया तादृशज्ञानवत्साक्षात्ज्ञानजन्यतासाक्षिमाध्यतद्-
भावविषयकोपस्थित्यवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावात्प्रतिषेधः ।
साधारणादिधर्मवत्साक्षात्ज्ञानजन्यतासाक्षिमाध्यवतद्भावविषयकोपस्थित्यवृत्ति-
एव च साध्यमंशयजनकतामक्तान् नोत्ताऽसंभवः ।

एतेन पूर्वकल्पे विशेषणज्ञानादिमुद्रया साध्यमंशयजनकताशून्यत्वसा-
ध्यवतद्भावविषयकोपस्थित्यवृत्तिव्यवपणैव विशेषणज्ञानादिमुद्रया जनकतासा-
क्षात्प्रमत्ताभावात् जन्यताया मंशयमंशयव्यवच्छिन्नत्व-साध्यमंशयव-
न्युत्पत्तिवत्त्वात् स्यधर्मिति परास्त्वम् । एतेन कल्पे विशेषणज्ञानादिमुद्रया सा-
ध्यमंशयजनकतायामपि निश्चयस्य नित्यवतद्भावविषयकज्ञानजन्यता

अथात्र संशयजनकताच्छेदककोटी साधारणादिधर्मवन्धर्मिज्ञानजन्यत्वस्य प्रवेशोऽपि न क्षतिः प्रकृते संशयजनकतावच्छेदककोटिप्रविश्यात् साधारणादिधर्मवन्धर्मिज्ञानजन्यता तद्वदकाव्यवहितोत्तरत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिरूपिता या साधारणादिधर्मवन्धर्मिज्ञाननिष्ठजनकता तदाश्च श्रयपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादायैव सर्षत्र लक्षणसमन्वयादिति । न च जनकतावच्छेदकताया यदि पर्याप्तिनिवेश्यते तदाऽसंभवः क्षतिरिति वाच्यम् जनकतावच्छेदकतायाश्च पर्याप्तिर्न निवेश्यते इति स्वयमेवोच्यमान् इति चेत् ।

उच्यते—यतो जन्यताया अव्यवहितोत्तरत्वपटितत्वमत एव तदपेक्षया लघुत्वेन तद्वदकाव्यवहितोत्तरत्वस्य संशयजनकतावच्छेदकत्वोक्तिसंगतिः अन्यथा जन्यताया अतिरिक्तत्वे जन्यतापेक्षयाऽव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वाभावेन जन्यताया जनकतावच्छेदकत्वस्वप्डनस्याप्रसक्त्यापत्तेः । एवञ्च जन्यतापेक्षया तद्वदकाव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वादिति मन्येन जन्यत्वं नातिरिक्तपदार्थः नित्यव्यवहितोत्तरत्वपटितमेवेति शापनान् । अत एव आत्माश्रयेत्यादिग्रन्थस्य यतो जन्यताया नातिरिक्तत्वम् अतः आत्मश्रयमन्येन तस्या जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिर्नाऽसंभवः, अन्यथा जन्यताया अतिरिक्तत्वेऽसंभवरूप एव क्षतिरित्यर्थ एव तात्पर्यम्, अत एव जन्यत्वस्य स्वपदकाव्यवहितोत्तरत्वाऽपेक्षया गुरुत्वेन संशयजनकतानवच्छेदकत्वादेव न क्षतिर्नाऽसंभव इत्यर्थ इति न काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥४॥

न चैवं साध्यसंशयत्वनिवेशनं ध्येयं यत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनैवोपपत्तेः, नित्यत्वतद्भावविषयकज्ञानवन्धर्मिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानविशिष्टनित्यत्वादि-विषयकोपस्थितित्वस्य किञ्चित्कार्यं प्रति जनकतावच्छेदकत्वाभावेनाऽतिप्रसङ्गाभावादिति वाच्यम् । तथासतिग्रहणादौ साध्ये रासभसाहचर्यादिप्र-

१ वस्तुतस्तु उपस्थितित्वस्य साधारणादिधर्मवन्धर्मिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटी प्रवेशपक्ष एवेतदुच्यते तत्पक्षे जनकतावच्छेदकत्वेऽपि नित्यत्वादायातिप्रसङ्गमिवा उभयत्रैव पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकतयाऽव्यवहितोत्तरत्वपटितजन्यत्वस्य जनकतावच्छेदकत्वेऽपि क्षतिसंभवादिति ध्येयम् ।

कारणादज्ञानमादाय धूमादायनिप्रसंगापातान्प्रकृतसाध्यसंशयजनकताया
 अयद्वयं निवेदनीयत्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथात्र प्रागुक्तयुक्त्या प्रकृतसाध्यसन्देहजनकतापदेन प्रकृतसाध्यसं-
 शयच्यन्यूनवृत्तिजन्यतानिरूपितजनकत्वमेव धियवशनीयम् । तत्र न्यूनवृत्ति-
 त्वं यदि प्रकृतसाध्यसन्देहनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति तादृशसंश-
 यनिष्ठत्वरूपं तदा साध्यसंशयत्वोपादानेऽपि रासभतदभावसादृश्योदिप्र-
 कारकज्ञानजन्यतामादायातिव्याप्तितादृशमेव रासभतभावसदृशचरितध-
 र्मेवताज्ञानजन्यकोट्युपस्थितिजन्यतायामुक्तसाध्यसंशयच्यन्यूनवृत्तित्वस्या-
 क्षतत्वान् । नाऽपि साध्यसंशयत्वव्याप्यत्वमेव तन्न्यूनवृत्तित्वं—साध्यतद-
 भावसदृशचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यकोट्युपस्थित्यव्ययद्वितीतरत्वभ्यपटादिशा-
 नसाधारणतयातादृशोपस्थितिजन्यतायामपि साध्यसंशयत्वव्याप्यत्वाभावा-
 दिति चेन् ।

अत्रोन्यते—साध्यसंशयत्वच्यन्यूनवृत्तित्वं साध्यसंशयनिष्ठभेदप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वे सति मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यसाध्यसंशयनिष्ठत्वम्, रासभा-
 दिसंशयजन्यतायाश्च मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यसाध्यसंशयनिष्ठत्वाऽभावात्
 निरुक्तन्यूनवृत्तित्वम् । यदि च संशये विशेष्यताद्वयमेव स्वीक्रियते, (तदा
 स्वभिन्नत्व-स्वानवच्छिन्नत्व-स्वनिरूपकज्ञानोपलब्धितयसम्बन्धेन मुख्यवि-
 शेष्यताविशिष्टमुख्यविशेष्यताद्वयसाध्यसंशयनिष्ठत्वमेव न्यूनवृत्तित्वघटकं वा-
 च्यमिति । इदमपि संशयोपविशेष्यताद्वयस्यावच्छेदावच्छेदकभावसम्बु-
 धेत् ।)

यस्तुतस्तु किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकाव-
 च्छिन्नप्रकारतानन्तः पातित्वे सति किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
 साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानन्तःपातितो या विषयता तच्छून्यसंशयनि-
 ष्टत्वमेव न्यूनवृत्तिव्यघटकं वक्तव्यमतो न काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

न च कोटिद्वयपदस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतदभावपरतया
 प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादिविषयकोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नज-

जनकतायच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवेशान्नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्
 एवं सत्येनह्लाभायैव साध्यसंशयोपादानमिति महत्वाच्येणोक्तम् ।

अत्रेदमवधेयम्—प्रकृतसाध्यतायच्छेदकावच्छिन्नादिविषयकोपरिस्थिति
 पटितधर्मावच्छिन्नजनकतायच्छेदकावच्छिन्नजन्यतापदेन प्रकृतसाध्यविष
 यकोपरिस्थितिव्यपटितधर्मावच्छिन्नजनकतायच्छेदकावच्छिन्नजन्यता प्रकृतस
 ध्याभावोपरिस्थितिव्यपटितधर्मावच्छिन्नजनकतायच्छेदकावच्छिन्नजन्यता
 वक्तव्या तत्रोभयदिशि जनकतायामेव प्रकृतसाध्यसंशयनिरूपितत्वमवद
 निवेशनीयमिति, अन्यथा प्रथमजनकतयां तद्वेशे गोत्ववान्धन्यादिव्या
 द्विविरुद्धे कालिकेन गोत्वकोटिसंशयस्य साध्यतापटकसमवायसम्बन्धे
 प्रकृतसाध्याभावकोटिकमंशयस्य च जनहीभूत कोटयुपस्थितिजनकं क
 लिकेन गोत्ववदृष्टिसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारुगोत्वामा
 वदुक्ति—अथचयदिदमित्यादिज्ञानमादायातिध्यायिः ।

एवं द्वितीयादिजनकतायां तदनिवेशेऽपि षड्भिमान घृमादित्वादी व्य
 प्ये मंशयेन यद्विप्रदुक्ति कालिकेन षड्व्यभाववदुक्तिधूमयान्त्यादिज्ञान
 मादायातिध्यायिर्हित कथमुक्तमेतद्भाभायैव मंशयपदोपादानमिति ।

न चोभयत्र जनकतायामेव साध्यतायच्छेदकमंसर्गावच्छिन्नकोटितार
 संशयनिरूपितत्वमात्रनिवेशेनैव उक्तातिप्रसङ्गकारणमंशये मंशयेप्रकृतमा
 ध्यीयत्वमण्टन एवैतन्प्रसङ्गस्य तात्पर्यमिति वाच्यम् ।

विशेषणतया पटत्वाभावसाध्यकपटत्व्यादिरिच्छद्वैतौ कालिकेन पटत्वा
 भावकोटिकस्य विशेषणतयाकालिकमन्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटत्वा
 भावाभावकोटिकमंशयस्य साध्यतापटकमन्वन्धेन प्रकृतसाध्याभावकोटिक
 संशयस्य च जनहीभूतकोटयुपस्थितिजनकं कालिकेन पटत्वाभाववदुक्ति
 विशेषणतामन्वन्धनेकान्तिरुमन्वन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकपटत्वाभावा
 भाववदुक्तिपटत्वशान्त्यादिज्ञानमादायातिध्यायिप्रकारणाय प्रथमजनकतायां
 विशेषणतया घृमाभावसाध्यकवदुक्त्याभावादिप्रसङ्गवद्वैतौ कालिकेन मंश
 यमन्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमामावाभावावच्छिन्नविशेषणतावच्छि
 न्नप्रतियोगिताकाभावकोटिमंशयस्य विशेषणतया प्रकृतसाध्यकोटिमंशयव
 च जनहीभूतकोटयुपस्थितिजनकं कालिकेन घृमाभावसाध्यवदुक्तिनिर्गम
 दुक्ति षड्व्यभाववदुक्तिमित्यादिज्ञानमादायातिध्यायिप्रकारणाय द्वितीयादिजनक-

तायां च प्रकृतसाध्यसंशयनिरूपितत्वनिवेशस्याव्यावश्यकत्वात् अत एवैत-
द्विध्यानिभिर्धैव यदि चेत्यादिन उभिधाम्यमाने एतत्कल्पसमशीलद्वितीय-
रूपे संशयपदद्वयोपादानं स्वयमेव करिष्यतीति चेत् ।

अत्र केचिन्-उभयकोटिसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानजन्यको-
ट्युपस्थितेरेव संशयजनकत्वं न तु प्रत्येकसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालि
ज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरिति मते उक्तातिप्रसङ्गाभावात् तन्मतमालम्ब्यैवैत-
न्नाभायत्यादिप्रन्याभिधानान्नासद्गतिरित्याहुः ।

यानुवस्तु यद्व्यमाणसहकारितावच्छेदकनिवेश निष्कृष्टकल्पाभिप्राये-
रेवैतद्वन्योऽभिहितः । तत्कारणे साध्यसंशयनिवेशस्याप्रयोजकत्वान् इति
ध्येयम् ॥ ६ ॥

अथ पहिमाहचर्यमात्रेण यद्व्यभाषसाहचर्यमात्रेण वाऽवच्छिन्नाया
व्याप्यस्य विगच्छस्य वा प्रकारता नग्याधोद्वेधोक्तान्तरयज्ञान् साध्यतद्भा-
षयिपवकमनूद्वाहंजनरूपसाध्यतद्भावोपस्थितिजनकीभूतज्ञानीयतया प्रत्येकं
साधोपस्थितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतायां साध्याभावोपस्थितिनिष्ठज-
न्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गः । यदि च साध्यावि-
शेषणोपस्थितिवृत्तिमाध्यमं संशयजनकताजनितं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां
साधोपस्थित्यदृष्टिसाध्यमं संशयजनकताजनितं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां
च जनकतायासाध्यच्छेदकीभूता या प्रकारता नग्या विवक्षितत्वान्नातिप्रसङ्ग
इति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्र एते प्रथमं साध्यसंशयपदं जनकतायां साध्यसंशयवाचरिज्ज-
जन्यतानिरूपित-वलाभाय द्वितीयमपि तदर्थमेवान्यथा गोप्यवान् अद्यन्त्रा-
दित्यादिदिग्दे पहिमान् धृमादित्यादित्याये ए गोप्यभाषयदृग्नि गोप्यद-
दृष्टि-दृष्टान्तरदृष्टि-अध्यवधानि-सादिज्ञानीदप्रकारतासाध्य दित्तिदृष्टि-
दृष्टान्तरदृष्टि-अध्यवधानि-सादिज्ञानीदप्रकारतासाध्य दित्तिदृष्टि-
दृष्टान्तरदृष्टि-अध्यवधानि-सादिज्ञानीदप्रकारतासाध्य दित्तिदृष्टि-
दृष्टान्तरदृष्टि-अध्यवधानि-सादिज्ञानीदप्रकारतासाध्य दित्तिदृष्टि-

इति एतन्मतेऽपि साध्यसंशयपदं जनकतायां साध्यसंशयवाचरिज्ज-
जन्यतानिरूपित-वलाभाय द्वितीयमपि तदर्थमेवान्यथा गोप्यवान् अद्यन्त्रा-
दित्यादिदिग्दे पहिमान् धृमादित्यादित्याये ए गोप्यभाषयदृग्नि गोप्यद-
दृष्टि-दृष्टान्तरदृष्टि-अध्यवधानि-सादिज्ञानीदप्रकारतासाध्य दित्तिदृष्टि-
दृष्टान्तरदृष्टि-अध्यवधानि-सादिज्ञानीदप्रकारतासाध्य दित्तिदृष्टि-

च्छिन्नजनकृतायां च सामाधिकरण्याद्व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तिरतो नित्य-
पदद्वयम् ।

न च विशिष्टजनकृतासामानाधिकरण्यनिवेशनैव पूर्वोच्छेदोपगमन-
संभवेऽलं नियतपदद्वयेनेति वाच्यम् । वह्निसहचरितमीनसहचरितञ्ज-
त्ताज्ञानजन्यसमूहालम्बनोपस्थितौ तादृशजनकृतासामानाधिकरणमनीसह-
चरितञ्जत्ताज्ञानजन्यतामादाय वह्निमान् जलादित्यादिविरुद्धे समूहालम्ब-
नोपस्थितौ तादृशजनकृतासामानाधिकरणरासमसहचरितधूमवत्ताज्ञान-
जन्यतामादाय वह्निमान् धूमादित्यादिव्याप्ये चातिव्याप्तिरतो नियतपदद्वयम्
श्रेयंपाठः—हस्तलिखित पुस्तकेनारित ।

अथ साध्याविशेषणकोपस्थितिपदेन साध्यतायच्छेदकावच्छिन्नप्रतिशे-
षणताशून्योपस्थितिरेव वाच्या अन्यथा साध्यनिष्ठविशेषणताशून्योपस्थिते-
प्रमिथ्या प्रमेयसाध्यकर्मभिचारिण्यव्याप्यपक्षेः, एवं च स्वरूपतो द्रव्य-
न्यादिसाध्यकर्मथले साध्यतायच्छेदकाप्रसिद्धयाऽप्याप्तिः । न च स्वरूपतो
द्रव्यन्यसाध्यकर्मथले साध्यनिष्ठविशेषणताशून्योपस्थितिरेव निवेशनीया
तथाच द्रव्यन्यतदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यद्रव्यन्यमित्याहारकोप-
स्थितेरेव तादृशन्यान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यन्यमित्याहारकोपस्थि-
तेरपि द्रव्यन्यत्वघटकतया स्वरूपतो द्रव्यन्याविशेषणकन्यादिति धेम्,

उच्यते—स्वरूपतो द्रव्यन्यादिमाध्यकर्मथले साध्यावच्छिन्नविशेषणता-

(१) अत्र तादृशशून्यत्व जनकृतायां न तु अन्यतायां तद्यगति बहुवभाषावृत्त-

रितञ्जत्ताज्ञानजन्यताया घटज्ञानादिमाधारणतया साध्याविशेषणकोपस्थितिपूर्विकेन
साध्याभावोपरिचयित्वान्वच्छिन्नप्रमिथ्यामनियततया च तादृशजन्यतामादाय वह्निसह-
चरितादिति विरुद्धेऽतिव्याप्तिरन- साध्याविशेषणकोपस्थितिपूर्विकं जनकृतायां निवेश्यम् ।
एवं साध्याविशेषणकोपस्थित्यवच्छिन्नस्य अन्यतायां निवेशेऽगमनव- गर्भक्या एव प्रव-
त्तया घटज्ञानादिमाधारणतया तादृशशून्यतामादादिति ॥

(२) न च साध्यतायच्छेदककर्मत्वमेव वृत्त्याप्यनिरूपणनिषेधात्प्रतिशे-
षणतायां तद्यगति वदितेन घटवत्तद्विषयवत्परिचयित्वान्वच्छिन्नजनकृतामादाय विरु-

द्धेऽतिव्याप्तिरेव संभवति । न च तद्यगति साध्यनिष्ठमुपसर्गसंज्ञात्पक्षे सुवर्तितोपगतशून्य-
त्वनिवेशकप्रतिशेपिरिति ————— अत्र बहुवभाषावृत्तपरिचयित्वान्वच्छिन्न-
जनकृतायां निवेश्यम् ।

उच्यते ।

शून्योपस्थितिरेव निवेशनीया तत्तद्भावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थि-
तिवन्तत्तद्वदन्योन्याभावावद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितेरपि संशयकतया
उक्तस्यलेद्रव्यतदन्यवृत्तिधर्मवानित्याकारकज्ञानजन्यद्रव्यमित्याकारकोपस्थि-
तिमादायैव लक्षणसमन्वयादिति ध्येयम् ॥

अथ साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताविशिष्टप्रकारता-
विवक्षणेनैव प्रत्येकसाहचर्यमात्रावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानजन्योद्बोधकान्तग-
र्धानसाध्यतद्भावविषयकसमूहालम्बनोपस्थितिजनकतामादायातिव्याप्तिवा-
रणसम्भवेन साध्याविशेषणकेत्यादिगुरुतरारम्भो निष्फलः ॥ जनकतावै-
शिष्ट्यं च स्वनियतजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्व-सम्भिनसाध्यसं-
शयजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन इति
चेन्न । स्वरूपसम्बन्धात्मकजनकताया उपस्थितिभेदेन भिन्नत्वे उक्तसमूहा-
लम्बनोपस्थितिमादायोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यान् उक्तपरम्परायाः संसर्गत्वे
मानाभावाच्चेति ध्येयम् ।

अथात्राश्वत्ववान् गौर्न वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितसा-
ध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनक-
तानियतं यदश्वत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नजन्यत्वं तन्निरू-
पितजनकतायां साध्याविशेषणकोपस्थित्यवृत्तिसाध्यसंशयजनकतानिय-
तजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकीभूता या गोत्वाभाववद्वृत्त्यश्व-
त्वयानित्यादिज्ञानीयप्रकारता तामादाय गौरश्वत्वादित्यादिविरुद्धे, बहुध-
भावकालीनधूमवान् वह्निमान् वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपि-
तसाध्याविशेषणकोपस्थित्यवृत्तिधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नज-
नकतानियतं यद्वह्निभावकालीनधूमविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नज-
न्यत्वं तन्निरूपितजनकतायां साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यसंशयजन-
कतानियतजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकीभूता या वह्निमद्वृत्तिव-
ह्निभावकालीनधूमवानित्यादिज्ञानीयप्रकारतता तामादाय वह्निमान्धूमादि-
त्यादिव्याप्ये चातिव्याप्तिः ।

(१) स्वावच्छेदकवच्छिन्नमित्यन्वयनिवेशो न दोष इत्यत आह उच्यते । जनक-
भाव इति विवेकमनाविरहेण जनकता माना तथा सन्त्यजनकतानादायतिव्याप्तिरिति भावः ।

वन्नापच्छेदकाप्रच्छिन्नजन्यताभिन्नतायां तादृशधर्मावच्छिन्नजन्यता-
विरतयपदितधर्माभिन्नधर्मसंज्ञजनकतावच्छिन्नजन्यताभिन्न-
तायां जनकतायामवच्छिन्ना या प्रकाशना तस्या या निवेशान्तेन द्वेष
एते कन्वान्तमुक्तं भवत्यर्थम् ।

एतन्मध्ये संज्ञापदद्वयोपादानव्यावृत्तिः प्रसिद्ध विदित्वा ज्ञयात्
साध्याभावरिपयकत्वघटितधर्मानर्थावच्छिन्नजनकतानिषेधोनेय मान्त्वमे
सादृशजनकतायां साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यनिषेधा स्वर्यः ।
न साध्यव्ययद्रूपत्वं गोत्ववन्न घन्त्याकारकसंज्ञायं प्रतिष्ठा साध्याभावरिपय-
कत्वघटितधर्मावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकप्रकारक ज्ञानव्याप्यवच्छिन्नजनकता
तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नाध्वत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगादित्यावच्छिन्नजन्यता
निरूपितजनकतावच्छेदकीभूता या गोत्याभावरिपयकत्वध्वत्वयानिनि-ज्ञानीय-
प्रकारता तामादाय गोत्वघान अध्वत्वादिन्यादायमित्याप्रियाणाव तन्निषे-
धनमायद्वयकमिति चाच्यम् ।

विशिष्टवैशिष्ट्यावगादित्यावच्छिन्नजन्यतायां साध्यसंज्ञजनकताप-
च्छेदेकेतरधर्मावच्छिन्नरूपतादृशजनकतावच्छेदकपर्यायावच्छेदकताकत्ववि-
रतद्वेषोक्तातिव्याप्यमन्मथादनुभवत्वादेरपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगादित्या-
वच्छिन्नजन्यतावच्छेदकघटकत्वान्,

अन्यथोक्तविशेषणज्ञानेऽपि गोत्वकालीनाध्वत्ववद्रूपत्वं गोत्ववन्न घेत्या-
कारकसंज्ञायम्यधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया साध्यविषयत्वघटित-
धर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नगोत्वकालीनाध्वत्वविविशिष्टवैशि-
ष्ट्याभावगाद्विदुद्विन्यावच्छिन्नजन्यतानिरूपित जनकतवच्छेदकीभूतगोत्वा-
भाववद्भूतिगोत्वकालीनाध्वत्वयानित्यादिज्ञानीयप्रकारतामादायानिव्याप्तिता-
दवस्थापत्तः ॥

न चोक्तज्ञानमादायानिव्याक्तिभिर्वैतद्विशेषणं विहाय साध्यमुख्यवि-
शेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य निवेशान्तासङ्गतिरिति चाच्यम् साध्यमुख्यविशे-
ष्यकत्वावच्छिन्नत्वनिवेशकल्पेऽपि अध्वत्ववद्भूत्वं गोत्ववन्न घेत्याकारकसं-
ज्ञायोयधर्मितावच्छेदकवच्छिन्नजनकतायां साध्यमुख्यविशेष्यकत्वावच्छिन्न-
त्वस्यापि सत्वात् तादृ शजनकतावच्छेदकावच्छिद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगादि-
त्वावच्छिन्नजन्यतामादायोक्तातिव्याप्यैर्दुर्वारत्वादिति ।

एतेन स्मृत्यादिसाधारणविशिष्टयैशिष्ट्यावगाहित्वमेव विशेषणता-
 च्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकमितिमते विशिष्टयैशिष्ट्यावगाहिज्ञान-
 त्यावच्छिन्नजन्यतामादायोक्तातिव्याभिचारणाय साध्यविषयकत्वपटितध-
 र्मावच्छिन्नत्वनिवेशनमित्यपि परास्तम् ।

तन्मते तद्विशेषणदानेऽप्युत्तरीत्याऽतिव्याप्तेरशक्यपरीहारतया ऊच्य-
 तार्या विशेषणान्तरं प्रवृत्त्यैवोक्तातिव्याप्तेर्वारणीयत्यादिति ।

यत्तु महानमीयवह्निमान् यद्विसामान्याभावयान् वेत्याहारकर्मजयत्न-
 कीमूतघोटयुपरिधतिजनकमहानगोयवद्विमद्वृत्तियद्विमामान्याभाववद्वृत्ति-
 पर्वतीयभूमयानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय यद्विमान पर्वतीयभूमादियादा-
 वतिव्याभिचारणाय साध्यविषयकत्वपटितधर्मावच्छिन्नेति साध्यतावच्छेद-
 पर्वतापच्छेदकताकविषयताकत्वपटितधर्मावच्छिन्नार्थकमिति॥ तन्मित्यम् ॥
 प्रकृत साध्यमंशयत्यावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरेसावश्यकत्वस्य
 प्रागेवाभिहितत्वेन उत्तमंशयजनकताया लक्षणापटित्वादेवोक्तातिव्याप्ता-
 मभ्यादिति विभावनीयम् ।

परे तु जनकतामां साध्यविषयकत्वपटितधर्मावच्छिन्नत्वानिरेसे
 वद्व्यभावाभाववद्वृत्तियद्विमद्वृत्तिभूमयानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय हतौ
 वद्व्यभावयान भूमादित्यादिविरुद्धेऽतिव्याप्तिरुक्तज्ञानीयप्रकारतायां सा-
 माय-
 भावविषयकत्वपटितधर्मानवच्छिन्ना या यद्विषयकोपमितिव्यावच्छि-
 न्त्वद्विमान पद्व्यभावाभावयानित्याहारकतामंशय जनकता तदवच्छेद-
 कावच्छिन्न जन्यतानिरूपित जनकता तदवच्छेदकत्वस्य सत्त्वात् ॥

न चोक्तज्ञानीयप्रकारतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नघोटितात्मस-
 यन्तावच्छिन्न जन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकावच्छिन्न जन्यतानिरूपित-
 जनकतावच्छेदकतामासादेव नानिदृश्याः । यद्विघोटितमंशयत्ववद्व्यभा-
 वाभाववच्छेदकमंशय ययोरैवोक्तज्ञानजन्योपमितिकत्वस्य अत्रैवोक्तवद्वि-
 वाच्यम् । साध्यमंशयकावच्छिन्नजनकतापदेन साध्यमंशयत्वमनूनामि-
 न्यताया क्व प्रागुक्तवृत्त्या विवक्षितं वादियद्दुः ॥

[अत्रे तु यादृशविषयविज्ञेये साध्यमंशयतामदित्यत्र एव परमंशय-
 ज्ञाने क्व साध्यत्वमितिः ॥ तया च साध्याभावमादयविर-
 तावच्छिन्नां साध्यानर्थापदेऽप्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजनक-

जन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूत (घट) सहचरितत्वावच्छिन्नां प्रकार-
वामादाय लक्षणगमनादिति साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशः ।
तथाच घटसहचरितवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतायां तादृ-
शविषयकत्वानवच्छिन्नत्वादिति वदन्ति ॥ ८ ॥]

अथवा साध्यसन्देहप्रयोजिका या साध्यस्य तदभावस्य चोपस्थिति-
विषयता तदुभयप्रयोजकप्रकारतावत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । उभयसाहचर्या-
वच्छिन्नप्रकारताया एव तथात्वान्नातिप्रसङ्गः साध्यस्योपस्थितिविषयता च
साध्याभावविषयतानन्तर्भूता ग्राह्या तेन बह्वधभावसाहचर्यावच्छिन्नप्रका-
रताया बह्विषयताप्रयोजकत्वैऽपि विरुद्धे नातिव्याप्तिरिति भट्टाचार्येणो-
क्तम्-इतिपाठः फाचितकः ।

अर्थतत्कल्पेऽपि यत्र नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यत्वतद-
भावसहचरितप्रमेयत्ववांश्रायमित्याकारकज्ञानाभ्यां नित्यत्वतदभावविषयि-
ष्यैवोपस्थितिर्जनिता तत्र तादृशोपस्थितिजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमा-
दाय नित्यत्वसाध्यकज्ञानहेतौ प्रागुक्तातिव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशोपस्थिति-
व्यक्तेः साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यत्वेन तद्विषयसाध्यतदभावविषयतायाः
साध्यसन्देहप्रयोजकत्वसत्त्वेन तादृशोभयविषयताप्रयोजकत्वस्य नित्यत्वत-
दभाविषयकः ज्ञानव्यावच्छिन्नप्रकारतायामपि सत्त्वान् इति चेन्न ।

साध्यस्योपस्थितिविषयतानिष्टसाध्यसन्देहत्वावच्छिन्नप्रयोज्यतानिय-
तप्रयोज्यताकप्रयोजकतावन्त्रे सति साध्याभावस्योपस्थितिविषयतानिष्टसा-
ध्यसन्देहत्वावच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतानियतयोग्यतानिरूपितप्र-
योजकतावन्प्रकारताया विवक्षितत्वादेयोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवान्नित्य-
त्वतदभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञानप्रयोज्यतायाः साध्यसन्देहाजनकोपस्थिति-
विषयतासाधारणत्वेन साध्यसन्दायप्रयोजकताव्यभिचारित्वादिति ध्येयम् ॥

साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो धर्मस्तदव-
च्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तदवच्छिन्नसत्कारितावच्छेदकसाध्याभावविष-
यकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां च
जनकतायावच्छेदकोभूतप्रकारतायावियेनेन नातिव्यङ्ग इति भट्टा-
चार्येणोक्तम् ॥

३५३ अज्ञानसंशयवात्सल्यद्वयानुषङ्गस्य भाववद्व्याप्यनपर्वतावधुनसा-

निनिम्नानोयप्रकारतामादाय वह्निमान् पर्यतीयधूमादित्यादावतिव्याप्तिः—
उक्तज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरपि महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभावान्
वेत्याकारकसंशयजनकत्वादनः साध्यविषयकत्वेऽति साध्यतावच्छेदकपर्या
भावच्छेदकत्वाकविषयताकरत्वाथकम् ।

तथाच महानसीयवह्निमद्यावृत्तवह्नयभाववदद्यावृत्तपर्यतीयधूमवानिति
स्थितित्वावच्छिन्नजनकतायां साध्यतावच्छेदपर्याभावच्छेदकताकविषयताक
त्वावच्छिन्नत्वाभावान्नोक्तातिव्याप्तिः ।

एवं महानसीयवह्निमद्द्यावृत्तवह्नयभाववदद्यावृत्तपर्यतीयधूमवानिति
ज्ञानीयप्रकारतामादाय महानसीयवह्निमान् पर्यतीयधूमादित्यादिविरद्धेऽति
व्याप्तिवारणाय द्वितीयजनकतायां साध्याभावविषयकत्वावच्छिन्नेति । अत्र
साध्यविषयकत्वं साध्यमुख्यविशेष्यकत्वरूपं प्राणम् । तेन वह्निकालीनमहान
सीयवह्निमान् वह्निसामान्याभावान् वेत्याकारकसंशयजनककोट्युपस्थि
तिजनकतावच्छेदकीभूतवह्निकालीनमहानसीयवह्निमद्द्यावृत्तवह्नयभाववदद्या
वृत्तपर्यतीयधूमवानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् पर्यतीयधूमादि
त्यादौ नातिव्याप्तिः ॥

केचित्तु कालिकसम्बन्धेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नयभावकोटि-
कसंशयजनककोट्युपस्थितिजनककालिकेन वह्नयभाववद्वृत्तिकालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नवह्नयभावाभाववद्वृत्तिधूमवानिति ज्ञानमादाय वह्निमान्
धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यविषयकत्वेऽति साध्यमुख्यविशेष्य-
कार्थकम् ।

एवं कालिकेन वह्निकोटिकसंशयजनकीभूतकोट्युपस्थितिजनकं कालि-
केन वह्निकोटिकसंशयजनकीभूतकोट्युपस्थितिजनकं कालिकेन वह्निमद्वृत्ति
विशेषणतया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवह्नयभाववद्वृत्ति धूमवानितिज्ञान-
मादाय तत्रैवानिव्याप्तिवारणाय द्वितीयजनकतायां साध्याभावविषयकत्वा-
वच्छिन्नेति ।

न च साध्यातावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयक-
त्वावच्छिन्नत्वगार्थविशेषेणाप्युक्तानिव्याप्तिवारणसम्भयान् प्रवृत्तसाध्याभा-
वनिवेशोऽव्यर्थनिवाच्यम् महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नवह्नयभाववद्वृत्तिधूम-
वान् इत्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् धूमादि त्रयःसावतिरकार्थकम् ।

स्वरूपयादृशधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायच्छेदक्यं यत्र प्रभावरूप-
वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपरिस्थितित्यस्य तादृशधर्मावच्छिन्नसहकारितायच्छे-
दकत्वाभावात्तात्त्विकव्यतिरिक्ति भावः ॥

अनुगमस्तु—साध्यविषयकृत्यघटितधर्मावच्छिन्नजनकतायच्छेदक्यं
विशिष्टप्रकारत्वम् । विशिष्टं च स्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकता-
यच्छेदक्यं—स्वावच्छिन्न सहकारितायच्छेदकीभूतसाध्याभावरूपवृत्ति-
धर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपित जनकतायच्छेदक्योभयसम्बन्धेनेति ॥१॥
तदवच्छिन्नसहकारितायच्छेदक्यं च तदवच्छिन्नासमभानप्रयुक्तानो-
पधायकत्वाभावयन्स्वावच्छिन्नकृतत्वमित्युक्तं भट्टाचार्येण ॥

अथ तदवच्छिन्ने स्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशाब्दिकव्यवसा-
यवृत्तिस्वावच्छिन्नधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशाब्दिकव्यवसाय-
धर्मसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्वयं नियेशनीयम्, नागो वद्विभूतधर्मवत्ता-
ज्ञानजन्योपरिस्थितिचावच्छिन्नाया वद्विभूतधर्मवत्ताया वद्विभूतधर्मवत्ता-
नितिज्ञानजन्योपरिस्थितिचावच्छिन्नसहकारितायच्छेदक्योभयसम्बन्धेनेति ॥१॥
वद्विभूतधर्मवत्ताया वद्विभूतधर्मवत्ताया वद्विभूतधर्मवत्ताया वद्विभूतधर्मवत्ताया
वद्विभूतधर्मवत्ताया वद्विभूतधर्मवत्ताया वद्विभूतधर्मवत्ताया वद्विभूतधर्मवत्ताया
वद्विभूतधर्मवत्ताया वद्विभूतधर्मवत्ताया वद्विभूतधर्मवत्ताया वद्विभूतधर्मवत्ताया

स्वपदेन साधारणधर्मवत्त्वमिदं ज्ञानवत्त्वात् तदवच्छिन्नधर्मवत्त्वमिति चेत्
तानिरूपितसाधारण्यसाधारण्यवच्छिन्नप्रकारमाह ज्ञानवत्त्ववच्छिन्नजनकतावच्छिन्न-
जन्यताशाब्दिकस्य स्ववच्छिन्नधर्मवत्ताज्ञानजन्योपरिस्थितिचावच्छि-
न्नधर्मवत्त्वमिदं ज्ञानवत्त्वमिति चेत् स्वपदेन स्वभावरूपवृत्तिं नियेशते ।

अथ वद्विभूतधर्मवत्त्वमिति चेत् वद्विभूतधर्मवत्त्वमिति चेत् ज्ञानवत्त्ववच्छि-
न्नधर्मवत्त्वमिति चेत् स्वपदेन स्वभावरूपवृत्तिं नियेशते ।

वद्विभूतधर्मवत्त्वमिति चेत् ज्ञानवत्त्ववच्छिन्नधर्मवत्त्वमिति चेत् स्वपदेन स्वभावरूप-
वृत्तिं नियेशते ।

अथ ज्ञानवत्त्ववच्छिन्नधर्मवत्त्वमिति चेत् स्वपदेन स्वभावरूपवृत्तिं नियेशते ।

सृष्टिः, न वा स्मृतिप्रति संस्कारत्वेन जनकतामादायाप्रसिद्धिः । एवं च
 षट्कत्वमप्यनुपादेयमेव । द्वितीयसंसर्गघटकोपरिथितमस्त्वं च सामा-
 धिकरण्य-समानकालीनत्वोभयसम्बन्धेन ।

अथवा तदवच्छिन्ने धर्मविशिष्टान्यत्यमनिवेश्य तदवच्छिन्नासमवधा-
 प्रयुक्तत्वपदेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिरु-
 धत्वप्रयोज्यत्वमेव निवेशनीयं तावत्तैवोक्तदोषवारणसम्भवान् । एवं स्वाव-
 च्छिन्नकृत्यमित्यत्रापि स्वावच्छिन्ने निरुक्तोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वं
 निवेशनीयम्, तेन केवलसाध्यवद्दृष्टिधर्मवत्ताज्ञानादिजन्योपरिथितत्वाव-
 च्छिन्नासमवधानप्रयुक्तन्य फलोपधायकत्वाभावस्य साध्याभाववद्दृष्टिधर्म-
 वत्ताज्ञानजन्योपरिथितकालीनसाध्याभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपरिथितौ
 सत्त्वेऽपि नोक्तदोषतादवस्थ्यम् ॥

यत्तु तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिधर्मावच्छिन्नासमवधानाप्रयुक्त-
 धर्मविशिष्टतदवच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तत्वस्य विवक्षितत्वात्प्रोक्तदोषावसरः ।
 वन्त्यभाववद्दृष्टिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपरिथितकालीनवन्त्यभाववद्वृत्तिधर्मव-
 त्ताज्ञानजन्योपरिथितनिष्ठस्य फलोपधायकत्वाभावस्य बहिर्भेदवृत्तिधर्मवत्ता-
 ज्ञानादिजन्योपरिथितत्वावच्छिन्नासमाधानप्रयुक्तत्वेऽपि बहिर्भेदवृत्तिधर्मवत्ता-
 ज्ञानजन्योपरिथितत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिधर्मावच्छिन्नासमवधान-
 प्रयुक्तत्वाभावात्तादृशोपरिथितनिष्ठफलोपधायकत्वाभावे निरुक्ताभावप्रति-
 योगि यद्बहिर्भेदवृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपरिथितत्वं तदवच्छिन्नासमवधान-
 प्रयुक्तत्वादिति ।

तन्नन्दम्-केवलत्वमत्याभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपरिथितनिष्ठ-
 फलोपधायकत्वाभावेऽपि निरुक्ताप्रयुक्तत्वविशिष्टबहिर्भेदवृत्तिधर्मवत्तान-
 जन्योपरिथितत्वावच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तत्वाभावात् वन्त्यभावमहचरितधर्म-
 वत्ताज्ञानजन्योपरिथितनिष्ठफलोपधायकत्वाभावे वन्त्यभावाभावसहचरित-
 धर्मवत्ताज्ञानजन्योपरिथितत्वावच्छिन्ना समवधानस्यापि प्रयोजकत्वादिति
 धेयम् ॥ ११ ॥

इदं श्लोकं नियमणुत्वादित्यादीं साधारणधर्मवद्वृत्तिताननस्य षोडश-
 परिथित वन्त्यं च प्रति हेतुता तद्विषये धर्मिणि सत्तेर्ना अति प्रसङ्गः स्या-
 द्वा परस्परमतेषु पक्षेषु धर्मिणाधर्मिणित्वात् । अप्र मन्हाल-

अनविषयतामादायातिप्रसङ्गधारणाय कोटिद्वयोपस्थितिजनकतारच्छेदो
 भूतविषयताश्रयप्रतिवेशनमावश्यकं सम्बन्धिधिशेष्यकज्ञानादपि सम्बन्ध-
 रस्मरणोद्गमनं तत्कोटिसाहचर्यादिविशिष्टविषयकत्वेनैव हेतुनया धर्मिणि
 यताया जनकतानवच्छेदकत्वादित्याशङ्क्य, घस्तुतन्तु साध्यसन्देहजनक
 कोटिद्वयोपस्थितिजनकज्ञानविषयकत्वमित्यस्य कोटिद्वयोपस्थितिनिष्ठा सा
 साध्यसन्देहजनकताजन्यतासम्बन्धेनाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन वाऽवच्छि-
 न्नायां तदवच्छेदकतायामवच्छेदिका या विषयता तदाश्रयत्वमर्थः । एवं च
 साधारणधर्मादिविशेष्यकज्ञानस्य कोटिद्वयस्मारकत्वेऽपि संशये धर्मिभा-
 गनियमाय तत्तद्धर्मिकसंशयं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन मान-
 रण्यादिविशिष्टधर्मवत्तद्धर्मिज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थितिव्येनैव हेतुतेति धर्मि-
 विषयताया अपि तादृशसन्देहजनकतायच्छेदकतायामवच्छेदकत्वादिन्या-
 निरतः पञ्चधर्मतापदोपादानमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्रापि प्रकृतसाध्यमंशकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता या जनकता
 तन्निरूपितात्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायामवच्छेदिका मनी
 तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नमहकारिमावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृतसाध्यमंशकत्वा-
 वच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितात्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नाव-
 च्छेदकतायामवच्छेदिका या विषयता तदाश्रयत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः ।
 तेन चन्द्रिमद्वेषिवन्धमावच्छिन्नविभूतयानिवादिमानमादाय न प्रागुक्तो-
 पावकादाः ।

बन्धभाववान् पर्यनीयभूमादित्यादिरिच्छे बन्धभाववद्वृत्तिमज्ञानगी-
 यवन्धमद्वृत्तिपर्यनीयभूमवानिवादिमानायप्रकारतामादायादित्यादिरिच्छे-
 ज्ञानीयप्रकारतायां प्रकृतसाध्यमंशकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता या बन्ध-
 भाववद्वृत्तिभूमवत्ताज्ञानजन्यकोट्युपस्थितिसाध्यवच्छिन्नजनकता तन्निरूपि-
 तात्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वस्य सा-
 र्वदातः संशयद्वयोपादानम् ।

यदि चात्रापि साध्यविषयोपस्थितिसाध्यवच्छिन्ना या जनकता तन्निर-
 रूपितात्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताया
 या विषयता तदाश्रयत्वं विवक्ष्यते तथा साध्यसन्देहप्रसङ्गादेव धर्मि-
 ध्वेयम् ।

अथात्र प्रागुक्तार्थमपहाय धर्मिण्यतिव्यामिदानार्थमेतादृशार्थकरणम-
नुचितमिति चेन्न, प्रागुक्तकल्पापेक्षया लाघवानुसन्धानेनैवैतत्कल्पस्यो-
च्यते ।

वस्तुतस्तु साधारणधर्मादिविशेष्यकज्ञानस्यापि कोट्युपस्थितिजनकत्वे
पूर्वव्याख्यायामसंभव एव स्यात् संशये धर्मिभाननियमायसंशयजनकता-
वच्छेदककोटौ साधारणादिधर्मवद्भिर्मिज्ञानवैशिष्ट्यस्यैव निवेशनीयतया
संशयजनकतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नत्वरूपसाध्यसंशयजनकतावच्छेदकपर्या
भावच्छेदकताकत्वस्य साधारणधर्मादिज्ञानजन्यतायामसत्त्वात् साधारणध-
र्मादिविशेष्यकज्ञानस्यापि तज्जन्यतावच्छेदकघटकत्वादतो व्याख्यान्तरानु-
सरणमिति ध्येयम् ॥ १२ ॥

वस्तुतस्तु यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वम् अनुमितिप्रतिबन्धकताश-
न्यपक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनज्ञानावृत्ति तादृशत्वमेव विवक्षणीयम् ॥
अथवा स्वव्यापकतत्कत्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे यादृशविशिष्टविषयक-
निश्चयत्वव्यापकः पक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावः
यादृशत्वमेव विवक्षणीयम्, अन्यथा स्वरूपासिद्धिवारकस्य हेतुमत्ताप्रहा-
विरोधित्वदलस्य चैवव्यापत्तेः—पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनतद्विषय-
पानादार्यनिश्चयस्याप्रसिद्ध्या यादृशविशिष्टविषयकपदेन तन्व्योपादानाम्-
म्भवात् । एवं सामान्यलक्षणस्याप्यव्याप्रेरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र प्रथमकल्पे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धक-
ताशन्यपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानावृत्तौ, द्वितीये च यादृशविशिष्टविषय-
कनिश्चयत्वव्यापकः पक्षधर्मिकहेतुमत्ताविषयकत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभया-
भाव इत्युच्चावेव सामञ्जस्ये हेतुमत्त्वज्ञानकालीनत्वपर्यन्तनिवेशो ध्येय इति ।

सैवम् । यादृशस्थले यादृशस्य यस्तुनो हेतुमत्त्वविषयकज्ञानं कदापि
न जातं तत्र तादृशवस्तुन्यतिव्यामिवारणार्थं तन्निवेशान् । जातिमान्
वद्व्यभावपानिन्त्यादिज्ञानवाग्णायव्यापकीभूतविषयताशन्यत्वम्यावश्यं निरे-
श्यतया उदात्तानेतिज्ञानादिधारणाय तन्निवेशस्यापदपत्त्याश्च ।

अथवा हेतुमत्त्वादिविषयबोदासौनिश्चयधर्मव्यापकीभूतविषयताश-
न्यत्वम्यावश्यं निरेश्यतया उदात्तानेतिज्ञानादिधारणाय तन्निवेशस्यापदपत्त्याश्च ।

निवेदनीयः, तेनाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयककनिश्चया-
वच्छेदेकीभूतक्षणावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयवृत्तिकाभावाप्रतियोगो
निरुक्तेभयाभावस्तद्रूपवत्त्वमिति समुदितार्थः ।

नातो यत्रादावसाधारण्यनिश्चयस्ततस्तद्धर्मिकाप्रामाण्यज्ञानात्मकहेतु-
मत्त्वानिश्चयस्तत्रासाधारण्यनिश्चयेऽपि तादृशोभयाभावासत्त्वैवसाधारण्या-
व्याप्तिः ।

न च तथापि यत्र ज्ञानस्य पक्षत्वं घटादेः सामानाधिकरण्येन साध्यत्वं
प्रकारकत्वाभावस्य हेतुत्वं तत्र तदभाववद् विशेष्यकतन्प्रकारकत्वरूपाप्रा-
माण्यप्रहे हेतु मत्ताज्ञानम्याहार्यतया हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति
वाच्यम् ।

तत्रापि संशयात्मकाप्रामाण्यज्ञानस्य संभवान्, तद्व्यक्तित्वादि धर्मि-
तावच्छेदककाप्रामाण्यनिश्चयस्य, तद्वति तन्प्रकारकत्वाभावरूपाप्रामाण्य
निश्चयस्य च संभवाच्च ।

न च तथाप्यप्रामाण्यकोटौ तदभाववन्निष्ठविशेष्यत्वतद्वन्निष्ठविशेष्य-
त्वयोः प्रवेशाद् यत्र निष्ठत्वाभावस्य सामानाधिकरण्येन हेतुत्वं विशेष्यता-
याश्च पक्षत्वं विशेषणादौ संशयानभ्युपगमेन तत्र संशयात्मकाप्रामाण्यस्या-
संभवान् सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्,
तत्रापि भाविज्ञानं निर्विशेष्यकं निष्प्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यज्ञानस्य
संभवान् ।

अथैवमपि हृदः काश्चनमयहृदवान् गगनादित्यादौ काश्चनमयत्वव्या-
पकीभूताभावप्रतियोगिगगनाद्यात्मकविशिष्टे, हृदो बहिर्महृदवान् जलादि-
दित्यादौ वस्तुभाववज्जलवदात्मकविशिष्टे चातिव्याप्तिः—पक्षधर्मिकहेतुमत्ता-
निश्चयकालीनस्य तत्तद्विशिष्टविशयकनिश्चयस्य हृदधर्मिककाश्चनकत्वव-
ह्मिन्त्वादिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन हेतुमत्त्वानिश्चयकालीनतत्तन्निश्चयस्य च
हेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वाभावेन तत्तद्विशिष्टविषयकनिश्चयसामान्य एव तादृ-
शोभयाभावसत्त्वादिति ।

नैवम्—ज्ञानधर्मिच्छिन्नावच्छिन्नत्वसाधारण्यविषयकान्यवच्छिन्नयो-
भयाभावस्य निरुक्तेभयाभावप्रतियोगिबुद्धिनिश्चयप्रतिबन्धकतायां निरे-
दोतैतोपशोपधारणसंभवात् ।

न चैवं घटो गगनभाववद्भाववन्कालीनगगनवान् घटत्वादित्यादौ
 तादृशगगनाभाववद्दृश्यात्मकवाधेऽव्याप्तिः—तादृशवाधनिश्रये सामान्य-
 निरुक्तिवन्निकोक्तयुक्त्या ज्ञानवैशिष्ट्यापच्छिन्नप्रतिबन्धकृताया एव कल्प-
 नीयतया निरुक्तोभयाभाववत्प्रतिबन्धकृताग्रन्थत्वघटिततादृशोभयाभावाम-
 त्वादिति याच्यम् । उक्तस्थले शुद्धगगनः शब्दच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववन्-
 पञ्चस्यैव बाधन्वोपगमैर्नोक्तविशिष्टस्यालक्ष्यत्वान् ।

लक्ष्यत्वे तु यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापको निरुक्तोभयाभाव
 इत्यत्र व्यापकत्वम् यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वा
 भावमात्रं, किन्तु यादृशविशिष्टे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्ववन्निष्ठाभा-
 वप्रतियोगित्वविशिष्टयादृशविशिष्टे यादृशविशिष्टव्याप्यवत्तानिश्चयनिष्ठा
 भावप्रतियोगित्वाभावरूपमेव विवक्षणीयम् ।

तथाच यद्रूपावच्छिन्ने यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयनिष्ठाभावप्रतियो-
 गित्वविशिष्ट तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नव्याप्यवायच्छिन्नप्रकारकनिश्च-
 यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभाववान् तादृशोभयाभावस्तद्रूपावच्छिन्ने तद्रूपाव-
 च्छिन्नवत्त्वमिति लक्षणार्थः पर्यवसितः ।

एवञ्चोक्तबाधविषयकनिश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यान्वयच्छिन्नप्रतिबन्धक-
 र्त्वात्कारेऽपि तादृशबाधव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यान्वयच्छिन्न-
 प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यस्वीकार्यतयोक्तवाक्याव्याप्तिः सुपरिहारैवेति ।

न चैवं पर्यतो बद्धिव्याप्याभाववानित्यादौ बद्धिमत्पर्यतविषयकनिश्चये
 तादृशोभयाभावोऽपि बद्धिव्याप्यवत्पर्यतविषयकनिश्चये तादृशोभयाभा-
 वस्याश्चतद्वत्तादिति याच्यम् । व्याप्यवत्तानिश्चये क्वप्रतिबन्धकृताप्रयुक्तोभ-
 याभावः यत्प्रतिबन्धकृतामादायैव लक्षणं मंगमनीयम् तत्प्रतिबन्धकृतानि-
 रूपितप्रतिबन्धकृतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्न प्रतिबन्धकृतानिरु-
 पितप्रतिबन्धकृताग्रन्थत्वस्य तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यवत्तानिश्चयविशेष्यत्वेनेवोक्त-
 निष्ठाविवारणसंभवान् ।

न च तथापि गगनाभाववत्पटवन्कालीनभूतलं गगनवदित्यत्र घटवन्ग-
 गनाभाववत्पटवन्कालीनभूतले अनिव्यापित्वापत्तौ गगनाभाववत्पटवन्-
 कालीनभूतलविशेष्यकपटवन्निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकृतावच्छेदकता घटाव-

च्छेदेन गगनाभावनिश्चयविशिष्टगगनाभाववद्वघटवत्कालीनभूतलविशेष्य-
घटवत्त्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादिति वाच्यम् ।

उभयाभावप्रतिकोटिनिविष्टप्रतिबन्धकतायामगत्या तत्तत्प्रतिबन्धकता
भेदादिकं निवेद्यैवोक्ताऽतिव्याप्तेर्वारणीयत्वान् ।

वरतुतस्तु घटवद्गगनाभाववत् घटवच्चतादृशभूतलं पटवद्गगनाभा-
ववत् पटवच्च तादृशभूतलमित्यादिनानाविधनिश्चयसाधारणैकरूपेण पक्षता-
माधुरीपत्रिकोक्तदिशा ज्ञानवैविष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव सयुक्ति-
कतया उक्तातिप्रसक्तिरेव नास्तीति ।

एतेन यत्र वह्नित्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलस्य वक्षत्वं वह्नेः साध्य-
त्वं जलस्य हेतुत्वं तत्र वह्नित्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकासाधारण्ये-
ऽव्याप्तिः—वह्नित्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्नित्व-
शुद्धिं प्रति लाषवान् तादृशजलत्वावच्छिन्नधर्मिकजलप्रकारकनिश्चयत्वेन
ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव स्वीकर्तव्यतया पक्षधर्मिकहेतु-
मत्ताज्ञानकालीनैवलतादृशाधारण्यनिश्चये प्रतिबन्धकत्वाभावेन निरुक्तो-
भयाभावस्यासत्त्वादित्यपि प्रत्युक्तम् ।

दर्शितयुक्त्या नानाविधनिश्चयसाधारणनिश्चयस्यापि ज्ञानवैशिष्ट्या-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव कल्पनीयत्वादिति ।

न चैव मपि हृदो वहिमान् गगनघनहृदकालीनगगनव्याप्यजलवद्दु-
त्तिजलादित्यादी जलावच्छेदेन गगनाभावादेर्दोषत्वापत्तिः, तद्विषयनिश्चय-
स्यपक्षधर्मिकहेतुमत्त्वनिश्चयकालीनम्यादापर्यंतया पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्च-
याकालीनस्य तद्विषयनिश्चयस्यैव धर्तव्यतया तत्र तादृशोभयाभावस्याशु-
तत्वादिति यादिति वाच्यम् । भाविज्ञानधर्मिका प्रामाण्यज्ञानाशुचरं कथं-
चिदनादापर्यस्यापि पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनस्य तद्विषयकनिश्चयस्य
संभावादिति ध्येयम् ॥

अथवा सामानाधिकरण्येन साध्योत्तुताम्यले सामानाधिकरण्येन हेतु-
मत्ताज्ञानकालीनत्वमेव निवेदनीयमतो न तादृशहेतुमत्त्वले सामानाधि-
कारण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिः । सामानाधिकरण्येन साध्योत्तुताम्यले
असाधारण्यसंभवेऽस्तु असाधारण्याधिपदकज्ञाननिश्चयस्यैव ज्ञानहेतु-
त्वानुमित्यपतिबन्धकयोभयाभावादिदृश्यं इत्युक्तम् ।

वनकालीनघटवन्भूतले प्रागुक्तातिव्यामिस्त्वगत्या तत्तनप्रतिबन्धकताभेदा-
दिकं निवेश्यैव वारणोया ।

एतत्कस्ते पक्षधर्मिकहेतुमत्ताशानेऽनाहार्यत्वादिकं प्रयोजनविरहेण
न निवेश्यते, तेन हृदः काश्चनवयहृदवान् गगनाद्धृदो वहिमदहृदवान्
जलाद्धृदो वहिमान् गगनवद्धृदकालीनगगनव्याप्यजलवदृत्तिजलादि-
त्यादौ न प्रागुक्तातिव्याप्तीनामत्रकाशः—आहार्यात्मकहेतुमत्ताज्ञानकालीन-
नत्तद्विशिष्टविषयकनिश्चये निरुक्तोभयाभावासत्त्वादिति ध्येयम् ॥

परं तु सर्वत्रैव पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वमेव
निवेशनीयम् । सामानाधिकरण्येन साध्यहेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन
हेत्वभाववन्पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय पुनर्यादृशविशिष्टविषयित्वमेव ज्ञानवै-
शिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयकत्वानच्छिन्नत्वोभयाभाववत् प्रतिबन्धक-
तायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावत्त्वेन विशेषणीयम् ।

घटवद्धृदो वहिमान् धूमादित्यादिसामानाधिकरण्येन साध्यहेतुता
स्थले सामानाधिकरण्येन धूमाभाववद्धृदोऽतिव्याप्तिः हृदत्वसामानाधिक-
रण्येन धूमाभावविषयताया अपिधूमाभावावच्छेदेन घटाभावनिश्रयविशिष्ट-
धूमाभाववद्धृदविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेदकत्वात्तः प्रतिबन्धकतायामुभयाभाववन्ननिवेशः ।

न चैवं यादृशविशिष्टविषयित्वसामान्यं निरुक्तोभयाभाववत्प्रतिबन्ध-
कतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्ववत्तादृशत्वमेव सम्यक् अनुमित्य-
प्रतिबन्धकत्वघटितोभयाभावदलवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । घृष्टः संयोगो
मत्त्यादित्यत्र संयोगाभाववद्धृक्षादावतिव्याप्तिवारणार्थैव तत्सार्थवदान् ।

न च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयेऽप्यप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दित्व-
निवेशावश्यतयोक्तविशेषणदानेऽप्युक्तातिव्याप्तिनाद्वयर्थ्यमिति वाच्यम्,
यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयेऽप्यप्यवृत्तित्वभ्रानानास्कन्दित्वसंघेय निवेश-
नोत्तरान् ।

अत एव हृदः काश्चनमहाहृदवान् गगनादित्यादौ प्रागुक्तातिव्याप्ती-
नामप्यनवकाशः—तत्तद्विशिष्टविषयिताया निरुक्तोभयाभाववत्प्रतिबन्ध-
कतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताभावादिति । न चैवं वहित्यापरी-
भूताभावप्रतियोगित्वं वहिमजलदित्यत्र सामानाधिकरण्येन हेत्वभाव-

वन पक्षे प्रागुक्तातिव्याप्तिः तादृशपक्षविपयिताया अप्यसाधारण्यः
 त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्, तदन्तर्गतवह्नि-
 कीभूताभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितजलत्वावच्छिन्नविशेष्यताया
 तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन जलाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि-
 हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वजलत्वोभयधर्मावच्छिन्नविशेष्यतायास्त्वं
 अत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वयैवोक्तातिव्याप्तेरनवकाशादित्या-
 तधिन्यम् ॥

यत्तु अवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वपटितोभयाभाव
 सर्वत्र विवेशनीयः । सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्ति-
 रणाय पुनः स्वावच्छिन्नविपयकत्वव्यापकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताकथ-
 यच्छिन्नविपयिताभिन्ना थाऽवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताप्रतिबन्धकत-
 वच्छेदकविपयिता तदन्यत्वेनयद्रूपावच्छिन्नविपयित्वं विशेषणीयम्, अतो
 कोऽपि दोष इति ।

तत्तुच्छम् । जलं वह्निमज्जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रति-
 गिजलात्मकासाधारण्यविपयितायाः स्वावच्छिन्नविपयकत्वव्यापकप्रति-
 बन्धकताकथर्मावच्छिन्नविपयिताभिन्नतया वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व-
 जलाभाववदित्याकारकज्ञानसदिततादृशप्रतियोगित्ववच्च जलमित्याकारक-
 नीयावच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया च निरुक्तवि-
 यिताभिन्नत्वाभावात्साधारण्याव्याप्यापत्तेः ।

यदि घानविरिक्तश्रुतिव्यरूपमवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताप्रतिबन्धक-
 तावच्छेदकत्वमेव निवेशनीयमनो नोक्तदोषः ।

न च हृदावावच्छेदेन वह्निसाप्यरूपधूमहेतुकरथले स्वावच्छिन्नविपय-
 कत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकथर्मावच्छिन्नविपयिताभिन्ननिरुक्तहेतुमत्ताप्रति-
 बन्धकतानविरिक्तश्रुतिविपयित्वाप्रमिद्धिरिति वाच्यम् । धूमत्वेनाप्याव-
 गादि-अभावत्वेन पटावगादि-धूमाभावयान् हृद इत्याकारकधूमविपय-
 त्वस्यैव तादृशत्वेन प्रमिद्धत्वादित्युच्यते ।

ननुपि यत्र हृदस्य पशुत्वं हृदस्यसामानाधिकरण्येन गगनाभाववत्पक्ष-
 दृकाशोनवह्नेः साप्यर्थं गगनस्य हेतुत्वं तत्र गगनाभाववद्ब्रह्मदृकाशोनवह्नि-
 व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वगगनत्वासाधारण्यं, एवं यत्राभावस्य पशुत्वं

सामानाधिकरण्येन घट्टेः साध्यत्वं वह्निमन्निष्टभेदप्रतियोगितानिरूपितरव-
रूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्याधेयत्वाभासस्य वा हेतुत्वं, तत्र वह्नि-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगिवह्निमन्निष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपासाधा-
रण्ये वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोग्याधेयत्वाभावरूपासाधारण्ये चाव्याप्तिः
तत्तदसाधारण्यविपयितायामवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताप्रहप्रतिबन्धकतानति-
रिक्तवृत्तित्वेन निरुक्तविपयिताभिन्नत्वाभावादिति ।

वस्तुवस्तु असाधारण्यविपयित्वाव्यापकीभूतविपयिताशून्यत्वानुमित्य-
प्रतिबन्धकत्वोभयाभावो यादृशविशिष्टविपयकनिश्चयत्वव्यापकस्तादृशत्व-
मिति विपक्षणे न कश्चिदोप इति नवीनपदवी सुधीभिर्घ्येया ॥ १३ ॥

सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविपयकनिश्चय-
सामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमिति-
सामान्यप्रतिबन्धकं तादृशविशिष्टत्वमिति भट्टाचार्यणोक्तम् ।

अत्र सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चययहेतुप्रकारकत्वं हेतुतावच्छे-
दकतापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तावच्छेदकताकत्वेन विशेषणीयम् । अतो जाति-
मत्त्वान् हृद्-इत्याकारकहेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य वह्निव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगिजलमित्याकारकासाधारण्यनिश्चयस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि न
क्षतिः ।

धर्मितावच्छेदकत्वं चोभयमेव निरवच्छिन्नं ग्राह्यम् । तेन जलवान्
हृद्-इत्याकारकहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककजातिमान् वह्निमा-
नित्याशुमित्यन्तर्भावेन प्रतिबन्धयताया व्यापकत्वभङ्गेऽपि न क्षतिः । न
या दोषविपयकनिश्चयकालीनजातिमत्त्वान् जलवानित्यादिहेतुमत्तानिश्चयी-
यविशेष्यतावच्छेदकनिष्टनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकविशेष्यताकानुमित्यप्रसि-
द्धावप्यसम्भवः ।

अथात्र शब्दत्ववान् घट्टः शब्दत्ववान् शब्दश्च इत्याकारकहेतुमत्ता-
निश्चयकालीननित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्वमित्याकारकासाधा-
रण्यनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गततया तत्समानकालीनहेतुम-
त्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यान्तर्गत-घट्टो नित्यः शब्दा-
नित्य-इत्यादिनानानुमितिसाधारण्यप्रतिबन्धयत्वाभावात् तादृशानुमितित्व-
व्यापिका न कापि प्रतिबन्धयतेत्यसाधारण्याव्याप्तिरिति ।

न च मुख्यविशेष्यताद्वयानिरूपकत्वस्य हेतुमत्तानिश्चयविशेषणत्वात् श्लेष-
दोष इति याच्यम्, क्रमिकविभिन्नधर्मिण्यहेतुमत्तानिश्चयद्वयसमानकाली-
नासाधारण्यनिश्चयमादायोक्तत्रोपतादवस्थात् ।

अत एव प्रथमकालीनान्ते न मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यहेतुमत्तानिश्चयवि-
शिष्टत्वं वक्तव्यम् । मुख्यविशेष्यता च धर्मितावच्छेदकत्वानवच्छिन्नप्रका-
रतानिरूपिता प्रकारत्वानवच्छिन्नविशेष्यता । निश्चयवैशिष्ट्यं च सामा-
नाधिकरण्य—स्वाधिकरणसुल्लघुत्वं—स्वध्वंसवत्त्वैतन्त्रिनयसम्बन्धेन,
तथाच दोषविषयलनिश्चयाव्यवहितपूर्वोत्पन्नेरुधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकहे-
तुमत्तानिश्चयस्यैव लक्षणघटकत्वान्नोक्तदोष इति पराम्त्वम् । यत्रादौ अपे-
बुध्यात्मकैरुधर्मिण्यहेतुमत्तानिश्चयस्ततोऽपरधर्मिण्यनिश्चयस्ततोऽसाधारण्यनि-
श्चयः तत्रोक्त दोषतादवस्थात् ।

एते चोक्तत्रिनय सम्बन्धमध्येऽपि करणासुल्लघुत्वं मयहाय कष्टि-
केन स्वाधिकरणस्य मात्रनिवेशन मपि प्रयुक्तम् ।

अत्रोच्यते, स्वसमान कालीन निश्चयीय हेतु प्रकारतानिरूपित
विशेष्यतावच्छेदकी भूतयत् किञ्चिदुधर्मावच्छिन्न विशेष कानुमितिष्वव्याप-
कत्वस्य निवेश्यत्वेन तादृश यत् किञ्चिदुधर्मावच्छिन्नविशेष्य कानुमितिष्व
व्यापकत्वस्य तदुधर्मावच्छिन्नविशेष्य हेतुमत्तानिश्चय विशिष्टाऽसाधारण्य-
ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपित प्रतिबन्धतायामेव मन्वाभोक्तव्यामिरिति
ध्येयम् ॥

हेतुमत्तानिश्चयश्चात्रावच्छेदकावच्छेदेन प्रायः । अतः समानाधिकर-
ण्येनानुमिति प्रतिमामाधिकरण्येन हेतुमत्तानिश्चयकालीनासाधारण्यविषय-
निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तन्मथलीसाधारण्यव्याप्तिः ।

अत एव संयोगसम्बन्धेन बहिसाध्यकतन् सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि
तासम्बन्धेन बहिहेतुकमथले व्यभिचारनिश्चयस्याभावांशे नियतहेतुविषय
कत्वेन बहिमानाधेयवादिन्यादौ च बन्धाभाववद्वृत्त्यायेव रूपव्यभिचार-
निश्चयस्याधेयवांशे हेतुविषयकत्वनेत्येन लक्षणगमनात् प्रथमकालीनान्ता-
मन्वप्रयुक्तस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयप्रतिभ्या मट्टाचार्योक्तमम्भ-
वस्यासङ्गतिरिति पराम्त्वम्—अभावात्प्रायः—
तत्रामरवृत्तिरिति ॥

धर्मैकमपि—नादवावच्छेदेन जलवदगदधानीनिति साध्यवच्छेदेन
 नै सादृशसाध्यभावोभूताभावाप्रतियोगिजन्यवशात्साध्यवच्छेदेन
 न्यादादसम्भवदानासद्गतिरिति ।

न साध्यवच्छेदस्य जलवदगदधानीनस्य प्रमेयवृत्तादेरपि प्रतियोगि-
 त्वच्छेदकतया गतिविशिष्टवदित्यापत्त्यस्यसामर्थ्यं किन्तु सादृशवदित्यापत्त्यमेव
 नष्टमिति पक्षित्यापत्तीभूताभावाप्रतियोगिजन्यवशात्प्रमेयवृत्ताभावात्प्र-
 तियोगिजन्यवच्छेदस्य न हेतुविपर्ययानिर्णयमिति मान्यम्, तथापि सामाना-
 धिकरण्यसम्बन्धेन परिमाणत्वावच्छेदेन जन्यगुणविशिष्टपरिमाणस्य
 स्वायेन साध्यतायां सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जन्यगुणस्य हेतुत्वे
 सामलयावच्छेदेनपरमाण्वार्थं जन्यगुणविशिष्टपरिमाणभावात्परमाण-
 वेसागसामान्याभावात् न गम्यातिरिक्तमित्येवं सादृशभावात्सुखित्यस्य
 रूपव्यभिचारनिर्णयमावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तायगादित्यनियमेन
 च लक्षणसमन्वयान् ।

यदि च लाघवेन जन्यगुणविशिष्टमात्रस्यैव सादृशभावात्प्रतियोगिजा-
 त्वच्छेदकत्वम्याकारेण सादृशवर्मावच्छिन्नभावाव्याप्यप्रसिद्धरित्युच्यते ।

तदापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन संयोगविशिष्टरूपस्य साध्यत्वे सा-
 मानाधिकरण्यसम्बन्धेन संयोगस्य हेतुत्वं, एवं प्रमेयत्वविशिष्टवद्विनिरूपि-
 त्विपर्ययत्वस्य साध्यत्वं प्रमेयत्वस्य च हेतुत्वे तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तिसंयो-
 गादिरूपव्यभिचारे लक्षणागमनादसम्भवदानासद्गतिरुवाचैव ।

वस्तुतस्तु हेतुमत्तानिश्चयेऽवच्छेदकावच्छेद्यत्वावगाहित्वमनिवेशयानु-
 मित्वैतन्निवेशनेनैव सामानाधिकरण्येन साध्यताम्यच्छेदासाधारण्यसद्गदस-
 म्भवान् पूर्वोक्तस्थलेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भव इति चेत् ।

अत्राहुः—वदित्वावच्छेदेन प्रमेयत्वविशिष्टवन्सादेरभावस्य साध्यत्वे
 प्रमेयत्वस्य हेतुत्वे षष्ठेः पक्षत्वे प्रमेयत्वविशिष्टवद्विविशिष्टवन्साद्यात्मकत्वाधे,
 एवं संयोगविशिष्टरूपस्य साध्यत्वे रूपस्य पक्षत्वे संयोगस्य हेतुत्वे संयोग-
 विशिष्टरूपाभाववद्वृत्तात्मकत्वाधे सातिच्याप्तिः—

तत्तद्वाधज्ञानानां पक्षत्वावच्छेदकोभूतवदित्वाद्यवच्छेदेन तत्तद्धेतुमत्ता-
 वगाहित्वनियमेन स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयधर्मितावच्छेदकीभूत-
 पक्षत्वावच्छेदकरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितिसामान्यविरोधि-

त्वान्—अतः स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चये स्वभिन्नत्वं निवेशनीयम्, तथा चोक्तवाधज्ञानानां स्वसमानकालीनस्वभिन्नघटः प्रमेय इत्यादिहेतुमत्तानिश्चयोयसमानधर्मितायच्छेदककानुमितिसामान्याविरोधित्वात्तातिव्याप्तिः।

एवं च केवलदोषविषयरुनिश्चयस्य तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वभिन्नस्यसमानकालीननिश्चयाप्रसिध्यैवासम्भवसङ्गतिः।

एवं सति स्वधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयेऽपि स्वभिन्नत्वं निवेशयम्, अन्यथा तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतसमूहालम्बनहेतुप्रकारकदोषविषयेऽनिश्चयकालीनस्वभिन्नहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्धयाऽसम्भवा पत्तिरिति ध्येयम् ॥

यत्तुक्तवाधानिव्याप्तिवारणाय स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयोयमुक्तवाधिशेष्यतायच्छेदकत्वं किञ्चिद्धर्मं निवेशनीयमुक्तवाधादिघटकीभूतहेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदकधर्मस्य तादृशत्वाभावात्तातिव्याप्तिः।

न च प्रमेयवन्हात्मकवाधेऽतिव्याप्तिस्तादृशवाधनिश्चयेवन्हात्मकमुक्तवाधिशेष्यतायच्छेदकहेतुमानादिति वाच्यम्।

अवच्छिन्नविशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वस्य मुख्यविशेष्यतायां निवेशनीयता।

अथवा स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयविशेष्यतायामेवयान्विच्छिन्नविषयत्वानवच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, तथा चोक्तवाधघटकप्रमेयव्यवहारहेतुप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतायां बहिर्वृत्तिवप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्नत्वान् प्रमेयबहिर्वृत्तिवन्हात्मकवाधप्रमेय हेतुप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायां प्रमेयबहिर्वृत्तिवप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वानुक्तवाधघटकधर्मस्य तादृशत्वाभावात्तातिव्याप्तिः।

एवं स्वधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयोऽपि मुख्यविशेष्यतासात्त्विकेन विशेषणीयः। अन्यथा बहिर्वृत्त्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलनिश्चयकालीनजलबद्धद्वान् देश इत्यादिनिश्चयीयहेतुप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतावच्छेदकाप्रसिद्धयाऽसम्भवात्तः।

एवं च प्रथमकालीनान्तानुष्ठी—उक्तस्वभिचारसामान्यान्तर्गतकेवलदोषविषयरुनिश्चयसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयतादृशविशेष्यतावच्छेदकप्रसिद्धयाऽसम्भवो निश्चय्यते ॥

तन्नुक्तम्—बहिर्भाव आपेवन्हादिवादी बन्धभाववद्वृत्त्यापेवन्हा-

अथ साध्याभावतद्वाप्यधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनदोष-
विषयकनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गततया तत्समानकालीनहे-
तुमत्ताधर्मितावच्छेदकाभूतमाध्याभायादिधर्मितावच्छेदककसाध्यानुमितेर-
प्रसिध्या असंभवः ।

न च धर्मितावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वस्य निवेशितत्वात्तासम्भव
इति वाच्यम् । तथापि द्रव्यभेदसाध्यकगुणवत्त्वहेतुकरयले द्रव्यभेदव्याप-
कीभूताभावप्रतियोगिगुणरूपासाधारण्येऽव्याप्यापत्तेः । द्रव्यत्वनिष्ठनिरव-
च्छिन्नधर्मितावच्छेदकताकगुणवत्स्वरूपहेतुमत्तानिश्चयकालीनदोषविषयक-
निश्चयसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वधर्मितावच्छे-
दकद्रव्यभेदसाध्यकानुमितेरप्रसिद्धेरिति ।

चेन्न । अनाहार्यज्ञानीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकहेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वस्य
कालीनान्तेन विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ।

अथ सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चर्याययादृशविशिष्टविषयकनिश्च-
यसामान्यमित्यत्र सामान्यपदस्य व्यापकतार्थकतयातादृशनिश्चयत्वव्याप-
कतालाभः ।

तथा च निश्चयस्याप्राक्रान्ततया स्वपदेन तस्य बोधयितुमशक्यत्वान्
स्वपदेन तादृशनिश्चयत्वस्यैव धर्तव्यत्वेन तत्कालीनत्वस्याव्यावर्तकतया
स्याश्चयकालीनत्वमेव निवेशनीयम्, तथाच सति तादृशदोषनिषयकनिश्चय-
कालीनत्वस्य तादृशदोषविषयकनिश्चयकालीननानाधर्मिका नानाकालीन
यावन्तो हेतुमत्तानिश्चयाः सम्भवन्ति तावन्स्वेव सत्त्वात्साधारण्याव्या-
प्यापत्तेः पूर्वोक्तरीत्या वारणेऽपि बाधायतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशनिश्चयत्वा-
श्चयकालीनहेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदकीभूतपक्ष तावच्छेदकादिरूपयत्
किञ्चिद्धर्मस्य सर्वत्र ग्रहीतुं शक्यत्वादिति ।

न च तादात्म्येन तादृशनिश्चयव्यापकत्वमेव निवेशनीयं, तथा च
स्वपदेन तत्तन्निश्चयमादाय सर्वत्र लक्षणं संगमनीयमतो नानिव्याप्तिरिति
वाच्यम्, व्याप्यदिश्यनुगतरूपेण तादृशनिश्चयत्वेन निश्चयनिवेशे व्यापक-
दिशि सत्त्वपटित धर्मनिवेशे व्याप्यव्यापकभावासम्भवात् स्वत्वस्यानु-
गततया तदपटितधर्मस्य व्यापकतावच्छेदकत्वाभावादिति चेत् ।

अत्र केचिन्-प्रकृतसाध्यविधेयकप्रवृत्तहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यनिरूपित-
व्याप्तिप्रकारताकानुमितिविशिष्टत्वानतिरिक्तवृत्तिविपयितानिरूपकतावच्छे-
दकरूपवत्त्वमेवस्वत्वाऽवष्टित लक्षणं वक्तव्यमतो नोक्तदोषः । तादृशानु-
मितिर्वैशिष्ट्यं च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व स्वीयसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
तहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयकालीनत्वोभयसंबंधेन । भेद-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धत्वसंबंधेन ।
संबन्धस्य व्यावृत्तिः स्वयमूहेत्याहुः । तन्नित्यम् ॥

वस्तुतस्तु सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयद्रूपावच्छिन्नविप-
यकनिश्चयत्वव्यापकतावच्छेदकं ज्ञानत्वंतद्रूपपरत्वंलक्षणम् । व्यापकता च-
स्वतादात्म्य-स्वसमानकालीहेतुमत्तानिश्चयीधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशे-
ष्यकप्रकृतसाध्यविधेयकप्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्तिप्रकारकानुमितित-
व्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदोभयसंबंधेनेतिव्येयम् ।

कश्चित्समाधत्ते-सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयद्रूपावच्छि-
न्नविपयकनिश्चयसामान्यंप्रकृतसाध्यप्रकारप्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्ति-
प्रकारकानुमित्यवृत्ति तद्रूपत्वम् । तादृशानुमित्यवृत्तित्वं च स्वसमानकालीन-
निश्चयीयहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितप्रतिबन्धभावावत्त्वत्वोभयसंबंधेन । एतत् पुनश्चिन्त्यम् ॥

ननु बहिमान् अवृत्तिजलादित्यादौ अनादायहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्धया
ऽव्याप्तिः अवृत्तिजलयानित्यादिनिश्चयस्य नियनाहार्यत्वात् ।

न च हेतुतावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशाद्धेतुतावच्छेदकीभूतशुद्धजल-
त्वावच्छिन्नप्रकृतानिश्चयस्यानाहर्ष्यस्य प्रसिद्धया तत्कालीनबहिर्व्यापकीभू-
ताभावप्रतियोगिजलादिनिश्चयमादायैव तादृशजलादौ लक्षणसमन्वय इति
वाच्यम् । तथासति बहिमान् काश्चनमयजलान्जलशैवालोभयस्मादि-
त्यादौ काश्चनमयानिन्यादिहेतुमत्तानिश्चयकालीनयद्रूपावच्छिन्नविपय-
प्रतियोगिजलमिति निश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गततया तस्या-
नुमित्यप्रतिबन्धकत्वाद्बहिर्व्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलान्जलशैवालोभय-
ऽव्याप्तेरिति चेन्न ।

तावच्छेदकनिश्चयनिवेशेनैवोक्तदोषवारणसम्भवात् । निश्चयवैशिष्ट्यं च स्वनिद्रासाधारण्यविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानत्रच्छेदककिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविषयितावस्त्व-स्वसमानकालीनत्व-स्वसामानाधिकरण्यैतन्त्रितयसम्बन्धेन । तथाचोक्तस्थले एवंभूतं हेतुमत्ताज्ञानं वह्निल्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलज्ञानकालीनजलवान् हृद इति ज्ञानमेवेति तत्कालीनासाधारण्यविषयकनिश्चयमादायैव लक्षणसंगतिः ॥

प्रथमसम्बन्धानिवेशे निश्चयमात्रस्यैव वैशिष्ट्यसत्त्वात् निश्चयविशिष्टान्यनिश्चयस्यैवाप्रसिद्धिरतस्तन्निवेशः । जलशैवालोभयहेतुकस्थले वह्निल्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलवह्निल्यापकीभूताभावप्रतियोगिशैवालोभयस्यैवासाधारण्यतयैकघटितासाधारण्यविषयकनिश्चयकालीनहेतुमत्तानिश्चयस्यान्यघटितासाधारण्यविषयकनिश्चयविशिष्टत्वादव्याप्तिरतो द्वितीयसम्बन्धनिवेशः ।

तन्निवेशे चैकघटितासाधारण्येऽन्यघटितासाधारण्यविषयकनिश्चयसमानकालीनत्वघटकहेतुतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नवृत्तानिश्चयमादायैवलक्षणसम्बन्धः । तृतीयस्य फलं पुरुषान्तरीयनिश्चयमादायाव्याप्तिवारणम् ।

यद्वा हेतुतावच्छेदकघटकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नवृत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यविरोधि तादृशत्वमेव लक्षणम् । उक्तस्थले च यत्किञ्चिद्धर्मपदेन हेतुतावच्छेदकघटकजलत्वामादायैव लक्षणं संगमनीयम् ।

अतएव वह्निमान वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूताभावत्वकालीनजलादित्यादावभाववत्त्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वावगाहिप्रकृतहेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य वह्निल्यापकीभूताभावप्रतियोगिअभावनत्वकालीनजलरूपासाधारण्यविषयकनिश्चयस्य नियताहार्यतया तादृशासाधारण्याव्याप्तिरित्यपि निरस्तम् । यत्किञ्चिद्धर्मपदेनोपरेतुतावच्छेदकघटकाभाववत्त्वकालीनजलत्वमादायैव तत्र लक्षणसम्बन्धयादिति ध्येयम् ॥१४॥

सर्वभाषाशब्द प्रमेयत्वादित्यादिस्थलीयशब्दप्रतिरोधयोरितिव्याप्तिः सर्वभाषाभाषाभाववदित्यादिनिश्चये सति ऋषिद्वयाकाशाद्यनुमितेरेतदप्यानुभवापुरोधेनासमानधर्मितावच्छेदकत्वानिश्चयं तत्र प्रतिबन्धवत्त्वकल्पनात्तदोऽनुमिति सामान्यविरोधि तादृश सर्वभाषाभाववत्त्वमादायैव तादृश-

फन्तु साध्यवस्त्वप्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यप्रहविरोधि, साध्यनुमि-
तिसामान्याविरोधित्वं वा विशेषणमित्युक्तं दीधितिहृता । निर्धर्मितावच्छे-
दकज्ञानस्य बाधाप्रतिव्यवहारे सामानाधिकरण्यप्रहस्य साध्यवे सना-
नाधिकरण्यप्रहस्य साध्यांशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तद्विरोधित्वं दुःख-
धादेरक्षयत्वमेवेति, इत्याशयेनाहानुमितिसामान्याविरोधित्वं वेत्ति मू-
षार्येणोक्तम् ।

अथात्र विरोधयारकसाध्यसामानाधिकरण्यप्रहविरोधित्वदले साध्य-
स्यांशेऽधिकरणत्व घर्मितावच्छेदकज्ञानसामानाधिकरण्यप्रहविरोधित्वनिर्ध-
नेन उक्तबाधेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवे कृतमनुमितिसामान्याविरोधित्व-
तिरिक्तिप्रयोगेनेति । न च यत्र गगनं साध्यमधिकरणत्वं हेतुमत्र गगन-
भाववदधिकरणात्मके व्यभिचारेऽव्याप्तिभियाऽधिकरणत्वस्य घर्मितावच्छे-
दकत्वनिवेशात्मभव इति याच्यम् । अधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन गगन-
भावस्यैव तत्र व्यभिचारतयाऽधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसाम-
नाधिकरण्यप्रहविरोधित्वस्य तत्र सत्येताव्याप्यनवकाशान् ।

एवं यत्र द्रव्यमभाववदवृत्ति मस्यादिव्यादौ द्रव्यवाभाववदनुमित-
नात्मकत्वव्यभिचारव्याप्तिभिरा साध्यसाधनसामानाधिकरण्यप्रहव्याप्यत्व-
त्वस्य प्रतिकथ्यतया निरेदयतया व्याप्तिज्ञानव्यावधिद्वयप्रतिपत्त्यनामाद-
योक्तव्यव्यभिचारमप्यशुभंवाचेति चेन्न ।

यत्र गगनस्य साधना गगनाभाववदधिकरणस्य हेतुता तत्र साध्यांशेऽधि-
करणत्वघर्मितावच्छेदकस्य प्रकृतहेतुर्गमिहसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञान-
स्यानाहात्यंस्याऽसम्भवेनाधिकरणत्वस्य घर्मितावच्छेदकत्वनिर्धेयायोगान् ।

एवं यत्राधिकरणत्वामावश्य साध्यता तत्र साध्यांशेऽधिकरणत्वघर्मि-
तावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्य निरताहात्येवता तन्निर्धेया-
सम्भवाचेति चेदयम् ।

न चेतावन्तिरिक्तत्वस्य घर्मितावच्छेदकत्वनिर्धेयतासम्भवेऽपि
साध्यांशे मघर्मितावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यप्रहविरोधित्वनिर्धे-
नेन साध्याऽसम्भवेति वाच्यम्, तस्यापि प्रहारात्मकत्वव्यतिरिक्तमेवम् ॥३७॥

